

5/1

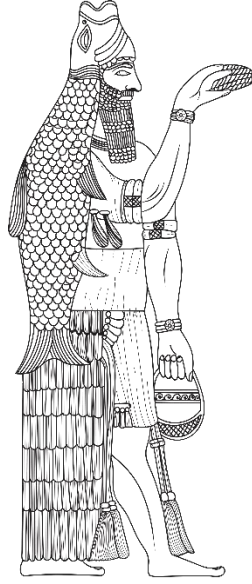
March/Mart
2023

QANNIES

International Journal of Ancient History
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

EISSN 2667-7059

OANNES

International Journal of Ancient History
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

Volume/Cilt: 5 - Issue/Sayı: 1
March / Mart 2023

OANNES

CHIEF EDITOR / BAŞ EDİTÖR

Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ondokuz Mayıs University, Samsun / TÜRKİYE

EDITORS / EDİTÖRLER

L.Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Letters, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, TÜRKİYE

Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ

Fatih Mehmet BERK (Ph.D.)

Department of Tourism Guidance, Faculty of Tourism, Necmettin Erbakan University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Cahit GÜNBATTI

Ankara University / TÜRKİYE

Klaas R. VEENHOF

University of Copenhagen / DENMARK

Salih ÇEÇEN

Ankara University, Ankara, TÜRKİYE

Lolita NIKOLOVA

Open Global Research Academy / USA

Ekrem MEMİŞ

Sinop University / TÜRKİYE

Daniel T. POTTS

New York University / USA

İrfan ALBAYRAK

Ankara University / TÜRKİYE

Jan Gerrit DERCKSEN

Leiden University / NETHERLANDS

Hasan BAHAR

Selçuk University / TÜRKİYE

Vedat KELEŞ

Ondokuz Mayıs University / TÜRKİYE

Turgut YİĞİT

Ankara University / TÜRKİYE

Ayşegül AKYURT

Hacettepe University / TÜRKİYE

Hasan Ali ŞAHİN

Erciyes University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL

Ankara Hacı Bayram Veli University / TÜRKİYE

Vygantas VAREIKIS

Klaipeda University / LITHUANIA

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Mehmet İŞIKLI

Atatürk University / TÜRKİYE

Yusuf KILIÇ

Pamukkale University / TÜRKİYE

Hüseyin ÜRETNEN

Aydın Adnan Menderes University / TÜRKİYE

Reyhan KÖRPE

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Mehmet Fatih YAVUZ

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Harun TAŞKIRAN

Ankara University / TÜRKİYE

Veli ÜNSAL

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Hülya BOYANA

Ankara University / TÜRKİYE

Erkan İZNIK

Anadolu University / TÜRKİYE

Fatih Mehmet BERK

Necmettin Erbakan University / TÜRKİYE

Tønnes BEKKER-NIELSEN

University of Southern Denmark/DENMARK

Şeyma AY ARÇIN

Pamukkale University / TÜRKİYE

Esmâ ÖZ KIRIŞ

Ankara Yıldırım Beyazıt University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Özden ÜRKMEZ

İzmir Demokrasi University / TÜRKİYE

Nurgül YILDIRIM

Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE

Ebru MANDACI

Bitlis Eren University / TÜRKİYE

Mary FRAZER

Ludwig Maximilian University of Munich / GERMANY

Osman EMİR

Karadeniz Technical University / TÜRKİYE

Secretarial / Sekreteryâ

Cemre ASLAN/ Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

oannesjournal@gmail.com

Temsilcilikler / Country Representatives

Lorenzo VERDERAME - Sapienza University of Rome, ITALY

Roman KODET - University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Jaroslav VALKOUN - Charles University, CZECH REPUBLIC

Contact Publisher:

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.) / Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

+90 532 561 07 37 okaypeksen@gmail.com <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

OANNES

ABOUT/ HAKKINDA

The Oannes is an international peer-reviewed journal and published twice a year in March and September. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Oannes. The Oannes has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the Oannes. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts.

Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Oannes Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar.

INDEXES / İNDEKSLER

AIMS AND SCOPE

Oannes is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in March and September. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Oannes aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to Ancient History, Archaeology and Art History etc.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Ancient History.

Oannes is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Oannes is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

Editor in Chief : Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Address : Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

Phone : +90 532 561 07 37

E-mail : oannesjournal@gmail.com

Webpage : <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

AMAÇ ve KAPSAM

Oannes; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

Oannes, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamakla literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin Eski Çağ Tarihi ve Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi yakın alanları kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Eski Çağ Tarihi ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Oannes, TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Oannes, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Oannes yayınlama modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Oannes'in içeriği, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY- NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Doç. Dr. Okay PEKŞEN

Adres : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun / TÜRKİYE

Telefon : 0 532 561 07 37

E-posta : oannesjournal@gmail.com

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

HAKEM LİSTESİ / REVIEWER LIST (OANNES 5/1, March-Mart 2023)

Prof. Aynur CİVELEK (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Prof. Ekrem MEMİŞ (Ph.D.) – Sinop University / Türkiye
Prof. Esmâ REYHAN (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Türkiye
Prof. Hüseyin ÜRETEK (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Prof. İbrahim Tunç SİPAHİ (Ph.D.) – Ankara University / Türkiye
Prof. İrfan ALBAYRAK (Ph.D.) – Ankara University / Türkiye
Prof. Mehmet İŞIKLI (Ph.D.) – Atatürk University / Türkiye
Prof. Mehmet KURT (Ph.D.) – Karamanoğlu Mehmetbey University / Türkiye
Prof. Muzaffer DEMİR (Ph.D.) – Muğla Sıtkı Koçman University / Türkiye
Prof. Nevzat ÇEVİK (Ph.D.) – Akdeniz University / Türkiye
Prof. Rafet ÇAVUŞOĞLU (Ph.D.) – Van Yüzüncü Yıl University / Türkiye
Prof. Reyhan KÖRPE (Ph.D.) – Çanakkale Onsekiz Mart University / Türkiye
Prof. Serdar AYBEK (Ph.D.) – Manisa Celal Bayar University / Türkiye
Prof. Turan TAKAOĞLU (Ph.D.) – Çanakkale Onsekiz Mart University / Türkiye
Prof. Turgut YİĞİT (Ph.D.) – Ankara University / Türkiye
Prof. Yusuf KILIÇ (Ph.D.) – Pamukkale University / Türkiye
Assoc. Prof. Aydın ERÖN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Assoc. Prof. Erim KONAKÇI (Ph.D.) – İzmir Demokrasi University / Türkiye
Assoc. Prof. Erkan DÜNDAR (Ph.D.) – Akdeniz University / Türkiye
Assoc. Prof. Ersin ÇELİKBAŞ (Ph.D.) – Karabük University / Türkiye
Assoc. Prof. Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU (Ph.D.) – Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi / Türkiye
Assoc. Prof. Nurgül YILDIRIM (Ph.D.) – Hatay Mustafa Kemal University / Türkiye
Assoc. Prof. Serkan DEMİREL (Ph.D.) – Karadeniz Teknik University / Türkiye
Assoc. Prof. Suzan AKKUŞ MUTLU (Ph.D.) – Nevşehir Hacı Bektaş Veli University / Türkiye
Assoc. Prof. Şeyma AY ARÇIN (Ph.D.) – Pamukkale University / Türkiye
Assoc. Prof. Yasin TOPALOĞLU (Ph.D.) – Atatürk University / Türkiye
Assist. Prof. Berna KAVAZ KINDİĞİLİ (Ph.D.) – Atatürk University / Türkiye
Dr. Hasan TUNCER – Nevşehir Hacı Bektaş Veli University / Türkiye

Mehmet OK – Bahadır DUMAN Tripolis Territoryumu'nda Bulunan Lydia Seramikleri <i>Lydian Pottery From Territory of Tripolis</i> (Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)	1-17
Hasan Ali ŞAHİN – Muhammed Yusuf AYNUR MÖ II. Binyıl Çivi Yazılı Kaynaklarda Karahna Kenti <i>Karahna City in Cuneiform Sources of the Second Millennium BC</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	19-42
Fırat GÜLERDOĞAN – Cuma Ali YILMAZ Hellenistik Dönem Anadolu'sunda Seleukosların İzleri Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the Traces of the Seleukos in Hellenistic Period Anatolia</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	43-72
Oğuzhan ALTIN Frig Siyasetine Matar Kubileya (Kybele) Tapınımının Etkisi <i>The Effect of Matar Kubileya (Cybele) Worship on Phrygian Politics</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	73-100
Tuğçe HORUNLU Eski Mezopotamya'da Bir Savunma Stratejisi: Hendekler <i>A Defence Strategy in Ancient Mesopotamia: Moats</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	101-114
Taylan DOĞAN Bronze Spoons and Spatulae in the Kahramanmaraş Museum <i>Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Bronz Kaşık ve Spatulalar</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	115-136
Davut KAPLAN Smintheion Cultic Cave and Sacred Spring in the Light of Ancient Sources and Archaeological Findings <i>Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular Işığında Smintheion'daki Kült Mağarası ve Kutsal Kaynak</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	137-165
Sinan ÖZTÜRK Hitit Savaş Arabalarını Çeken Atların Kutsanması <i>The Blessing of Horses Pulling Hittite Chariots</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	167-184
Esmâ ÖZ KIRIŞ Eski Mezopotamya'da Domuz, Domuz Yetiştiriciliği ve Domuzun Ritüel Metinlerinde Kullanımıyla İlgili Çeşitli Kayıtlar <i>Pig, Pig Breeding and Various Records Related use of Pig in Ritual Texts in Ancient Mesopotamia</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	185-209
Murat AYDIN Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tudhaliya'lar Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the Name Tudhalias on Cruciform Seal</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	211-224
Kamil DOĞANCI – Serhat Pir TOSUN Krizler ve İsyanlar: Roma'nın Armenia Politikası (MÖ 74-66) <i>Crises and Revolts: Roman Policy of Armenia (74 BC- 66 BC)</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	225-251
İsmail COŞKUN – Orhan VAROL – Erdal POLAT Adilcevaz Kef Kalesi Kazısı: Yeni Bulgular ve Değerlendirmeler <i>Adilcevaz Kef Fortress Excavation: New Findings and Evaluations</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	253-274

Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Erken Tunç Çağı'nda Alaca Höyük Kralî Mezarlarında Kurban Uygulamalarına Dair Bazı Gözlemler
Some Observations Regarding The Practices of Sacrifice in Alaca Höyük King Tombs in the Early Bronze Age
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

275-301

Zafer KORKMAZ – Volkan YILDIZ

Attic Lekythoi from Lydian Territory in The Inventory of Akhisar Archaeological Museum
Akhisar Arkeoloji Müzesi Envanterindeki Lidya Bölgesinde Bulunmuş Attika Lekythosları
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

303-314

Hatice Asena KIZILARSLANOĞLU – Rabia AKTAŞ

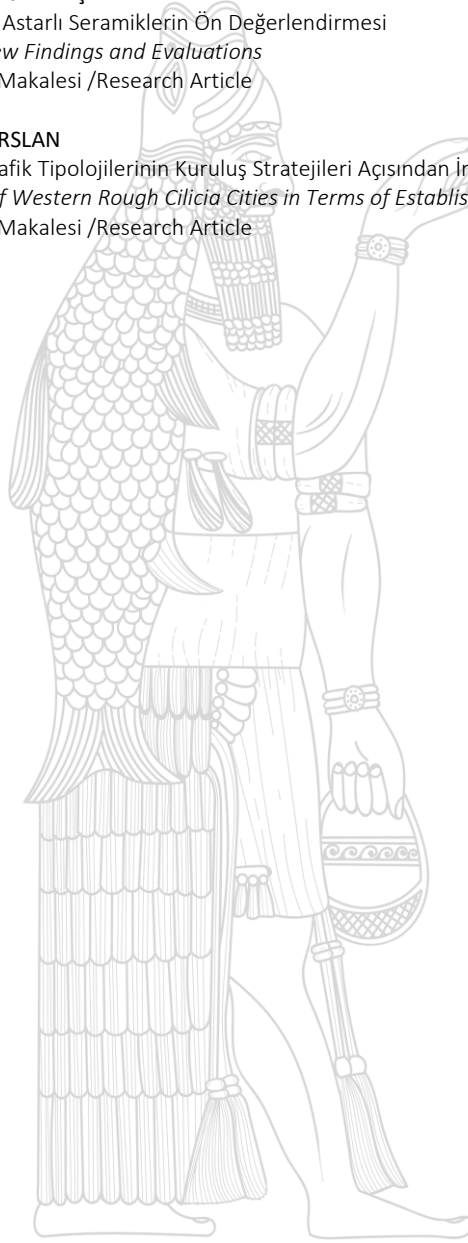
Elaiussa Sebaste'den Phokaia Kırmızı Astarlı Seramiklerin Ön Değerlendirmesi
Adilcevaz Kef Fortress Excavation: New Findings and Evaluations
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

315-364

Mehmet DİNÇARSLAN – Simge DİNÇARSLAN

Batı Dağlık Kilikya Kentlerinin Topografik Tipolojilerinin Kuruluş Stratejileri Açısından İncelenmesi
Analysis of Topographic Typologies of Western Rough Cilicia Cities in Terms of Establishment Strategies
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

365-382

TRİPOLİS TERRİTORYUMU'NDA BULUNAN LYDİA SERAMİKLERİ *LYDIAN POTTERY FROM TERRITORY OF TRIPOLIS*

Mehmet OK

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Archaeology
okmehmet@ymail.com
ORCID ID: 0000-0002-0163-5732

Bahadır DUMAN

Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of
Archaeology
bduman@pau.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4330-2178

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **14.07.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi - Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **1 – 17**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1143727>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: OK, M. – DUMAN, B., “Tripolis Territoryumu'nda Bulunan Lydia Seramikleri”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Dergisi, 5/1, Mart 2023, ss. 1 – 17.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

1 – 17

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50

Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

TRİPOLİS TERRİTORYUMU'NDA BULUNAN LYDİA SERAMİKLERİ *LYDIAN POTTERY FROM TERRITORY OF TRIPOLIS*

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet OK – Prof. Dr. Bahadır DUMAN

Öz

Antik Dönem'de Phrygia, Karia ve Lydia sınırlarının kesiştiği Messogis/Aydın dağlarının doğusunda ve Maiandros/Büyük Menderes Nehri'nin kenarında bir alanda kurulan Tripolis, günümüzde Denizli ili, Buldan ilçesi Yenicekent mahallesi sınırları içerisinde, Büyük Menderes Nehri'nin batısıyla modern yerleşim arasında yer almaktadır.

Çalışmanın konusunu oluşturan Lydia seramikleri, Tripolis'in kuzeybatısında yer alan ve günümüzde yerel halkın tarım arazisi olarak kullandığı Avtepesi mevkiinde bulunmuş ve koruma altına alınmıştır. Toplu halde bulunan seramikler arasında, bir adet pyxis ve iki adet minyatür kap yer almaktadır. Minyatür kaplar birbirine yakın formda olmakla beraber boyutları farklılık göstermektedir. Kulpları dışında büyük bölümü korunmuş olan pyxisin ise dış yüzeyinde süslemeler yer almaktadır.

Söz konusu seramikler, kil, içerik ve astar yapıları dikkate alınarak, farklı yerleşimlerde bulunan benzer örneklerle karşılaştırılmıştır. Söz konusu buluntuların benzerleri, farklı yerleşim alanlarında mezar hediyesi olarak değerlendirilmiştir. Eserlerin, Sardis'te

Abstract

Established in a region east of the Messogis/Aydın mountains where the borders of Phrygia, Caria, and Lydia intersected and at the edge of the Maiandros/Büyük Menderes River in ancient times, Tripolis is today located within the borders of Yenicekent neighborhood of Buldan district in the province of Denizli, which is between the western side of the Büyük Menderes River and the modern settlement area.

This study focuses on Lydian ceramics that were found and taken under protection in Avtepesi located in the northwest of Tripolis and used as agricultural land by the local people today. There was one pyxis and two miniature pots among the ceramics found in bulk. Although the miniature pots were close to each other, their sizes varied. Pyxis, which was mostly preserved except for its handles, was ornamented on its outer surface.

Taking into account their clay, content, and slip structures, the ceramics in question were compared with similar samples found in different settlements. Findings similar to those in question were evaluated as burial gifts in different settlements. It can be suggested that the

bulunan benzer örnekleri ve diğer kentlerde bulunan seramiklerle çağdaş olmasından yola çıkılarak, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmesi önerilebilir. Ayrıca, kent merkezinde yapılan kazılarda, Lydia seramiklerinin Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen örnekleri de bulunmuştur.

Tripolis, stratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle Antik Dönem boyunca bölgelerarası ticaret yollarının geçiş noktası olmuştur. Bu çalışmada yer alan buluntularla kentin, Lydia Bölgesi ile MÖ 6. yüzyılda etkileşim içerisinde olduğu düşünülebilir. Buluntular, kentin kronolojik boşluğunun doldurulmasına katkı sağlaması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Lydia, Tripolis, Minyatür Kap, Pyxis.

works date back to the 6th century BC based on contemporaneity with similar examples found in Sardis and ceramics found in other cities. In addition, samples of Lydian ceramics dating back to the Late Hellenistic Period were also found during the excavations in the city center.

Due to its strategic and geopolitical location, Tripolis was a crossing point for interregional trade routes during the Ancient Period. With the findings in this study, it can be argued that the city interacted with the Lydia Region in the 6th century BC. The findings are important in terms of filling the chronological gap of the city.

Keywords: Lydia, Tripolis, Miniature Pot, Pyxis.

Extended Abstract

Established in a region where the borders of Phrygia, Caria and Lydia intersect in ancient times, Tripolis is today located within the borders of Yenicekent neighborhood of Buldan district in the province of Denizli, which is between the western side of the Büyük Menderes River and modern settlement area.

Tripolis is located on the Persian King's Road which is at the intersection of passing routes for political, commercial and military purposes. Ancient sources state that this trade route follows the trade route from Thyateria (Akhisar), Sardis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir) via Pergamon, Germe and continues towards Tripolis (Yenicekent), Hierapolis (Pamukkale) and Laodikeia (Goncalı). Located within the borders of the Lydia Region, Tripolis was a frequent destination for interregional trade routes due to its strategic and geopolitical location during the Antiquity, and preserved its importance thanks to its proximity to the Menderes River as a settlement with fertile plains to the south.

In addition to systematic excavations in Tripolis, since 2012, researches have been carried out around the city. During these studies, pottery in different forms were found in Hamambükü Höyük, which is located in the eastern part of the city, dating back to the Early and Late Bronze Age, in Yenice (Akkaya) Höyük, which is located in the southeastern part of the city, dating back to the Late Neolithic-Early Chalcolithic, Late Chalcolithic, Early, Middle and Late Bronze Age.

During the excavations in the city center, examples of public and civil architecture and various artifacts (terracotta, glass, metal, coins, etc.) used by

the Tripolis residents in these buildings were found. Among these, the earliest building remains and tools for daily use are dated back to the Late Hellenistic Period.

This study focuses on hree Lydian ceramics found in Tripolis. Although these artifacts were not found in the excavations, they were found together in an agricultural land located approximately 4 km northwest of the city within the borders of the Tripolis Territorium (Fig. 2, 3).

Two full-form miniature pot were also found in Tripolis (Cat. No: 1-2). Although the works are similar in form, they differ from each other in terms of size and ornamental features. The lip edge was straightened at the top and slightly pulled up, later thinned towards the tip, and turned inside to form the neck section. It starts from the neck turn and continues with a spherical body, which ends with a slightly high pedestal. The dough structure is hard and tight-textured. It contains black minerals, mica and lime. The pulp color is pale brown; however, darkening is observed possibly due to baking. Darkening caused by baking can also be observed on the primer surface. While the surface color is red, there are darker spots in most of the thin slip in Artifact no. 2. In Artifact no. 1, similar to the miniature pot in the Lydian tradition, there is a red ornament from the edge of the lip to the neck turn and a thin/thick band ornament towards the middle of the body. Considering the similarity of the findings in dough, ornamentation, and form structures as well as the proximity of the finding area to Sardis, the materials we evaluated may be associated with Sardis production.

Among the findings, there is also a full-form pyxis besides the miniature pot (Cat. No: 3). The artifact has an averted rim and an inverted conical shoulder. The cylindrical body, which opens slightly outward from the shoulder, is circled by a hardened elbow. The form is completed with a low ring base that narrows down to the bottom with a hard elbow and expands outward. Two opposite basket handles are placed between the shoulder and the body. Due to the thin lining applied to the outer surface of the body, the wear rate is high. Pyxis was coated with red paint from the rim to the base, but the black stripes on the body were left in paste color. No decorations were made on the rim and shoulder. The cylindrical flat part of the body was used as the main decoration panel. This area is limited by thin black bands towards the elbow turns. In the center of the decoration panel, there are three thick bands made in red, and the lower and upper boundaries of these bands are limited by thin black bands. In the upper part of the panel, a red wavy line is painted between two thick bands. A Pyxis found in Sardis was designed as a storage container, and another finding in the agricultural land within the borders of Lydia and was used as a burial gift. It can be suggested that the artifacts found in the Tripolis territory were used as burial gifts, since the artifacts were found on agricultural land outside the settlement and there were no traces of settlement in the finding area.

Within this framework, considering the production and use of ceramics in the Lydian tradition in the historical process and compared examples, three artifacts in question can be dated back to the 6th century BC.

Among the findings analyzed within the scope of the study, miniature pots are encountered in different settlements. However, similar works in the form of pyxis, which can be considered unique, have been found in limited numbers in Anatolia. In line with these data, it is aimed to contribute to the existing literature on the distribution and purposes of use for the Lydian ceramic culture.

Giriş

Antik Dönem’de Lydia, Phrygia ve Karia sınırlarının kesiştiği Messogis/Aydın dağlarının doğusunda ve Maiandros/Büyük Menderes Nehri’nin batısında kurulan Tripolis¹, günümüzde Denizli ili, Buldan ilçesi Yenicekent mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Fig. 1).

Tripolis’te 2012 yılından itibaren sistemli kazı çalışmalarının yanı sıra, kent çevresinde de araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırmalar ile kentin doğusunda Hamambükü Höyük’te Erken ve Geç Tunç Çağı, güneydoğusunda yer alan Yenice (Akkaya) Höyük’te ise Geç Neolitik-Erken Kalkolitik, Geç Kalkolitik, Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı’na ait farklı formlara ait seramikler bulunmuştur².

Kent merkezinde yapılan kazı çalışmalarında kamu ve sivil mimariye ait yapılar ve bu yapılarda Tripolislilerin kullandığı çeşitli (pişmiş toprak, cam, metal, sikke vb.) eserler bulunmuştur. Bu çalışmalarda en erken yapı kalıntıları ve günlük kullanım araç gereçleri Geç Hellenistik Dönem’e tarihlendirilmektedir³.

Çalışma kapsamında değerlendirilen pyxis ve minyatür kaplar, Tripolis Territoryumu içerisinde, kentin yaklaşık 4 km kuzeybatısında yer alan Avtepesi mevkiinde bulunmuştur (Fig. 2 - 3).

Buluntular arasında yer alan minyatür kaplar farklı yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak, pyxis formu Anadolu’da sınırlı sayıda bulunmaktadır. Bu veriler dikkate alınarak çalışmanın, Lydia seramik kültürünün dağılımına ve kullanımına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Lydia Seramikleri

Yaygın Lydia formları arasında, lydion, pyxis, amphora, krater, oinokhoe, çanaklar, skyphos, akıtacaklı kâse, omphaloslu phiale, çan askos, khytra, kâseler yer almaktadır⁴. Lydia seramiğinde bikrom, kırmızı üzerine siyah (black on red), mermer taklidi ve damarlı boyama tekniği kullanılmaktadır. Bikrom tekniğinde zemin rengi hariç iki renk kullanılmaktadır. En çok tercih edilen renkler kırmızı, siyah ve beyazdır. “Kırmızı bikrom” tekniğinin MÖ 7.-6. yüzyıllar arasında kullanıldığı

¹ Strabon, VII: 8, 83; Cohen, 1995: 199–201; Magie, 1950: 988.

² Konakçı, 2017: 23–46.

³ Tripolis’te yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Duman, 2013: 179–200; Duman, 2017: 1–16.

⁴ Greenewalt, 2010: 108, 111, Res. 4.

bilinmektedir⁵. Tripolis örnekleri de kırmızı bikrom tekniğinde yapılan grup olarak tanımlanabilir.

Minyatür Kaplar (Kat. No: 1 – 2)

Lydia sınırlarında yer alan Tripolis'te, iki adet tam formlu minyatür kap bulunmuştur. Eserler, form olarak birbirine benzese de boyut olarak yükseklikleri 4.8 ve 6 cm ölçülerinde olup, süsleme özellikleri yönüyle de birbirinden farklılık göstermektedir⁶. Dudak kenarı üstten düzleştirilerek hafif yukarı çekilmiş, uç kısma doğru inceltilerek döndürülmüş, içe doğru devam ederek boyun bölümü oluşturulmuştur. Boyun dönüşünden başlayarak küresel formlu gövde ile devam eder ve hafif yüksek kaide ile sonlanmaktadır (Kat. No: 1-2). Kil yapısı sert ve sıkı dokuludur. İçerik olarak siyah mineral, mika ve kireç katkılıdır. Kil rengi soluk kahverengidir; ancak fırınlama nedeniyle siyahlaşma gözlemlenmektedir. Fırınlama nedeniyle oluşan siyahlaşma astar yüzeyinde de izlenebilmektedir. Yüzey rengi kırmızı iken, ince astarın büyük bölümünde siyahlaşmalar mevcuttur (Kat. No: 2). Bir örnekte ise Lydia geleneğinde yapılan lydionlarda olduğu gibi dudak kenarından boyun dönüşüne kadar kırmızı ve gövde ortalarına kadar ince/kalın bant şeklinde süsleme yer almaktadır (Kat. No: 1)⁷. Astar yapısının ince olması nedeniyle yoğun bir aşınma oluşmuş, bu durum ise buluntuların süsleme bakımından tam olarak tanımlanmasını zorlaştırmaktadır.

Tripolis buluntuları arasında yer alan minyatür kapların benzer formları olan Lydionlar, kulpsuz, dışa çekik dudaklı ve boyunlu, küresel ve priform gövdeli, ayaklı bir forma sahip küçük kaplardır⁸. Lydia'da üretilen ve kozmetik kabı olarak kullanılan bu kaplar⁹, söz konusu bölgede üretilen bir çeşit kozmetiğin (bakkaris ve brenthon/ brentheion myron¹⁰) taşınması için kullanılmıştır¹¹. Lidyalıların ünlendiği parfümler ve kokulu yağ kapları zenginlerin ve mütevacı insanların evlerinde kullanılmıştır¹². Bir Lydia evinde ele geçen buluntular hakkında, bunların ahşap bir kutu içerisine konulduğu da düşünülmüştür¹³. Lydionların günlük kullanım amacı dışında Anadolu'da mezar hediyesi olarak da kullanımı yaygındır¹⁴.

⁵ Gürtekin, 1998: 122.

⁶ Lydionlar ortalama 07–09 m yüksekliğindedir bkz. Greenewalt, 1966: 1.

⁷ Süslemeli örnekler için ayrıca bkz. Greenewalt, 1966: 6; Lydia geleneğinde yapılan lydionlar da dar batlar ve spiral şekiller uygulanır bkz. Greenewalt, 1972: 134.

⁸ Greenewalt, 1966: 1.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Rumpf, 1920: 163–170.

¹⁰ Kozmetik ürünleri arasında "bakkaris" diğerlerinden daha ayrıntılı olarak belgelenerek, MÖ 7. yüzyılın ortalarından MÖ 5. yüzyıla kadar Yunan yazarları tarafından kullanılmıştır bkz. Greenewalt, 2010: 201, dp. 3.

¹¹ Greenewalt, 1966: 118; Lydionlar hakkında ayrıca bkz. Wrigley, 2011: 3–108.

¹² Cahill, 2010: 97.

¹³ Cahill, 2010: 98–99, Res. 32–33; Lydia evinde bulunan lydion için ayrıca bkz. Cahill, 2011: 359, 365, Fig. 7 (solda, MÖ 6. yüzyılın 2. çeyreği).

¹⁴ Lydionlar muhtemelen MÖ 600 yıllarından MÖ 5. yüzyıla kadar üretilmeye devam etmiştir. Bunun yanısıra MÖ 560'ta öldüğü düşünülen Lydia Kralı Alyattes'in mezarında bulunan lydion tarihlendirme açısından önemli bir veridir bkz. Greenewalt, 2010: 204–205; bu kapların mezar hediyesi olarak kullanımı hakkında ayrıca bkz. Yağız, 2012: 82, 142, 161, 220.

Lydionlar, farklı buluntu yerleşimlerinde tiplerine göre erken ve geç örnekler olarak incelenmiştir. Bu kapların ilk örnekleri genellikle küresel karınlı ve uzun ayaklıdır¹⁵. Greenewalt tarafından erken lydionlar MÖ geç 7. yüzyıl-geç 6. yüzyıla tarihlenmiştir¹⁶. MÖ 530-510 yılları lydionlar için geçiş evresi olarak düşünülerek, küresel karınlı lydionların MÖ 6. yüzyılın sonlarına kadar kullanımı devam ettiği belirtilmiştir¹⁷. Geç Lydionlar ise geniş ağızlı, dikey ya da hafif dışa eğik boyunlu, ince formlu eliptik gövdeli ve uzun silindirik ayaklıdır¹⁸. Geç Lydionlar, Sardis ve Gordion'da MÖ 4. yüzyılda kullanılmaya devam etmiştir¹⁹.

Lydionlar başta Sardis²⁰ ve çevresi (Alahıdır Tümülüsü/Manisa²¹, Bintepeleler/Manisa²², Lale Tepe²³), Daskyleion²⁴, Gordion'da²⁵ yaygın olmak üzere, Marmara Gölü (Kılcanlar Köyü), Tire (Lydia), Pitane, Phokaia, Eski Smyrna²⁶, Labraunda, Mylasa, Afyonkarahisar²⁷, Midas Şehri, Kütahya, Amyzon, Düver (Phrygia), Lagina'da²⁸ ve Uylupınar Nekropolü (Burdur)²⁹, Samos, Rhodos, Yunanistan, İtalya ve İspanya'da bulunmuştur³⁰. Lydionlar, Anadolu dışına ihraç edilen ve taklitleri üretilen Lydia seramik formudur³¹. Lydionlar farklı tiplerde yapılmış olup, Lydia, Doğu Yunan, Attika, Lakonia veya Etrüks atölyelerine ait ürünler birbirinden ayırt edilebilmektedir³².

Tripolis buluntularıyla benzer kil yapısına sahip örnekler, aynı bölge sınırları içerisinde yer alan Sardis'te görülmektedir. Sardis'te üretilen lydionların en belirgin özelliği kilin yumuşak, iri ve çok miktarda altın renk mikalı, renginin ise pembemsi-turuncu olmasıdır. Bunun yanı sıra Sardis çanak çömleklerinde kilin sert, ince taneli örnekleri de yer almaktadır. Bu da çeşitli kil yataklarının kullanıldığını göstermektedir³³. Gordion örneklerinde ise mika katkısı bulunmamakla beraber, bunlar yerel olarak nitelendirilmiştir³⁴.

Farklı buluntu merkezlerinde; Manisa ili, Salihli ilçesi, Kendirli Köyü yakınlarında yer alan Bintepeleler'de bulunan Lydionlar MÖ 575-560 yıllarına³⁵,

¹⁵ Greenewalt, 1966: 6-39.

¹⁶ Greenewalt, 1966: 6-20.

¹⁷ Greenewalt, 1966: 40.

¹⁸ Gürtekin – Demir, 2007: 63, 77, Kat. No. 51; Greenewalt, 1966: 38.

¹⁹ Greenewalt, 1966: 37.

²⁰ Rotroff – Oliver, 2003: Pl. 141, B (Üstte sağdan ikinci).

²¹ Nayır, 1981: 124, 129, Lev. IV Res. 28 (MÖ 6. yüzyılın ilk yarısı).

²² Bilgin vd., 1996: 216-2018, 221, Fig. 13-14 (MÖ 575-560).

²³ Roosevelt, 2008: 13, 18-19, Fig. 16 (9-12), Fig. 17 (MÖ 6-5. yüzyıl.).

²⁴ Gürtekin – Demir, 2002: 131-137.

²⁵ Schaus, 1992: 151, 155-156.

²⁶ Eski İzmir'de (Bayraklı) lydion ile beraber MÖ 500'lere tarihlenen define bulunmuştur bkz. Kroll, 2010: 152 – 153, Res. 13.

²⁷ Kızıltepe – Bilgin, 2018: 173 – 176 (Kat. No: 303 – 315), 246 – 248 (Res. 21, 22, 23 (E4773, E8551)).

²⁸ Tırpan, 1997: 81, 96, Res. 16 –17 (MÖ 6. yüzyıl).

²⁹ Çokay – Kepçe, 2009: 35 – 36, 49, 66 – 67, Fig. 17 – 19ab.

³⁰ Greenewalt, 1966: 7.

³¹ Gürtekin – Demir, 2002: 131.

³² Greenewalt, 1966: 1.

³³ Greenewalt, 1966: 8.

³⁴ Greenewalt, 1966: 35.

³⁵ Bilgin, vd. 1996: 216-217, 221.

Sardis'te bulunan bant süslemeli lydionlar MÖ 5. yüzyılın ilk yıllarına³⁶, Sardis Lale Tepe'de bulunan ayaklı ve bant süslemeli lydionlar MÖ geç 6-5. yüzyıla³⁷, Kocabaş koleksiyonundaki küresel gövdeli lydion MÖ 6. yüzyıla³⁸, Daskyleion'da MÖ Geç 7-erken 5. yüzyıla³⁹, Lagina yöresinde ele geçen lydionlar MÖ 6. yüzyıla⁴⁰, Börükçü Nekropolü'nde MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına⁴¹, Uşak Müzesi'nde bulunan lydionlar ise MÖ 6.-5. yüzyıllara⁴² tarihlendirilmiştir. Gordion'da ise bir grup lydion bulunmuş (black on red grubu) olup, MÖ Geç 7-erken 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴³. Gordion buluntuları, form olarak çalışmada yer alan örneklerin kaide ve gövde yapısıyla benzerlik göstermektedir. Sardis'te bir Lydia evinde ele geçen pomat kapları arasında yer alan geniş ağızlı, şişman karınlı ve hafif yükseltilmiş kaideli lydion⁴⁴, 1-2 no'lu örneklerle tip olarak yakın benzerlik göstermektedir. Tripolis buluntuları, karşılaştırmalar ve kil özellikleri dikkate alınarak Sardis üretimi olduğu düşünülmekte olup, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Pyxis (Kat. No: 3)

Tripolis territoriyumunda bir kulpu eksik, tam formlu bir adet pyxis ele geçmiştir. Ağız çapı 14.6 cm, yüksekliği ise 22 cm'dir. Pyxis, dışa çekik ağız kenarlı, ters konik omuzludur. Omuzdan, dışa doğru hafifçe açılan silindirik gövdeye sert bir dirsekle geçilmektedir. Form, alta doğru tekrar sert bir dirsekle daralarak, dışa doğru genişleyen alçak halka kaideyle tamamlanmıştır. Omuzla gövde arasına, karşılıklı iki adet sepet kulp yerleştirilmiştir. Gövdenin dış yüzeyine uygulanan astarın ince olması sebebiyle, aşınma fazladır. Pyxis, ağız kenarından itibaren kaideye kadar kırmızı boya ile astarlanmış, ancak gövde üzerinde siyah şeritlerin arası kil renginde bırakılmıştır. Ağız kenarına ve omuzuna herhangi bir bezeme yapılmamıştır. Ana bezeme paneli olarak gövdenin silindirik düz bölümü kullanılmıştır. Bu alan, dirsek dönüşlerine yapılan ince siyah bantlarla sınırlandırılmıştır. Bezeme panelinin merkezinde, kırmızıyla yapılmış üç adet kalın bant vardır ve bu bantların da alt ve üst sınırları ince siyah bantlarla sınırlandırılmıştır. Panelin üst bölümünde, iki kalın bant arasına kırmızı dalgalı hat yapılmıştır (Kat. No: 3).

Benzer form örnekleri MÖ 12. ve 6. yüzyıllar arasında Ege ve Doğu Akdeniz'de⁴⁵, MÖ 7 - 6. yüzyılda Korinth, Rhodos ve Cos'da da bulunmuştur⁴⁶.

³⁶ Greenewalt, 1972: 117, 134, 141, Pl. 3 (no. 1-2), Pl. 9 (no. 13).

³⁷ Roosevelt, 2008: 18-19, Fig. 16 (9-12), Fig. 17.

³⁸ Greenewalt, 1968: 147-148.

³⁹ Gürtekin – Demir, 2002: 131-137, 139, 141, Fig. 17- 19.

⁴⁰ Tırpan, 1997: 81-82, 96, Res. 16-17.

⁴¹ Gider – Büyükozer, 2014: 121, 123, Fig. 10 – 11.

⁴² Temiz, 2020: 211-222.

⁴³ Schaus, 1992: 151, 155 – 156, Fig 1 (2-3), Pl. XXXIII, No. 2.

⁴⁴ Cahill, 2010: 98 – 99, Res. 32 – 33; Benzer tipte gümüş örnek için ayrıca bkz. Greenewalt, 2010: 205, Res. 5.

⁴⁵ Gürtekin, 1998: 205, 234, Lev. 44, No: 116; Gürtekin – Demir, 2007: 51, 54, 70, 75, Kat. No: 4, Fig. 2 (Kat. No: 5); Ege'de MÖ Geç 11-10. yüzyıla tarihlenen pyxis buluntuları için bkz. Lemos, 2002: Res. 96 (1 – 4).

⁴⁶ Gürtekin – Demir, 2007: 51, dp. 13-15.

Aphrodisias'ta ise, ağız ve kaide tipi farklı bir örnek Karia Vazosu olarak isimlendirilmiştir⁴⁷.

Pyxis formunda kaplar, Anadolu'da sınırlı sayıda ele geçmiştir. Burdur Uylupınar Nekropolü'nde ele geçen bir pyxis⁴⁸, Tripolis buluntusuyla benzerlik taşısa da ağız kenarı boyun ve kulp bölümlerinde farklılıklar görülmektedir. Kibyra'da ise, aplike tekniğiyle yapılmış üç kulplu bir pyxis için MÖ 7. yüzyıl önerilmiştir⁴⁹. Tocra'da MÖ 6. yüzyıla tarihlenen bir pyxis üzerinde de bant ve dalga süslemesi yer almaktadır⁵⁰. Frankfurt Müzesi'nde MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen bir örnekte ise dikey ve yatay dalga süsleme yapılmıştır, ancak ağız ve kaidesi Tripolis buluntusuyla farklılık göstermektedir⁵¹. Tripolis territoryumunda bulunan pyxisin benzeri⁵², Alaşehir'de bulunmuş olup, Selçuk Müzesi'nde yer almaktadır. Mermer taklidi süslemeli söz konusu örneğin gövde yapısı içe doğru daralmaktadır⁵³.

Sardis'te MÖ 6. yüzyılda yanan bir evde bulunan pyxis için, kozmetik veya kişisel eşyaları saklamak amacıyla kullanılmış olabileceği belirtilmiştir⁵⁴. Manisa'nın Saruhanlı ilçesi Büyükbelen Kasabası Kanlıboğaz mevkiinde tarım arazisinde sanduka mezar bulunmuştur. Mezar içerisinde yer alan buluntular arasında bir adet dalga süslemeli Pyxis yer almaktadır⁵⁵. Tripolis buluntusu ise, Sardis'te MMS sektörü buluntusuyla karşılaştırılarak MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

İç Batı Anadolu'nun bu kısmında Demir Çağ seramiğine ait veriler son derece sınırlıdır. Aphrodisias'ta⁵⁶, Hierapolis'te⁵⁷ ve Laodikeia'da⁵⁸ sözkonusu döneme ait buluntulara rastlanmıştır⁵⁹.

Phrygia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Laodikeia Asopos Tepesi'nde 2007-2012 yıllarında kazısı yapılan Asopos Tepesi'nde Tabaka IV'te Demir Çağı'na ait yerleşim izleri bulunmuştur. Alanda yapılan çalışmalarda ise “black on red” olarak tanımlanan kırmızı ya da açık kahverengi üzerine siyah renkte boya bezeme yapılan seramikler ve “bikrom” mal grubuna ait krem üzerine siyah ve kırmızı renkte boya bezeme uygulanan seramikler ele

⁴⁷ Joukowsky, 1986: 408 – 409, 349.

⁴⁸ Çokay – Kepçe, 2009: 35 – 36, 49, 66 – 67, Fig. 17 – 19ab.

⁴⁹ Özüdoğru, 2020: 88.

⁵⁰ Boardman – Hayes, 1966: 78 – 79, Pl. 56 (926).

⁵¹ Stutzinger, 2005: 416, Abb. 4.

⁵² Karaçalı Nekropolü'nde bulunan stamnoid pyxis (MÖ 420-400) örnekleri için ayrıca bkz. Çokay, 2003: 240 – 244; Klazomenai'de bulunan pyxis örnekleri için bkz. Hürmüzlü, 1995: 55 – 61.

⁵³ Gürtekin – Demir, 2007: 70, Fig. 2 (Kat. No: 5);

⁵⁴ Greenewalt, 2010: 111, 474, Res. 4 (No. 87); Sardis'te MMS sektöründe bulunan geometrik süslemeli uzun kenarlı ve yüksek kaideli pyxis için ayrıca bkz. Greenewalt, vd. 1990, 154, 156, Fig. 20.

⁵⁵ Dinç, 1994: 57 – 59, Fig. 2-3.

⁵⁶ Joukowsky, 1986, 119.

⁵⁷ D'andria, 2017, 237, dp.18.

⁵⁸ Konakçı, 2014, 94-95.

⁵⁹ Güneybatı Anadolu'da yapılan yüzey araştırmalarında Demir Çağı buluntuları hakkında bkz. Abay– Dedeoğlu, 2005, 282; Yeni, 2010, 13 vd.

geçmiştir⁶⁰. Ancak Asopos Tepesi'nde bulunan sözkonusu döneme ait seramikler, höyüğün bu evrede çok da güçlü bir yerleşime sahip olmadığını, dolayısıyla form çeşitliliğinin de sınırlı olduğunu göstermektedir. Hierapolis Kuzey Nekropolü'nde de 2016 yılında Denizli Müze Müdürlüğü tarafından yapılan kazılarda Demir Çağ'ına ait yerleşim tespit edilmiştir⁶¹.

Lydia Bölgesi'nin güneydoğu ucunda geçiş noktasında yer alan Tripolis, stratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle çağlar boyunca bölgelerarası ticaret yollarının uğrak noktası olmuş, Menderes Nehri'ne yakınlığı⁶² ve verimli ovalara sahip olmasıyla da önemini korumuştur.

Antik kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Pergamon, Germe üzerinden gelen ticaret yolu Thyateria (Akhisar), Sardis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir) güzergâhından gelip, Tripolis (Yenicekent), Hierapolis (Pamukkale) ve Laodikeia'ya (Goncalı) doğru devam etmektedir⁶³.

Lydia'nın başkenti Sardis ile Phrygia Pacatiana'nın başkenti olan Laodikeia'yı birbirine bağlayan kentin önemi çağlar boyunca devam etmiş⁶⁴, Tripolis bu nedenlerle batı ve iç bölgeler arasında köprü görevi görmüştür.

Lydia seramikleri içerisinde yer alan lydionlar farklı tiplerde olmak üzere pek çok kentte bulunmuştur. Lydionların üretimiyle ilgili kil yapısı bizlere bilgi vermekte olup, Sardis üretimi örneklerde altın renk mikanın bol miktarda bulunduğu belirtilmektedir. Gerek buluntuların kil, süsleme ve form yapılarındaki benzerliği, gerekse buluntu alanının Sardis ile yakınlığı dikkate alındığında, değerlendirdiğimiz malzemelerin Sardis üretimi ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır.

Anadolu'da yapılan kazı çalışmalarında pyxis formunda eserler sınırlı sayıda bulunmuştur. Sardis'te bir evde yapılan kazı çalışmalarında bulunan pyxis, saklama kabı olarak düşünülmüş⁶⁵, bir başka buluntu ise yine Lydia sınırları içerisinde tarım arazisinde bulunarak mezar hediyesi olarak kullanıldığı belirtilmiştir⁶⁶. Territoriyumda toplu halde bulunan eserlerin yerleşim yeri dışında tarım arazisinde bulunması ve buluntu alanında herhangi bir yerleşim izi olmaması nedeniyle, eserlerin mezar hediyesi olarak kullanıldığı düşünülebilir. Ayrıca, Tripolis Antik Kenti Avtepesi mevkiinde Roma Dönemi'ne ait kaya mezarları tespit edilmiştir. Sözkonusu alanda bulunan bu kaplar, Roma Dönemi'ne ait kaya mezarlarının öncülleri olan mezarlara ait buluntular olmalıdır.

Kentin, Lydia Bölgesi ile olan ticari ilişkilerine yönelik bulguların, kent merkezinde ele geçen amphora parçalarıyla Geç Hellenistik Dönem'e kadar gittiği bilinmektedir⁶⁷ (Fig. 5). Ancak MÖ 6. yüzyıl örnekleri ile de Lydia Bölgesi ile erken dönemlerden itibaren ticari faaliyetlerin gerçekleştiği söylenebilir.

⁶⁰ Konakçı, 2014, 94-95, 117-118, Çiz. 1-2.

⁶¹ D'andria, 2017, 237, dp.18.

⁶² Nehirler, kıyı ve limanların kenarına kurulan kentler de mimari ve ticari alanda kıyı kenti gibi gelişme göstermektedir, bkz. Köse, 2017: 192.

⁶³ Ramsay, 1890: 49.

⁶⁴ Erken Roma Dönemi Pers Kral Yolu hakkında ayrıca bkz. French, 1998: 15 – 43.

⁶⁵ Dinç, 1994: 57 – 59, Fig. 2-3.

⁶⁶ Greenewalt, 2010: 111, 474, Res. 4 (No. 87).

⁶⁷ Tripolis'te bulunan Lydia geleneğinde boyanmış seramikler için bkz. Ok, 2018: 85 – 93.

Bu bağlamda Lydia geleneğinde yapılan seramiklerin tarihsel süreçteki üretimi ve kullanımını, aynı zamanda da karşılaştırma örnekleri dikkate alınarak, sözkonusu üç eser için MÖ 6. yüzyıl önerilebilir.

Katalog

Renk sınıflandırması için “Munsell Soil-Colour Charts 2010” kullanılmıştır. Ölçü birimi “cm” olarak verilmiştir.

Kısaltmalar: A.Ç: Ağız Çapı, C.K: Cidar Kalınlığı, Y: Yükseklik, G: Genişlik, K.Ç: Kaide Çapı.

Kat. No: 1, Fig. 3: 3, Fig. 4: 1

Tanım: Tam formlu minyatür kap.

Kil: 2.5Y 6/2 (açık kahverengi gri), Sert, sıkı, bol mika (biyotit-muskovit), az kireç katkılı.

Astar: Dış yüzeyde ağız kenarı altında 2.5YR 5/6 (kırmızı), gövde üzerinde siyah şeritler 2.5YR 2.5/1 (kırmızımsı siyah), içte 2.5Y 6/2 (açık kahverengi gri).

Ölçüler:

A.Ç: 3.8   Y: 4.8   C.K: 0.2-0.4   G: 6   K.Ç: 3

Kat. No: 2, Fig. 3-4: 2

Tanım: Tam formlu minyatür kap.

Kil: 10YR 7/4 (soluk kahverengi). Kil, yüksek ısı nedeniyle grileşmiştir 10YR 6/2 (açık kahverengi gri). Sert, sıkı, mika, siyah mineral ve orta büyüklükte kireç katkılı.

Astar: İçte dudak kenarının hemen altında ve dış yüzeyde 5YR 5/6 (sarımsı kırmızı). Dış yüzey yüksek ısıya maruz kalması nedeniyle kırmızı renkte siyahlaşmalar oluşmuştur 10YR 4/1 (koyu gri).

Ölçüler:

A.Ç: 4.6   Y: 6   C.K: 0.3-0.8   G: 7.1   K.Ç: 3.6

Kat. No: 3, Fig. 3: 1A - B, Fig. 4: 3)

Tanım: Tam formlu pyxis.

Kil: 5YR 6/4 (açık kırmızımsı kahverengi). Sert, sıkı, bol mika (biyotit-muskovit), ince taşçık katkılı.

Astar: Dış yüzey 7.5YR 7/4 (pembe), ağız kenarından gövde dönüşüne kadar ve gövde dönüşünden kaideye kadar olan bölümde 2.5YR 5/8 (kırmızı), gövde üzerinde ince şeritler Gley 1 2.5/N (siyah), kalın şeritler ve dalga süsleme 2.5YR 4/4 (kırmızımsı kahverengi).

Ölçüler:

A.Ç: 14.6   Y: 22   C.K: 0.6-1.5   G: 25   K.Ç: 11.2

Kaynakça**Antik Kaynak**

STRABON., 2000. Kullanılan Metin ve Ceviriler: *The Geography of Strabo, With an English translation by H. L. Jones, I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library), Coğrafya, Çev.: A. Pekman, İstanbul.*

Modern Kaynaklar

- ABAY, E. – DEDEOĞLU, F., 2005., “2003 Yılı Denizli/Çivril Ovası Yüzeý Araştırması”, *AST XXII/2*, ss. 41-50.
- BİLGİN, A. İ. – DİNÇ R., ÖNDER, M., 1996. “Lydia'daki İki Tümölüs'te Temizlik Kazısı Çalışmaları”, *Arkeoloji Dergisi*, 4, ss. 207-222.
- BOARDMAN, J.– HAYES, J. W., 1966. *Excavation at Tocra 1963-1965, Tehe Archaic Deposits I*, Thames and Hudson, London.
- CAHILL, N. D., 2011.“Sardis, 2009”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 32/3*, ss. 358-367.
- CAHILL, N. D., 2010. “Sardeis Şehri/The City of Sardis”, Ed.: N. D. Cahill, *Lidyalılar ve Dünyalıları/The Lydians and Their World*, ss. 75-106.
- COHEN, G. M., 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, The Islands, and Asia Minor*, California.
- ÇOKAY–KEPÇE, S., 2009. “The Pottery from Burdur Uylupınar Necropolis”, *Adalya XII*, ss. 29-76.
- ÇOKAY, Ş. S., 2003. *Karaçalı Nekropolü*, İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- D'ANDRIA, F., 2017. Hades ve Kybele Arasında Hierapolis Ploutonion'unda Yeni Arkeolojik Buluntular”, *Colloquium Anatolicum 16*, 217-244.
- DİNÇ, R., 1994. “Lydia'da Bulunan Bir Çocuk Mezarı”, *Arkeoloji Dergisi*, 2, ss. 57-59.
- DUMAN, B., 2017. “Tripolis'in Yeri, Önemi ve Kısa Tarihi”, Ed: B. Duman, *Tripolis ad Maeandrum, Tripolis Araştırmaları I*, Ege Yayınları, ss. 1-16.
- DUMAN, B., 2013. “Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis ad Maeandrum”, *Cedrus (I)*, ss. 179-200.
- FRENCH, D. 1998. “Pre-and Early-Roman Roads of Asia Minor, The Persian Royal Road”, *Iran*, Vol. 36, ss. 15-43.
- GİDER – BÜYÜKÖZER, Z. 2014. Z. Gider-Büyüközer, “Börükçü Nekropol Alanından Bir Arkaik Mezar, An Archaic Tomb from Börükçü Necropolis”, *Tüba-Ar*, 17, ss. 111-128.
- GREENEWALT, C. H. Jr. 2010. Greenewalt, “Lidya'da Çömlekçilik”, *Lidyalılar ve Dünyalıları/ The Lydians and Their World*, (Ed. Prof. Dr. N. D. Cahill), ss. 107-124.

- GREENEWALT, C. H. Jr. – Cahill, N. D. – Dedeoğlu, H. – Herrmann, P., 1990. “The Sardis Campaign of 1986”, *Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1983-87*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Supplementary Studies, No. 26, ss. 137-177.
- GREENEWALT, C. H. Jr., 1972. “Two Lydian Graves at Sardis”, *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 5, ss. 113-145.
- GREENEWALT, C. H. Jr., 1968. “Lydian vases from Asia Minor”, *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 1, ss. 139-154.
- GREENEWALT, C. H. Jr., 1966. *Lydian Pottery of the Sixth Century B.C. The Lydian and Marbled Ware*, (Ph. D. Thesis), University of Pennsylvania, Michigan.
- GÜRTEKİN – DEMİR, R. G., 2007. “Provincial Productions of Lydian Pottery”, *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Symposium held at Eskişehir-Turkey*, 16-19 August 2004, Eds.: A. Çilingiroğlu, A. Sagona Ancient Near Eastern Supplement 20, Leuven, ss. 47-77.
- GÜRTEKİN – DEMİR, R. G., 2002. “Lydian Painted Pottery at Daskyleion”, *Anatolian Studies* Vol. 52, ss. 111-143.
- GÜRTEKİN – DEMİR, R. G., 1998, *Lydia Seramiğindeki Yabancı Etkiler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- HÜRMÜZLÜ, B., 1995. *Klazomenai’de MÖ 7. ve 6. Yüzyıl Bezemeli Vazo Formları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- JOUKOWSKY, M. S., 1986. *Prehistoric Aphrodisias I*, Belgium.
- KIZILTEPE BİLGİN, P., 2018. *Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları Işığında İçbatı Anadolu’da Demir Çağı Seramiği*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- KONAKÇI, E., 2017. “Prehistorik Tripolis: Akkaya (Yenice) ve Hamambükü Höyük”, Ed.: Bahadır Duman, *Tripolis Araştırmaları* (1), ss. 23-46.
- KONAKÇI, E., 2014. “Laodikeia’nın ilk Yerleşimi Asopos Tepesi”, Ed.: Celal Şimşek, 10. Yılında Laodikeia, *Laodikeia Çalışmaları* 3, ss. 87-122.
- KÖSE, V., 2017. “Nehirler, Kıyılar ve Kentler”, *Anadolu/ Anatolia*, 43, ss. 179-210.
- KROLL, J. H., 2010. “Sardeis Sikkeleri”, *Lidyalılar ve Dünyalıları/ The Lydians and Their World*, Ed.: Prof. Dr. N. D. Cahill, ss. 143-156.
- LEMOS, I. S., 2002. *The Protogeometric Aegean, The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*, New York.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor, To The End of The Third Century After Christ*, Volume II. Princeton, New Jersey.
- NAYIR, K., 1981. “Alahidir Tümülüsleri Kazısı”, *Anadolu Araştırmaları*, ss. 115-129.

- OK, M., 2018. *Tripolis Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- ÖZÜDOĞRU, Ş., 2020. *Kibyra, Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- RAMSAY, W. M., 1890. *The Historical Geography of Asia Minor*, London.
- ROOSEVELT, C. H., 2008. “Lale Tepe: A Late Lydian Tümülüs Near Sardis, 1. Introduction, Excavation, and Finds”, *Archaeological Exploration of Sardis Report 4, Love for Lydia*, Ed.: N. D. Cahill, Cambridge, Mass, ss. 1-24.
- ROTROFF, S. – OLIVER, Jr. A. 2003. *The Hellenistic Pottery From Sardis: The Finds Through 1994*, London.
- RUMPF, A., 1920. “Lydische Salbgefäße”, *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts Athenische Abteilung*, 45, ss. 163-170.
- SCHAUS, G. P., 1992. “Imported West Anatolian Pottery at Gordion”, *Anatolian Studies* Vol. 42, ss. 151-177.
- STUTZINGER, D., 2005. “Eine Karische Keramik des Frühen 6. Jh. V. Chr. Im Archaologischen Museum Frankfurt”, *Ramazan Özgan'a Armağan*, ss. 401-420.
- TEMİZ, S. H., 2020. “Uşak Müzesi'nden Bir Grup Lydion, A Group of Lydions from Uşak Museum”, *Cedrus*, VIII, ss. 211-222.
- TIRPAN, A. A., 1997. “Buluntular Işında Lagina ve Yakın Çevresinin Tarihi Süreci”, *S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, ss. 75-98.
- WRIGLEY, S., 2011. *The Lydion: Revealing Connectivity across the Mediterranean in the Sixth Century B.C.* (Thesis), University of Sydney.
- YAĞIZ, K., 2012. *Kuzeybatı Anadolu'da İ.Ö. 1. Bin'de Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- YENİ. S., 2010. *Demir Çağlar'da Yukarı Menderes Havzası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Fig. 1: Tripolis'in Batı Anadolu'daki Konumu

Fig. 2: Seramiklerin Buluntu (Kırmızı) Alanı

Fig. 3: Pyxis (1A - B); Minyatür Kap (2-3) (Tripolis Kazı Arşivi)

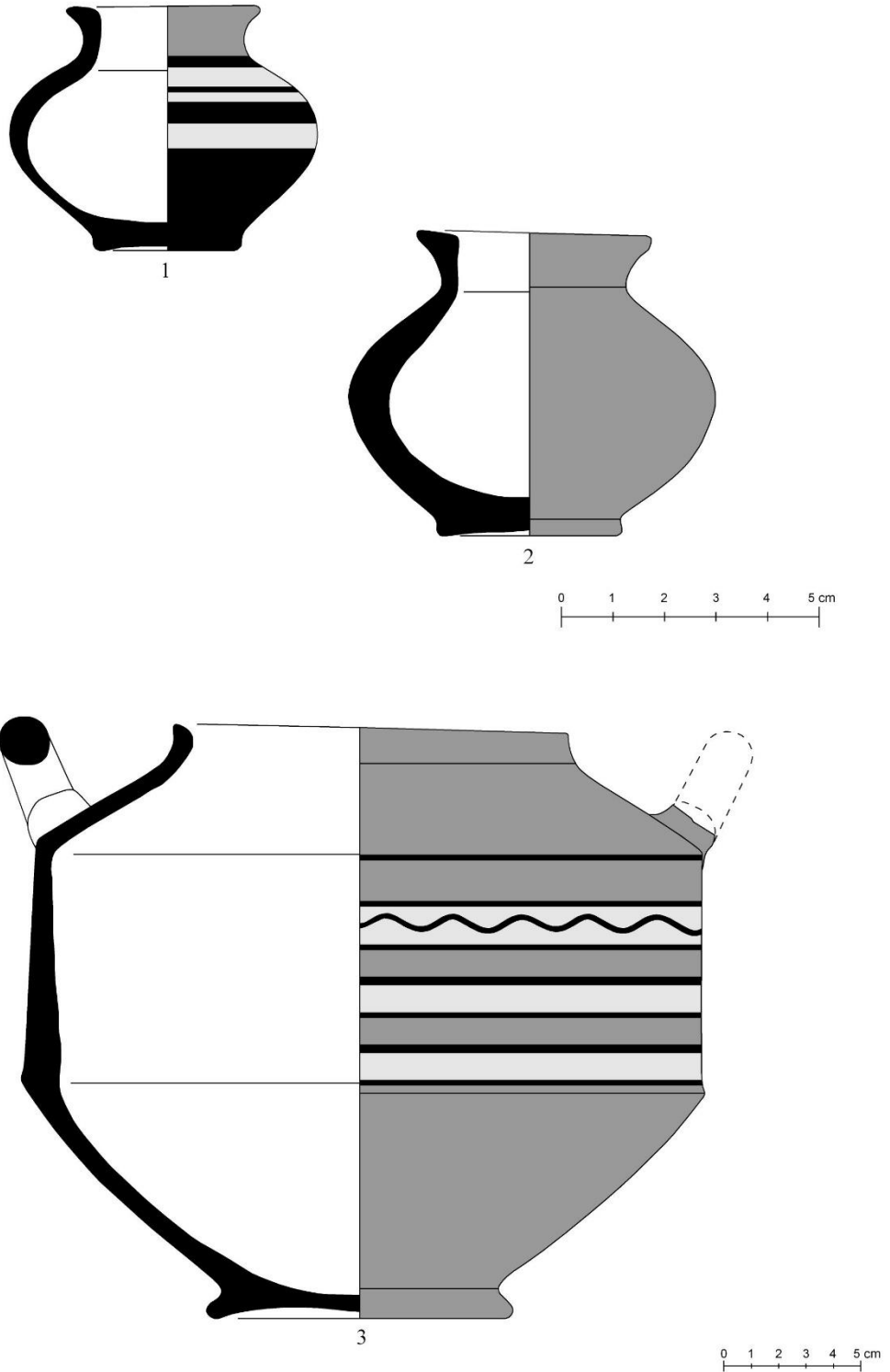

Fig. 4: Minyatür Kap (Kat. No: 1-2); Pyxis (Kat. No: 3)

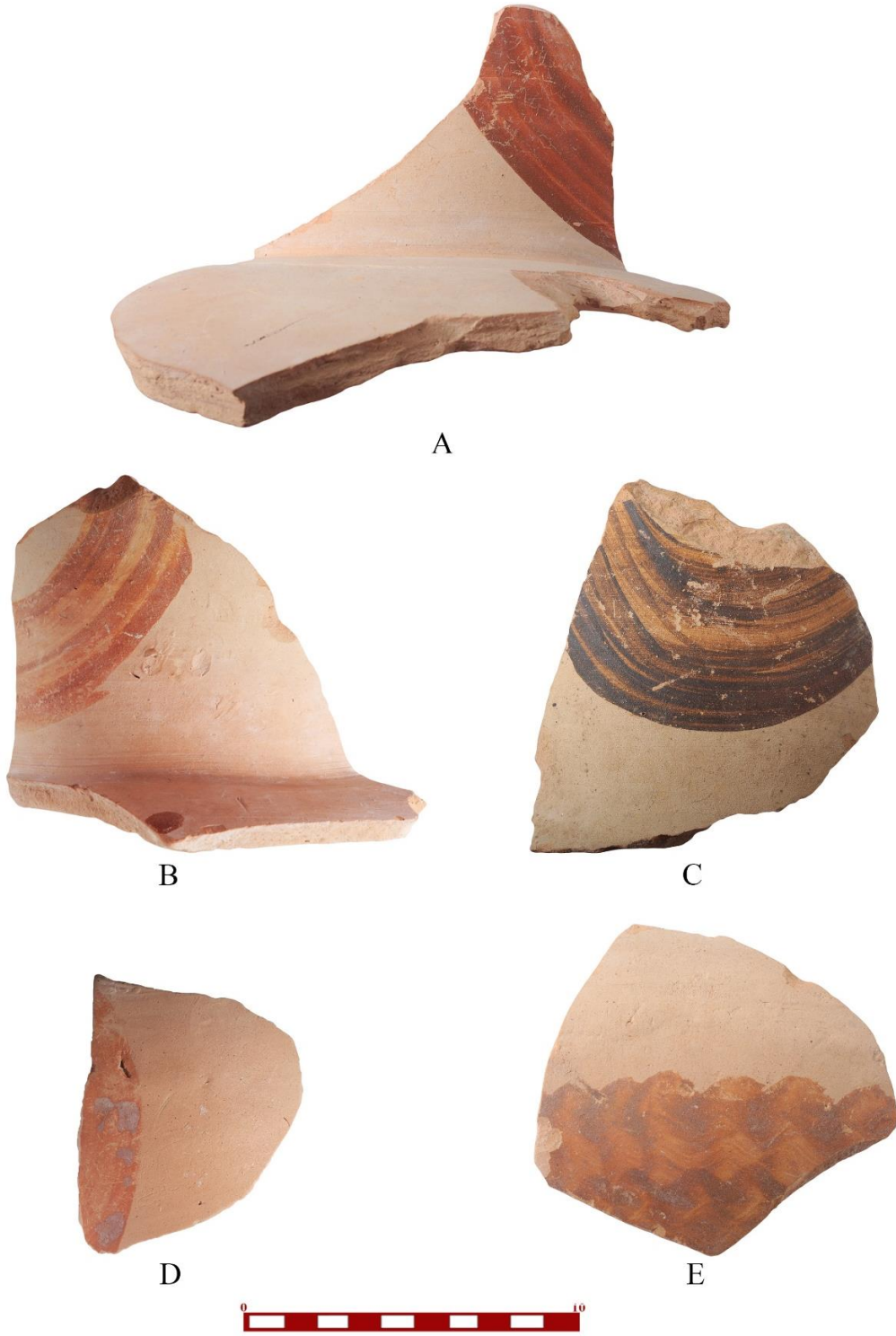

Fig. 5: Kırmızı Boyalı Amphora Boyun Parçası (A-B, D); Kahverengi Boyalı Amphora Boyun Parçası (C); Mermer Taklidi Boyalı Amphora Gövde Parçası (E) (Tripolis Kazı Arşivi)

MÖ II. BİNYIL ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARINDA KARAHNA KENTİ KARAHNA CITY IN CUNEIFORM SOURCES OF THE SECOND MILLENNIUM BC

Hasan Ali ŞAHİN

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of History
hasahin@erciyes.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7391-7598

Muhammed Yusuf AYNUR

Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
M.A., Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of History
mya997@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6039-1854

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **28.07.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **19 – 42**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1150006>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ŞAHİN, H.A. – AYNUR, M. Y., “MÖ II. Binyıl Çivi Yazılı Kaynaklarda Karahna Kenti”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 19 – 42.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

19 – 42

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50

Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

MÖ II. BİNYIL ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARINDA KARAHNA KENTİ KARAHNA CITY IN CUNEIFORM SOURCES OF THE SECOND MILLENNIUM BC

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN – Muhammed Yusuf AYNUR

Öz

Anadolu'nun tarihi belgelerde geçen ilk halkı Hattiler'dir ve Anadolu'ya isimlerini vermişlerdir. Zira Anadolu, MÖ III. bin yıldan itibaren Hatti ülkesi adıyla anılmıştır. İlk defa Akadca kaynaklarda geçen bu adlandırma, Geç Asur Devri'ne kadar devam etmiştir. Hitit kralları aynı şekilde Anadolu'yu *Hatti ülkesi*, kendilerini de *Hatti ülkesi kralı* olarak anmışlardır. Bu kavmin MÖ III. bin yılda, Anadolu'da yaşadıkları bilinmektedir. Alacahöyük, İkiztepe, Mahmatlar ve Horoztepe buluntularından, Hattilerin maden işlemeciliğinde ileri bir düzeye ulaştıkları anlaşılmaktadır. Hattilerin Koloni Devri'nde *Kaniş*'te yaşadıkları pek çok Hattice ismin Kültepe metinlerinde geçmesinden bilinmektedir. Onların özellikle, Kızılırmak kavisi içerisinde yaşamış oldukları anlaşılır. Hattitanrı adları teofor isimlerde geçmektedir. Anadolu coğrafyasında birden fazla kült merkezleri bulunduğu bilinmektedir. Hatti ülkesi içerisindeki Arinna veya Nerik gibi kült merkezleri ülke genelinde kutlanılan bayramlara ev sahipliği yaptığı gibi, Hitit krallarının da uğrak yeri olmuştur. Bundan başka bazı

Abstract

The first people of Anatolia mentioned in historical documents are the Hattians and they gave their name to Anatolia. Because Anatolia, BC. III. Millenial It has been called the land of Hatti for a thousand years. This naming, which was first mentioned in Akkadian sources, continued until the Late Assyrian Period. Hittite kings likewise referred to Anatolia as the land of Hatti and themselves as the king of the land of Hatti. This tribe lived in Anatolia in the III. Millenium BC. It is known that they lived in Anatolia for a thousand years. It is understood from the findings around Alacahöyük, İkiztepe, Mahmatlar and Horoztepe that the Hattians reached an advanced level in metalworking. It is known that the Hattians lived in Kaniş during the Colonial Period, from the mention of many Hattic names in Kültepe texts. It is understood that they especially lived within the arc of the Halys River. Hatti god names are mentioned in theophore names. It is known that there are more than one cult centers in the Anatolian geography. Based on the information conveyed by the cuneiform tablets from 2000 B.C, Karahna was an important city in which Assyrian Merchants used to

kentler önemli tanrıların kült merkezi haline gelmiştir. Bu kentlerden Karahna kenti ise çivi yazılı tabletlerin aktarmış olduğu bilgilerin ışığında, MÖ II. binde Asurlu tüccarların oturdukları önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki yıllarda, Hititlerin Hattilerin yaşamış olduğu bölgeyi merkez edinmeleri ile Karahna kenti de önemini koruyup bu dönem içerisinde tapınak kenti şeklinde, Anadolu coğrafyasında, Koruyucu Tanrı'nın önemli bir dini merkezini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kentin Anadolu coğrafyası içerisinde önemli bir kült merkezi olduğu açıktır, bundan başka Hitit imparatorluk dönemine ait bazı Hitit krallarının yıllıklarında ortaya çıkması ile Karahna kentinin siyasi olaylara şahit olduğu da bilinmektedir. Kentin genel yapısı ve konumu hakkında fazla veri olmamasına rağmen, Hatti kültürünün Karahna da etkin olmasından dolayı, belki de şehrin tarihi Hititler öncesindeki devre kadar uzanmaktaydı.

reside. In the following years, with the Hittites and Hattians taking their region as the center. The city of Karahna preserved its importance and formed an important religious center of the Protective God in the Anatolian geography in the form of a temple city during this period. Cult centers such as Arinna or Nerik in the Hatti country hosted the festivals celebrated throughout the country and were frequented by the Hittite kings belonging to the Hittite imperial period. Thus, it is understood that the city of Karahna may have been in the central administrative structure of the Hittite Kingdom since the old kingdom period.

Anahtar Kelimeler: Hattiler, Kült kentleri, Karahna kenti, festivaller.

Keywords: Hattians, Cult cities, Karahna city, festivals.

Extended Abstract

The fact that Karahna often appears on the votive lists of the holidays with Hattian and Upper Country cities such as Zippalanda, Tabigga, Hurama, Şuzkiya, Şalahşuwa, Şanahuitta and Hattuşaş is deemed as an important indicator to predict the geographic location of the city. In addition to the cult or religious features of the city of Karahna, in the annals of the King and in the documents of the Mound of Maşat, we see that the city took an active place in the Hittite political developments in the Upper Country and Northern Anatolia. The most remarkable event in this period is that the region where Karahna is located is the border with the country of Kaška and accordingly it was occupied by Kaška during the reigns of King Mursili II and Hattuşili III. Since Karahna city was an important cult center, it is likely that during the Kaška attacks, all cult activities in the city may have come to a stand still, with the possibility that the Temple monuments in the city were also destroyed and therefore the officials serving in the temple were also slaughtered. It is assumed that the City of Karahna, which also appears in the Masat mound letters, can be found in this region.

Although there is not much data about the general structure and location of the city, perhaps the history of the city dates back to the period before the Hittites, since the Hatti culture was active in Karahna. Although there is no definite information about the localization of Karahna in the documents of Kültepe, Boğazköy or Maşat Höyük, it gave important impressions about the geographical location of the city, since the city emerged with some regional names and city names. Apart from the place names appearing in the AGRIG lists, there are also place names such as Şamuha, Hapidduini Mouton Şakkadunuwa Mouton, Mahhut, Akaliya, Hurama and Kummaşmaha, which are associated with Karahna and are thought to be nearby in the cult inventory of the city of Karahna or in the documents describing the festivals of the city. In line with all these sources, many scholars have different interpretations and proposals for the localization of Karahna, it is generally sought in the north and northeast of Central Anatolia, that is, in the regions where Çorum, Amasya or Tokat provinces are located. Garstrang and Gurney stated that Karahna could be between Çorum and Amasya. Muhibbe Darga said that Karahna should be investigated in the region stretching from the north of Hattušaš to Elbistan in the east rather than Çorum. Cornelius, on the other hand, presented a different view and stated that Karahna could be in a region close to the Euphrates river, mostly near Malatya, by defining the ancient Assyrian Kirini with the Greek Corne. Moreover, there are different interpretations that it may be in the northeast of the city of Hattušaš, in the north of Kaniš or in the northwest of Yıldızeli. Although there are different opinions similar to this, we see that researchers mostly focus on the Maşat Höyük Region and Sulusaray district in today's Tokat province. Einar von schuler evaluated the relationship of the city of Karahna with the Kaşkas and states that Taggašta can be found in the north or east of the Turhal district of Tokat Province, and accordingly, he says that Karahna should be sought in the middle of the Çekerek river, in the south of the Turhal district. Ahmet Ünal, on the other hand, stated that in such a case, Karahna, which was frequently occupied by the Kaşkas, means that it is close to the capital Hattušaš, and states that Karahna should be sought more in the Yeşilirmak valley between Turhal and Tokat. Sedat Alp stated that Karahna may be in the north of Maşat Höyük, due to its relationship with Mount Hapidduini. Apart from the Maşat mound document, Karahna's name appears in the Kültepe texts and appears as a local commercial center frequented by Assyrian merchants. Based on the Kültepe texts, the researcher tried to analyze and evaluate the geographic location of the city by placing Karahna City on a commercial route. Accordingly, many researchers such as Bayramovic, Mouton and Forlanini equated the city of Karahna with the Sulusaray district, which is located in the south of today's Tokat. Since Sebastapolis/Heracleopolis, the Roman name of the district of Sulusaray, was named Karana according to Strabo's transmissions, researchers draw attention to the name similarity and think that it is appropriate to equate Karahna with Karana in the ancient period.

Giriş

Karahna kenti Hitit kaynaklarında URUKa-ra-ah-na-as, URUKa-ra-ah-na veya URUGa-ra-ah-na şeklinde geçmektedir.¹Karahna kelimesinde bulunan -na eki kelimenin Hatti kökenli olduğunu işaret etmektedir. Bu sebeple Karahna kentinin Hatti memleketinde yer aldığı varsayılmaktadır.² Günümüzde kentin konumu tam olarak bilinmemesine rağmen, kentin lokalizasyonu hakkında çeşitli yorumlar bulunup, genellikle kentin Orta Karadeniz Bölümü'nde olduğu düşünülmektedir. Hitit kaynaklarında Karahna kenti ağırlıklı olarak dini içerikli metinlerde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Karahna kentindeki tapınak yapısı ve genel kültü ile ilgili olan KUB 38.12 (CTH 527.53A) nolu “Karahna kentin kült envanteri” ve “Karahna festivali” olarak nitelendirilen KUB 25.32 nolu metinde, Karahna kentinin kendine özgü bir yerel külte sahip olduğu ve çeşitli bayramlara ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.³Hitit öncesi dönemi kapsayan Anadolu'daki Koloniler Devrinde Asurlu tüccarlar ticari faaliyetler kapsamında birçok Anadolu şehirlerini ziyaret etmişlerdir. Anadolu ile alakalı en eski yazılı kaynaklarından olan Kültepe tabletlerinde, Asurlu tüccarlar Karahna kentinden “Ka-ra-ah-na” veya “Ki-ra-ah-na” şeklinde bahsetmektedir.⁴ Böylelikle Koloniler Devrinde Karahna kentinin önemli bir şehir olduğu düşünülmektedir.

Anadolu coğrafyasında birden fazla kült merkezleri bulunduğu bilinmektedir. Hatti ülkesi içerisindeki Arinna veya Nerik gibi kült merkezleri ülke genelinde kutlanılan bayramlara ev sahipliği yaptığı gibi, Hitit krallarının da uğrak yeri olmuştur. Bazı kentler önemli tanrıların kült merkezi haline gelmiştir. Hitit metinlerinin aktarımlarına göre de Karahna kenti de önemli bir kült merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵Şehrin kültürünün köken olarak Hatti kökenli olduğu, kentin bayramları ve kültürel etkinliklerinden anlaşılmaktadır. Geç Hitit dönemine doğru ise Şehrin panteonuna Hurri kökenli tanrılar girerek kentin karma bir külte sahip olmasına neden olmuştur. Kentin baş tanrısı olan “Karahna kentinin Koruyucu Tanrısı” “DLAMMA Karahna” şehrinde hakim kült olup ön plana çıkmaktadır.⁶ Kentin kültürünün Hatti kökenli olduğuna dair bir doğum ritüeli belgesinde de rastlanmaktadır. Metinde bazı Hatti kökenli tanrılar ve onların kült merkezleri sayılmıştır, metinde Karahna'nın da adı geçmiştir.⁷

Asur Ticaret Kolonileri Devri Vesikalarında Karahna Kenti (MÖ 1975-1725)

MÖ İkinci binyıl başlarında Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar, Anadolu'nun farklı bölgelerinde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Kısaca Koloniler Devri olarak da nitelendirilen bu devirde Asurlu tüccarlar Mezopotamya ve Anadolu arasında ticari faaliyetler yürüterek, Anadolu'ya ilk

¹ Del monte – Tischler, 1978: 177.

² Darga, 1973: 3-19.

³ Darga, 1973: 3.

⁴ Kültepe tabletlerinde Karahna'nın adı Kt n./k 388, Kt n./k 211, Kt 92/k 3, Kt92/k 487 ve Kt 92/k 500 gibi belgelerde ortaya çıkmaktadır ayrıntılar için bkz. Erol, 2018: 126, 167; Veenhof, 2007; Günbattı, 1996; Barjamovic, 2011.

⁵ Ünal, 1999: 159.

⁶ Klinger, 1996: 192.

⁷ Klinger, 1996: 196.

defa çivi yazısını getirip kullananlar arasında yer almışlardır. Kolonilerin merkezi olarak kabul edilen Kaniş (Kültepe) kentinde de ortaya çıkan çivi yazılı tabletler neticesinde, Asurlu tüccarların varlıkları hakkında bilgi edinilmiştir. Tüccarlar ağırlıklı olarak Orta Anadolu ve güneydoğu şehirlerinde olmak üzere 40'a yakın "Kārum" ile "Wabartum" adında koloniler kurmuşlardır.⁸ Koloniler vasıtası ile ticaret yürüten Asurlu tüccarlar, ülkelerinde yoğun bir şekilde bulunan kalay madenini ve farklı değerli kumaşları Anadolu'ya ihraç etmişlerdir. Anadolu'da bakır madenlerinin yaygın ve ucuz olmasından ötürü bakır madenini ithal edip ülkelere götürmüşlerdir.⁹

Tüccarlar ticari faaliyetleri kapsamında farklı bölgelerdeki Kārum veya Wabartum gibi kolonileri ziyaret etmişlerdir. Kolonilerin bulunduğu şehirler aynı zamanda yerel bir krallığın merkezi de olabilmektedir. Kārumlar bir nevi ticaret merkezi veya pazar yeri olarak büyük veya merkezi şehirlerdeki koloniler olup, başta merkezleri olan Kaniş Kültepe'de olmak üzere Hattušaš Wahšušana, Ulama, Wašana, Hurama, Hahhum, Zalpa, Puruštatum, Tawinia vb. şehirlerde de bulunmaktadır. Wabartumlar ise daha küçük ticari koloniler olup, bir nevi tüccarların konakladığı, kervansaray ya da ticari istasyon gibi bir yapıya sahip oldukları ve genellikle yakınında bulunan Kārumlara bağlı olduğu düşünülmektedir.¹⁰ Karahna kenti de, Koloniler Devrinde bir Wabartum merkezi olduğu Kültepe Metinlerinden anlaşılmıştır. RA 60 numaralı¹¹ belgede Kültepe Kaniş'deki Kārum'un, Karahna'daki Wabartum'a yazmış olduğu bir mektup olup, diğer parçaları eksik olmasından dolayı içeriği tam olarak bilinmemektedir. Belgede; "*a-na kà-ri-im Kà-ni-is-ki qi-bi-ma um-ma wa-bar-tum [s]a Kà-ra-ah-na-ma.....*," "*Kaniş Karumuna söyle. Karahna'nın wabartum'u böyle söylüyor.....*" şeklinde bir ifade geçmiştir.

Karahna kentinde bir Wabartum merkezinin bulunması, kentin Asurlu tüccarların uğrak yeri olduğu ve ticari faaliyetlerin yürütüldüğü açıktır. Bununla birlikte Karahna'da bulunan Wabartum'un hangi Kāruma bağlı olduğu bilinmemektedir. Kentin Koloniler Devrindeki varlığını Kültepe Metinleri içerisinde yer alan Asurlu tüccarların yazmış olduğu mektuplar sayesinde öğrenmekteyiz. Mektuplar kent hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Kentin Şamuha veya Kuburnat gibifarklı şehirlerle beraber güzergâh sıralamasında yer almasından dolayı, Karahna'nın lokalizasyonuna dair önemli bilgiler vermektedir. Kültepe metinlerinde kentini sıkça geçmemesine rağmen, bu dönem içerisinde belirli bir ölçüde etkin olduğu düşünülmektedir.

Karahna ile ilgili olan bir belgede, "Ah-Şallim adlı kişinin mektubunda" Taminia/Tawinia Bölgesi'nin yerel kralının, Asurlu tüccarlar için Karahna'da sadakat yemini aldığını yazmıştır;

⁸ Günbatti, 2017: 31.

⁹ Goetze, 1957: 77-78, 72.

¹⁰ Günbatti, 2017: 31-42; Veenhof, 2010: 45.

¹¹ Garelli, 1966: 118.

Kt. n/k 388.¹²

“Su istara, Ususr sa ıstar, İdi kubi ve enil bani'ye söyle Ah-Şallim'den şöyle (söyle); Rubaum' Sikkatum'dan dönünce onun bölgesine yaklaştım ve Tamnia yönetici ile onun taminyalı oğluna erbum sundum (getirdim). O (kral) şöyle dedi; “senin için Karahna'da yemin etim gümüşün kayıp olmasın diye”. Bana mektubu gönderdikten sonraki ikinci gün, Karahna'da (yapılan) yeminin (bir kopyasını) getirecekler ve bana söyleneni tamı tamına yazacağım. Kārum tabletlerimi okuduktan sonra, Kārum'a git ve onların talimatlarını bana gönder, Senin gümüşlerini elimden geldiği kadarıyla kurtaracam, Beyefendi (kral) erbum için bekliyor, kraliçe benden bir adet beyaz elbise ile bir adet kutanum kumaşı sipariş etti, bana onları yollayın. Bana raporlarınızı sunun (anlatmak için) Karahna'daki gümüş için harcama yapıp yapmadığınıza dair. Burada beyfendiye erbum için söz verdim, Kārum ofisinden 5 mina kalay isteyip bana. göndermelisin. Luhanya'dan gelen iki rehber benimle beraber”

Belgede de anlaşılacağı gibi Asurlu tüccarlar Karahna kentinden gümüşlerini kurtarmaya çalışmışlardır. Tamnia/Tawinia Rubaum'u yani kentin kralı/beyi de Asurlu tüccarların sorununu gidermek için Karahna kentindeki yetkililerden bir nevi antlaşma niteliği taşıyan yemin aldığı/verdiği belirtmiştir. Gümüşün neden kayıp olduğu ve tüccarların Karahna ile ilgili nasıl bir ilişkisi olduğu bilinmemektedir, fakat Günbattı dikkat çeken hususun Tamnia/Tawinia kentin Rubaum'u bizzat gümüşün teminatı için bir Wabartum merkezi olan Karahna'da yemin alması olduğunu belirtmiştir.

Asurlu tüccarlar ile yerel krallar tarafından ticari anlaşmazlıklarda ve benzeri durumlarda çözüme kavuşturmak için yapılan yemin şeklinde antlaşmaların varlığı bilinmektedir. Yerel krallar kendi aralarında yemin ettikleri gibi, Asurlu tüccarlar veya koloni temsilcilerinden bağlılık veya sadakat yemini de isteyebilmekteydiler. Bu şekilde yemini bir nevi taahhüt veya garanti olarak da anlayabiliriz.¹³ Bu bağlamda Tamnia/Tawinia Rubaum'unun Karahna'da nasıl ve hangi yetkili ile antlaşma yaptığı tam olarak bilinmemektedir.

Barjamovic Kt. n/k 388'nolu belgenin değerlendirmesinde, Tamnia/Tawinia kralının antlaşmayı Karahna kentinin kralı ile yaptığını ifade etmiştir.¹⁴ Anadolu'nun Koloniler Devrindeki siyasi yapısını göz önünde bulundurursak, o dönemde birçok kent beyliği tarzında bir yönetim biçimi hâkim olduğu bilinmektedir¹⁵, Karahna için de bu hususun geçerli olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Şimdiye kadar Kültepe metinlerinde Karahna kentinde bir Rubaum'un yani, yerel bir krallığın veyahut beyliğin bulunduğu dair herhangi bir bilgi tam olarak ortaya çıkmamıştır. Buna rağmen Karahna ile ilgili metinlerdeki bazı ifadeler neticesinde kentte yerel müstakil bir yönetim biçimi hâkim olduğu, yani bir yerel kralın bulunabileceğini düşündürmektedir.

Anadolu'nun güneyinden kuzeyine doğru yapılmış bir seyahatteki harcamaları gösteren Kt 92/k 3'nolu metinde Karahna kentinin konumu hakkında önemli bilgilerin vermesinin yanında¹⁶, kentte “Rabi Sikkatim”

¹² Günbattı, 1996:30-32

¹³ Toptaş -Kahya, 2019: 317

¹⁴ Barjamovic, 2011: 284

¹⁵ Günbattı, 2017: 58.

¹⁶ Kuzuoğlu,2007: 89-90.

adında yüksek bir memurun bulunduğu anlaşılmıştır. Rabi Sikkatim olarak adlandırılan görevlinin tam olarak görevinin ne olduğu bilinmemesine rağmen, maden ticaretini denetleyen kişi veyahut ordu komutanı olduğuna dair çeşitli yorumlar bulunmaktadır.¹⁷

Kt 92/k 3¹⁸

“Hurama’daki konaklama yerine yarım şekel gümüş ödedim, Luhuzattiya’da kumaşların kaçakçılığı için Daya oğlu Ikun-piya’ya 12 şekel ödedim. Eşeklere ve onların barınmaları için 3 şekel kalay ödedim. Köprüde (x şekel kalay) ödedim. Şamuha’daki konaklama yerine (x şekel kalay ödedim. Şamuha’ya kadar hamallara ücret olarak 1 şekel gümüş ödedim. Hatipitra da 3 şekel kalay ödedim. Kutuya yöneticisine 1 ½ mina kalay ödedim. Karahna’daki rabi sikkatime 12 şekel kalay ödedim. Karahna’dan Kuburnata hamalların giderleri için 3 şekel gümüş ödedim. Sınırdan nishatum vergisi olarak 6 şekel gümüş ödedim.”

Şimdiye kadar sadece Wahşuşana, Uşsa, Hudurut, Uamma, Waşhania, Puruşhattum ve Kaniş gibi şehirlerde tespit edilen Rabi Sikkatum Anadolu’da kıymetli olarak kabul edilen “aşium” ve “amutum” gibi değerli madenler ile adının birlikte anılması, görevinin bir kısmının, Asurlu tüccarlar ile ticari koordinasyon alanında olduğu ve yerel krallar ile tüccarlar arasında arabuluculuk yaptığı düşünülmektedir. Kültepe metinleri neticesinde rabi sikkatimgörevlisinin her şehirde bir adet bulunduğu ve hepsinin vazifesi de aynı olduğu tahmin edilmektedir. Yerel krallar ile iletişim halinde olmaları ile beraber Anadolu’nun siyasi yapısı içerisinde yüksek bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. Metinlerin birinde rabi sikkatim’in bizzat tüccarlar adına Puruşhattum, Uşunala ve Wahşuşana Beylerine yemin etmesi, yani bir antlaşma yapması, onun makamının belli bir ölçüde önemini sergilemektedir.¹⁹

Diğer bir belgede ise bir tüccarın, sarayın yandığı için rabi sikkatim’den gümüşünün temin edilmesinin doğru olmadığını belirtmesi, rabi sikkatim’in sarayda bulunduğu ve görevini orada icra ettiği anlaşılmaktadır. Kısaca rabi sikkatimgörevlisinin bulunduğu sarayın maden ihtiyaçlarının sağlanmasıyla yükümlü bir görevli olduğu gibi Asurlu tüccarların getirdikleri malların ödemesini yapan kişi veya onların kervanlarının güvenliğini sağlayan, teminat veren bir saray görevlisi olarak da algılanabilir.²⁰

Bütün bu görevlerin dışında rabi sikkatimin bulunduğu kentin maden işlerinden de sorumlu olduğu bilinmektedir. Kt. n/k 388’nolu belgede, Tamnia/Tawinia’nın yerel krallının “sikkatum’dan” döndüğünden bahsedilmektedir. Kültepe metinlerinde sıkça ortaya çıkan “sikkatum” kelimesinin manası tam olarak bilinmemesine rağmen orada maden alışverişinin gerçekleştiği bir nevi panayır olduğu tahmin edilmektedir. Rabi sikkatim görevlisinin ise buranın yöneticisi olarak işlerin yürütülmesinden sorumlu kişi oldukları bilinmektedir. Zaten görevlinin “sikkatim” unvanı aslında “sikkatum” denilen etkinlikteki görevini işaret etmektedir.²¹ Saray görevlisi olarak belirli mertebe de rabi sikkatim görevlisinin kentte etkin olduğu açıktır. Karahna

¹⁷ Günbattu, 1996: 34.

¹⁸ Veenhof, 2017: 200-201.

¹⁹ Kryszat, 2004: 27-28.

²⁰ Şahin, 2002: 79 –80.

²¹ Kryzat, 2004: 27; Günbattu, 2002: 82.

kentinde de bir rabi sikkatim görevlisini varlığı tespit edilmesi, aslında kentte yerel kralla ait bir sarayın bulunabileceğini işaret etmesinin yanında, kentin bir Wabartum Merkezi olduğunu da göz önünde bulundurursak “sikkatum” denilen panayırların bulunmuş olması da muhtemeldir.

Koloniler Devrindeki Karahna'nın siyasi ve ekonomik yönden durumu hakkında bilgi veren diğer bir belge ise Enam-Aspur adlı bir kişinin yazmış olduğu mektuptur. Kendisi Karahna ağırlık taşı ile 40 mina yıkanmış bakırın ve bir kölenin tartıldığını belirtip bunların satılmasını istemiştir Kt 92/k 487²². Belgede geçen “*Iba Aban Karahna*” ifadesi kentin ağırlık taşını belirtmektedir. Erol, Karahna'nın kendine ait has bir ağırlık ölçüsünün bulunması ile şehrin kendi bölgesi içerisinde merkezi bir güç teşkil edebileceğini belirtmiştir. Herhangi bir kentin kendine ait bir ağırlık ölçüsünün bulunması, o kentin ekonomik ve hukuki alanda da kendine ait bir siyasi otoriteye sahip olabileceğinin göstergesidir.²³

Karahna kentinin diğer yerel beylikler ile ilişkisini sergileyen metinlere baktığımızda, bölgede bulunan bazı yerel kralların “Baziya” adında bir tüccarın güvenli bölge olarak adlandırdıkları Karahna'ya göndermek istemişlerdir. Konun geçtiği belgeler Kt. n/k 211 ve Kt 92 /k 500 olup ikisi birbirine benzerlik göstermektedir. Her iki belge de Asurlu tüccarlar tarafından yazılmış mektuplar olup, Karahna kentinin diğer yerel krallar ile ilişkisi olduğunu göstermektedir.²⁴

Kt n /k 211²⁵

“Ah-Şallim'den alacaklarıma ve temsilcilerime. Burada Kral rehber hanum ile (...şiya) birlikte çağırdı ve şunları söyledi; Onu Hattuşlu adama emanet edin, Hattuşlu adam ona söyleyeceklerine göre güvenli yere (gitmesini) izin verin. O (Hattuşlu adam) onu Şuppiluliy'a seyyhat ettirerek, şöyle dedi; Şuppiluliyalı adam seni Karahna'ya götürsün, fakat o (...şiya) bunu görmezden gelip, istediği gibi gitti, bunun üzerine Hattuşlu adam şöyle dedi; benim dediğim yere ve rehberimin onu götüreceği yere neden gitmedi? Yüce babalar ve efendiler Mektubu yazdığım gün ayrılıyorum. Oradaki koloniyeye haber edin, adamın gelişi hakkında ona söyleyeceklerime dair Hattuşaş'a ulaşsın. Burada kraliçe iki kutanum kumaşı istedi...”

Belgede Karahna'ya götürülmek istenen kişinin Kt 92/k 500 de adı geçen Baziya olduğu anlaşılmaktadır. Baziya'nın nasıl bir problemya yaşadığı ve neden kaçması gerektiğine dair bir bilgi yoktur. Kendisi tahminlere göre Tamnia/Tawinia kentinden Hattuşaş ve Şuppiluliy kentleri üzerinden, bu şehirlerin kraliyet rehberleri tarafından güvenli bölge olarak adlandırdıkları Karahna'ya götürülmek istenmiştir, fakat Baziya buna uymamıştır.²⁶

İkinci belgede Kt 92/k 500'de ise Baziya'nın Şu-İstar ve Enlil-baniye yazmış olduğu bir mektup olup, Ah-Şallim'in onu Kaniş'e gitmemeyi ikna ettiğini ve Hattuşlu rehber tarafından Karahna'ya getirildiğini

²² Erol, 2018: 167.

²³ Erol, 2016: 230-231.

²⁴ Barjamovic, 2011: 282; Erol, 2018: 126.

²⁵ Barjamovic, 2011: 282.

²⁶ Barjamovic, 2011: 84; Erol, 2018: 126.

belirtmiştir.²⁷Dikkat çeken ise Baziya Kt 92/k 500, 24-25 satırlarında “Burada kral yakında oturmuştur” şeklinde ifade kullanmış olmasıdır. Belgede anlaşıldığı kadarıyla Baziya Karahna’ya getirilmiş olup bu ifadeyi Karahna’da bulunan kral için mi? kullandığı veya farklı bir kraldan mı? kastedildiği tam olarak bilinmemektedir.

Erol, belgede geçen “naqribum” yani yakın kelimesinin “gelecek” veya “savaş alanı” gibi farklı anlamlar taşıyabileceğini belirtip, Karahna kentinin belgelerde geçen Tamnia/Tawinia, Hattušaš ve Şuppiluliyā gibi kentlerle müttefik şehirler olabileceğini dile getirmiştir.²⁸ Yukarıdaki metinde de gördüğümüz gibi Tamnia/Tawinia Kralı Karahna ile bizzat antlaşma yaptığını dile getirmiştir. Büyük ihtimalle bu kentlerin aralarında yakın ilişkileri mevcuttur.

Karahna kentinin Koloniler Devrinde bağımsız yerel bir beylik şeklinde varlığını sürdürmüş olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerek. Buna rağmen Karahna kenti Kültepe metinlerinde fazla ortaya çıkmamıştır. Kentin Hitit dönemindeki statüsünü de göz önünde bulundursak, kendi bölgesi içerisinde önemli tapınak kenti olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentin bu özelliği Koloniler Devrine kadar uzanıp uzanmadığını tam olarak bilinmemesine rağmen kentin genel kültürü Hatti kökenli olması bakımından, Hitit öncesi devirde de kült kenti olarak da varlığını sürdürmüş olabileceği tahmin edilmektedir.

Hitit İmparatorluk Devri Vesikalarında Karahna Kenti (MÖ 1450-1180)

MÖ 1450-1180 yıllarını kapsayan İmparatorluk Devri, Hitit Devletinin Orta Krallık olarak adlandırılan dönemindeki gerileyişinden sonra, Hitit Devleti’nin tekrar gücünü toparlayıp bir imparatorluk haline geldiği dönemi kapsamaktadır. Bu dönemdeki Hitit krallarının özellikle de Kral I. Şupiluluma’nın yapmış olduğu seferler neticesinde, Hitit Devleti en geniş sınırlarını ulaşıp büyük bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır (Harita-1).²⁹ İmparatorluk Devrinde birçok Hitit kraliçesinin Hurri adları taşımasıyla, Hurri kültürünün Hitit Hanedanlığında da hâkim olduğu anlaşılmaktadır³⁰. Bununla beraber daha önce de belirttiğimiz gibi, devlet panteosunda da Hurri etkisi hâkim olmaya başlayarak, Hurri kültürü ülke içerisinde yaygınlık kazanacaktır. İmparatorluk Devrine ait yazılı kaynaklar, Hitit kaynakları’nın önemli bir kısmını teşkil etmektedir³¹. O döneme ait olan Kral yıllıklarının yanında, Kral IV. Tuthalija’nın talimatı doğrultusunda kütler yeniden düzenlenerek incelenmesi için ülkenin farklı kült merkezlerine görevliler yollanıp rapor edinilmiştir. Böylelikle Karahna kentinde de olduğu gibi kült envanterleri olarak adlandırılan metinler ortaya çıkmıştır.³²

Karahna kentinin Hitit Krallığındaki durumu ile alakalı kaynakların çoğunluğu Boğazköy, Maşathöyük ve Ortaköy belgelerinde değinilmiş olup İmparatorluk Devrine ait olmaktadır. Bunun dışında, Hitit Devletinin

²⁷ Erol, 2018: 126-127.

²⁸ Erol, 2018: 126-128.

²⁹ Klengel 1999: 135; Macqueen, 2013: 48

³⁰ Dinçol, 1982: 33.

³¹ Klengel, 1999:135.

³² Bryce, 2003:154, n.237.

kuruluşu aşamasında veya eski Hitit Krallık Döneminde kent hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir.

Karahna kentinin, Anadolu’da tahminen Kızılırmak nehrinin üst kısımları ile Kuzey Anadolu dağlarına kadar uzanan ve “Yukarı Ülke” olarak adlandırılan bölge içerisinde Hitit Krallığına bağlı bir tapınak kenti olarak varlığını sürdürmüş olduğu anlaşılmaktadır³³. Kökeni Eski Krallık ile Orta Krallık dönemine kadar dayanan KI.LAM Bayramını anlatan belgelerde, bölgede bulunan farklı kentlerle beraber Karahna’nın da dâhil olduğu AGRİG yöneticilerinin bir tören eşliğinde Hitit kralına saygı göstererek, bayram için tertip ettikleri yiyecek ve farklı adakları krala sunmuşlardır. Bayram için başkente toplanan ARGİG yöneticilerin bu eylem ile sembolik olarak Hitit kralına bağlılıklarını bildirerek biat ettikleri düşünülmektedir.³⁴

Yukarı Ülke’yi kısaca özetleyecek olursak, bölgenin Aşağı Ülke coğrafyasının karşılığı olarak kullanılmış olup, Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasında Kızılırmak’ın üst kesimlerinde yer aldığı düşünülmektedir³⁵. İlk olarak Orta Hitit Krallık dönemindeki Maşat Höyük mektuplarında ortaya çıkan Yukarı Ülke, dönemsel olarak sınırları değişmesine rağmen, Hatti memleketi, Azzi-Hayassa ve Kaşka Bölgeleri’nin arasında bulunduğu tahmin edilerek, dini ve idari merkezi Şamuha kenti olmakla beraber Hitit topraklarını korumakla görevli bir tampon bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶Buna göre Yukarı Ülke’nin oldukça aktif ve hareketli bir coğrafi bölge olduğunu anlamaktayız. Karahna kenti Kaşkalarınışgaline uğramış olması bundan başka şehrin adı sıkça Tapigga ve Yukarı Ülke bölgeleri ile ilişkilendirilmesi, aslında kentin nasıl bir siyasi vaziyette olduğunu göstermektedir.

AGRİG’ler Anadolu’da farklı kentlerde bulunarak Hititçe “mühür evi” olarak adlandırılan kraliyet depoların yöneticileri olarak doğrudan Hitit kralları tarafından atanmaktaydı. Görevleri depoların idaresinin dışında, büyük törenler ile bayramlara gıda veya kurban adakları gibi farklı ürünleri finanse etmek, ya da ürünlerin gelmesini sağlamaktır.³⁷AGRİG görevlilerinin sorumlu oldukları kraliyet depoları, aynı zamanda bölgedeki vergi gelirlerinin ve kraliyet arazilerindeki çıkan ürünlerin depolandığı ve muhafaza edildiği bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. AGRİG görevlileri zaman içerisinde şahsi servetlerini arttırarak kraliyet gelirlerini zara uğrattıkları Hitit Kralı Telipinu’nun Fermanları doğrultusunda anlaşılmaktadır.³⁸ Her halükarda AGRİG yöneticileri büyük bayramların adak listelerinde farklı kentlerin AGRİG yöneticileri ile beraber gruplar halinde ortaya çıkması ile araştırmacıların Hitit coğrafyasını anlamak için bu listelerdeki kent sıralamalarını güzergâh olarak ele almalarına sebep olmuştur.³⁹

Güterbock, AGRİG listelerinin güzergâh olarak ele almaktansa, gruplar halinde ortaya çıkan AGRİG’lerin coğrafi olarak aynı bölge içerisinde bulunup

³³ Mouton, 2011:105.

³⁴ Siegelová, 2001: 194; Singer, 1984: 106-108.

³⁵ Matessi, 2018: 19.

³⁶ Murat, 1996: 175-186; Macqueen, 201: 5 9.

³⁷ Kuhrt, 2017: 356; Singer, 1984: 106.

³⁸ Reyhan, 2009: 166-168.

³⁹ Forlanini, 2005: 260.

bulunmadığını dair bakılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰ Bu listelerden AN.TAH.ŞUM Bayramına ait bir adak listesinde farklı kentler gruplar halinde ortaya çıkmıştır. Forlanini üçüncü listede ortaya çıkan Karahna, Hurama, Şuzkiya ve Şalahşuwa kentlerini Kaniş ülkesi adı altında ele alarak, kentlerin bulunduğu bölgelerin daha önceleri eski Kaniş Krallığı'nın alanı olduğunu ve III. Hattuşilinde yukarı Kızılırmak'ın güney alanını "Kaniş ülkesi" olarak tanımladığını belirtmiştir.⁴¹

Zippalanda'da kutlanan bir festivalle alakalı belgede ise Karahna, Kataba, Tabigga (Maşathöyük), Şanahuitta, Taptiga ve Hattuşaş kentlerinin AGRİG görevlileri grup halinde ortaya çıkıp, Zippalanda'daki festivalin sağlanması ile sorumlu oldukları anlaşılmıştır. Hattuşaş kenti dışında diğer kentlerin hepsinin Zuliya (çekerek) Nehri boyunca yer aldıkları tahmin edilmektedir. Diğer kentlerle beraber Karahna kentinde AGRİG görevlilerini Zippalanda kültüne katılması, bütün bu kentlerin yakın bölgede buldukları işaret ettiği düşünülmektedir, Popko bu yedi kentin bir Amphictyonic yapı içerisinde bulunduğunu gözlemlemektedir.⁴²

Bu konuda da Ünal, Hitit sosyo-dini yapılanmasında Arinna, Nerik, Hattuşaş, Tawinia, Zippalanda veya Karahna gibi yerli Anadolu kült kentlerin, eski tarih öncesi Hellen kavimlerin yapmış olduğu Amphictyonic Birliğine benzemiş olabileceğini belirtmiştir. Amphictyonic Birliği kısaca dini bir birliktelik adı altında kutsal yerlerin ve tapınakların korunmasını sağlayarak, festivaller gerçekleştiren bir tür dini organizasyon iken daha sonra ise siyasi bir araç olarak kullanılmıştır.⁴³ Belki de daha önce ifade ettiğimiz Karahna kentinin Koloniler Devrinde Hattuşaş ve Tamnia/Tawinia gibi kentlerle yakın oldukları görülmüş olup, bu kentlerin de buna benzer bir birliktelik içinde olmuş olduğu varsayılabilir.

Yerli Anadolu kentlerin AGRİG yöneticilerinin idari yapılanması KI.LAM bayramı örneğindeki gibi, eski Hattilere ait idari yapılanmanın bir parçası olarak, Hititler tarafından devletin merkezi bölgelerine uyarlanmıştır.⁴⁴ Bu bakımdan Singer, Hitit AGRİG'lerin faaliyet gösterdiği üç ilin yani Hatti ülkesi, Yukarı Ülke ve Aşağı Ülke'nin Hitit Krallığı'nın iç çekirdeğini oluşturduğunu ileri sürerek, bu yapılanmanın eski Hitit Krallığın kuruluşuna kadar uzandığını belirtmiştir (Harita- 2).⁴⁵ Böylelikle Karahna kentinin Eski Krallık Dönemi'nden itibaren Hitit Krallığı'nın merkezi idari yapılanması içerisinde bulunmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Karahna'nın, bayramlara ait adak listelerinde sıkça Hatti ve Yukarı ülke kentleri ile beraber gurup halinde ortaya çıkması, kentin lokalizasyonuna dair tahminler açısından önem arz etmektedir.

İmparatorluk Devrine ait yazılı kaynaklarda, Karahna kentinin kültürel veya dini özellikleri dışında, Kral yıllıkları ve Maşathöyük belgelerinde, kentin Yukarı Ülke ile Kuzey Anadolu içerisinde Hitit siyasi gelişmelerinde aktif bir şekilde yer edindiğini görmekteyiz. Bu dönemde dikkat çeken en önemli olay

⁴⁰ Singer, 1984: 115.

⁴¹ Forlanini, 2005: 267-269.

⁴² Popko, 2000: 446; Forlanini, 2008: 15.

⁴³ Ünal, 2014: 1085.

⁴⁴ Archi, 2015: 14.

⁴⁵ Singer, 1984: 124.

ise Karahna'nın içerisinde bulunmuş olduğu bölgenin Kaşka ülkesi ile sınır olması sebebiyle, Kral II. Murşili ve III. Hattuşili dönemlerinde Kaşka işgaline uğramış olmasıdır.⁴⁶ Maşat höyük tabletlerinde de ortaya çıkan Karahna kentinin, bu bölge içerisinde bulunabileceği tahmin edilmektedir.⁴⁷

Tapigga yani Maşathöyük Yeşilirmak Vadisi içerisinde bir merkez olup, Kaşkaların saldırılarına karşı bir garnizon kenti olarak görev üstlenmiştir.⁴⁸ Maşathöyük mektuplarından bir silah envanterinde, Karahna kentinin Tapigga ve diğer kentler ile beraber ortaya çıktığını görmekteyiz.” *Toplam 200 adet Bronz balta, Otuz tane başta Gaspıru’da, 20 tane Balta Karahna’da, yirmi tane balta Gasasa’da, Otuz Balta Zinzili’de, Yüz Bronz Balta Tapigga’da*” şeklinde yazmaktadır.⁴⁹Bu metin idari bir metin olmasına rağmen Karahna kentinin Tapigga'nın idaresine bağlı olup olmadığına dair kesin bir bilgi yoktur. İlaveten Karahna adına kayıtlı olan bronz balta sayısının şehrin büyüklüğü veya askeri gücünden çok kentin kültürel karakterini yansıttığını düşünülmektedir.⁵⁰

Kaşkalarını yapmış oldukları işgallerin boyutları hakkında Hitit Kraliyet çifti I.Arnuwanda ile Kraliçe Aşmunikal yapmış oldukları dua metinlerinden anlaşılmaktadır.⁵¹ Buna göre Kaşkaların işgal etmiş oldukları kentleri yağmalayıp, kültürel yapıları yıkıp, tapınakları ve tapınak arazilerindeki ekin

⁴⁶ Darga, 1973:4; Barjamovic, 2011: 282.

⁴⁷ Alp, 1983: 45.

⁴⁸ Murat,1996: 640.

⁴⁹ Alp, 1983: 46.

⁵⁰ Süel, 2017: 204.

⁵¹ Kaşka/Gaşgalar olarak adlandırılan toplulukların kendilerine ait yazılı bir kaynağın veya bıraktıkları mimari bir eserin bulunmaması sebebiyle kültürel yapıları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kuzey Anadolu coğrafyasında dağınık şekilde yaşayan yerli bir Anadolu topluluğu oldukları ve Hattiler ile akraba olabilecekleri düşünülmektedir. Kaşkaların varlıkları Hitit kaynakların aktarımı ile ortaya çıkmıştır. Hitit Devleti ile sürekli çatışma halinde olmalarından dolayı barbar veya domuz çobanı gibi aşağılayıcı bir tarzda anılmışlardır.Hitit kralı I.Şupıluşuma'nın aktarımlarına göre Kaşkalar on iki kabileden oluşmaktaydı. Genellikle köylerde yaşayıp yarı göçebe tarzında bir hayat sürdürmüşlerdir. Bilindiği kadarıyla federal bir yapı içerisinde bulunmayıp, krallık veya bir devlet kurmamışlardır. Kaşkaların yapılanmaları hakkında Von Schuler batı, orta ve doğu olmak üzere üç guruba ayrıldığını ve bunlardan sadece Batı ve Doğu Kaşka gruplarının yerel şekilde örgütlendiğini belirtmiştir. Buna göre doğu grubu Kelkit Irmağı'nın kuzeyinden, Çekerek Bölgesine kadar ilerleyip hâkim olmuşlardır. Batı grubu da Kızılırmak'ın batısında bulunarak, Gök ırmak ile Yukarı Devrez üzerinden Hititlere ait olan Pala Eyaletini sürekli tehdit etmişlerdir. Orta grubu ise Yeşilirmak ve Çekerek üzerinden Hitit topraklarına saldırmışlardır, Hititlere göre en tehditkâr grup bu olmaktadır.Kral III. Hattuşilinın aktarımlarından, Kaşkaların saldırılarıEskiHitit Krallık Dönemine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Kral Labarna ve I.Hattuşili döneminde Kummaşmaha Nehri Kaşka ülkesi ve Hitit Devleti arasında sınır teşkil etmiştir. Kral Hantili döneminde ise Kaşkaların saldırıları yoğun bir şekilde artarak, Tiluara veya önemli bir kültür merkezi olan Nerik kenti işgal edilip Kaşkaların eline geçmiştir. Nerik kenti ancak birkaç yüzyıl sonra tekrardan Hitit egemenliğine girecektir. Hitit krallarından özellikle I.Şupıluşuma, II. Murşili, III. Hattuşili ve IV. Tuthalija dönemlerindeki yıllıklarda, Kaşkalar karşı yapılan seferleri anlatmaktadır. Konumları itibarıyla Kuzey Anadolu coğrafyasında bulunmalarından dolayı, Hititlerin merkezi olan “Hatti ülkesine” yakın olup buraları sıkça yağmalamışlardır. Bu dönemdeki kralların yapmış oldukları birçok dualarda Kaşkaları tanrılara şikâyet etmeleri, Kaşkaların saldırıları ciddi bir boyutta Hitit Devletini etkilediğini göstermektedir. Bunlardan Hitit krallarından Kral I. Arnuwanda ile Kraliçe Aşmunikal yapmış oldukları dualarda, Kaşkaların Hitit topraklarına saldırıp kültür kentlerindeki tapınakları veya tanrı heykellerini yağmalayıp ülkelerine götürdüklerini belirtip, tanrılara şikâyetinde bulunup yardım dilemişlerdir. (Ayrıntılar için bkz. Von Schuler, 2012: 10-71; Ünal, 2003: 48-57).

yerleri, bağ ve bahçeleri de tahrip etmişlerdir. Kentte bulunan kült personelleri, rahipler, zanaatkârlar, tapınak mahiyetinde olan fırıncı, bahçıvan, aşçı veya çiftçi gibi görevliler köleleştirilmiştir. Buna göre Kaşka işgaline uğramış olan kentlerde kültüsel faaliyetler duraksayıp devlet dini tamamıyla ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.⁵² Bununla birlikte Karahna kentinin kültüsel yapısını ve tapınak görevlilerin sayılarını göz önünde bulundurursak, kentin Kaşka işgalleri sırasında büyük tahriplere uğrayıp tapınak görevlileri de köleleştirilmiş olabileceği muhtemeldir. Belki de Karahna'nın tapınağında bulunan NAM.RA esirleri de bu sebeple tapınakta görevlendirilmiştir.

Hitit kaynaklarında Karahna kentinin Kaşkalarla ilk münasebetleri, beklide daha de eski tarihlere dayanmasına rağmen, ilk olarak Maşathöyük mektuplarından görmekteyiz. Hitit Kralı III. Tuhaliya zamanında Maşathöyük Bölgesi Yeşilirmak Vadisi içerisinde Kaşkaların saldırılarına karşı korumakla görevli askeri bir üsttür. Bu dönem içerisinde Kaşkalar Hatti ülkesini dört bir tarafından istila etmiştir. Karahna'nın adı geçen HKM No.71. Mektubun içeriğine baktığımızda araba savaşçıların komutanı olan Hulla, Kaşşu adlı bir görevliyle mektup yazıp onu eleştirmiştir. Mektubun 15-23 satırlarında ” *Efendi (Lord) değimlisin?, Karahna, İshupitta ve Şakkadunuwa dağı birliklerini Ninişankuwa'ya getirmesen Hatti adamları sana nasıl geldiğimi görecekler ve..... Sana*” şeklinde yazmaktadır. Mektubun 24-31 satırları arasında ise Hulla Yukarı Ülke birliklerini çektiğini ve Kaşşu'nun biran önce ordusunu göndermesini gerektiğini bildirmektedir.⁵³

Mektupta da görüldüğü gibi Kaşka ülkeleri olarak kabul edilen İshupitta ve Şakkadunuwa Dağı, Karahna kenti ile birlikte ortaya çıkmış olup, “Yukarı Ülkesi” birliklerine katılmışlardır. Mektupla beraber Şakkadunuwa Dağı adına Karahna kentinde de üç sene de bir bayramın gerçekleşmiş olması⁵⁴ dağın Karahna kenti ile yakın bölge içerisinde buldukları anlaşılmaktadır. Bu durumda Karahna kentinin Kaşka ülkelerine oldukça yakın olduğunu ve buna bağlı olarak, kentin sıkça Kaşka tehditlerine karşı karşıya kalmış olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Buna rağmen Hitit kaynaklarının aktardığı bilgiler ışığında Karahna'nın sadece II. Murşili ile III. Hattuşili dönemlerinde işgale uğradığı bilinmektedir.

Hitit İmparatorluk Devrinde Kral II. Murşili, Kaşkalara yapmış olduğu birçok seferde başarılar elde edip, özellikle Doğu Kaşka gurubundaki Tipiyalı Pihhuni adlı kabile reisin önderliğindeki yerel Kaşka Beyliğine son vererek Yukarı Ülke Bölgesinin emniyetini sağlamaya çalışmıştır.⁵⁵ Murşili Doğu Kaşka grubunu oldukça zayıflatmasına rağmen saltanatın on beşinci yılında, Taggašta da bulunan Kaşkalar Karahna, Marišta ve Sadduppa kentlerini işgal etmişlerdir. Murşili kendisi harekât sırasında onun koruyucu tanrıları tarafından kuş şeklinde bir alamet gönderildiği ve bu alametten düşmanların pusuya yattığını öğrendiğini belirtmiştir. Pusuyu kuran Kaşka birliklerinin geri çekilmesinden sonra, harekete geçen Murşili Kattimiu üzerinden Taggašta'ya

⁵² Von Schuler, 2012:30-80.

⁵³ Hoffner 2008:227-228.

⁵⁴ Darga,1973: 14.

⁵⁵ Von Schuler, 2012: 46.

ulaşarak orada bulunan Kaşka birliklerini bozguna uğratarak bölgeyi tekrardan Hitit hâkimiyetine katmıştır.⁵⁶

II. Mursili'nin Kaşkalara karşı büyük başarılar elde etmesine rağmen büyük oğlu Kral II. Muvatalli döneminde de saldırılar aynı şekilde devam etmiştir. Bu dönem içerisinde Muvatalli küçük kardeşi ve daha sonraki Hitit Kralı olan III. Hattuşili'yi Yukarı Ülke bölgesinin valisi olarak tayin etmiştir. Buna göre Yukarı Ülkede Marišta, İshupittia, Hişşaşpa, Katapa, Hattena, Durmitta, Hanhana, Darhana, Tummana, Hakmiş ve Zippalanda gibi kentlerin idaresi Hattuşili'ye verilmiştir.⁵⁷ Yukarı Ülkenin III. Hattuşili'nin idaresi döneminde Karahna kenti tekrardan Marišta olmak üzere, Pişhuru'da bulunan Kaşkalar tarafından işgal edilmiştir. III. Hattuşili'nin aktardığına göre abisi Muvatalli düşmanların püskürtülmesi için sadece 120 kişilik savaş arabası tertip ettiğini ve hiçbir piyade asker göndermediğini belirtmiştir. Buna karşılık ise Kaşkaların sayısızca piyade askerin ve sekiz yüz savaş arabasının bulunduğunu belirtmiştir. Bu rakamların abartılı olmasına rağmen sonuç olarak Hattuşili düşman birliklerine karşı zafer elde ederek geri püskürtmeyi başarmıştır.⁵⁸

Karahna'nın Lokalizasyonu

Kültepe, Boğazköy veya Maşathöyük belgelerinde Karahna'nın lokalizasyonuna dair kesin bir bilgi bulunmamasına rağmen, kentin birtakım bölge isimleri ve şehir adları ile birlikte ortaya çıkmasından dolayı, kentin coğrafi konumu hakkında önemli izlenimler vermiştir. Daha önce değindiğimiz AGRİG listelerinde ortaya çıkan yer adları dışında Karahna kentine ait kült envanterinde veya kentin festivallerini anlatan belgelerde Karahna ile ilişkilendirilen ve yakında olduğu tahmin edilen Şamuha, Hapidduini dağı, Şakkadunuwa dağı, Mahhut, Akaliya, Hurama ve Kummaşmaha, gibi yer adları da bulunmaktadır.⁵⁹ Yer isimlerinden Mahhut ve Akaliya şimdiye kadar sadece Karahna festivalini anlatan CTH 681'nolu belgede ortaya çıkmaktadır.

Bütün bu kaynakların doğrultusunda Karahna'nın lokalizasyonun dair birçok bilim adamının farklı yorumları ve teklifleri bulunmaktadır. Genellikle Orta Anadolu'nun kuzeyi ve kuzeydoğusuna, yani Çorum, Amasya veya Tokat illerinin bulunduğu bölgelerde aranmaktadır. Garstrang ve Gurney, Karahna'nın Çorum ile Amasya arasında olabileceğini dile getirmiştir.⁶⁰ Darga Çorum'dan çok, Karahna'nın Hattuşa'nın kuzeyinden doğuda Elbistan'a kadar uzanan bölgede araştırılması gerektiğini söylemiştir.⁶¹ Cornelius ise daha farklı bir görüş sunmuş olup Karahna'nın eski Asurca Kirini Yunanca Korne ile tanımlayarak Fırat Nehrine yakın bir bölgede daha çok Malatya yakınlarında olabileceğini belirtmiştir.⁶² Bundan başka Hattuşaş kentinin kuzeydoğusunda, Kaniş'in kuzeyinde veya Yıldızeli'nin kuzeybatısında olabileceğine dair farklı yorumlar bulunmaktadır.⁶³ Buna benzer farklı

⁵⁶ Von Schuler, 2012: 47.

⁵⁷ Murat, 1996: 179.

⁵⁸ Ünal, 1974: 66.

⁵⁹ Darga, 1973: 32-32; Dinçol-Darga, 1970: 117-118.

⁶⁰ Del monte- Tischler, 1978: 178.

⁶¹ Darga, 1973:4.

⁶² Cornelius, 1958:250.

⁶³ Kuzuoğlu, 2007: 89.

görüşlerin bulunmasına rağmen araştırmacılar çoğunlukla günümüzün Tokat ili içerisinde Maşathöyük Bölgesi ve Sulusaray ilçesinin üzerinde durduklarını görmekteyiz (Harita-3).

Von Schuler Karahna kentinin Kaşkalar ile ilişkisini değerlendirmiş olup, Taggašta'nın Tokat ilinin Turhal ilçesinin kuzeyinde veya doğusunda bulunabileceğini belirtip, buna göre de Karahna'nın Turhal ilçesinin güneyinde, Çekerek Irmağının orta kısımlarında aranması gerektiğini söylemektedir.⁶⁴ Bu görüş hakkında A. Ünal ise böyle bir durumda sıkça Kaşkaların işgaline uğrayan Karahna'nın başkent Hattuša'ya yakın olması anlamına geldiğini belirterek, Karahna'nın daha çok Turhal ile Tokat arasında Yeşilirmak Vadisi içerisinde aranması gerektiğini belirtmektedir.⁶⁵

Sedat Alp, Karahna kentinin Maşat höyük mektuplarından ortaya çıkmasından dolayı kentin Tapigga/Maşathöyük bölgesi içerisinde olabileceğini dile getirip, özellikle Karahna'da tapınma gören Hapidduini Dağının aynı zamanda Maşat mektuplarında da ortaya çıkması ve buna göre Hapidduini Dağının Tapigga'nın kuzeyinde bulunabileceğini belirterek, Karahna'nın Tapigga/Maşathöyük'ün kuzeyinde aranması gerektiğini söylemektedir.⁶⁶

Daha önce de gördüğümüz Şakkadunuwa ve Happiduini Dağları Karahna ile beraber anılmış olup kentin panteonunda bulunmasıyla beraber kutsal oldukları anlaşılmaktadır. Bunun dışına Kantariya veya Tapala gibi dağların da Karahna kentinde kutsal sayıldıklarını görmekteyiz. Hitit coğrafyasında birçok kutsal dağ mevcuttur ve dağ kültlerinin Hitit dini içerisinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dağlar tanrının bulunduğu mekân veya bizzat tanrı olarak kabul edilmekteydi. Bu sebeple tanrıya yapılan çağırımlar tapınağın veya tören alanına yakın olan dağlarda gerçekleştiği düşünülmektedir.⁶⁷ Özellikle de Karahna'da saygınlık gören Şakkadunuwa Dağı, tapınak yapımı için kullanılan iyi cins odunları bulunması bakımından meşhur bir dağ olduğunu görmekteyiz⁶⁸. Bir Hitit-Hatti kökenli ritüel belgesinde, tanrıların kraliyet sarayı için yapım malzemelerini seçtiklerini anlatmaktadır. Belgenin bir parçasında tanrılar Şakkadunuwa Dağından iyi odunlar ile tahtaları, iyi olan "hitassa" ve "huimpa" odunlarını Kral Labarna'ya versinler şeklinde geçmektedir.⁶⁹

Kutsal dağlar ile Hitit kentleri birbirinden fazla uzak olmayıp aralarında sadece birkaç saatlik mesafenin olduğu düşünülmektedir, diğer önemli Hitit kentlerin kutsal dağ ile arasındaki mesafesi örnek alınmış olup genel ortalama olarak bir Kutsal dağ ile kentin arasında 5 km bir uzaklığın bulunduğu dair yorumlar bulunmaktadır.⁷⁰ Örneğin Hattušaş/Boğazköy ile Yazılıkaya arasında 1km, Arinna/Alacahöyük ile Hula Dağı arasında 4 km veya Nerik/Oymaağaç ile Adatepe arasında 4 km gibi.⁷¹Bu bağlamda Karahna

⁶⁴ Von Schuler, 2012: 47, n.303.

⁶⁵ Ünal, 1974: 194.

⁶⁶ Alp, 1983: 45-46.

⁶⁷ Bahar-Turgut vd., 2018: 152.

⁶⁸ Darga,1973: 22.

⁶⁹ Haas, 1994: 251.

⁷⁰ Bahar-Turgut vd., 2018: 408.

⁷¹ Bahar-Turgut vd., 2018: 415.

kentinde kutsal sayılan özellikle Şakkadunuwa Dağı adına üç senede bir bayramın kutlanması, Maşathöyük belgelerinde beraber ortaya çıkmaları veya Hapidduini Dağın tanrı gibi saygı görmesi, ya da Kantariya Dağı adına her sene bir bayramın kutlanılmasından dolayı bu dağların Karahna'ya oldukça yakın veya aynı konumda olabileceklerini düşünmek yanlış olmasa gerek. Fakat bu dağlar için yapılan dini törenler hakkında ayrıntılı bir bilginin bulunmadığı için törenlerin mekânsal olarak bu dağlarda gerçekleşip, gerçekleşmediğini bilemiyoruz.

Kantariyas Dağı şimdiye kadar sadece Karahna'nın kült envanterinde ortaya çıktığından dolayı dağın konumu bilinmemektedir. Şakkadunuwa veya Hapidduini Dağlarının lokalizasyonu tam olarak bilinmemesine rağmen, Süel Şakkadunuwa ve Hapidduini Dağları için Deveci Dağları ile Akdağ olabileceğini belirtmişken,⁷² Alp Şakkadunuwa Dağının Karadağ silsilesinde, Hapidduini dağının ise “yapraklı tepe” ile Buzluk dağı silsilesinde olabileceğini dile getirmiştir.⁷³

Maşathöyük belgelerinin dışında, Karahna'nın Ortaköy-Şapinuva belgelerinde de ortaya çıkmasından dolayı, A. Süel Karahna'nın Ortaköy-Şapinuva yakınlarında olabileceğini söylemektedir.⁷⁴ Bundan başka İshupitta'nın adı da Ortaköy belgelerinde ortaya çıkmış olup Maşayhöyük ile Ortaköy arasındaki bölge içerisinde olabileceği tahmin edilmektedir. Daha önce bahsettiğimiz HKM71'nolu mektupta da İshupitta'nın Şakkadunuwa Dağı ve Karahna ile beraber anıldıklarını görülmüştür. Bütün bu bilgiler doğrultusunda Karahna'nın konumu Maşathöyük ile Turhal ilçesi arasındaki bölgelerde olabileceğini göstermektedir.

Hitit kaynakların dışında sonradan yayınlanan bazı Kültepe metinleri neticesinde, Karahna kentinin yeri hakkında daha farklı görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Araştırmacılar bu belgeler neticesinde Karahna'yı bir güzergâh içerisine yerleştirdiklerini görmekteyiz. Özellikle daha önce değindiğimiz Kt 92/k3 nolu metinde Karahna'nın da içerisinde bulunduğu Asurlu tüccarların yapmış olduğu bir seyahatten bahsetmektedir.⁷⁵ Sırasıyla güneyden kuzeye yapılan seyahatte; *Hurama - Luhuzattia - ? - Şamuha - Hatipitra - Kutia - Karahna - Kuburnat* şeklinde bir güzergâh ortaya çıkmaktadır⁷⁶.

Bundan başka diğer Kt n./k 211'nolu belgede ise Asurlu bir tüccarın Tawinia'dan Hattušaş üzerinden Karahna'ya götürülmek istenmiştir. Barjamovic belgeye göre Karahna'nın Hattušaş'ın doğusunda bulunduğunu ve buna göre Tawinia'nın ancak Hattuşun batısında olabileceğini belirtmiştir. Böylelikle sırasıyla batıdan- doğuya doğru *Tawinia- Hattušaş- Şuppiluliya - Karahna* şeklinde bir rota ortaya çıkmaktadır.⁷⁷

R. Kuzuoğlu, Karahna'nın Maşathöyük ve Ortaköy belgelerinde ortaya çıkmasının yanında Kt 92/k 3 belgesindeki güzergâhı da değerlendirerek,

⁷² Süel, 2017: 206.

⁷³ Alp 1977: 646.

⁷⁴ Süel 2002: 685.

⁷⁵ Kuzuoğlu, 2007: 90.

⁷⁶ Mouton , 2011:104.

⁷⁷ Barjamovic,2011: 284-298; Mouton, 2011:104.

Karahna'nın lokalizasyonuna dair Tokat'ın güneyinde bulunan Aktepe/Bolus teklifinde bulunmuştur.⁷⁸

Kt 92/k 3 güzergâhında yer alan Şamuha kenti günümüzde Sivas yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir ve genellikle Kayalıpınar eşitlenmesi yapılmaktadır. Güzergâhtaki Şamuha ve Karahna sıralaması dışında, Dinçol ve Darga Şamuha kenti ile Karahna'nın yakın ilişkisini vurgulamışlardır. Karahna bayramları olarak özetlenen CTH 681'de belgesinde aynı zamanda Şamuha kentinde gerçekleşen bir bayram töreninden bahsetmesinden dolayı iki kentin birbirlerine yakın ve hatta komşu kentler olabileceğini dile getirmişlerdir.

Forlanini KUB. 4.3'nolu kurban listesinde Karahna'dan sonra sırasıyla Pittigarya, Arziya, Hasikasnawanda ve Şamuha kentlerin takip ettiğini belirtip, Pittigarya ve Arziya' gibi kentlerin Şamuha'nın yukarısında bir nehirde bulunduğunu söylemektedir. Böylelikle Forlanini Karahna kentini Maşathöyük ile Şamuha arasında bulunan Sulusaray ilçesi ile eşitlemektedir.⁷⁹

Birbirinden farklı yorumların bulunmasına rağmen, Karahna kentinin Tokat ilinin güneyinde bulunan Sulusaray ile eşitlenmesi, Barjamovic veya Mouton gibi birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.⁸⁰ Coğrafi konumlanmanın dışında Sulusaray'ın Roma dönemindeki adı olan Sebastapolis/Heraclepolis, Strabon'un aktarımlarına göre daha önceleri Karana adını taşımış olmasından dolayı, araştırmacılar isim benzerliğine dikkat çekerek, Karahna'yı antik dönemdeki Karana ile eşitlemenin uygun olduğunu düşünmektedirler.⁸¹ Hatta Mouton antik dönemdeki Sulusaray'ın baştanrılarında biri olan Herakles'in, Karahna kentinin koruyucu tanrısının varisliğini üstlenmiş olabileceğini belirtmektedir.⁸²

Barjamovic Kt 92/k 3'deki güzergâhın sıralamasına göre de Karahna kentini Sulusaray ile identifiye edilebileceğini söylemektedir.⁸³ Buna göre Karahna ile Hurama arasındaki güzergâh içerisinde Şamuha'nın metinde geçen köprü ücretinden dolayı, kentin bir nehir ile köprü'nün yakınında olduğunu vurgulamaktadır. Şamuha'nın Kayalıpınar ile özdeşleştirildiğinde ise, Karahna-Sulusaray ile Şamuha kenti arasında 60 km bir mesafenin olduğunu ve Asurlu tüccarların Sulusaray ulaşmak için iki günlük bir yolculuk içerisinde, Akdağlar arasında bir geçit kullanmış olabileceklerini belirtmektedir.⁸⁴

Sonuç

Hititlerin Anadolu topraklarında kurmuş oldukları görkemli medeniyetin bir parçası olan Karahna kentinin ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen Karahna kentinin köken olarak Anadolu coğrafyasının yerli topluluklarından biri olan Hattilere kadar dayanmış olması

⁷⁸ Kuzuoğlu, 2007: 90.

⁷⁹ Forlanini, 2007: 268.

⁸⁰ Barjamovic, 2011:282; Mouton, 2011: 107.

⁸¹ Mouton, 2011: 102.

⁸² Mouton, 2011: 105.

⁸³ Barjamovic, 2011: 152.

⁸⁴ Barjamovic, 2011: 282, 380-381.

ve şehrin adının Hatti dilinden unsurları taşımasından dolayı kentin tarihinin çok eskilere kadar dayanmış olması muhtemeldir. Kentin Hitit dönemindeki dini merkez olma özelliğinin hangi tarihlere kadar dayanmış olduğu tespit edilememesine rağmen, Eski Hitit döneminde yazılmış olan “Doğum Ritüeli” belgesinde Hatti Tanrıları ve bölge isimleri ile birlikte zikredilmiş olmasından dolayı, Karahna kentinin Hatti döneminden beri Koruyucu Tanrı'nın önemli bir dini merkezi olarak teşkil etmiş olabileceğini varsayabiliriz.

MÖ İkinci binyıl başlarında Mezopotamya'dan Anadolu'ya gelmiş olan Asurlu tüccarlar, coğrafyanın farklı bölgelerine ticari koloniler kurarak devletlerarası ticaretler gerçekleştirmelerinin yanında kültürel yönden de alışveriş içinde bulunmuşlardır. Aynı şekilde Kültepe metinlerinde, Karahna kentinde bir “Wabartum”un bulunmuş olması ile Asurlu tüccarların barındığı, uğrak yeri olarak kullandığı ve maden ticaretlerinin gerçekleştiği bir şehir olarak da yerini almaktadır.

Kültepe metinlerinde, Karahna'da yerel bir kralın bulunmuş olduğu açık bir şekilde belirtilmemesine rağmen, kentin kendine özgü bir ağırlık ölçüsünün bulunmuş olması, Tamnia/Tawinia Rubaum'un bizzat Karahna'da Assurlu tüccarlar için antlaşma niteliği taşıyan bir yemin alması, Karahna'nın Tawinia, Hattušaš ve Şuppiluliyia kentleri ile yakın ilişkilerinin bulunması ile kente yerel müstakil bir idarenin hâkim olduğu sonucu çıkarılabilir.

Karahna'nın Eski Krallık Dönemi'nden beri Hitit Krallığının merkezi idaresinde bulunup diğer Hatti şehirleri ile beraber bayramlara ait adak listelerinde ortaya çıkarak krallığa karşı yükümlü olduğu bilinmektedir.

Günümüzde kadar Karahna'nın yeri tespit edilememiş olmakla beraber, özellikle Koloniler Devrinde ve aynı zamanda Hitit Döneminde kentin adının “Yukarı Ülke” ve Hatti şehirleri ile beraber anılması ile Karahna'nın bu bölgelerde olabileceği ve bu kentlerin arasında kültürel veya dinsel bir bağın olduğu sonucu çıkartılabilir. Birçok araştırmacı tarafından Karahna'nın konumu tespit edilmeye çalışılıp, birbirinden çok farklı yorumlar elde edilmiştir. Ağırlıklı olarak Maşat Höyük Bölgesi ve Sulusaray ilçesi üzerinde durulmuştur. Hatta bazı araştırmacılar Karahna'yı Sulusaray ilçesi ile eşitlemiştir.

Boğazköy ve özellikle Maşathöyük kaynakları çoğunlukla Karahna kentinin Maşathöyük Bölgesi'nde olabileceğini işaret etmiştir. Fakat Kültepe metinlerindeki tüccarların güneyden kuzeye doğru kullanmış oldukları güzergâhın içerisinde Karahna'nın yer alması ve buna bağlı olarak kentin Şamuha şehri ile yakın ilişki içerisinde bulunması, Sulusaray ilçesi olma ihtimalini de artırmaktadır. Bu iki güçlü ihtimal Karahna'nın konumunun tespit güçlüğünü de beraberinde getirmiştir. Diğer tapınak kentlerde olduğu gibi, Karahna'nın da kutsal olarak kabul edilen Hapidduini veya ŞakkadunuwaDağlarına yakın olabileceği ihtimali vardır. Bu sebeple iki dağın yerinin tespit edilmesi durumunda, kentin konumunuda kolay bulabileceğimizi varsayabiliriz.

Kaynakça

- ALP, S.,1977. “Maşat-Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 41/164, ss. 637-647.
- ALP, S.,1983. “Die Lage Der Hethitischen Kultstadt Karahna im Lichte Der Maşat-Texte”, *Beitrag Zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel*, Ed.: Kurt Bittel-Rainer Michael Boehmer-Harald Hauptmann,Von Zabern, Mainz am Rhein,ss. 43-46
- ALVISE, M., 2018. “The Making of Hittite Imperial Landscapes: Territoriality and Balance of Power in South-Central Anatolia during the Late Bronze Age ”, *Journal of Ancient Near Eastern History*, 3/2, ss.117–62.
- ARCHI, A., 2015. “Hittite Religious Landscapes “, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Ed:Anacleto D'Agostino,Valentina Orsi ve Giulia Torri,Firenze University Press, Flornece.
- BAHAR, H.,TURGUT, M ve KÜÇÜK, B., 2018. “Hititlerde Yerleşim Yeri -Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*,39, ss. 403-424.
- BARJAMOVIC, G., 2011. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen.
- CORNELIUS, Fr., 1958. “Geographie des Hethiterreiches”,*Orientalia, Nova Series*, 27/3, ss. 225-251.
- DARGA, M.,1973. *Karahna Şehri Kült Envanteri XXXVIII 12*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- DEL MONTE -G.- TISCHLER J., 1978. *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- DİNÇOL, M. A.- DARGA, M., 1970. “Die Feste Von Karahna”, *Anatolica 3*.
- DİNÇOL, M. A.,1982. “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, C.1*, Görsel Yayınları, Ankara, ss.18-120.
- EROL, H. 2016. “İna aban Ussa andina aban Karahna”, içinde Antahşum sar "Çiğdem" : Eski Anadolu araştırmalarına ve Hititlere adanmış bir hayat : *Studies in honour of Ahmet Ünal = Ahmet Ünal armağanı*, Ed.: Serdar Erkurt-Özlem-Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 225-234.
- FORLANINI, M., 2007. “The Offering List of KBo 4.13 (I 17'-48') to the local gods of the kingdom, known as “Sacrifice List”, and the History of the Formation of the early Hittite state and its initial growing beyond central Anatolia”, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Ed.: Alfonso Archi-Rita Francia SMEA 49, Roma.
- FORLANINI, M., 2008. “The Central Provinces of Hittite: An Updating” *New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in*

the II and I Millennium B.C., Ed.: Karl Strobel, Eothen 16, Firenze, ss.145-188.

EROL, H., 2018. *Kültepe Tabletleri XI-a*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

GARELLI, P., 1966. “Tablettes Cappadociennes De Collections Diverses (fin)”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 60/2 France, ss. 93-152.

GOETZE, A., 1957. *Kulturgeschichte Des Alten Orients-Kleinasien*, H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

GÜNBATTI, C., 1996. "Two New Tablets Throwing Light on the Relations Between Anatolian Kings and Assyrian Merchants in the Period of the Assyrian Colonies", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 2, ss. 25-37.

GÜNBATTI, C., 2002. "Kültepe'den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, ss.79-91.

GÜNBATTI, C., 2017. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk belgeler*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.

HAAS, V., 1994. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill Leiden, New York, Köln.

HOFFNER, J.H.A., 2008. *Letters From The Hittite Kingdom Society of Biblical Literature*, Atlanta.

KLINGER, J. 1996.” Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht” Studien zu den Boğazköy-Texten 37, Wiesbaden.

KLENGEL, H., 1999. *Geschichte des Hethitischen Reiches, Handbuch der Orientalistik*, Brill, Leiden-Boston-Köln .

KRYSZAT, G., 2004. “Herrscher, Herrschaft und Kultur Tradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien. “Teil I. Diesikkatum und der Rabisimiltim, *AOF*.31, ss.15-45.

KUHRT, A., 2017. *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330) Cilt I*, Çev.: Dilek Sendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

KUZUOĞLU, R., 2007. “Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları”, Gazi Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

MACQUEEN, J.G., 2013. Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev.: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

MOUTON, A., 2011. “Sulusaray/Sebastopolis DuPont (Province De Tokat): La Karahna Des Textes Hittites ?”, *Anatolia Antiqua* 19/1, ss. 101-111.

MURAT, L., 1996. “Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi”, Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Sempozyumu, Ankara.

POPKO, M., 2000. “Zippalanda and Ankuwa Once More”, *JAOS*, 120/3, ss. 445-448.

REYHAN, E., 2009.” Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım”, *Akademik Bakış*, 2/4, ss. 157-174.

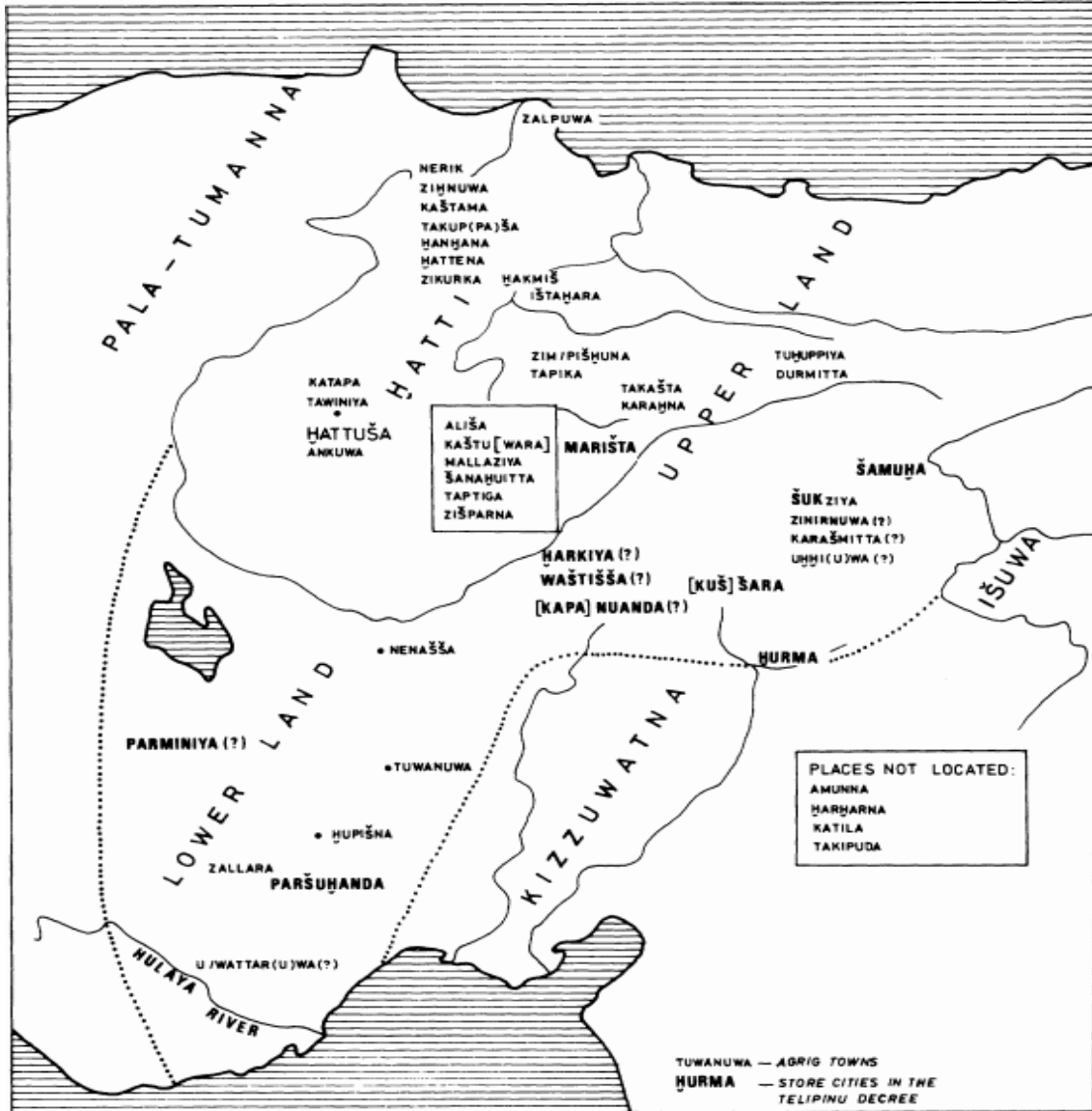
- SIEGELOVÁ, J., 2001. "Der Regionalpalast in der Verwaltungdes Hethitischen Staates", *Altorientalische Forschungen*, 28/ 2, ss.193-208.
- SİNGER, I., 1984. "TheAgrig in The Hittite Texts", *Anatolian Studies*, 34,ss. 97-127.
- SÜEL, A., 2002."Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum, ss. 679-685,
- SÜEL, A., 2017. "Central East: Philology".*Hittite Land scape and Geography*, Ed.: Mark Weeden-Lee Z Ulmann-Zenobia Homan, Brill, Leiden-Boston.
- ŞAHİN, H. A., 2002. "Koloni Çağı'nda (MÖ 2000-1750) Anadolu'da Bulunan Asurlu Görevliler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/12, ss. 69-88.
- TOPTAŞ, K.-KAHYA, Ö., 2019. "Asurca ve Babilce Metinlerde Yemin", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23/2, ss. 315-330.
- ÜNAL, A., 1974. *Hattuşili III. : teil I, Hattuşilibiszuseiner Thronbesteigung, Band 1*, Carl Winter-Universitätsverlag, Heidelberg.
- ÜNAL, A., 1999. *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, Etibank, Ankara.
- ÜNAL, A., 2003. *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A., 2014. "The Socio-Political Impact Of Hittite Religious Ceremonies And Efforts Of The Hittite Kings İn Establishing a Unified State in Central Anatolia", *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiriler 2.Cilt*, Ed.: Aygün Süel, Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, Çorum, ss.1075-1096.
- VEENHOF, K. R., 2010. "Ancient Assur: The City, its Traders, and its Commercial Network", *Journal of the Economicand Social History of the Orient*, 53, ss. 39-82.
- VEENHOF, K. R., 2017. *Kültepe Tabletleri VIII*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- VON SCHULER, E., 2012. *DieKaskäer: Ein Beitragzur Ethnographiedesalten Kleinasien*. De Gruyter, Berlin-Boston.

Ekler

Harita 1: Hitit İmparatorluk Devrinde Anadolu Coğrafyası

(Horst Klengel, 1990. *GeschichtedesHethitischenReiches*, Handbuch der Orientalistik, Leiden-Boston-Köln, s.136)

Harita 2: Hitit Coğrafyasında AGRİG'lerin Faaliyet Gösterdiği Hatti, Yukarı ve Aşağı Ülke Bölgelerin Kentleri

(İtamer Singer, 1984. The Agrig in The Hittite Texts." *Anatolian Studies*. 34, s.123)

Yer İsimleri

- 1 Maşat Höyük
- 2 Aktepe/Bolos

Alp, "Die Lage", 45-46

Sedat Alp Karahna'nın Maşat Höyük'ün kuzeyinde aranması gerektiğini belirtmektedir.

Ünal, Hattuşili III, 194

Ahmet Ünal Karahna'nın Turhal ile Tokat arasında Yeşilirmak vadisi içerisinde aranması gerektiğini belirtmektedir.

Kuzuoğlu, "Eski Asurca", 90

Remzi Kuzuoğlu Karahna'nın yeri hakkında Aktepe/Bolos teklifinde bulunmuştur.

Forlanini, "The Offering", 268; Barjamovic, A Historical Geography, 282; Mouton, "Sulusaray/Sebastopolis", 107

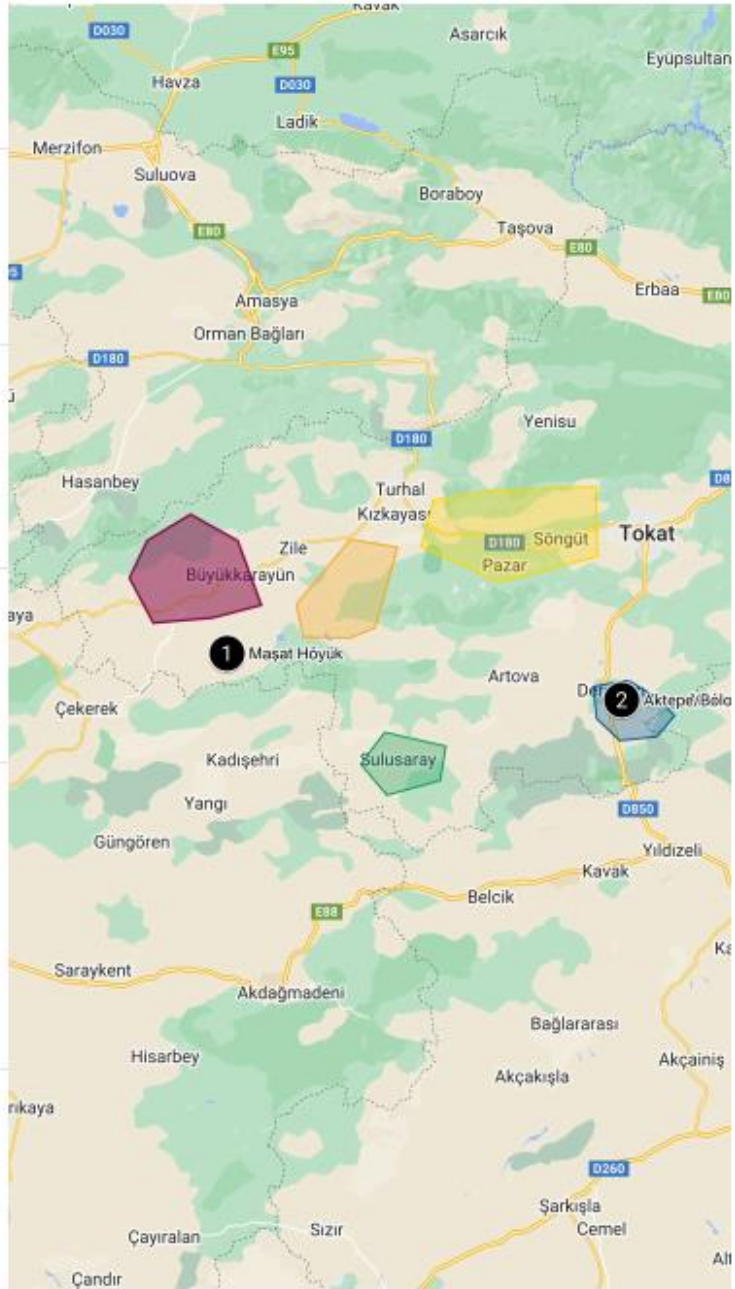

Forlanini, Barjamovic ve Mouton gibi birçok araştırmacı Karahna kentini Sulusaray ilçesi ile eşitlemektedirler.

Von Schuler, Die Kaskäer, 47, n.303

Einar von Schuler Karahna'nın Turhal ilçesinin güneyinde Çekerek ırmağın orta kısımlarında aranması gerektiğini belirtmektedir.

Harita 3: Karahna'nın Coğrafi Konumu Hakkındaki Görüşlerin Haritası.

Kaynak: Alp, 1983, s.45-46; Ünal 1974, s.194; Kuzuoğlu 2007, s.90; Forlanini 2005, s.268; Barjamovic 2011, s.282; Mouton 2011, s.107; Von Schuler 2012, s.47 n. 303; (Harita adı geçen eserlerdeki bilgiler doğrultusunda Google Maps'de uyarlanmıştır).

HELLENİSTİK DÖNEM ANADOLUSU'NDA SELEUKOSLARIN İZLERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
*AN EVALUATION ON THE TRACES OF THE SELEUKOS IN
HELENISTIC PERIOD ANATOLIA*

Fırat GÜLERDOĞAN

Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
Ph.D. Candidate, Fırat University, Institute of Graduate Studies, Department of History
firtglrdgn62@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7871-4335

Cuma Ali YILMAZ

Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History
cayilmaz@firat.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7230-4378

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **19.08.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **43 – 72**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1164465>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: FÜLERDOĞAN, F. – YILMAZ, C. A., “Hellenistik Dönem Anadolu’sunda Seleukosların İzleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 43 – 72.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

43 – 72

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50

Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

HELLENİSTİK DÖNEM ANADOLUSU'NDA SELEUKOSLARIN İZLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE TRACES OF THE SELEUKOS IN HELENISTIC PERIOD ANATOLIA

Fırat GÜLERDOĞAN – Doç. Dr. Cuma Ali YILMAZ

Öz

Büyük İskender'in MÖ 323 senesinde ölümünün ardından Makedonya İmparatorluğu'nun kontrolü için generaller arasında egemenlik mücadelesi başlamıştır. Söz konusu mücadelenin merkezi ise Anadolu olmuştur. Nitekim Prehistorik devirlerden beri birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu, sahip olduğu verimli topraklar ve jeopolitik konumu itibarıyla kültürlerin doğması, gelişmesi ve yayılması için elverişli bir bölge niteliğindedir. Makedonya İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Anadolu, Büyük İskender'in generalleri arasındaki mücadelenin merkezi haline gelmiştir. Uzun yıllar süren mücadelenin ardından Seleukoslar, Anadolu'da yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. I. Seleukos Nikator, Anadolu'da siyasi üstünlüğü sağladıktan sonra kurduğu şehirler ile bölgede Hellenistik kültürün yayılmasında önemli rol oynamıştır. Anadolu'da ilk olarak Antakya şehrini kuran I. Seleukos, krallığın başkentini Antakya olarak ilan etmesinin ardından Antakya özelinde başlayarak, inşa

Abstract

After the death of Alexander the Great in 323 BC, a struggle for sovereignty began among the generals for control of the Macedonian Empire. The center of this struggle was Anatolia. As a matter of fact, Anatolia, which has been home to many civilizations since prehistoric times, is a suitable region for the birth, development and spread of cultures due to its fertile lands and geopolitical location. After the disintegration of the Macedonian Empire, Anatolia became the center of the struggle between the generals of Alexander the Great. After many years of struggle, the Seleucids emerged as a new power in Anatolia. Seleukos Nikator I, played an important role in the spread of Hellenistic culture in the region with the cities he founded after gaining political dominance in Anatolia. Seleukos I, who first established the city of Antakya in Anatolia, started intensive construction activities in order to place Greek and Macedonian culture in other Anatolian cities he had built, starting with Antakya after he declared Antakya the capital of the kingdom. Kings who came after Seleukos I also carried out various

ettirdiği diğer Anadolu şehirlerinde Hellen ve Makedon kültürünü yerleştirmek için yoğun imar faaliyetlerine girişmiştir. I. Seleukos'tan sonra gelen krallar da Hellenistik kültür ve medeniyetin bölgeye yerleşmesi adına çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Böylece Seleukoslar, Anadolu'nun sosyo-politik ve sosyo-kültürel tarihini büyük ölçüde değiştirmiştir. Seleukoslar Krallığı'nın kültürel ve siyasi manada en parlak dönemi, III. Antiokhos zamanında yaşanmıştır. III. Antiokhos ile birlikte Ön Asya'ya hükmeden bir Epigon krallığa dönüşen Seleukoslar, Anadolu'daki siyasi gücünü korumak için büyük mücadeleler vermiştir. MÖ 3. yüzyıldan itibaren diğer Hellenistik Krallıklar ve kent devletleri ile rekabet eden Seleukoslar, MÖ 2. yüzyıldan itibaren ise Anadolu siyasetine dahil olan Romalılarla karşı karşıya gelmiştir.

Makedonya İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından yaşanan Diadokhlar mücadelesinin kısa bir analizi ile başlayacak olan çalışmamızda, Seleukoslar Krallığı'nın kuruluşu, yayılım sahası, siyasi evreleri ve Anadolu'da bıraktıkları sosyo-kültürel izler, yerli ve yabancı kaynakların ışığında izah edilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda Hellenistik kültürün Anadolu'ya yansımaları Seleukoslar Krallığı örneği üzerinden analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Büyük İskender, Makedonya İmparatorluğu, Hellenistik Krallıklar, Anadolu, Seleukoslar.

activities for the settlement of Hellenistic culture and civilization in the region. Thus, the Seleucids greatly changed the socio-political and socio-cultural history of Anatolia. The heyday of the Seleucid Kingdom in terms of culture and politics was experienced during the reign of Antiochus III. III. The Seleucids, who turned into an Epigon kingdom that ruled Asia Minor with Antiochus III, gave great struggles to maintain their political power in Anatolia. The Seleucids, competing with other Hellenistic Kingdoms and city-states since the 3rd century BC, confrontationed the Romans that were involved in Anatolian politics since the 2nd century BC.

In our study, which will start with a brief analysis of the struggle of the Diadokhs after the disintegration of the Macedonian Empire, the establishment of the Seleucid Kingdom, its spreading area, its political phases and the socio-cultural traces they left in Anatolia will be tried to be explained in the light of domestic and foreign sources. At the end of the study, the reflections of Hellenistic culture on Anatolia will be analyzed through the example of the Seleucid Kingdom.

Keywords: Alexander the Great, Macedonia Empire, Hellenistic Kingdoms, Anatolia, Seleucids.

Extended Abstract

Alexander the Great terminated the Persian Empire with Eastern Expedition he organised in 334 BC. Founding a great empire that extended from Macedonia to India, Alexander the Great, created a mixed civilization as a synthesis of Eastern and Western cultures in these lands under his rule. The common history of this homogeneous community where different ethnic and religious elements lived together, has been recorded as Hellenistic period, their common culture to cronicles as Hellenism. However, it began after Alexander the Great who had pass away in 323 BC, a new phase of the

Hellenistic Period. In this phase is called the Period of the Diadochi (Successors), Alexander the Great's generals put up a struggle among themselves for sole possession of his heritage solitary. These generals that got together in Babylon in 323 BC when decease of Alexander the Great and in Triparadeisos in 320 BC they were able to compromise at the meeting table and allocationed the Macedonian Empire amongst themselves. However, these generals, who did not renounce from their ambitions to be absolute power, were not content with the fields of dominance conferred to themselves, began to harass each others border areas. Thus, the rivalry among these generals was carried to the battlefield, and within the years 323-281 BC, took place five great bloody conflicts, would be known as "War of the Diadochi (Successors)". With the third of these warfares that took place within the years 314-311 BC, Seleucids, emerged on the stage of Hellenistic Anatolian history. Insomuch, Seleukos I that was brought to the Satrap of Babylon with the decisions of Triparadeisos Meeting, but was deprived of his authority by Antigonos Monophthalmos (One-Eyed Antigonos), who held the general administration of all the satrapies of Alexander in Asia and Europe, also participated in the Third Diadochi (Successors) War, was participated.

Seleukos I, who took part on the prevailing side in the war that took place in Gazza in 312 BC, thus it captured Babylon Satrapy in which was its right. The influence of Seleucid I was again be imperiled because of aggressive policy of Antigonid Kingdom in the under sovereignty of Antigonos Monophthalmos and his son Demetrius which was strengthened again after The Diadochi Peace Treaty was signed following year. Hence, Seleukos I, took part on the prevailing side by supporting Kassandros, Lysimakhos and Ptolemy who formed a coalition to the Antigonids in the Fourth Diadochi (Successors) War, which started in Ipsos in 301 BC. With the peace agreement made after the Ipsos War, the lands from the Taurus to Indos and the Upper Syria region were given to Seleukos I.

Throughout during the past two decades after the Ipsos War, it was taking place none of conflict among Alexander's generals. However, after this period called as "Intermediate Period" fifth and final series of Battle of Diadochi began. Insomuch, Seleukos I that prevailed over Lysimakhos in the Battle of Korupedion in 281 BC, thus it was the ultimate victor of Battle of Diadochi, which lasted for about 42 years. However, this victory of Seleukos I, passed away as a result of an assassination the following year, did not last long. Thus, "Diadochi Period" came to an end after the five great wars for the years 323-281 BC, with the death of all of Alexander the Great's generals. Insomuch, after the Battle of Korupedion in 281 BC, the Epigones (Successors), the second generation generals of Alexander the Great, took over management and became independent kingdoms in their own dominion. In this new phase of the Hellenistic Age, which is called Period of Epigons, the Kingdom of Antigonids in Macedonia, Ptolemaic Kingdom in Egypt and the Seleucid Kingdom in Asia Minor ruled. Mesopotamia, Northern Syria and Western Iran regions, became the political, cultural and economic centers of the Seleucids, who are also recorded as Syrian Kingdom in the chronicles. The lands of Asia Minor in the west and Central Asia in the east formed the natural borders of this kingdom, which ruled an exceedingly vast geography.

However, Anatolian lands, which were under the sovereignty of the Seleucids and called Asia Minor in Antiquity, became the center of the political and military rivalries of the second generation generals who wanted to have absolute power in the Epigons Period, just as it was in the Diadochi Period. Additionally, lots of regional elements that utilized from the central authority gap in Anatolia due to this strife gained their independence and turned into kingdoms. Seleucids that wanted to ensure Anatolian dominance, whilst on the part one struggled with the Ptolemaic and Antigonid Kingdoms, on the other hand, Kingdoms of Bergama, Galatia, Commagene, Bithynia, Pontos and Cappadocia which gained their independence, and the Kingdoms of Armenia and Parthia in the east of Asia Minor, they confronted. With emerge of the Roman Republic in the Anatolian lands since 2nd century BC, a new and formidable battlefield was opened for the Seleucids. Antiochus III, who was the most successful reigner of the Seleucids that supplied superiority in the competition with the regional powers in Anatolia, he was unable to order to the Romans which the greatest imperialist power of the west. Defeated by Rome and its allies in Anatolia in the Battle of Magnesia in 190 BC, Antiochus III, had to sign the Apameia Peace Treaty which included very strict conditions, in 188 BC. Seleucids that came under the sovereign of Rome since this date, also lost their superiority over other regional political elements in Anatolia. The political life of the Seleucids that were actually occupied in 64 BC and became one of the Roman provinces, in Anatolia under the name of Provincia Syria, came to an end. This adventure of the Seleucids in the Anatolian geography has left a rich historical legacy to today's Turkey.

Giriş

MÖ 323 yılında hayatını kaybeden Büyük İskender'in ardından generalleri arasında başlayan iktidarı ele geçirme rekabetinde Seleukosların kurucu kralı olan I. Seleukos'un (MÖ 305-281) yükselişi oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki MÖ 323 yılında Makedonya İmparatorluğu'nu aralarında paylaşmak için Babylon'da (Babil) bir araya gelen İskender'in generalleri arasında Seleukos yer almamıştır. Ancak kendisine masada yer bulamayan Seleukos MÖ 322-321 yıllarında gerçekleşen Birinci *Diadokhlar* (Halefler) Savaşı'nda son derece kilit rol oynamıştır. Nitekim Antigonos Monophtalmos, Antipatros, Krateros ve Ptolemaios'un oluşturduğu koalisyonu karşı savaşan Perdikkas kendi komutanlarından Seleukos'un başı çektiği bir suikast sonucu öldürülmüştür.¹ Perdikkas'ın ortadan kaldırılmasını sağlayan I. Seleukos MÖ 320 yılında düzenlenen Triparadeisos Toplantısı'nda kendisine tevcih edilen Babil Satraplığı ile mükafatlandırılmıştır.² Ancak MÖ 319-315 yılları arasında görevini icra eden I. Seleukos, MÖ 315 yılında Asya satraplıklarının tamamından sorumlu olan Antigonos Monophtalmos tarafından Babil'den çıkarılmıştır. Buna karşın I. Seleukos MÖ 312 yılında Gazza'da gerçekleşen Üçüncü *Diadokhlar* (Halefler) Savaşı'nda kazanan tarafta yer alarak Babil

¹ Diodorus, *Bibliothēke Historike*, XVIII.33-36; Plutarkhos, *Eumenes*, 5-7; Anson, 2003: 375; Lendering, 2018: 417; Morkot, 1996: 112; Kaya, 2012: 180.

² Bevan, 1902: 37; Errington, 1970: 76; Anson, 2003: 385; Walbank, 1993: 50-51; Bosch, 1942: 138; Strootman, 2013b: 6120; Bosworth, 2002: 16; Mansel, 1999: 461; Schwertheim, 2009: 54.

Satraplığı'nı Antigonos'tan geri almayı başarmıştır.³ Kısa sürede hakimiyet alanını genişleterek rakiplerine gözdağı veren I. Seleukos MÖ 301 yılında Lysimakhos ile bir ittifak kurarak Dördüncü *Diadokhlar* (Halefler) Savaşı'nda Antigonos'u mağlup etmiştir.⁴ Yaklaşık 20 yıl boyunca Batı Anadolu'daki nüfuzunu arttıran I. Seleukos, MÖ 281 yılında gerçekleşen Beşinci *Diadokhlar* (Halefler) Savaşı'nda ise hayatta kalan son rakibi Lysimakhos'u mağlup etmeyi başarmıştır.⁵ Bu zaferinin ardından I. Seleukos *Basileus* (Kral) unvanına yer verdiği sikkeler bastırarak kendi adıyla anılacak olan Seleukos Krallığı'nı ilan etmiştir. Ancak I. Seleukos bu zaferi kendisine bahşettiğine inandığı tanrıları onurlandırmak için gittiği Lysimakheia'da ilk eşi Lysandra'nın kardeşi Ptolemaios Keraunos tarafından düzenlenen bir suikast sonucunda MÖ 280 yılında yaşamını yitirmiştir.⁶

Büyük İskender'in Doğu Seferi'ne katılan generallerinden son temsilcisi olan I. Seleukos'un da ölmesiyle birlikte Diadokhlar Dönemi sona ermiş ve ikinci kuşak krallar olarak bilinen *Epigonoslar* (Ardıllar) Dönemi başlamıştır. Epigonos Krallar esasen ne Büyük İskender'in çağdaşı ne de Doğu Seferi'nde onunla birlikte Perslere karşı savaşmış komutanlar değillerdir. Hellenistik Dönem'in bu yeni siyasi aktörleri Büyük İskender'in Doğu Seferi'ne katılan ve onun ölümünden sonra güç mücadelesine tutuşan generallerinin çocuklarıdır. Buna karşın ikinci nesil generaller olarak adlandırılan Epigon Krallara modern kaynaklarda Diadokhlar Dönemi'nde yer verilmiştir. Ancak Epigon Krallar dönemi, Diadokhlar döneminden oldukça farklı özelliklere sahiptir. Nitekim Diadokhlar ve Epigonoslar dönemleri arasında keskin bir geçiş evresi yaşandığı da Hellenistik Dönem tarihi dikkatli bir şekilde incelenirse fark edilecektir. Büyük İskender'in generallerinden Antigonos Monophtalmos'un oğlu Demetrios bu iki dönem arasındaki geçiş sürecinin en önemli temsilcisidir. Büyük İskender'in MÖ 334 yılında düzenlediği Doğu Seferi sırasında henüz yeni doğmuş olan Demetrios, Büyük İskender'in öldüğü MÖ 323 yılında ise 13 yaşındaydı. Ancak ilerleyen yıllarda Diadokhlar Savaşları'na dahil olan Demetrios, Antigonosların ortak kralı unvanıyla ikinci nesil generaller için yeni bir devrin öncüsü olmuştur. Nitekim I. Seleukos'un MÖ 280 yılında hayatını kaybetmesiyle birlikte Büyük İskender'in çağdaşı olan birinci nesil generallerinden yaşayan kimse kalmamıştır. Böylece sahne ikinci kuşak generallere kalmış ve Epigonlar dönemi başlamıştır. Coğrafi olarak farklı bölgelerde hakimiyet kuran Epigon Krallıklar için Anadolu ortak payda olmuştur.⁷

Anadolu'da Seleukoslar Krallığı (MÖ 281-63)

MÖ 281 yılındaki Korupedion Savaşı'ndan zaferle ayrılan I. Seleukos Nikator son derece geniş bir coğrafyaya yayılan büyük bir krallığın kurucusu

³ Austin, 2006: 82; Bryce, 2014: 162; Sherwin White - Kuhrt, 1993: 10; Billows, 1990: 134; Bosworth, 2002: 217; Grainger, 2014a: 112, vd.; Tarn, 1961: 10; Mansel, 1999: 46-463.

⁴ Diodorus, *Bibliothèque Historique*, XXI.5; Plutarkhos, *Demetrios*, 30.1-4; Polybios, *Historiai*, V.67.8; Burstein, 1976: 82; Downey, 1961: 61; Lund, 1992: 77; Green, 2007: 47; Hammond - Walbank, vd., 1988: 178-179; Tarn, 1961: 11; Parker, 2014: 334; Morkot, 1996: 112.

⁵ Justinus, XVII. 2; Memnon, 8.2; Williams, 1993: 235; Thoneman, 2016: 21.

⁶ Justinus, XVII.1-2; Braund, 2005: 33; Walbank, 1993: 58; Matyszak, 2019: 85; Bauer, 2013: 649; McAuley, 2018: 44; Wright, 2018: 86; Holton, 2018: 124; Arslantaş – Yılmaz, 2017: 367.

⁷ Arrianus, *Anabasis*, VII.6.1; Herodotos, *Historiae*, IV.32; İplikçioğlu, 2007: 46-47.

olmuştur. Seleukoslar krallık yıllarını yeniden düzenleyerek “Seleukos Era’sı” adı verilen kroniklere eklemişlerdir. Bu bağlamda hazırlanan Babil takvimine göre Seleukosların Demetrios’u mağlup ettikleri Gazza Zaferi milat sayılmış ve MÖ 311 yılı kuruluş tarihi olarak belirlenmiştir. Romalı general Pompeius tarafından son Seleukos kralını tahttan indirdiği MÖ 63 yılı ise krallığın sona erdiği tarih olarak kabul edilmiştir.⁸ Seleukos Krallığı batıda Aegeis’ten (Ege Denizi) doğuda Bactria’ya (Afganistan-Belh) kadar olan toprakları kapsamıştır.⁹ Sınırları oldukça geniş olan bu krallığın kalbi hiç şüphesiz ki Küçük Asya toprakları olmuştur. Nitekim bunun bilincinde olan I. Seleukos merkezi otoriteyi sağlayabilmek için Korupedion Savaşı’ndan sonra yaklaşık yedi ay boyunca kaldığı Anadolu’da kapsamlı bir işgal hareketi başlatmıştır. İlk olarak Pontos topraklarına sefer düzenleyen I. Seleukos, otoritesine karşı çıkan Küçük Asya’nın kuzeybatısındaki özgür kentler olarak bilinen Kuzey Birliği üyeleri Byzantion (Bizans), Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Khalkedon (Kadıköy), Kios (Gemlik) ve Tieion’a (Filyos-Çaycuma) generalleri vasıtasıyla seferler düzenlemiştir.¹⁰ I. Seleukos ayrıca Küçük Asya’daki işgal hareketine askeri destek sağlamak adına Seleukeia ad Calycadnum (Silifke), Thyateria (Akhisar) ve Apollonia (Uluborlu) koloni ve garnizon kentlerini inşa ettirmiştir.¹¹

I. Seleukos’un Küçük Asya’daki askeri seferleri devam ederken Kappadokia ve Pergamon yöneticileri direniş göstermeden I. Seleukos’un otoritesini kabul etmiştir. Batı Anadolu’daki Ionia ve Aiolis bölgesi kentleri de elçiler vasıtasıyla itaat ettiklerini iletmışlerdir. Ephesos, Erythrai, Magnesia ad Maeandrum, Miletos ve Ilion kentleri ise daha ileri giderek I. Seleukos şerefine şölenler düzenlemiş ve kültler inşa etmişlerdir. Hatta Ilionlular I. Seleukos’a ithafen kullandıkları aylardan birinin adını Seleukeia (Seleukos) olarak değiştirmişlerdir. Magnesia ad Maeandrum ve Kolophon kentleri de Seleukeia adını yerleşim alanlarındaki bir mahalleye vermişlerdir. Erythrai halkı da Apollon’un oğlu ilan ettikleri I. Seleukos’u tanrı mertebesine yükseltmişlerdir.¹²

I. Seleukos’un bir suikast sonucu MÖ 280 yılında yaşamını yitirmesinin ardından yerine oğlu ve halefi olan I. Antiokhos Soter (MÖ 281-261) geçmiştir. I. Antiokhos, sınırları dahilinde birçok bağımsız krallığı ve kent devletlerini barındıran büyük ve kozmopolit bir krallığı devralması nedeniyle son derece zorlu bir görev üstlenmiştir. Zira bu dönemde Küçük Asya’nın güneyinde Ptolemaios Krallığı, kuzeyinde Bithynia Krallığı ve Kuzey Birliği kentleri, doğusunda Parthia ve Baktria krallıkları bulunuyordu. Yine Batı Anadolu’da Pergamon (Bergama) Krallığı, İç Anadolu’da Galatia, Pontos ve Kapadokia krallıkları ile Güney-Güneydoğu Anadolu’da bulunan Kommagene Krallığı, Seleukosların Anadolu egemenliğinin önünde ciddi bir engel teşkil etmekteydiler.¹³ İşte böyle bir ortamda Mısır’ın Kralı II. Ptolemaios Küçük Asya’ya bir sefer düzenleyerek Batı ve Güney Anadolu bölgelerindeki birçok

⁸ Austin, 2006: 121; Schuler, 2019, 14; Bosworth, 2002: 219-222; Chamoux, 2002: 75; Holton, 2018: 113; İplikçioğlu, 2015: 20; Errington, 2017: 56; Yılmaz, 2021: 56.

⁹ Sherwin White - Kuhrt, 1993: 7; Burn, 1951: 266; Schuler, 2019, 14; Kaya, 2019: 105.

¹⁰ Austin, 2006: 286; Magie, 1950: 189.

¹¹ Cohen, 1978: 12, vd.16; Grainger, 2014c: 164; Magie, 1950: 977, vd. 1342.

¹² Strabon, *Geographika*, XIII.4; Pausanias, *Periegesis tes Hellados*, I.10.4; Magie, 1950. 94.

¹³ Capdetrey, 2007: 257; Grandjean – Hoffmann, vd., 2017: 143-144; Coloru, 2013: 38.

kenti işgal etmiştir.¹⁴ I. Antiokhos hükümler alanına yapılan bu saldırılar nedeniyle Ptolemaioslara savaş ilan etmiştir. İki krallık arasında uzun yıllar boyunca devam edecek olan bu mücadele Suriye Savaşları adıyla kroniklere geçmiştir.¹⁵

Mısır Krallığı ile Suriye/Syria Savaşları (MÖ 280-168)

Seleukoslar ve Ptolemaioslar arasında yaklaşık bir asırdan uzun sürecek olan Suriye Savaşları altı seri halinde gerçekleşmiştir: Birinci Suriye Savaşı (MÖ 275-271), İkinci Suriye Savaşı (MÖ 260-254/253), Üçüncü Suriye Savaşı (MÖ 246-241), Dördüncü Suriye Savaşı (MÖ 222-217), Beşinci Suriye Savaşı (MÖ 202-200/198), Altıncı Suriye Savaşı (MÖ 170-168).

İki tarafın ilk kez harp meydanında karşılaştıkları MÖ 280-279 yılları arasındaki Suriye Veraset Savaşı ise bu seriden bağımsız olarak yaşanmıştır.¹⁶ Nitekim taraflar MÖ 301 yılındaki Ipsos Savaşı sonrasındaki toprak taksimatında aralarında infial yaratan *Koile Syria* bölgesine hakim olabilmek için karşı karşıya gelmişlerdir. II. Ptolemaios'un kazandığı bu savaşın ardından taraflar arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile birlikte Karia bölgesinin hakimiyeti Ptolemaioslara geçmiştir.¹⁷ II. Ptolemaios (MÖ 282-246) elde ettiği bu kazanımları korumak ve Küçük Asya'da kalıcı bir nüfuz temin edebilmek için Kilikia bölgesinde Antiokheia adıyla üç koloni kenti inşa ettirmiştir.¹⁸

Krallık sınırlarında toprak kaybı yaşayan I. Antiokhos bu işgaller karşısında II. Ptolemaios'a hemen bir reaksiyon gösterememiştir. Öyle ki II. Ptolemaios'a karşı bir sefer planlayan I. Antiokhos hiç beklenmedik bir sorunla karşılaşmıştır. Nitekim Bithynia Kralı Nicomedes'in iktidarı ele geçirmek için Anadolu'ya davet ettiği paralı Galatyalı askerler Seleukosların hakimiyetindeki Hellen *polis*'lerine (şehir) yağma saldırıları düzenlemeye başlamışlardır. II. Ptolemaios ise bu krizi fırsata çevirerek Seleukos Krallığı'nın merkezi olan Syria'nın güney topraklarına saldırmıştır.¹⁹ I. Antiokhos, Anadolu'daki Galat terörüne rağmen Suriye'ye geri dönerek II. Ptolemaios'un karşısına çıkmaya karar vermiştir. Böylece MÖ 275 yılında iki taraf arasındaki Suriye Savaşları serisinin ilki başlamıştır.²⁰

I. Antiokhos savaş meydanına çıkmadan önce II. Ptolemaios'un üvey kardeşi ve kendisinin de damadı olan Kyrene hükümdarı Magas ile gizli bir anlaşma yapmıştır.²¹ I. Antiokhos ayrıca Baktria'dan aldığı 20 fil ile desteklenen kalabalık bir orduyla savaşı Mısır'a taşımaya karar vermiştir. Bunun üzerine II. Ptolemaios Suriye'den ayrılarak Mısır'a geri dönmüş ve bir dizi askeri tedbirler almıştır. Ancak tüm bu hazırlıklara rağmen beklenen savaş gerçekleşmemiştir. Öyle ki MÖ 271 yılında Babil'de başlayan bir salgın

¹⁴ *Syll* 390, *TAM* II: 158,159; J. Robert - L. Robert, 1983: 118-124, nr.3, vd. 127, nr.5; Jones - Habicht, 1989: 335-337; Sartre, 2003: 59-62; Grabowski, 2019: 32-33; Errington, 2017: 150.

¹⁵ Grainger, 2010: 76; Heinen, 2008b: 415; Mastrocinque, 1993: 27-28; Otto, 1928: 17-21;

¹⁶ Grainger, 2010: 77; Heinen, 2008b: 415; Grabowski, 2019: 33; Yıldırım - Temizkan, 2017: 121; Tekin, 2019a: 146.

¹⁷ Grabowski, 2019: 33; Kaya, 2019: 106-107.

¹⁸ Cohen, 1995: 360, 362, vd. 357-358; 1978: 16; Babelon, 1890: 77.

¹⁹ Justinus, XXVI.2.1-8; Pausanias, *Periegesis tes Hellados*, I.1.1; Grainger, 2016: 85.

²⁰ Sachs- Hunger, 1988: 337, nr.273; Bernard, 1990: 532-536; Winnicki, 1990: 159.

²¹ Pausanias, *Periegesis tes Hellados*, I.7.1-3. ; Ager, 2005: 38; Parker, 2014: 370.

sebebiyle I. Antiokhos seferden geri dönmek zorunda kalmıştır.²² Yaşanan bu olağanüstü durum nedeniyle I. Antiokhos MÖ 271 yılında Ptolemaioslarla bir barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla birlikte II. Ptolemaios'un Suriye ve Küçük Asya'da ele geçirdiği topraklardaki hakimiyeti resmîyet kazanmıştır.²³

Birinci Suriye Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte I. Antiokhos Galatlar sorununa yoğunlaşmıştır.²⁴ I. Antiokhos'un Bithynia Krallığı'nın iç işlerine dahil olması Seleukosları bir nevi bu sorunun sebeplerinden biri haline getirmiştir. Zira I. Antiokhos'un Bithynia tahtı için Zipoitēs'i desteklemesi üzerine Bithynia Kralı I. Niokomedes bu sırada Byzantion'da (İstanbul) bulunan *Galat* (Kelt) kabilelerini Anadolu'ya davet etmiştir. MÖ 278 yılından itibaren Hellenistik Anadolu halklarına korku salan Galatların karşısına kendisini Hellenlerin koruyucusu misyonunu yükleyen I. Antiokhos çıkmıştır. Nitekim I. Antiokhos MÖ 269-68 yılında Filler Savaşı adıyla kroniklere geçen mücadelede Galatları mağlup etmeyi başarmıştır. I. Antiokhos kazandığı bu büyük zaferden ötürü *Soter* (Kurtarıcı) unvanı ile Anadolu halklarının saygısını kazanmıştır.²⁵

Anadolu hakimiyeti için bir taraftan Ptolemaioslarla diğer taraftan da Galatlarla mücadele eden Seleukoslar için diğer engel ise Pergamon'daki (Bergama) Attaloslar olmuştur. Zira MÖ 263 yılında hayatını kaybeden Philetairos'un yerine geçen yeğeni I. Eumenes bağımsız Pergamon Krallığı hedefi için önündeki en büyük engel olan Seleukoslarla karşı karşıya gelmiştir. MÖ 262 yılında Sardeis yakınlarında gerçekleşen savaşta Seleukoslar mağlup olmuştur.²⁶ I. Antiokhos ise bu savaşta yaşamını yitirmiştir. Savaşı ve krallarını kaybeden Seleukoslarda tahta I. Antiokhos'un oğlu II. Antiokhos Theos (MÖ 261-246) geçmiştir.²⁷

Seleukoslar Anadolu egemenliği için bölgedeki diğer siyasi güçlerle mücadele ederken Mısır Kralı II. Ptolemaios'un kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu MÖ 262 yılında Ephesos, Miletos, Halikarnassos ve Samos gibi birçok önemli kenti işgal etmiştir.²⁸ Böylece Seleukos ve Mısır krallıkları arasında İkinci Suriye Savaşı'nın fitili ateşlenmiştir. Suriye Savaşları serisi arasında hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz İkinci Suriye Savaşı tarihçiler tarafından "belirsiz bir zamanın en karanlık on yılı" olarak kaydedilmiştir.²⁹ İkinci Suriye Savaşı'nı ilkinden farklı kılan en önemli gelişme Seleukosların Makedonya Krallığı ve Rhodos ile müttefiklik kurması olmuştur. Zira Seleukos Kralı II. Antiokhos'un kız kardeşi Stratonike ile Makedonya Kralı Antigonos'un oğlu Demetrios'un evliliği bu ittifakın teminatı olmuştur.³⁰ Kendisine karşı oluşturulan bu ittifakın karşısında duramayan II. Ptolemaios, Ege ve Akdeniz'de karşı karşıya

²² Sachs-Hunger, 1988: 355, nr.270/18; Kaya, 2019: 109.

²³ *Id.* XVII. 86-90; Trevelyan, 1947: 59; Magie, 1950: 95; Hölbl, 2001: 40; Kaya, 2019: 110.

²⁴ Grabowski, 2019: 34; Karahan, 2018: 211.

²⁵ *OGIS* 222; *I. Erythrai* 504. ; *SIG*³ 426. 20; Coşkun, 2011: 85; 2012: 57; Grainger, 2020: 128; Kosmin, 2014: 18, vd. 294, dn.58; Bar-Kochva, 1973: 1-8; Bryce, 2014: 172.

²⁶ Strabon, *Geographika*, XIII.4.1-2; Chrubasik, 2013: 93; Ma, 2013: 52; Allen, 1983: 20; Marek, 2010: 275-276; Rawlinson, 1869: 281; Cline - Graham, 2017: 221; Bryce, 2014: 173.

²⁷ Pompeius Trogus, *Prologues*, 26; Errington, 2017: 127; Magie, 1950: 6; Heinen, 2008b: 418.

²⁸ Pompeius Trogus, *Prologues*, 26; Frontinus, *Strategematon*, 3.9.10; Parker, 2014: 371.

²⁹ Tarn, 1913: 311-340; Grainger, 2010: 117.

³⁰ *SIG* 725; Frontinus, *Strategematon*, III.9-10; Polyaeus, *Strategemata*, V.18.

geldiği Makedonya ve Rhodos'a mağlup olmaktan kurtulamamıştır. Zira Chremonides kumandasındaki Mısır donanması MÖ 258 yılında gerçekleşen Ephesos deniz muharebesinde Rhodoslulara karşı ağır bir mağlubiyet yaşamıştır.³¹ MÖ 255 yılındaki Kos deniz savaşı ile de Makedonya Kralı I. Antigonos Gonatas Mısır donanmasının az sayıda kalan gemilerini Ege sularına gömmüştür.³² Böylece İkinci Suriye Savaşı İonia, Karia ve Pamphylia bölgelerinde yeniden egemenlik tesis eden Seleukosların zaferi ve denizlerdeki üstünlüğü son eren Ptolemaiosların mağlubiyeti ile noktalanmıştır. MÖ 253 yılında taraflar arasında imzalanan bir barış antlaşmasıyla birlikte Ptolemaioslar Anadolu'da işgal ettiği tüm topraklardan geri çekilmiştir. Ayrıca bu antlaşmayla birlikte İonia kentleri *autonomia* (özerklik/otonomi) statüsü kazanmıştır. II. Antiokhos ise bu antlaşmanın garantörü olarak eşi Laodike'den boşanarak II. Ptolemaios'un kızı Berenike ile evlenmeyi kabul etmiştir.³³ Bu antlaşmayla birlikte Batı Anadolu'da yeniden egemenlik kuran II. Antiokhos bölgede kalıcı bir siyasi birlik sağlayabilmek adına yoğun bir kolonizasyon hareketi başlatmıştır.³⁴

II. Antiokhos barış antlaşmasından sonra söz verdiği üzere Mısır Kraliçesi Berenike ile evlenmiş ve ilk eşi Laodike'yi ise ona tahsis ettiği Ephesos'a göndermiştir. Sık sık Laodike'yi ziyarete giden II. Antiokhos bu ziyaretlerin birinde MÖ 246 yılında Ephesos'ta yaşamını yitirmiştir.³⁵ Bunun üzerine Laodike vakit kaybetmeden oğlu II. Seleukos Kallinikus'u (MÖ 246-226/225) yaşamını yitiren II. Antiokhos'un varisi olarak Seleukosların yeni kralı ilan etmiştir. Eşinin ölümünü şüpheli gören Kraliçe Berenike ise bu ani kararı tanımayarak kendi oğlunun Seleukosların meşru kralı olduğunu iddia etmiştir.³⁶ Yaşanan bu veraset krizi ve idaredeki iki başlılık Seleukos topraklarına da sirayet etmiştir. Öyle ki Batı Anadolu'nun genelinde Laodike desteklenirken krallık başkentleri Sekeukeia Pieria (Çevlik-Antakya) ve Antiokheia (Antakya) ise Berenike'den yana tavır sergilemişlerdir. Ancak Ephesos valisi Sophron'un Mısır'a giderek Berenike'nin ağabeyi ve Mısır Kralı III. Ptolemaios'tan destek talep etmesi nedeniyle bu iktidar meselesi Seleukoslar için bir iç sorun olmaktan çıkmıştır.³⁷ Nitekim Seleukoslarda yaşanan taht krizine III. Ptolemaios'un da dahil olmasıyla birlikte iki krallık arasında Laodike Savaşı olarak da adlandırılan Üçüncü Suriye Savaşı başlamıştır.³⁸

Suriye Krallığı'nda yaşanan veraset krizi Laodike'nin düzenlediği bir suikast ile Berenike ve oğlunu öldürtmesiyle son bulmuştur.³⁹ Bu sırada Suriye'de olan III. Ptolemaios kardeşinin ölüm haberi üzerine MÖ 245 yılında 40.000 *talanta* ve 2.500 heykel ile Mısır'a geri dönmüştür.⁴⁰ II. Seleukos ise ilk

³¹ Polyaeus, *Strategemata*, V.18; Frontinus, *Strategematon*, 3.9.10; Reger, 1994: 43.

³² Peremans, 1939: 401-408; Bikerman, 1938: 369, vd.

³³ Hölbl, 2001: 44; Bosch, 1943: 56; Magie, 1950: 97; Pomeroy, 1984: 14; Errington, 2017: 128.

³⁴ Cohen, 1978: 15; Kaya, 2000c: 124, vd. ; Jones, 1971: 127.

³⁵ Appianus, *Syriake*, 65; Polyaeus, *Strategemata*, 8.5; Chaniotis, 2005: 110.

³⁶ Bevan, 1902: 181; Bagnall - Derow, 2004: 48; Macurdy, 1985: 83-88.

³⁷ Barstini, 2016: 35; Ogden, 1999: 128-129.

³⁸ *OGIS* 1, 54; Appianus, *Syriake*, 65; Justinus, XXII.1-2; Polyaeus, *Strategemata*, VIII.50; Polybios, *Historiai*, V.58.10; Piejko, 1990: 23; Mittag, 2017: 362; Yılmaz, 2021: 130.

³⁹ Justinus, XXVII.1; Heinen, 2008b: 420; Macurdy, 1985: 88; Bryce, 2014: 175.

⁴⁰ *OGIS* 54. ; Justinus, XXVII.1; Grainger, 2010: 165; Errington, 2017: 131; Kaya, 2019: 113.

siyasi icraatı olarak kendilerine Anadolu'dan toprak tahsis ettiği Pontos Kralı II. Mithridates ve Kappadokia Kralı III Ariarathes ile ittifak kurmuştur. Böylece arkadan gelebilecek saldırıların önüne geçmek için önlemini alan II. Seleukos MÖ 244 yılında Toroslardan hareket ederek Suriye'nin Şam bölgesinde karşılaştığı Mısır ordusunu yenmeyi başarmıştır.⁴¹ III. Ptolemaios aldığı bu mağlubiyetin şokunu hemen atlatmış ve kardeşinin cinayetini bahane olarak gösterip Batı Anadolu'nun tamamını işgal etmiştir.⁴² Ptolemaiosların saldırılarına karşı duramayan II. Seleukos ise barış talep etmek zorunda kalmıştır. Dış siyasetteki başarısızlığa ek olarak iç siyasette de sorunlar yaşayan Seleukoslarda idari anlamda radikal adımlar atılmıştır. Nitekim II. Seleukos annesi Laodike'nin talebi ile Küçük Asya'nın sorumluluğunu verdiği kardeşi Antiokhos Hieraks'ı (Atmaca) ortak kral tayin etmiştir.⁴³

Seleukoslarda İktidar Krizi: Kardeşler Savaşı (MÖ 240-236)

Antiokhos Hieraks aldığı yetki ile birlikte kısa sürede bir güç zehirlenmesi yaşayarak Anadolu'da kendi krallığını ilan etmiştir.⁴⁴ Bu nedenle MÖ 240-236 yıllarında II. Seleukos ve Antiokhos Hieraks arasında "Kardeşler Savaşı" olarak kroniklere geçen bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır.⁴⁵ Kraliçe Laodike oğulları arasındaki bu mücadelede Antiokhos'un yanında yer almıştır.⁴⁶ Zira Laodike kardeşi Aleksandros'un satrap olduğu Sardeis kentini Antiokhos'a üs tayin etmiştir.⁴⁷ MÖ 239 yılında Sardeis'te karşı karşıya gelen iki kardeşin ilk savaşını II. Seleukos kazanmıştır. Kesin bir zafer peşinde olan II. Seleukos planladığı yeni savaş öncesinde ordusunu güçlendirmek için bir takım hazırlıklar yapmıştır. II. Seleukos bu doğrultuda destekçisi olan Magnesia ad Sipylum ile Smyrna arasında bir *sympolitei* (iki kent arasındaki siyasi birleşme) mutabakatı gerçekleştirmiştir. II. Seleukos bu sayede güçlü bir askeri gücü olan Smyrnalıların da desteğini kazanmıştır.⁴⁸ Bu sırada Antiokhos Hieraks ise bir taraftan Pontos Kralı Mithridates ile müttefiklik tesis ederken diğer taraftan ücretli Galat askerlerini ordusuna dahil etmiştir.⁴⁹ İki kardeş ayrıca diplomasinin siyasi evlik unsurunu kullanarak yeni müttefikler edinmişlerdir.⁵⁰ Tüm bu hazırlıkların ardından MÖ 238 yılında Ankyra (Ankara) Savaşı'nda karşı karşıya gelen iki kardeşin mücadelesini Antiokhos kazanmıştır.⁵¹ II. Seleukos ise bu mağlubiyetin ardından önce Kilikia'ya ardından da Media'ya kaçmıştır.⁵²

Kardeşini mağlup ederek krallığını ilan eden Antiokhos Hieraks vakit kaybetmeden Seleukosların Küçük Asya'daki en ciddi rakibi olan Pergamon Krallığı'nı hedef almıştır. Antiokhos Hieraks, Ankyra Savaşı'ndan sonra kendisine cephe alan Galatları yüksek meblağda altın ödeyerek I. Attalos ile

⁴¹ Justinus, XXVII.2.5; Hölbl, 2001: 50; Bosch, 1943: 57.

⁴² Grabowski, 2019: 36; Robert, 1974: 183.

⁴³ Heinen, 2008b: 421; Hölbl, 2001: 50; Bosch, 1943: 57-58; Errington, 2017: 131.

⁴⁴ Polybios, *Historiai*, IV.48.1-4; Heinen, 2008b: 429; Schuler, 2019: 17; Ager, 2005: 49.

⁴⁵ Coşkun, 2018: 197; Heinen, 2008a: 428-432; Bosch, 1943: 69-70; Rhodes, 2019: 235.

⁴⁶ Plutarch, *Moralia*, 489a; Macurdy, 1985: 86; Ogden, 1999: 131; D'Agostini, 2018: 61.

⁴⁷ Errington, 2008a: 120; Martinez-Sève, 2003: 702; D'Agostini, 2018: 61; Kaya, 2019: 115.

⁴⁸ OGIS 229; *I.Smyrna*.573; Reger, 2004: 152-153; Austin, 2006: 314.

⁴⁹ Justinus, XXXVIII.5.3; Coşkun, 2011: 88; Erciyas, 2006: 14.

⁵⁰ Polybios, *Historiai*, IV.51.4; Eusebios, *Chronicorum*, I.25.1; Grainger, 2016: 44.

⁵¹ Justinus, XXVII. 2.10-12; Pompeius Trogus, *Prologues*, 27; Errington, 2017: 133.

⁵² Plutarch, *Moralia*, 489b; Coşkun, 2018: 215; Heinen, 2008a: 429; Schuler, 2019: 17.

yapacağı savaşa dahil etmiştir. Ancak MÖ 238 yılında Aphrodision Tapınağı civarında gerçekleşen savaşta Antiokhos Hieraks yine mağlup olmuştur.⁵³ On yıllık bir sükûnet döneminin ardından karşı karşıya gelen iki taraftan Antiokhos Hieraks sırasıyla Hellespontos Phrygiası, Lydia ve Karia bölgelerinde yapılan üç savaştan da mağlup ayrılmıştır.⁵⁴ Bu başarısız sonuçlar nedeniyle Anadolu'dan ayrılmak zorunda kalan Antiokhos kaçarak sığındığı Thrakia bölgesindeki Tyllis Krallığı ile karşı karşıya gelmiştir. Antiokhos Hieraks MÖ 227 yılında gerçekleşen savaşta yaşamını yitirmiştir.⁵⁵ II. Seleukos'un da MÖ 226/225 yılında attan düşerek ölmesiyle birlikte Kardeşler Savaşı sona ermiştir.⁵⁶

Seleukosların Altın Çağı: III. Antiokhos Dönemi

II. Seleukos'un ardından yerine oğlu III. Seleukos *Soter* (MÖ 226/5-223) geçmiştir. Ancak III. Seleukos tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Pergamon Krallığı'na karşı düzenlediği MÖ 223 yılındaki Küçük Asya seferi sırasında ordusunda paralı asker olarak görev yapan iki Galatlı (Nikanor ve Apturios) tarafından öldürülmüştür.⁵⁷ Kısa süren hükümdarlık yıllarının ardından III. Seleukos'un yerine kardeşi III. Antiokhos Megas (MÖ 223-187) geçmiştir. III. Antiokhos'un en büyük hedefi kurucu kral I. Seleukos dönemindeki sınırlara yeniden ulaşmaktı. Ancak Küçük Asya'nın batısında oldukça güçlenen Pergamon Kralı I. Attalos Soter bu hususta büyük bir engel teşkil ediyordu. Nitekim Ionia'dan Troas'a kadar uzanan tüm güney kıyı şeridi hattı I. Attalos'un kontrolündeydi. Ayrıca kıyı bölgelerinin denetimini kaybeden Seleukosların denizlerdeki üstünlüğü de sona ermişti. Yine stratejik konumdaki Karia ve Lykia bölgeleri Ptolemaioslar'ın kontrolünde olup Pamphylia ve Pisidia ise *autonomia* (özerk/otonom) bölge statüsündeydiler.⁵⁸

III. Antiokhos İktidarına Darbe Girişimleri: Molon ve Achaios

Küçük Asya'daki tablodan endişe duyan III. Antiokhos ilk iş olarak krallığı bünyesinde yeni idari düzenlemelere gitmiştir. Bu kapsamda Kariyalı Hermeias, Küçük Asya'nın *epi ton pragmaton*'u (başbakan) tayin edilmiştir. Torosların kuzeybatısındaki topraklar ise dayısı Akhaios'un idaresine verilmiştir. Epigenes ise askeri vali olarak Küçük Asya'daki Seleukos ordularının başkomutanlığına getirilmiştir. Yeni görev dağılımında bir diğer isim olan Molon ise krallığın doğusundaki yukarı satraplıkların idari amiri olmuştur.⁵⁹ Ancak Molon görev tanımından kısa bir süre sonra kardeşi İskenderiye valisi Alexandre ile birlikte başlattığı bir isyan sonucunda MÖ 222 yılında kendisini kral ilan etmiştir.⁶⁰ Ancak III. Antiokhos MÖ 220 yılında ordusunun başında yer aldığı bir seferle bu isyana son vermiştir. Teslim olmak istemeyen Molon ise ailesiyle birlikte intihar etmiştir.⁶¹

⁵³ OGIS 275; Polybios, *Historiai*, XVIII.41; Strabon, *Geographika*, XIII.4.2; Kaya, 2011: 67.

⁵⁴ Polybios, *Historiai*, XVIII. 41.7-8; Strabon, *Geographika*, XIII.4.2; Schuler, 2019: 18.

⁵⁵ Mitchell, 1993: 21-22; Chrubasik, 2016: 80, vd. ; Ager, 2005: 46.

⁵⁶ Justinus, XXVII. 3.12; Strootman, 2013b: 6120; Errington, 2017: 134. ; Kaya, 2019: 116.

⁵⁷ Polybios, *Historiai*, IV.48.8; Appianos, *Syriake*, 66; Justinus, XXIX.1.3; Ager, 2005: 46.

⁵⁸ Polybios, *Historiai*, XX.5.7-11; Taylor, 2013: 1; Strootman, 2013a: 476; Kaya, 2019: 116-117.

⁵⁹ Polybios, *Historiai*, V.41.2; Strootman, 2011: 72-73; Will, 1962: 72-129; Taylor, 2013: 26-27.

⁶⁰ Will, 1979-1982: 394; Taylor, 2013: 25; Austin, 2006: 329; Williams, 1993: 241.

⁶¹ Polybios, *Historiai*, V.40-46; Grainger, 2015b: 17-18; Austin, 2006: 329.

III. Antiokhos bir iç krize dönüşen Molon isyanını bastırdıktan sonra Ptolemaiosların Küçük Asya'da işgal ettiği toprakları geri kazanmak için harekete geçmiştir. III. Antiokhos'un bu askeri seferi iki krallık arasındaki Dördüncü Suriye Savaşı'nın da başlangıcı olmuştur.⁶² MÖ 222 yılında Apameia'da bir savaş konseyi düzenleyen III. Antiokhos ve kurmayları Seleukeia'yı ilk hedef olarak belirlemişlerdir.⁶³ Nitekim sefer hazırlıklarının tamamlanmasının ardından MÖ 221 yılında önce Seleukeia ardından da tüm Bekaa Vadisi işgal edilmiştir.⁶⁴ III. Antiokhos ertesi sene ise Koile Syria'ya yönelerek Filistin topraklarındaki üç büyük liman kenti Seleukeia, Tyre ve Ptolemais'i işgal etmiştir. Bu kayıplar sonrasında Mısır kralı barış teklif etmiştir. Ancak MÖ 219-218 kışı boyunca süren barış görüşmelerinde taraflar bir netice alamamışlardır.⁶⁵ MÖ 217 baharıyla birlikte harp meydanında karşı karşıya gelen iki taraf arasında Raphia'da gerçekleşen savaşı kaybeden III. Antiokhos Gazze'ye çekilerek barış talep etmiş ve böylece Dördüncü Suriye Savaşı sona ermiştir.⁶⁶

III. Antiokhos, Dördüncü Suriye Savaşı'ndaki mağlubiyetin şokunu atlattıktan sonra yeni bir ihanetle sarsılmıştır. Zira dayısı Akhaios yaşanan bu süreçten istifade ederek MÖ 220 yılında bir isyan başlatmıştır.⁶⁷ Hâlbuki Anadolu'da yeniden Seleukosların hakimiyetini sağlamak isteyen III. Antiokhos yaptığı idari vazifelendirmede Akhaios'a önemli sorumluluklar vermişti. Batı Anadolu'da Pergamon Kralı I. Attalos'a üstünlük sağlayan Akhaios esasen görevini başarıyla gerçekleştirmiştir. Nitekim Akhaios kısa sürede Aleksandria Troas (Eski İstanbul), Ilion (Hisarlık), Lampsakos (Lapseki) ve Smyrna (İzmir) haricindeki tüm kentleri ele geçirmiştir.⁶⁸ Ancak güç zehirlenmesine kapılan Akhaios bu sırada III. Antiokhos'un Dördüncü Suriye Savaşı'nda olmasını fırsat bilerek kendisini Seleukos kralı ilan etmiştir.⁶⁹

MÖ 217 yılında sona eren Dördüncü Suriye Savaşı'nın ardından Anadolu'ya geri dönen III. Antiokhos tüm dikkatini Akhaios sorununa vermiştir. Zira III. Antiokhos bu problemi çözebilmek için en büyük rakibi olan Pergamon Kralı I. Attalos ile bir ittifak kurmuştur.⁷⁰ Bu iki büyük güç karşısında tutunamayarak Sardeis kalesine sığınmak zorunda kalan Akhaios iki yıl süren bir kuşatma sonucunda yakalanarak öldürülmüştür.⁷¹ III. Antiokhos yaşanan bu iktidar mücadelesi sırasında uğradığı kayıpları telafi etmek için Sardeis'e büyük imtiyazlar tanımıştır. Zira III. Antiokhos, Sardeis'in yeniden inşası için kereste yardımı yapmış ve %5'lik vergi indirimine gitmiştir. Ayrıca ordusu için inşa ettirdiği Sardeis gymnasionu'nu bölge halkına tahsis etmiştir. Yine gymnasion'da spor yapan erkeklerin hijyen amaçlı vücuduna sürmeleri için kente her yıl düzenli olarak zeytinyağı göndermiştir. Sardeis

⁶² Grainger, 2010: 195, vd. ; 2016: 104.

⁶³ Polybios, *Historiai*, V.60; Savalli-Lestrade, 1998: 21, vd.; Grainger, 2010: 196.

⁶⁴ Polybios, *Historiai*, V.59.2; V.60.9; V.61.3. ; Heinen, 2008b: 435-438.

⁶⁵ Polybios, *Historiai*, V.67.3; 68.1; Grainger, 2010: 202. vd.

⁶⁶ Polybios, *Historiai*, V.71; Grainger, 2010: 206; Diakov - Kovalev, 1987: 488; Parker, 2014: 383.

⁶⁷ Polybios, *Historiai*, V.57; Will, 1979-1982: 426-428; Austin, 2006: 328-329; Grainger, 2010: 195, vd. ; Taylor, 2013: 65, vd.; D'Agostini, 2018: 64; Bosch, 1943: 75-76; Güler, 2019: 95, vd.

⁶⁸ Grabowski, 2019: 38; Rhodes, 2019: 236; Güler, 2019: 97.

⁶⁹ Gardner, 1878: 30; Chrubasik, 2016: 106; D'Agostini, 2018: 64-65; Schuler, 2019: 18.

⁷⁰ Polybios, *Historiai*, V.107.4; Bell, 2005-2006: 59; Malay, 1987: 8-17; Wallace, 2005: 62. vd.

⁷¹ Polybios, *Historiai*, V.54.6-7; VII.15; VIII.21.3; Bugh, 2006: 147; Schuler, 2019: 18.

halkı ise minnetini göstermek adına III. Antiokhos'un eşi Laodike için bir festival tertip etmiştir.⁷²

III. Antiokhos'un Doğu ve Batı Seferleri

Anadolu'da mutlak bir otorite tesis eden III. Antiokhos MÖ 213 sonunda başkent Antiokheia'ya (Antakya) geri dönmüştür. Krallığının doğusunda da merkezîyetçi bir nüfuz alanı yaratmak isteyen III. Antiokhos MÖ 212 yılında kroniklere "Antiokhos'un Anabasis'i" olarak geçen meşhur doğu seferini başlatmıştır.⁷³ III. Antiokhos bu kapsamda ilk olarak Armenia'yı (Ermenistan) işgal etmiştir.⁷⁴ III. Antiokhos MÖ 211/210 yıllarında ise Media topraklarını ele geçirmiştir.⁷⁵ MÖ 209 yılında Parthia bölgesine hareket eden III. Antiokhos, Arius (Hari/Herat) Nehri civarındaki savaşta Parthların Yunan Kralı I. Euthydemus'i mağlup etmiştir. III. Antiokhos MÖ 208 yılında ise I. Euthydemus'in oğlu I. Demetrius'un idaresindeki Baktria topraklarına girmiştir. Yaklaşık üç yıl boyunca Baktria Krallığı'nın başkenti Belh'i kuşatan III. Antiokhos, MÖ 206 yılından itibaren I. Euthydemus ile barış müzakerelerine başlamıştır. I. Euthydemus bu amaçla III. Antiokhos'a hediye olarak gönderdiği filleri taktim etmek üzere oğlu Baktria Kralı I. Demetrius'u vazifelendirmiştir. Netice itibarıyla MÖ 205 yılında Seleukoslar ile Parthia ve Baktria krallıkları arasında yazılı ve yeminli bir anlaşma imzalamıştır.⁷⁶ Doğu Seferi'ne ara vermeden devam eden III. Antiokhos MÖ 205 yılı bitmeden Toroslardan Hindi Kuş Dağları'na ve İran'ın Kirman bölgesine kadar olan topraklarda kendi nüfuzunu tesis etmeyi başarmıştır.⁷⁷ III. Antiokhos elde ettiği siyasi ve ekonomik kazanımları dolayısıyla *Megas Basileus* (Büyük Kral) unvanını kazandığı doğu seferini MÖ 204 yılında sonlandırarak Anadolu'ya geri dönmüştür.⁷⁸

III. Antiokhos, Doğu Seferinde kazandığı başarıyı taçlandırmak için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra MÖ 203 yılında Batı Anadolu'ya yeni bir sefer düzenlemiştir.⁷⁹ III. Antiokhos'un ilk hedefi Ptolemaiosların kontrolündeki yerleşim birimlerini yeniden ele geçirmek olmuştur. Zira Seleukos ordusu bu kapsamda sırasıyla Ionia kenti Teos (Sığacık) ile Karia kentleri Alinda (Karpuzlu) ve Amyzon'u (Mazın Kalesi) işgal etmiştir.⁸⁰ Ancak bu sırada Mısır ve Makedonya krallıkları arasında bir ittifak kurulduğunu öğrenen III. Antiokhos Batı Seferi'ni sonlandırarak Suriye'ye geri dönmüştür. Makedonya Krallığı ile bir dostluk anlaşması imzalayarak III. Antiokhos böylece ezeli rakibi Ptolemaiosları siyasi olarak yalnız bırakmıştır.⁸¹ III. Antiokhos daha sonra ise uzun zamandır iki krallık arasında ihtilafli bölge olan Koile Syria'ya bir sefer düzenleyerek Beşinci Suriye Savaşı'nı

⁷² Hanfmann, 1972: 3, 176, 322; Ma, 1999: 62; Schuler, 2019: 18-19; Rhodes, 2019: 236.

⁷³ Lerner, 1999: 45; Austin, 2006: 337-338; Strootman, 2013a: 477.

⁷⁴ Polybios, *Historiai*, VIII.23.1-5; McAuley, 2017: 200; Will, 1979-1982: 431-432.

⁷⁵ Austin, 2006: 335-336; Houghton - Lorber, 2002: 354; Chrubasik, 2016: 35-36.

⁷⁶ Brodersen, 1986: 378-381; SherwinWhite - Kuhrt, 1993: 84-90; Harmatta, 1994: 100; Strootman, 2018: 139-140; Wenghofer, 2018: 161,166; Thoneman, 2016: 30.

⁷⁷ Polybios, *Historiai*, XI.34; Musti, 2008: 210-219; Lerner, 1999: 13-31; Parker, 2014: 385.

⁷⁸ Polybios, *Historiai*, XI.39; *OGIS* 230; Ma, 1999: 272-276. ; Musti, 2008: 213.

⁷⁹ Ma, 1999: 63-73; Kaya, 2019: 123.

⁸⁰ *SEG* 31; Sherwin White - Kuhrt, 1993: 165; J. Robert - L. Robert, 1983: 147.

⁸¹ Polybios, *Historiai*, XV.20; Austin, 2006: 346-347; Ma, 1993: 74.

başlatmıştır.⁸² III. Antiokhos'un, Koile Syria seferi ile eş zamanlı olarak Seleukosların müttefiki olan Makedonya Kralı V. Philippos da Ptolemaiosların Karia, Thrakia ve Hellespontos bölgelerindeki hakimiyet alanlarına saldırmıştır.⁸³ Nittekim Makedonya donanması Ptolemaiosların kontrolündeki Lysimakheia, Kalkhedon, Kios, Perinthos ve Thasos'u ele geçirmiştir.⁸⁴

Makedonya Krallığı'nın Ege Denizi'ndeki saldırıları nedeniyle deniz ticareti zarar gören Rhodos ve Pergamon krallıkları MÖ 201 yılında Roma'ya elçilerini göndermişlerdir. Bu elçiler V. Philippos ile III. Antiokhos'un yaşamını yitiren IV. Ptolemaios'un ardından Mısır Krallığı'na ait toprakları aralarında paylaşmak için anlaşmalarını iddia etmişlerdir.⁸⁵ II. Kartaca Savaşı'nda (MÖ 218-211) Hanibal'i destekleyen V. Philippos'u cezalandırmak için aradığı fırsatı yakalayan Romalılar Makedonya Krallığı'na resmen savaş ilan etmiştir. Bu durum Seleukosların dış politikasına da doğrudan sirayet etmiştir. Nitekim MÖ 200-197 yılları arasında gerçekleşen II. Makedonya Savaşı'nda mağlup olan V. Philippos, Küçük Asya'daki ordusunu geri çağırmıştır.⁸⁶ Müttefikini kaybeden III. Antiokhos ise Ptolemaioslara karşı mücadelesine tek başına devam etmek zorunda kalmıştır. Zira bu durum kısmen de olsa etkisini göstermiş ve MÖ 200 yılı itibariyle toparlanan Scopas komutasındaki Mısır ordusu Suriye ve Fenike'de kaybettikleri birçok noktayı geri almıştır. Ancak Ptolemaiosların bu başarılarına rağmen MÖ 198 yılındaki Panium Savaşı'nı kazanan III. Antiokhos, Koile Syria bölgesini ele geçirmeyi başarmıştır.⁸⁷

Beşinci Suriye Savaşı'nda kazandığı zaferin ardından III. Antiokhos, MÖ 198 yılında Batı Anadolu'ya yeni bir sefer düzenlemiştir.⁸⁸ III. Antiokhos başarılı geçen bu sefer sonucunda Ptolemaiosların işgal ettiği toprakları yeniden Seleukos sınırlarına dahil etmiştir.⁸⁹ Batı Anadolu'daki ilerleyişine devam eden III. Antiokhos MÖ 197 yılında ayak bastığı Karia topraklarında Rhodos ile karşı karşıya gelmiştir. Ancak III. Antiokhos iyi ilişkileri olan Roma'nın müttefiki konumundaki Rhodos çatışmadan kaçınarak Karia bölgesinden ayrılmıştır.⁹⁰ Ionia bölgesine hareket eden III. Antiokhos işgal ettiği Ephesos (Efes-Seçuk) kentinde MÖ 197-196 kışını geçirmiştir.⁹¹ MÖ 196 baharı ile birlikte yeniden harekete geçen III. Antiokhos Hellespontos (Çanakkale Boğazı) üzerinden Avrupa yakasındaki Khersonesos'a (Gelibolu) girmiştir.⁹²

Seleukosların Anadolu Egemenliğinin Sonu

III. Antiokhos ile birlikte Seleukos Krallığı'nın Anadolu'daki yükselişinden tedirgin olan diğer Hellenistik Krallıklar ve bağımsız kentler MÖ 197/196 yılından itibaren Roma ile yoğun bir diplomasi trafiği başlatmışlardır.⁹³

⁸² Gera, 1987: 63; Grainger, 2010: 245; Heinen, 2008b: 440; Austin, 2006: 347.

⁸³ Polybios, *Historiai*, XV.20.1; Kaya, 2019: 123; Grainger, 2010: 245; Sayar, 2019: 54.

⁸⁴ Polybios, *Historiai*, XV.21.9-23; Grainger, 2010: 252; Errington, 2017: 198.

⁸⁵ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXI.14.5; Justinus, XXX.28; Magie, 1939: 32.

⁸⁶ Appianos, *Macendonike*, IV.1; Justinus, XXX.3.3; Holleaux, 1930: 166-173.

⁸⁷ Polybios, *Historiai*, XVI.18; Josephus, *Antiquitates Judaicae*, XII.3.3; Gera, 1987: 63.

⁸⁸ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXIII.38.1; Schuler, 2019: 19; Kaya, 2019: 123.

⁸⁹ OGIS 746. ; TAM II.266; Polybios, *Historiai*, XVIII.39.3; Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXIII.20.

⁹⁰ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXIII.20; Magie, 1939: 166; Mommsen, 1862: 255.

⁹¹ Polybios, *Historiai*, XVIII.40; Livius, *Ab Urbe Condita*, 38.1; Parker, 2014: 400.

⁹² Magie, 1939: 166; Hölbl, 2001: 138.

⁹³ *Syll* 591; *SIG*³. 618; Dmitriev, 2005: 248-249; Eckstein, 2008: 310-313; Ergin, 2019: 52.

Pergamon Kralı II. Eumenes ve Rhodosluların öncülüğünde gelen yardım taleplerine tepkisiz kalamayan Roma kendisi için potansiyel bir tehlike olan Seleukoslara karşı Küçük Asya siyasetine dahil olmaya karar vermiştir. İlk olarak MÖ 196 yılında harekete geçen Romalı general Titus Quinctius Flamininus, Korinthos'ta gerçekleşen Isthmia Oyunları sırasında yaptığı bir duyuruyla bazı Hellen kentlerine özgürlük verildiğini ilan etmiştir.⁹⁴ Flamininus aynı yıl Batı Anadolu'daki sorunların çözümü için Korinthos'ta bir konferans tertiplemiştir. Zira Cornelius Lentulus öncülüğündeki Roma heyeti Ptolemaioslarla çatışmaya son vermesi, Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinin özgürlüklerinin geri verilmesi ve Avrupa yakasındaki işgallerine son vererek Asya yakasında kalması hususlarında III. Antiokhos'u ikaz etmişlerdir.⁹⁵ Ancak III. Antiokhos, Roma'nın taleplerinin aksine Anadolu'nun her iki yakasında da faaliyetlerine devam etmiştir. Bu nedenle Lentulus öncülüğündeki Roma elçilik heyeti Hellespontos (Çanakkale) sınırındaki Lysimacheia'da (Ezkamil) yeni bir konferans daha tertiplemişlerdir. Romalılar daha önceki taleplerini tekrarlayarak III. Antiokhos'a bir ultimatoma vermiştir.⁹⁶ III. Antiokhos ise Romalı elçilere Ptolemaioslar ve Seleukoslar arasında evlilik bağına dayalı bir ittifak kurulacağını aktarmıştır. MÖ 196-193 yılları arasında Seleukoslar ile Roma arasındaki diplomasi trafiği devam etmiştir. MÖ 193 yılında Roma'ya bir elçi gönderen III. Antiokhos, Roma *proconsülü* Flamininus'tan Asya yakasındaki Hellen kentleri ile ilgili konulara Romalıların karışmamasını istemiştir. Flamininus ise böyle bir talepte bulunabilmesi için Antiokhos'un ilk olarak Roma'nın himayesindeki Avrupa yakasını terk ederek Asya topraklarına dönmesi gerektiğini iletmiştir.⁹⁷

Anadolu'ya son kez bir elçilik heyeti gönderen Roma ile Seleukoslar MÖ 193 yılında Apameia'da (Dinar) bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Roma elçileri III. Antiokhos'a Avrupa yakasından ayrılmazsa sonunun V. Philippos ile aynı olacağı hususunda gözdağı vermişlerdir.⁹⁸ Ancak bu sırada III. Antiokhos'un oğlu Epiphanes'in öldüğüne dair ulaşan bir haber üzerine görüşmelere ara verilmiştir. Haberin asılsız olduğu anlaşılınca taraflar aynı yıl Ephesos'ta (Efes) yeniden bir araya gelmişlerdir. III. Antiokhos'un katılmadığı bu görüşmelere Seleukosları temsilen Hellenli hatip Minnio katılmıştır. Minnio, Güney İtalya ve Sicilia'daki Hellen kentlerinden zorla vergi tahsil eden ancak Anadolu'daki Hellen kentlerinin koruyuculuğunu üstlenen Romalıları sert bir dille eleştirmiştir. Roma elçisi Sulpicius ise Güney İtalya ve Sicilia'dakilerin aksine Anadolu'daki Hellenlerin özgürlük talep ettiğini ifade etmiştir.⁹⁹ Karşılıklı eleştiriler şeklinde geçen bu toplantının ardından diplomasi ile bir çözüm bulamayacağını anlayan Roma MÖ 192 yılında Seleukoslara resmen savaş ilan etmiştir.¹⁰⁰ Marcus Acilius Glabrio kumandasında Hellas'a bir sefer düzenleyen Romalılar MÖ 191 yılındaki Thermophylai Savaşı'nda Seleukosları

⁹⁴ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXIII. 30.3; Polybios, *Historiai*, XVIII.44; Green, 2007: 104; Erskine, 2001: 174; Errington, 2017: 208.

⁹⁵ Polybios, *Historiai*, XXVIII.49; Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXIII.34.1-5; Hölbl, 2001: 140.

⁹⁶ Polybios, *Historiai*, XVIII.50; Holleaux, 1930: 186; Will, 1979-1982: 561-567.

⁹⁷ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXIV.57-59; Ma, 1999: 95; Errington, 2017: 214-215.

⁹⁸ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXV.15.1-3; Kaya, 1996: 221.

⁹⁹ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXV.13.4-17.2; Errington, 2017: 216.

¹⁰⁰ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXV.23.10; Derow, 2003: 63-64; Eckstein, 2008: 319.

mağlup etmiştir.¹⁰¹ III. Antiokhos'un bu mağlubiyetinin ardından Hellas'tan ayrılarak Ephesos'a dönmesiyle birlikte taraflar arasındaki savaş Anadolu topraklarına taşınmıştır.¹⁰²

Pergamon ile Rhodos'un yanı sıra Smyrna, Erythrai, Miletos, Halikarnassos, Mindos, Knidos, Adramynteion, Notion ve Phokaia kentleri bu mücadelede Roma'yı desteklemişlerdir.¹⁰³ III. Antiokhos ise kızı Cleopatra ile V. Ptolemaios'u evlendirerek Mısır Krallığı ile müttefiklik kurmuştur. Hatta III. Antiokhos bu ittifakı sağlayabilmek için Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasında uzun yıllardır çatışmalara neden olan Koile Syria bölgesini çeyiz olarak vermiştir.¹⁰⁴ III. Antiokhos ayrıca diğer kızını da Kappadokia Kralı IV. Ariarathes ile evlendirerek ittifak cephesini genişletmiştir.¹⁰⁵ III. Antiokhos'un safına çektiği bir başka Hellenistik Krallık ise Galatlar olmuştur.¹⁰⁶ Bithynia ve Pontos krallıkları ise tarafsız kalmışlardır.¹⁰⁷

III. Antiokhos diplomatik girişimlerin ardından Küçük Asya'daki stratejik bölgelerde savaş hazırlıklarına başlayarak bir takım askeri önlemler almıştır. III. Antiokhos bu kapsamda Asya ve Avrupa yakalarını birleştiren Hellespontos bölgesindeki Abydos (Nara Burnu), Lysimacheia (Ezkamil) ve Sestos (Akbaş/Yalıkabat) kentlerinin tahkimatını güçlendirmiştir. Roma ordusunu Hellespontos'ta durdurmak isteyen III. Antiokhos bu görev için oğlu Seleukos'u vazifelendirmiştir. Ancak Roma donanması Hellespontos'u rahatça geçmeyi başararak Delos Adası'na girmiştir. Bölgede hızlı ve kararlı bir şekilde ilerleyen Romalılar Ephesos'ta karşı karşıya geldikleri Seleukos ordusu ile gerçekleşen savaşı kazanmışlardır. III. Antiokhos ise ordusunu güçlendirmek için Magnesia ad Sipylum'a (Manisa) çekilmiştir. Bunun üzerine Roma'nın Anadolu'daki en yakın müttefiki olan Pergamon Kralı II. Eumenes, Magnesia civarındaki yerleşim birimlerini işgal ederek III. Antiokhos'un hareket alanını daraltmıştır.¹⁰⁸ Üst üste alınan mağlubiyetlerden sonra Sardeis'e sığınan III. Antiokhos işgal ettiği kentleri boşaltacağını ve Roma'ya sefer masrafları için harcadığı paranın yarısını ödeyeceğini illeterek barış talep etmiştir. Torosların kuzeyindeki Batı Anadolu topraklarını boşaltmadığı takdirde müzakere edilemeyeceğini bildiren Lucius Scipio, III. Antiokhos'un barış talebini reddetmiştir.¹⁰⁹ Savaşmaktan başka çaresi kalmayan III. Antiokhos, MÖ 190 yılında Magnesia (Manisa) Ovası'nda karşılaştığı Romalılara mağlup olmuştur. Lucius Scipio'nun şartlarını kabul etmek zorunda kalan III. Antiokhos MÖ 188 yılında Apameia (Dinar) Barış antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma sonucunda Seleukoslar'ın Torosların kuzeyinden Halys Irmağı'na dek olan topraklarda egemenliği sona ermiştir. Seleukoslar 12 yıl içerisinde ödemek şartıyla 15.000 Attika *talentou* gümüş (400 ton) savaş tazminatı ile

¹⁰¹ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVI.14-19; Polybios, *Historiai*, XX.8; Harris, 1979: 219-223; Gargola, 2006: 158-159; Bickerman, 1932, 48; Gruen, 1984: 637.

¹⁰² Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVII.13; Kaya, 1996: 223; Grainger, 2015b: 167.

¹⁰³ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVII.16; Magie, 1950: 949, dn.56; Kaya, 1996: 223.

¹⁰⁴ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVIII.39-40; Appianos, *Syriake*, 5; Macurdy, 1985: 141.

¹⁰⁵ Polybios, *Historiai*, XXI.20.8; Zonaras, *Epitome Historion*, IX.18f; McAuley, 2017: 197.

¹⁰⁶ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVIII.40.5; Appianos, *Syriake*, 32.

¹⁰⁷ Polybios, *Historiai*, XXI.11.1-13; Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVII.25.1-14; Appianos, *Syriake*, 23; Justinus, XXXVIII.5.3; Eusebios, *Chronicorum*, I. 251.

¹⁰⁸ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVII.8; Appianos, *Syriake*, 23; Kaya, 2019: 127.

¹⁰⁹ Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVII.35; Polybios, *Historiai*, XXI.13-14; Diodorus, *Bibliotheke Historike*, XXIX.7.

cezalandırılmıştır. Ordusundaki fillere el konulan Seleukoslar'ın 12 küçük gemi dışındaki tüm donanması da terhis edilmiştir. Bu 12 gemi ise sadece diplomatik ilişkiler için kullanılabilecek ve Kalykandos (Göksu) Nehri'nin ötesine geçemeyecekti. Yine III. Antiokhos kendisine sığınan Roma'nın ezeli düşmanı Hannibal'i teslim edecekti. Ayrıca taraflar arasındaki *amicita* (dostluk) antlaşmasının teminatı olarak 20 seçkin Selukoslu Roma'ya teslim edilmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Romalılara karşı MÖ 190 yılındaki Magnesia Savaşı'nı kaybeden III. Antiokhos, MÖ 188 yılında imzaladığı Apameia Antlaşması'ndan bir yıl sonra yaşamını yitirmiştir.¹¹¹ Seleukoslar ile Romalılar arasındaki bu mücadele Hellenistik Anadolu tarihinin seyrini değiştirmiştir. Neden – Sonuç ilişkisinin bir tezahürü olan tarihsel olayların tamamında olduğu gibi bu yaşananların zihnimize yarattığı en büyük soru şu olmuştur: MÖ 2. yüzyıla kadar Anadolu politikasını uzaktan yürüten Romalılar neden Küçük Asya'yı fiilen işgal etmişlerdir? Seleukos Kralı III. Antiokhos toprakları Akdeniz'in en büyük emperyalist gücü olan Romalılar tarafından gasp edilen mağdur bir kral mı? Yoksa hatalı dış politikası nedeniyle kendi krallığı gibi tüm Hellenistik krallıkları Romalıların sömürgesi haline getiren beceriksiz bir idareci mi? Açıkçası Seleukoslara en parlak devrini yaşatan III. Antiokhos dış politikada attığı cesur adımların sonuçlarını kanaatimizce ön görememiştir. Şayet III. Antiokhos daha ılımlı ve temkinli bir idarecilik sergilemiş olsaydı Seleukosların siyasi ömrü daha uzun olabilirdi. Ancak kesin olarak diyebiliriz ki kendisini saplantı derecesine varacak şekilde Büyük İskender ile özdeşleştiren ve tıpkı onun gibi Romalıları hafife alan III. Antiokhos'un hırsı Seleukos Krallığı'nın sonunu getirmiştir. Zira III. Antiokhos'un ardından Anadolu hakimiyetini de kaybeden Seleukos Krallığı için çöküş dönemi başlamıştır. MÖ 2. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Parthia ve Armenia krallıkları ile Roma'nın yer aldığı üçlü sarmalın içinde kalan Seleukoslar bağımsızlığını yitirmiştir. Nihayetinde Romalı Pompeius MÖ 64 yılında Seleukosların son kralı XIII. Antiokhos'un tahtına el koyarak Seleukos Krallığı'na son vermiştir. Bu süreçte siyasi etkinlik alanı oldukça daralan Seleukosların hakimiyetindeki topraklar ise Roma tarafından *Provincia Syria* (Suriye Eyaleti) haline getirilmiştir.¹¹²

İki asırdan uzun bir süre boyunca Küçük Asya'da hüküm süren Seleukos Krallığı Hellenistik Anadolu tarihinin en önemli siyasi unsuru olmuştur. Ancak daha geniş bir perspektiften bakılacak olursa akla gelebilecek en realisttik sorulardan biri Seleukosların Hellenistik Dönem Anadolu tarihine katkıları neler olmuştur? Etnik ve dini olarak çeşitli halkların oluşturduğu homojen bir topluluk olan Seleukoslar bu yönüyle kültür ve medeniyet tarihi açısından Anadolu topraklarına büyük değerler katmıştır. Ancak merkezi iç krizler ve veraset savaşları ile dış düşmanlara

¹¹⁰ Polybios, *Historiai*, XXI.16-17; Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXVII.45; XXXVIII.38; Diodorus, *Bibliotheca Historike*, XXIX.10.1; Justinus, XXXI.8.8; Appianos, *Syriake*, 38-39; Grainger, 2002: 328-349; Allen, 2020: 128; Eckstein, 2008: 334; Giovannini, 1982: 224-236; Will, 1979-1982: 598-608; Holleaux, 1930: 231-234; Chamoux, 2002: 111-112.

¹¹¹ Bryce, 2014: 191; Schuler, 2019: 20; Kaya, 129; Errington, 2017: 223.

¹¹² Justinus, XL.1-2. ; Taşdöner, 2017: 85; Diakov-Kovalev, 1987: 491; Williams, 1993: 243-244.

karşı verilen güç mücadeleleri Seleukosların Anadolu'da güçlü bir nüfuz tesis etme girişimlerini baltalamıştır. Seleukosların iç ve dış siyasette karşılaştıkları bu sorunlar ise Anadolu kentleşme tarihine büyük katkılar sağlamıştır. Nitekim düşmanlarına karşı askeri tedbirler alan Seleukos kralları bu doğrultuda Lydia bölgesi başta olmak üzere Batı Anadolu'nun muhtelif yerleşkelerinde çok sayıda koloni kentleri inşa etmişlerdir. Bu kentlere yerleştirilen Makedon, Hellen ve diğer farklı menşeli kolonizatörler ile birlikte Küçük Asya nüfus, ticari, ekonomik, kültürel vb. dinamikler açısından mamur bir bölge haline gelmiştir. Seleukosların yarattığı bu kültürel zenginlik tarihi katmanlar vasıtasıyla günümüz Türkiye'sinin en değerli miraslarından biri olarak bizlere kadar ulaşmayı başarmıştır.

Kaynakça

Klasik Kaynaklar

- Appianos. (1912-1913). *Rhomaika*. Kullanılan Metin: *Appian's Roman History I-IV*. (Transl. H. White), London-New York: The Loeb Classical Library.
- Arrianos. (1996-1997). *Alexandrou Anabasis*. Kullanılan Metin: *Arrian, I-II*. (Transl. E. Iliff Robson), London-Cambridge: The Loeb Classical Library.
- Diodorus. (1947). *Bibliothèque Historique*. Kullanılan Metin: *Diodorus of Sicily*. (Transl. T. E. Page), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Eusebios. (1875). *Chronicorum*. Kullanılan Metin: Eusebi, *Chronicorum* (Edit. A. Schoene), Berlin.
- Frontinus. (1925). *Strategematon*. Kullanılan Metin: *Iuli Frontini Strategematon. The Strategems and the Aqueducts of Rome*. (Transl. C. E. Bennet), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Herodotos. (1975). *Historiae*. Kullanılan Metin: *Herodotus*. (Transl. A. D. Godley), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Herodotos. (2010). *Herodotos Tarihi*. (Çev. M. Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Josephus, F. (1961). *Antiquitates Judaicae*. Kullanılan Metin: *Jewish Antiquities*. Volume. IV-IX. (Transl. H. S. Thackeray), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Justinus, (1853). *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Kullanılan Metin: *Justin, Cornelius Nepos, and Eutropius*. (Transl. R. J. Watson), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Livius, T. (1959) *Ab urbe condita librorum periochae*. Kullanılan Metin: *Livy in Fourteen volumes. Vol.14: Summaries, Fragments, and Obsequens*. (Transl. A. C. Schlesinger), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Lucian. (1959). *Lucian*, (Transl. K. Kilburn), London - New York: The Loeb Classical Library.

- Memnon. (1843). *Fragmenta Historicorum Graecorum* III. (Transl. C. Müller), Parisiis: Institutı France Typographo.
- Pausanias. (1954). *HelladosPeriegesos*. Kullanılan Metin: *Description of Greece I-IV*. (Transl. W. H. Jones), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Plutarchos. (1914, 1954-55, 1959, 1967-68). *Bioi Paralleloi*. Kullanılan Metin: *Plutarch's Lives*. I-XI. (Transl. B. Perrin), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Plutarchos. (1928-1967). *Moralia*. Kullanılan Metin: *Plutarch's Moralia* . I-XIV. (Transl. F. C. Babbitt-W. C. Helmbold), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Polyaenus. (1960). *Strategemata*. Kullanılan Metin: *Stratagems of War*. (Transl. R. Shepherd) Chicago.
- Polybios. (1922). *Historiai*. Kullanılan Metin: *The Histories*. I-VI. (Transl. W. R. Paton), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Pompeius Trogus. (1994). *Prologues*. Kullanılan Metin: *Prologues to the Philippic History of Trogus*. (Transl. J. C. Yardley), Atlanta.
- Strabon. (1949). *Geographika*. Kullanılan Metin: *The Georaphy of Strabo I-VIII*. (Transl. H. L. Jones), London - New York: The Loeb Classical Library.
- Strabon. (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası*. (Çev. A. Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Zonaras, J. (1868-1875). *Epitome Historiarum*. I-IV. (Edit. L. A. Dindorf), Leipzig: Teubner.

Modern Kaynaklar

- AGER, S. L., 2005. "An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia", *A Companion to the Hellenistic World*, Ed.: Andrew Erskine, Blackwell Publishing, Oxford, ss. 35 - 51.
- ALLEN, J., 2020. *The Roman Republic and the Hellenistic Mediterranean. From Alexander to Caesar*, Wiley Blackwell, New Jersey.
- ALLEN, R. E., 1983. *The Attalid Kingdom: A Constitutional History*, Clarendon Press, Oxford.
- ANSON, E. M., 2003. "The Dating of Perdikkas' Death and the Assembly at Triparadeisus", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 43 / 4, ss. 373 - 390.
- ARSLANTAŞ, Y. - YILMAZ, C. A., 2017. "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27 / 2, ss. 361 - 373.
- AUSTIN, M., 2005. "The Seleukids and Asia", *A Companion to the Hellenistic World*, Ed.: Andrew Erskine, Blackwell Publishing, Oxford, (ss. 121 - 134).

- AUSTIN, M., 2006. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BABELON, E., 1890b. *Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque nationale: Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, Rollin et Feuarent, Paris.
- BAGNALL, R. – DEROW, P., 2004. *The Hellenistic Period: Historical Sources in Translation*, Blackwell Publishing, Oxford.
- BAHAR, H., 2019. *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya.
- BAR-KOCHVA, B., 1973. “On the Sources and Chronology of Antiochus I’s Battle against the Galatians”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 199, ss. 1 - 8.
- BAUER, S. W., 2007. *The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome*, W. W. Norton, New York – London.
- BAUER, S. W., 2013. *Antik Dünya Tarihi. İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına Kadar*, Çev.: M. Morali, Alfa Tarih, İstanbul.
- BEAN, G. E., 1968. *Turkey's Southern Shore: An Archaeological Guide*, New York.
- BEAN, G. E., 2009. *Eskiçağ’da Menderes’in Ötesi*, Çev.: İ. Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul.
- BELL, K. S., 2005-2006. *Seleucid Frontier Policy in the East: The Nature and extent of imperial control*, University College London, Department of History, Yüksek Lisans Tezi, London.
- BERNARD, P., 1990. “Nouvelle Contribution De L’épigraphie Cunéiforme À L’histoire Hellénistique”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 114 / 1, ss. 513 - 541.
- BEVAN, E. R., 1902. *The House of Seleucus*, Vol.1., London.
- BICKERMAN, E. J., 1932. “Bellum Antiochicum”, *Hermes*, 67 / 1, ss. 47 – 76.
- BICKERMAN, E. J., 1980. *Chronology of the Ancient World*, Cornell University Press, New York.
- BIEŃKOWSKI, P., 1928. *Les Celtes Dans Les Arts Mineurs Gréco-Romains*, Université des Jagellons, Cracow.
- BIKERMAN, E., 1938. “Sur les batailles navales de Cos et d'Andros”, *Revue des Études Anciennes*, 40 / 4, ss. 369 - 383.
- BILLOWS, R. A., 1990. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, London.
- BILLOWS, R. A., 1996. “The Succession of the Epigonoi”, *Syllecta Classica*, 6, ss. 1 - 11.
- BOSCH, M. E., 1942). *Hellenizm Tarihinin Anahatları I. Kısım. Büyük İskender İmparatorluğu*, Çev.: A. Erzen, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul.

- BOSCH, M. E., 1943. *Hellenizm Tarihinin Anahatları II. Kısım Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Hellenizm Devletleri*, Çev.: S. Atlan, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul.
- BOSWORTH, A. B., 2002. *The Legacy of Alexander. Politics, Warfare and Propaganda Under the Successors*, Oxford University Press, Oxford.
- BRAUND, D., 2005. "After Alexander: The Emergence of the Hellenistic World 323–281", *A Companion to the Hellenistic World*, Ed.: Andrew Erskine, Blackwell Publishing, New Jersey, ss. 19 - 34.
- BRODERSEN, K., 1986. "The Date of the Secession of Parthia from the Seleucid Kingdom", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 35 / 3, ss. 378 - 381.
- BRYCE, T., 2014. *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford University Press, Oxford.
- BUGH, G. R., 2006. *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BURN, A. R., 1951. *Alexander the Great and the Hellenistic Empire*, English Universities Press, London.
- BURSTEIN, S. M., 1976. *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- BURSTEIN, S. M., 1998. *The Hellenistic Age from the Battle of Ipsos to the Death of Kleopatra VII.*, Cambridge University Press, New York.
- CAPDETREY, L., 2007. *Le Pouvoir Séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312-129 av. J.-C.)*, Presses universitaires de Rennes.
- CHAMOUX, F., 2002. *Hellenistic Civilization*, (Transl.: M. Roussel), Blackwell Publishing, Oxford.
- CHANİOTIS, A., 2005. *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History*, Blackwell Publishing, Oxford.
- CHRUBASIK, B. 2013. *The Attalids and the Seleukid Kings, 281-175 BC., Attalid Asia Minor: Money, International Relations, and the State*. Ed.: P. J. Thonemann, Oxford University Press, Oxford, ss. 83-119.
- CHRUBASIK, B., 2016. *Kings and Usurpers in the Seleukid Empire. The Men who would be King*, Oxford.
- CLINE, E. H. - GRAHAM, M. W., 2017. *Antikçağ İmparatorlukları. Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna*, Çev.: E. Duru, Say Yayınları, İstanbul.
- COHEN, G. M., 1978. *The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organization*, Steiner, Wiesbaden.
- COHEN, G. M., 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press, Oxford.

- COLORU, O., 2013. “Seleukid Settlements: Between Ethnic Identity And Mobility”, *Electrum*, 20, ss. 37 – 56.
- COŞKUN, A., 2011. “Galatians and Seleucids: A Century of Conflict and Cooperation”, *Seleucid Dissolution The Sinking of the Anchor*, Ed.: K. Erickson, G. Ramsey, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, ss. 85 - 107.
- COŞKUN, A., 2012. “Deconstructing a Myth of Seleucid History: The So-Called ‘Elephant Victory’ Revisited”, *Phoenix*, 66 (1/2), ss. 57 - 73.
- COŞKUN, A., 2018. “The War of Brothers, The Third Syrian War, and The Battle of Ankyra (246–241 BC): A Re-Appraisal”, *The Seleucid Empire, 281–222 BC: War Within The Family*, Ed.: K. Erickson, The Classical Press of Wales, London, ss. 197 - 252.
- D’AGOSTINI, M., 2016. “Representation and Agency of Royal Women in Hellenistic Dynastic Crises. The case of Berenike and Laodike”, *Femmes influentes dans le monde hellénistique et à Rome IIIe siècle avant J.-C. – Ier après J.-C.*, Ed.: I. Cogitore, A. Kolb, A. B. Sánchez, Ellug Université Grenoble Alpes, Grenoble, ss. 35 - 59.
- D’AGOSTINI, M., 2018. “Asia Minor and the many shades of a civil war. Observations on Achaios the Younger and his claim to the kingdom of Anatolia”, *The Seleucid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 59 - 81.
- DEROW, P., 2003. “The Arrival of Rome: from the Illyrian Wars to the Fall of Macedon”, *A Companion to the Hellenistic World*, Ed.: A. Erskine, Blackwell Publishing, Oxford, ss. 51 – 70.
- DIAKOV, V. – KOVALEV, S., 1987. *İlkçağ Tarihi I. Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Çev.: Ö. İnce, V Yayınları, Ankara.
- DMITRIEV, S., 2005. *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford.
- DOWNEY, G. 1961. *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton University Press, New Jersey.
- ECKSTEIN, A. M., 2008. *Rome Enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–170 BC.*, Blackwell Publishing, Malden.
- ERCIYAS, D. B., 2006. *Wealth Aristocracy and Royal Propaganda Under The Hellenistic Kingdom of Mithradatids in Central Black Sea Region in Turkey Colloquia Pontica Vol 12.*, Brill, Leiden.
- ERGİN, G., 2019. *Anadolu’da Roma Hakimiyeti. Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ERICKSON, K., 2018. *The Seleucid Empire, 281–222 BC: War Within The Family*. The Classical Press of Wales, London.
- ERRINGTON, R. M., 1970. “From Babylon to Triparadeisos, 323-320 BC.”, *Journal of Hellenic Studies*, 90, ss. 49 - 77.

- ERRINGTON, R. M., 2008a. *A History of the Hellenistic World: 323 - 30 BC.*, Blackwell Publishing, Oxford.
- ERRINGTON, R. M., 2008b. "Rome against Philip and Antiochus", *The Cambridge Ancient History Vol. VIII/2.*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 244 - 290.
- ERRINGTON, R. M., 2017. *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30.*, Çev.: G. Günata, Homer Kitabevi, İstanbul.
- ERSKINE, A., 2001. *Troy Between Greece and Rome: Local Tradition and Imperial Power*, Oxford University Press, New York.
- ERSKINE, A., 2005. *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing, Malden.
- ERSKINE, A. - LLEWELLYN-JONES, L. – WALLACE, S., 2017. *The Hellenistic Court. Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra*, The Classical Press of Wales, Swansea.
- FREEMAN, C., 2018. *Mısır, Yunan ve Roma. Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev.: S. K. Angı, Dost Kitabevi, Ankara.
- GARDNER, P., 1878. *Catalogue of Greek Coins. Seleucid Kings Of Syria*, London.
- GARGOLA, D. J., 2006. "Mediterranean Empire (264–134)", *A Companion to the Roman Republic*, Ed.: Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing, Wiley, ss. 147 - 167.
- GERA, D., 1987. "Ptolemy Son of Thrasesas and the Fifth Syrian War", *Ancient Society*, 18, ss. 63 - 73.
- GIOVANNINI, A., 1982. "La Clause Territoriale de La Paix D'Apamée", *Athenaeum*, 60, ss. 224 - 236.
- GRABOWSKI, T., 2019. "Küçük Asya'da Ptolemaioslar Hanedanı", *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 28 - 51.
- GRAINGER, J. D., 2002. *The Roman War of Antiochos the Great*, Brill, Leiden-Boston.
- GRAINGER, J. D., 2010. *The Syrian Wars*, Brill, Leiden-Boston.
- GRAINGER, J. D., 2014a. *Alexander the Great Failure, The Collapse of the Macedonian Empire*, New York.
- GRAINGER, J. D., 2014b. *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge, New York.
- GRAINGER, J. D., 2014c. *The Rise of the Seleukid Empire (323-223 BC): Seleukos I to Seleukos III.*, Pen & Sword History, Yorkshire.
- GRAINGER, J. D., 2015a. *The Fall of the Seleukid Empire, 187-75 BC.*, Pen & Sword Military, Yorkshire.
- GRAINGER, J. D., 2015b. *The Seleukid Empire of Antiochus III (223-187 BC).*, Pen & Sword Military, Yorkshire.

- GRAINGER, J. D., 2016. *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*, Routledge, Londra-New York.
- GRAINGER, J. D., 2019. *Antipater's Dynasty Alexander the Great's Regent and his Successors*, Pen & Sword Military, Yorkshire.
- GRANDJEAN C. - HOFFMANN, G. - CAPDETREY, L. - CARREZ-MARATRAY, J.-Y., 2017. *Le monde hellénistique*, Collection U, Université de Clermont.
- GREEN, P., 2007. *Alexander The Great and the Hellenistic Age*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- GRUEN, E. S., 1984. *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Cilt 1, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- GÜLER, E. A., 2019. “Seleukos Krallığı'nda İsyan ve İhanet Çemberi: Akhaios İsyanı ve Sardeis Kuşatması”, *Mediterranean Journal of Humanities*, 9 / 2, ss. 95 - 105.
- HABICHT, C., 2006. *The Hellenistic Monarchies: Selected Papers*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- HABICHT, C. 2008. “The Sekucids and Their Rivals”, *CAH.VIII/2*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 324 - 382.
- HAMMOND, N. G. L. - WALBANK, F. W. – GRIFFITH, G. T., 1988. *A History of Macedonia: 336-167 B.C.*, Larendon Press, Oxford.
- HANFMANN, G. M., 1972. *Letters from Sardis*, Harvard University Press, Cambridge.
- HARMATTA, J., 1994. *History of Civilizations of Central Asia, Vol. 2, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations 700 B.C. to A.D. 250.*, Unesco Publishing, Paris.
- HARRIS, W. V., 1979. *War and Imperialism in Republican Rome: 327-70 B.C.*, Clarendon Press, Oxford.
- HEINEN, H., 2008a. “Attalus I (241-197 B.C.) and the ‘War of the Brothers’”, *CAH. VII 7/1*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 428-432.
- HEINEN, H., 2008b. “The Syrian Egyptian Wars and the New Kingdoms of Asia Minor”, *CAH. VII/1*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 412 - 445.
- HOLLEAUX, M., 1930. “Rome and Macedon: The Romans Against Philip”, *CAH. VIII/1*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 166 - 173.
- HOLTON, J. R., 2018. “The ideology of Seleukid joint kingship: the case of Seleukos, son of Antiochos I.”, *The Seleukid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 101 - 128.
- HOUGHTON, A. – LORBER, C., 2002. *Seleucid Coins: A Comprehensive Catalogue: Part I: Seleucus I Through Antiochus III: Volume I: Introduction, Maps, and Catalogue*, American Numismatic Society, New York.

- HOLBL, G., 2001. *A History of the Ptolemaic Empire*, Çev.: T. Saavedra, Routledge, Londra.
- İPLİKÇİOĞLU, B., 2007. *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- İPLİKÇİOĞLU, B., 2015. *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- JONES, A. H. M., 1971. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford.
- JONES, C. P., 1999. *Kinship Diplomacy in the Ancient World*, Harvard University Press, London.
- KARAHAN, O., 2018. “Seleukosların Anadolu'daki Hâkimiyet Mücadelesi”, *History Studies International Journal Of History*, 10 / 9, ss. 207 - 230.
- KAYA, M. A., 1996. “III. Makedonya Savaşına Kadar Roma'nın Anadolu Politikası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11, ss. 211 - 232.
- KAYA, M. A., 2000a. “Batı Anadolu'daki Galat Terörü”, *Tepekule Tarih-Yerel Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, ss. 79 - 85.
- KAYA, M. A., 2000b. “Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, ss. 121 - 136.
- KAYA, M. A., 2011. *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KAYA, M. A., 2012. “Büyük İskender'in Halefleri (Diadokhoi): Savaş ve Siyaset (İÖ 323-306)”, *Ömer Çapar'a Armağan*, Ed.: T. Yiğit, M. Ali Kaya, A. Sina, Ankara, ss. 177 - 202.
- KAYA, M. A., 2019. *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi -III- Hellenistik Dönem*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KOSMIN, P. J., 2014. *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*, *Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*, Harvard University Press, London.
- LENDERING, J., 2018. *Büyük İskender*, Çev.: B. Sengir, Kronik Kitap, İstanbul.
- LERNER, J. D., 1999. *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau*, *Historia Einzelschriften 123.*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- LUND, H. S., 1992. *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London.
- MA, J., 1999. *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford University Press, New York.
- MA, J., 2013. “The Attalids: A Military History”, *Attalid Asia Minor: Money, International Relations, and the State*, Ed.: Peter Thonemann, Oxford University Press, Oxford, ss. 49 - 82.
- MACURDY, G. H., 1985. *Hellenistic Queens: A Study of Woman-Power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt*, Chicago.

- MAGIE, D., 1939. “The ‘Agreement’ Between Philip V and Antiochus III for the Partition of the Egyptian Empire”, *Journal of Roman Studies*, 29 / 1, ss. 32 - 44.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ, I-II*, Princeton.
- MALAY, H., 1987. “Letter of Antiochos III to Zeuxis with two Covering Letters (209 B.C.)”, *Epigraphica Anatolica*, 10, ss. 8 - 17.
- MANSEL, A. M., 1999. *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MAREK, C., 2010. *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, Verlag C.H.Beck, München.
- MARTIN, T. R., 1996. *Ancient Greece From Prehistoric to Hellenistic Times*, Yale University Press, New Haven – London.
- MARTINEZ-SÈVE, L., 2003. “Laodice, Femme D'antiochos II : Du Roman À La Reconstruction Historique”, *Revue des Études Grecques*, 116 / 2, ss. 690 - 706.
- MASTROCINQUE, A., 1993. “Guerra di successione’ E Prima Guerra di Celesiria”, *Ancient Society*, 24, ss. 27 - 39.
- MATYSZAK, P., 2019. *The Rise Of The Hellenistic Kingdoms 336-250 BC.*, Pen & Sword Books, Yorkshire.
- MCAULEY, A., 2017. “Once A Seleucid, Always a Seleucid: Seleucid Princesses and Their Nuptial Courts”, *The Hellenistic Court Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra*, Ed.: A. Erskibe, L. Llewellyn-Jones, S. Wallace, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 189 - 212.
- MCAULEY, A., 2018. “The House of Achaïos: reconstructing an early client dynasty of Seleukid Anatolia”, *The Seleukid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson. The Classical Press of Wales, Swansea, ss.11 - 35.
- MCDONALD, A. H., 1967. “The Treaty of Apamea (188 B.C.)”, *Journal of Roman Studies*, 57 (1/2), ss. 1 - 8.
- MEADOWS, A., 2012. “Deditio in Fidem: The Ptolemaic Conquest of Asia Minor”, *Imperialism, Cultural Politics, and Polybius*, Ed.: Christopher Smith, Liv Maria Yarrow, Oxford University Press, Oxford, ss. 113 - 133.
- MITCHELL, S., 1993. *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor. The Celts and the Impact of Roman Rule I.*, Clarendon Press, Oxford.
- MITCHELL, S., 2018. “Dispelling Seleukid phantoms: Macedonians in Western Asia Minor from Alexander to the Attalids”, *The Seleukid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 37 - 58.
- MITTAG, P. F., 2017. “Misconduct and Disloyalty in The Seleucid Court”, *The Hellenistic Court Monarchic Power and Elite Society from Alexander to*

- Cleopatra*, Ed.: A. Erskibe, L. Llewellyn-Jones, S. Wallace, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 359 - 372.
- MOMMSEN, T., 1862. *The History of Rome*, Cilt 2, (Transl: W. P. Dicson, Richard Bentley), London
- MORKOT, R., 1996. *The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece*, Penguin Books, London.
- MUSTI, D., 2008. "Syria And The East", *CAH*. VII/1, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 175 - 220.
- OGDEN, D., 1999. *Polygamy Prostitutes and Death: The Hellenistic Dynasties*, London.
- OTTO, W., 1928. *Beiträge zur Seleukidengeschichte des 3. Jahrhunderts v. Chr.* Vol.34.1., Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
- PARKER, V., 2014. *A History of Greece 1300 to 30 BC.*, Wiley Blackwell, Malden.
- PARMAKSIZOĞLU, İ. – ÇAĞLAYAN, Y., 1976. *Genel Tarih I Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Funda Yayınları, Ankara.
- PEREMANS, W., 1939. "La Date De La Bataille Navale De Cos", *L'Antiquité Classique*, 8 / 2, ss. 401 - 408.
- PIEJKO, F., 1990. "Episodes from the Third Syrian War in a Gurob Papyrus, 246 B.C.", *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 36, ss. 13 - 27.
- POMEROY, S. B., 1984. *Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra*, Schocken Books, New York.
- RAWLINSON, G., 1869. *A Manual of Ancient History: From the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, Clarendon Press, Oxford.
- REGER, G., 1985. "The Date of the Battle of Kos", *American Journal of Ancient History*, 10 / 2, ss. 155 - 177.
- REGER, G., 2004. "Sympoliteiai In Hellenistic Asia Minor", *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society*, Ed.: Stephen Colvin, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 145 - 181.
- RHODES, P. J., 2019. *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, Çev.: C. Atay, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- RIGSBY, K. J., 1996. *Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, University of California Press, Berkeley.
- ROBERT, J. – ROBERT, L., 1983. *Fouilles D'Amyzon En Carie. Tome 1. Exploration, Histoire, Monnaies, Et Inscriptions*, Diffusion De Boccard, Paris.
- ROBERT, L., 1974. *Opera Minora Selecta: Épigraphie et Antiquités Grecques IV.*, Amsterdam.

- SACHS, A. J. – HUNGER, H., 1988. *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia, Vol. 1. Diaries from 652 B.C. to 262 B.C.*, Verlag Der Osterreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien.
- SARIKAYA, S., 2019. “Diadokhoi Kaynaklarından Heidelberg Epitome’si: Metin ve Çevirisi Heidelberg Epitome From the Sources of Diadochi: Text and Translation”, *Cedrus*, 7, ss. 389 - 414.
- SARTRE, M., 2003. *L’Anatolie Hellénistique. De L’Égée au Caucase*, Armand Colin, Paris.
- SAVALLI-LESTRADE, I., 1998. *Les Philoi Royaux Dans L’Asie Hellénistique*, Geneva.
- SAYAR, M. H., 2019. “Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Trakya”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallıklar, İmparatorluklar ve Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 52 - 70.
- SCHULER, C., 2019. “Küçük Asya’da Seleukoslar Egemenliği” *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallıklar, İmparatorluklar ve Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 12- 25.
- SCHWERTHEİM, E., 2009. *Antikçağda Anadolu*, Çev.: N. Batu, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- SEIBERT, J., 1976. “Die Schlacht bei Ephesos”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 25 / 1, ss. 45 - 61.
- SHERWIN-WHITE, S. – KUHRT, A. 1993. *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, London.
- STROOTMAN, R., 2011. “Hellenistic Court Society: The Seleukid Imperial Court under Antiochos the Great, 223–187 BC.”, *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, Ed.: Jeroen Duindam, Tülay Artan, Metin Kunt, Brill, Leiden-Boston, ss. 63 - 89.
- STROOTMAN, R., 2013a. “Antiochos III Megas”, *The Encyclopedia of Ancient History*, Blackwell Publishing, New York, ss. 476 - 479.
- STROOTMAN, R., 2013b. “Seleucids”, *The Encyclopedia of Ancient History*, Blackwell Publishing, New York, ss. 6119–6125.
- STROOTMAN, R., 2018. “The coming of the Parthians: crisis and resilience in the reign of Seleukos II.”, *The Seleukid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 129 - 150.
- TANİLLİ, S., 1994. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası. İnsanlık Tarihine Giriş. I İlkçağ*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- TARN, W. W., 1913. *Antigonos Gonatas*, The Clarendon Press, Oxford.
- TARN, W. W., 1926. “First Syrian Wars”, *Journal of Hellenic Studies*, 46, ss. 155 - 162.
- TARN, W. W., 1961. *Hellenistic Civilisation*, Meridian Books, Cleveland and New York.

- TAŞDÖNER, K., 2017. *Anadolu'da Roma Eyaletleri. Augustus Dönemi*, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul.
- TAYLOR, M., 2013. *Antiochus the Great*, Pen and Sword Books, Yorkshire.
- TEKİN, O., 2006. *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, O., 2007. *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. yüzyıllar arası)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, O., 2019a. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, O., 2019b. *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, O., 2019c. “Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar, İmparatorluklar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 1 - 13.
- THONEMAN, P., 2016. *The Hellenistic Age*, Oxford.
- TREVELYAN, R. C., 1947. *A Translation of the Idylls of Theocritus*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WALBANK, F. W., 1993. *The Hellenistic World*, Harvard University Press, Cambridge.
- WALLACE, C., 2005. *The Letter from Antiochus III to Zeuxis. (JOS. AJ 12.147-153) and Its Historical Context*, McMaster University, Thesis Master of Art.
- WELLES, C. B., 1934. *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*, Yale University Press, New Haven.
- WENGHOFER, R., 2018. “Rethinking the relationship between Hellenistic Bactria and the Seleukid Empire”, *The Seleukid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 151 - 171.
- WILL, E., 1962. “Les Premières Années Du Règne D'Antiochos III (223-219 av. J.-C.)”, *Revue des Études Grecques*, 75, ss. 72 - 129.
- WILL, E., 1979-1982. *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)*, Faculte des Lettres, Nancy.
- WILL, E., 1984. “The Formation of the Hellenistic Kingdoms”, *CAH. VII/1*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 101 - 117.
- WILL, E., 2006. “The Succession To Alexander”, *CAH. VII/1*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 23 - 61.
- WILLIAMS, F., 1993. *Ege Medeniyetleri Tarihi. (mitolojik dönem sonrası)*, Çev.: M. Kalaycıoğlu, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul.
- WINNICKI, K., 1990. “Bericht Von Einem Feldzug Des Ptolemaios Philadelphos In Der Pithom-Steile”, *The Journal of Juristic Papyrology*, 20, ss. 157 -167.

- WRIGHT, N. L., 2018. “Seleukos, Zeus and the dynastic cult at Seleukeia in Pieria”, *The Seleukid Empire 281-222 BC War Within the Family*, Ed.: Kyle Erickson, The Classical Press of Wales, Swansea, ss. 83 – 99.
- YILDIRIM, N. – TEMİZKAN, M., 2017. “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 / 39, ss. 117 - 131.
- YILMAZ, C. A., 2021. *Büyük İskender’in Hayatı ve Seferleri*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- YILMAZ, C. A. – GÜLERDOĞAN, F., 2021. “Helenistik Dönemin Metropol Şehri: Pergamon”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 / 1, ss. 455 - 476.

Epigrafik Kaynaklar

- I Erythrai: Engelmann H., R. Merkelbach. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai. 2 vols.*, Bonn, 1972-1973.
- I Milet: Hermann, P., A. Rehm, *Inschriften von Milet 1*, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1997.
- I Smyrna: Petzl, G. *Die Inschriften von Smyrna teil I : Grabschriften, postume Ehrungen, Grabepigramme*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1982.
- IG : Inscriptiones Graecae. <http://telota.bbaw.de/ig/> (31. 07. 2022).
- OGIS: Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, <http://www.attalus.org/docs/ogis/index.html> (31. 07. 2022)
- RC: Royal Correspondence in the Hellenistic Period, <http://www.attalus.org/docs/rc/index.html> (31. 07. 2022)
- SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum. <http://www.attalus.org/docs/seg/index.html> (31. 07. 2022)
- Syll. (SIG): Sylloge Inscriptionum Graecarum. <http://www.attalus.org/docs/sig.html> (31. 07. 2022)
- TAM : Tutuli Asiae Minoris. Vindobonae 1901-1989.

FRİG SİYASETİNE MATAR KUBİLEYA (KYBELE) TAPINIMININ ETKİSİ
*THE EFFECT OF MATAR KUBİLEYA (CYBELE) WORSHIP ON
PHRYGIAN POLITICS*

Oğuzhan ALTIN

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
PhD. Candidate, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of History
oguzhan.altin@outlook.com
ORCID ID: 0000-0001-8997-3543

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **26.08.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **02.03.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **73 – 100**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1167366>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ALTIN, O., “Frig Siyasetine Matar Kubileya (Kybele) Tapınımının Etkisi”, *OANNES*
– *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 73 – 100.

FRİG SİYASETİNE MATAR KUBİLEYA (KYBELE) TAPINIMININ ETKİSİ*

THE EFFECT OF MATAR KUBİLEYA (CYBELE) WORSHIP ON PHRYGIAN POLITICS

Oğuzhan ALTIN

Öz

MÖ 13. yüzyıl sonlarında gerçekleşmeye başlayan ve tarihte Ege Göçleri olarak bilinen göç hareketleri, dünya üzerindeki pek çok bölgeyi yakından etkilediği gibi Anadolu coğrafyasını da derinden etkilemiş ve bu kadim coğrafyanın tarihinde yeni bir sürecin kapılarını aralamıştır. Bu göçler kapsamında, Thrakia ve Boğazlar yolunu kullanarak Anadolu topraklarına giriş yaptıkları tahmin edilen Frigler, Hitit Devleti'nin (MÖ 1650-1190) yıkılışı sonrasında yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Frigler'in en önemli kralı Midas'tır. Midas ile birlikte Frigler, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Orta ve Güneydoğu Anadolu'da söz sahibi olan merkezi bir devlet şeklini almışlardır. Politeist bir inanç sistemi bulunan Frigler'in yaşamlarında Ana Tanrıça Kybele'nin konumu çok önemlidir. Bolluğun ve bereketin simgesi, doğanın ve ülkenin yegâne hâkimi Ana Tanrıça Kybele yalnızca Frigler ile sınırlı kalmamış, ilerleyen süreçte çeşitli toplumlar tarafından da

Abstract

The migratory movements, which started to take place at the end of the 13th century BC and known as the Aegean Migrations in history, deeply affected the Anatolian geography as well as many regions in the world and opened the doors to a new process in the history of this ancient geography. Within the scope of these migrations, the Phrygians, who are estimated to have entered Anatolian lands by using the Thracian and Straits route, appeared on the stage of history as a new power after the collapse of the Hittite State (1650-1190 BC). The most important king of the Phrygians is Midas. With Midas, the Phrygians took the form of a centralised state that had a say in Central and Southeastern Anatolia in the second half of the 8th century BC. The position of the Mother Goddess Kybele is very important in the lives of the Phrygians, who have a polytheist belief system. The Mother Goddess Kybele, the symbol of abundance and fertility, the sole ruler of nature and the country, was not only limited to the Phrygians, but also

* Bu çalışma Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda kabul edilen "Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi" adlı Yüksek Lisans Tezi'nden üretilmiştir.

tapınım gören saygın bir tanrıça hâline gelmiştir. Frigler'in tanrıçalarına olan bağlılıklarını yansıtan ve bugün hâlen gizemini koruyan etkileyici dini ritüeller, Frigler'in siyasi ve askeri faaliyetlerini şekillendiren önemli bir faktör olmuştur. Bu çalışmada, Midas ile birlikte Anadolu coğrafyasında güçlü bir devlet seviyesine ulaşan Frigler'in bu gücünün kökenleri hakkında değerlendirmeler yapılacak ve bu dönemde askeri galibiyetlerden söz etmek yerine etkin bir dış politika takip edilmesinde Kybele inancının nasıl bir rolünün olduğu arkeolojik, epigrafik ve edebî kaynakların ışığında tartışılacaktır.

became a respected goddess worshipped by various societies in the following period. The impressive religious rituals reflecting the Phrygians' devotion to their goddess, which still remain a mystery today, were an important factor shaping the political and military activities of the Phrygians. In this study, the origins of this power of the Phrygians, who reached the level of a powerful state in Anatolia with Midas, will be evaluated and the role of the belief in Cybele in the pursuit of an effective foreign policy instead of talking about military victories in this period will be discussed in the light of archaeological, epigraphic and literary sources.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Midas, Kybele, Siyaset, Din.

Keywords: Phrygians, Midas, Cybele, Politics, Religion.

Extended Abstract

The Phrygians hold a distinctive place in the history of Ancient Anatolia because of their unique creative and architectural buildings that have been passed down to us, their unusual characteristics that have inspired legends, and their religious beliefs that extended across a large territory. In the second half of the eighth century BC, the Phrygians emerged as an effective force in Anatolia, filling the authority vacuum left by the fall of the Hittite State (1650-1190 BC), one of the most powerful states of the second millennium BC. King Midas, the most well-known and undeniably significant Phrygian monarch, became a mythical figure and the subject of countless legends. The Phrygians, along with king Midas, emerged as a significant force in Anatolia in the second half of the eighth century BC and enjoyed their golden age. The majority of the essential information regarding this time period comes from the Assyrian sources. However, in these sources, the community that existed east of the Halys (=Kızılırmak) River since the 12th century BC was referred to as Mushki rather than Phrygians. In the records of the Assyrian king Sargon II (721-705 BC) period, many references are made to the king of the Mushki, called Mita. It is believed that this king, named Mita, king of Mushki in Assyrian sources, was the legendary Phrygian king Midas, well known from classical Greek sources. Pointing to a dual naming of the name of Midas and the name Mita; the Phrygian aspect of this state of its western neighbors; it is understood that the Eastern neighbors such as Assyria or the Late Hittites knew the Mushki direction of the state. This very important king, who is mentioned in the records of the Assyrian king Sargon II period, especially between the years 718-705 BC, was frequently mentioned because of the anti-Assyrian policies he followed. From this point of view, perhaps the most important issue to be considered is the secret of these successes of the Phrygians, who became an

effective power during the king Midas period. In this direction, are the achievements of the king Midas period based on their military strength or are they directly related to Midas' diplomatic character and ability to analyze current problems well? In addition, may religion in the Mother Goddess Cybele have influenced Phrygian politics through influencing the Phrygian military structure? All of these questions are the key issues that need to be addressed.

The conclusion obtained is that the Phrygians truly were not a military-oriented community. The reason for this is the heavy influence of religious cult ceremonies, in which males, as a requirement of the Mother Goddess Cybele creed, express their devotion to the goddess by being castrated, shifting the Phrygians away from their warrior attributes and transforming them into really a weak military organization. The impacts of the Mother Goddess Cybele and the eunuch priests on Phrygian culture with great faith had a negative impact on the Phrygians' military spirit. With the religion in Mother Goddess Cybele penetrating every part of life, their military system altered, and the martial spirit that existed at the start progressively diminished. The finds in Gordion, the Boğazköy Cybele statue, the Elmalı Bayındır Tumulus D and the Kerkenes Dağ settlement, give very significant evidence for the presence of the eunuch priestly institution among the Phrygians. There are extremely a few archaeological findings that can illustrate the Phrygians' military qualities. Furthermore, despite the presence of very rich burial gifts reflecting many Phrygian cultures in the magnificent Tumulus MM and other important tumuli, the absence of any military finds such as weapons, shields, or armor is regarded as one of the most concrete pieces of evidence of the Phrygians' military weakness. The achievements mentioned in the king Midas period are hidden in the political personality of the king. Especially between the years of 718-705 BC, king Midas aimed to urge other small states to revolt by using his diplomatic personality instead of going into direct conflict with Assyria and to stop Assyrian expansionism by taking a leading role in multilateral alliances. King Midas has very well analyzed the available possibilities and developed policies according to changing conditions. As a result, the Phrygians have become a really rising power.

Giriş

MÖ 13. yüzyılın son dönemlerinde başlayarak dalgalar hâlinde meydana gelen ve tarihte Ege Göçleri ismiyle tanımlanan kitlesel göçler, tarihin akışına yön vererek yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Öyle ki, bu göç hareketleri mevcut siyasi, demografik ve kültürel dinamikler üzerinde ciddi değişimlere yol açarak var olan yerleşik düzende köklü yeniliklere neden olmuştur. Bu göçlerin de tesiriyle MÖ 2. binyılın güçlü devletlerinden olan Mezopotamya'da Kassitler, Kuzey Suriye'de Mitanniler ve Anadolu'da Hititler tarih sahnesinden çekilmiş, Mısır ise güç kaybetmiştir.¹ Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde yaşanan böylesi buhranlı dönemde İlyrialılar'ın baskısıyla harekete geçen Thrak kavimlerinin arasında yer alan Frigler², Güneydoğu Avrupa'daki yurtlarından ayrıлып Thrakia ve Boğazlar

¹ Kınal, 1998: 232; Memiş - Bülbül, 2014: 118.

² Çalışmamızda "Phryg" yerine Türkçe bir yazım olan "Frig" adının kullanılması tercih edilmiştir.

üzerinden Anadolu'ya giriş yaparak bu coğrafyayı kendilerine yurt edinmeye başlamışlardır.³ Nitekim MÖ 13. yüzyıla tarihlendirilen Troia Savaşı sırasında ve hatta öncesinde Frigler'in Anadolu'da buldukları bilinmektedir.⁴ İlkın Brygler olarak adlandırılan bu topluluğun, Anadolu'ya geçişin ardından Frigler adıyla anılmaya başladıkları Antik Çağ yazarlarınca ifade edilmektedir.⁵ Frigler, Hititler'in (MÖ 1650-1190) ardından Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurmaya çalışmışlardır.

Frigler'in ilk olarak Anadolu'da Troia çevresinde buldukları, zaman içerisinde Askania (=İznik) Gölü kıyıları ve Sangarios (=Sakarya) Nehri vadisi yönünde bir yayılım göstererek Anadolu'nun iç kesimlerine doğru ilerledikleri bilinmektedir.⁶ Muhtemelen MÖ 1100 tarihi civarında ise ileride kendilerine başkentlik yapacak Gordion (=Yassihöyük) kentine ulaşmışlardır.⁷ Gordion'da Erken Demir Çağı'nda gözlemlenen değişimler hem bu geçiş sürecini ortaya koyarken hem de yeni bir nüfusun kente gelişini yansıtmaktadır.⁸ Nihayetinde Gordion, zaman içerisinde geçirdiği değişim ile birlikte MÖ 1. binyılın mühim başkentleri arasında yer alarak Frig kültür ve medeniyetinin simgesi hâline gelmiştir.

Frigler'in tanınan ilk kralı, MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen ve başkent Gordion'un adının oluşumuna da kaynaklık ettiğine inanılan Gordios'tur.⁹ Önceki dönemlerde *Phorkys*, *Askanios*, *Otreus* ve *Mygdon*¹⁰ gibi kişilerin idaresinde bir örgütlenmeye sahip oldukları anlaşılan Frigler, Gordios ile birlikte merkezî devlet hâline gelmeye başlamışlardır. Gordios ile başlayan bu yükseliş trendi oğlu Midas döneminde en üst seviyeye ulaşmıştır. Nitekim Gordios'tan sonra Frigler'in kuşkusuz en önemli kralı Midas'tır.¹¹ Midas ile birlikte Frigler, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da hatırı sayılan bir güç olarak öne çıkmışlar ve parlak dönemlerini yaşamışlardır. Bu döneme dair en önemli bilgiler Asur kaynaklarından elde edilmektedir. Ancak bu kaynaklarda MÖ 12. yüzyıl itibarıyla Halys (=Kızılırmak) Nehri'nin doğusunda faaliyetlerde bulunan topluluk Frigler yerine Muşkiler adıyla tanımlanmıştır.¹² Kayıtlarda Muşkiler hakkında ilk olarak MÖ 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Asur kralı Ninurta-apil-Ekur (MÖ 1192-1180) ve sonrasında Asur kralı I. Asur-dan (MÖ 1179-1134) dönemlerinde bahsedilmiş fakat Muşki ülkesinden ^{kur}*Mu-uş-ka-ia-e* yazımıyla söz edilmesine karşın kökenleri ya da bölgeye gelişleri hakkında bir bilgi verilmemiştir.¹³

Asur kralı I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) zamanına gelindiğinde Asur kaynaklarında Muşkiler hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna göre; 50 yıldan beri Alzi (=Elazığ ve dolayları) ila Purukuzzi (?) topraklarını ellerinde

³ Memiş - Bülbül, 2014: 108.

⁴ Memiş, 2022: 3-4.

⁵ Hdt. VII.73; Strab. XII.3.20; Plin. *Nat.* V.145; Steph. Byz. *Eth.* 186, 12-15.

⁶ Tüfekçi Sivas, 2007: 9.

⁷ Gunter, 1997: 130.

⁸ Barnett, 1975: 418; Voigt - Henrickson, 2000: 46.

⁹ Swoboda, 1912: 1590-1593; Graf, 2004: 929-930.

¹⁰ Hom. *Il.* II.862; III.186.

¹¹ Midas dönemi için Eusebios tarafından MÖ 742/738-696/695 tarihleri verilirken; Julianus Africanus eserinde bu tarihleri MÖ 675-674 olarak ifade etmektedir: Berndt-Ersöz, 2008: 2-3.

¹² Mellink, 1965: 318; Barnett, 1975: 420.

¹³ Radner, 2006: 147; Kopanias, 2015: 216; Yıldırım, 2022: 471.

tutarak Asur'a vergi veren Muşkiler, bu dönemde beş kral tarafından idare edilen 20.000 kişilik kuvvet ile Kutmuhi (=Adıyaman ve dolayları) bölgesini ele geçirmişlerdir. Saltanatının ilk yıllarında bu tehdit karşısında mücadele veren Tiglat-pileser, yapılan savaşta Muşkiler'i yenerek 6.000 kişiyi esir almış ve ganimetlere de el koymuştur.¹⁴ Buradan MÖ 2. binyıl sonları itibariyle Muşkiler'in Alzi bölgesine ulaştığı anlaşılmaktadır.¹⁵ İlerleyen süreçlerde tahta çıkan II. Adad-nirari (MÖ 911-891)¹⁶, II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884)¹⁷ ve II. Asurnasirpal (MÖ 883-859)¹⁸ dönemlerinde de Muşkiler ile gerçekleşen birtakım mücadelelerden söz edildiği görülmektedir.

Asur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) zamanında Muşkiler hakkında çok daha ilginç ve detaylı bilgiler kayıtlarda yer almaktadır. Öyle ki, bu dönemin kayıtlarında Muşkiler'in *Mita* olarak adlandırılan kralına çok kez atıfta bulunulmuştur. Fakat *Mita* adının bu dönemden daha önce Hitit dönemi kayıtlarında "Pahhuvalı *Mita*" olarak farklı bir kral için kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.¹⁹ Bu kayıtlarda görüldüğü üzere, "Pahhuvalı *Mita*" adındaki bir kraldan söz edilmektedir. Bu kralın Hititler için hiçbir olumlu anlam ifade etmemesine rağmen *Mita* adının söz konusu dönemlerden beri Anadolu'nun doğusunda tanındığını göstermesi bakımından önem içermektedir. Bu suretle *Mita* adından yola çıkarak Muşkiler ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bugünkü bilgilerin ışığında böyle bir bağlantıyı destekleyecek türde kanıtlar bulunmamaktadır.²⁰

Asur kaynaklarında *Muşkili Mita* olarak geçen kral ile Antik Yunan kaynaklarından iyi tanınan Frig kralı Midas'ın aynı kişi olduğuna yönelik bir inanç bulunmaktadır.²¹ Muşki kralı *Mita* ile Frig kralı Midas'ın aynı kişiyi temsil ettiğine yönelik görüş ilk kez Hugo Winckler²² tarafından ileri sürülmüş ve birçok bilim insanı tarafında kabul görmüştür. Bu bakımdan Frigler'in altın çağları olarak ifade edilebilecek bir dönemde Midas ile çağdaşı olan Asur kayıtlarında görülen *Mita* adının ikili bir adlandırmaya işaret ederek, Batıda bulunan komşularının bu devleti Frigler olarak; Asur ya da Geç Hititler gibi Doğuda yer alan komşularının ise Muşkiler olarak bildiği anlaşılmaktadır.²³ Asur kralı II. Sargon dönemi kayıtlarında özellikle MÖ 718-705 yılları arasında ismi sıklıkla görülen bu kral, Asur siyasetine karşı benimsediği muhalif politikalar sebebiyle adından çokça söz ettirmiştir.

Bu doğrultuda belki de üzerinde düşünülmesi gereken asıl önemli konu, Midas döneminde başat bir kuvvet hâlini alan Frigler'in bu başarılarının sırrı olmalıdır. Zira bu dönemde elde edilen başarılar etkili askerî güçlerine mi dayanmaktadır yoksa Midas'ın diplomatik karakteri ve mevcut sorunları iyi analiz etme yeteneğiyle mi ilgilidir? İlaveten, Kybele inancı Frig askerî yapısını etkileyerek Frig siyasetini şekillendirmiş olabilir mi? Tüm bu sorular bizce

¹⁴ Luckenbill, 1926: 74, nr.221; Grayson, 1991: 14, i 62-88.

¹⁵ Sevin, 1991: 87-97; Yıldırım, 2022: 471.

¹⁶ Luckenbill, 1926: 119, nr.389; Kınal, 1998: 249.

¹⁷ Luckenbill, 1926: 132, nr.413; Grayson, 1991: 177, 115b-127.

¹⁸ Luckenbill, 1926: 143-144, nr.442; Grayson, 1991: 198, i 69b-99a.

¹⁹ Hoffner, 1976: 60-62.

²⁰ Mellink, 1965: 320, Barnett, 1975: 420; Yıldırım, 2022: 472-474.

²¹ Mellink, 1965: 318; Hawkins, 1994: 271-272; Muscarella, 1998: 149.

²² Winckler, 1898: 136.

²³ Mellink, 1965: 320.

tartışılması gereken esas problemlerdir. O hâlde Ana Tanrıça Kybele inancı hakkında bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Frigler'de Ana Tanrıça Kybele İnancı ve Etkileri

Sınırlı sayıdaki Paleo-Frigçe yazıtlarda tanrıçaya *Ana* anlamına gelen *Matar* adıyla tapınılmıştır.²⁴ Bu isim yazıtlarda tek başına kullanılabildiği gibi *Areyastin* ya da *Kubileya/Kubeleya* sıfatlarıyla da kullanıldığı görülmektedir.²⁵ Kubileya'nın Frig dilinde dağ anlamına geldiği tahmin edilerek, tanrıçanın Frigler'de *Matar Kubileya* (Dağın Anası) olarak benimsendiği düşünülmekte²⁶ ve bu sıfatın tanrıçanın Kybele ismine de kaynaklık ettiğine inanılmaktadır.²⁷ Tanrıçanın *Agdistis* adıyla anıldığı da görülmektedir.²⁸ Gücünü Anadolu'nun prehistorik dönemlerinden alan bu tanrıça; Kültepe tabletlerinde, Hititler'de ve Geç Hititler'de *Kubaba*, Frigler'de *Matar/Matar Kubileya*, Lydialılar'da *Kybebe* olarak benimsenirken; Yunan dünyası tarafından *Kybele/Meter*, Romalılar tarafından ise *Magna Mater* adıyla tapınım görmüştür.²⁹ Frigler'in Anadolu'yu yurt edinmeye başlamaları sonrasında benimsedikleri düşünülen bu inanç³⁰, Frigler'in geçmişteki ve yeni edindikleri kültürel unsurlarını etkili bir biçimde harmanlamasıyla özgün bir şekilde tapınım görmüştür. Böylelikle sınırları Anadolu coğrafyasının da ötesine ulaşan güçlü etkisine karşın Frig kökeni hafızalardan silinmemiş, köklü bir Anadolu ve Frig tanrıçası olarak tanınmayı sürdürmüştür.

Dindymos (=Günyüzü/Arayit) Dağı yakınlarında ve Gallos Nehri vadisi üzerinde yer alan Pessinus (=Ballıhisar) kenti³¹, Kybele'nin başlıca tapınım merkezi olmasından kaynaklı özel bir ayrıcalığa sahiptir. Midas'ın, MÖ 8. yüzyılda Pessinus'un kurulmasına ve Kybele'nin ilk tapınağının bu kente yapılmasına öncülük ettiğine dair bilgiler antik kaynaklarda yer almaktadır.³² Geçmiş Frig dönemi öncesine uzanan bu kentte tanrıça, gökten düştüğüne inanılan siyah bir gök taşıyla temsil edilmektedir.³³ Pessinus'un sözü edilen bu önemi aynı zamanda burada yapılan kült âdet ve ritüelleri ile bu ritüellere önderlik eden tanrıçanın rahiplerden ileri gelmektedir. Burada Ana Tanrıça'nın başrahiplerine Attis adı verilmektedir.³⁴ Attis, Kybele kültüründe tanrıçanın eşi veya sevgilisi olarak tanınan bir figürdür.³⁵ Ölümüyle bütün tabiatın canlılığını yitirdiğine, ancak bahar ayları gelince tekrar uyanmasıyla birlikte tabiatın tüm canlı gösterişine yeniden kavuştuğuna inanılmıştır. Bu özelliğiyle Attis, Ana Tanrıça Kybele'nin bitkiler âlemi üzerindeki nüfuzuna da atıfta bulunarak bitki tanrısı sevgilisi şeklinde benimsenmiştir.³⁶ Plutarkhos (MS 46-120),

²⁴ Roller, 2013: 89-90.

²⁵ Roller, 2013: 90.

²⁶ Rein, 1996: 226; Roller, 2013: 92.

²⁷ Rein, 1996: 224; Roller, 2013: 90.

²⁸ Strab. XII.5.3; Paus. VII.17.10-12; Arnob. *Adv. Nat.* V.5-7.

²⁹ Ana Tanrıça Kybele'nin farklı toplumlarda ve coğrafyalarda tapınım gördüğü isimler için bkz. Apul. *Met.* XI.5; Erhat, 2019: 184.

³⁰ Çapar, 1978b: 195, 201.

³¹ Claerhout – Devreker, 2008: 12-13.

³² Diod. Sic. III.59.8; Amm. Marc. XXII.9.6-7.

³³ Amm. Marc. XXII.9.6-7; Claerhout – Devreker, 2008: 31.

³⁴ Polyb. XXI.37; Rapp, 1884-1890: 724; Çapar, 1978a: 178; Erhat, 2019: 185.

³⁵ Rapp, 1884-1890: 715-727.

³⁶ Catull. LXIII; Vermaseren, 1966: 1-12; Çapar, 1978a: 177; Frazer, 2018: 287.

tanrılarının kış aylarında uyuduğuna, yaz aylarında ise canlandığına dair bir inanışları olan Frigler'in; tanrıları için kışın ninniler, yazın ise yeniden diriltmek amacıyla çeşitli ilahiler söylediklerinden söz etmektedir.³⁷ Julius Firmicus Maternus (MS 4. yüzyıl) ise Pessinus kentinde bulunan Frigler'in Attis'in ölümü ve tekrardan canlanması ile ilgili olarak hem yas hem de sevinç barındıran yıllık ritüellerinden bahsetmektedir.³⁸

Attis'in bu tanrısal karakterinin benzerleri Eski Yakındoğu mitolojilerinde de görülmektedir. Toprağı ve verimliliği yansıtan bu tür mitolojilerde Kybele-Attis çiftine çok benzer İnanna-Dumuzi ve İstar-Tammuz gibi tanrısal çiftlerin görülmesi, geçmişinin Mezopotamya'ya dek uzandığını göstermektedir.³⁹ Daha sonraki dönemlerde bu çiftlerin İsis-Osiris, Aphrodite-Adonis veya Kybele-Attis şeklinde adlandırılmalarına karşın temsil edilen geleneğin özünde değişmediği anlaşılmaktadır.

Attis adına Frigya'da ve hatta Antalya/Elmalı yakınlarındaki Bayındır D Tümülüsü'nde bulunan az sayıdaki Paleo-Frigçe yazıtlar ile çeşitli objelerin üzerinde farklı formlarda rastlanılması kökeninin Frigya olduğunu gösteren örneklerdir.⁴⁰ Fakat Attis adının Frigya'da sıkça karşılaşılan bir kişi adı olarak ayrıcalıklı özelliğinin bulunmadığı ve Frigya'nın Attis'in ana vatanı olmasına rağmen burada tanrısal bir yapıya sahip olmadığı ifade edilmektedir.⁴¹ İsmi Kybele inancındaki önemli konumu vurgulanarak kişilerin vefat sonrasında edinmiş olabileceği dinsel bir mevkiye dikkat çekilmektedir.⁴² Bu bakış açısı, Ana Tanrıça'nın Frig idari zümresi başta olmak üzere tüm toplumu yakından etkilediğine ve elitlerin Kybele'nin tapınımındaki rolüne atıfta bulunmaktadır. Siyasi bağımsızlıklarını kaybetmelerinin ardından zamanla kralın siyasi ve askerî görevleri yitirilse de rahiplik görevinin bir tür başrahip unvanı şeklinde Attis adıyla beraber devam etmiş olabileceği dile getirilmektedir.⁴³

Attis adındaki başrahibin dışında Gallus adını taşıyan rahipler de vardır. Bu rahiplerin Ana Tanrıça'nın hizmetkârı olarak kültüründe görev alabilmeleri için hadım olmak yoluyla kendilerini tanrıçaya adanmaları gerekmektedir.⁴⁴ Bu ritüel ile gerçekleştirdikleri şey, aslında sonradan inanç değişikliği yapmaya izin vermeyecek biçimde tanrıçaya ve tapınaklarına bağlanmaktadır.⁴⁵ Yapılan bu ritüelin anlamı ancak Kybele-Attis efsanesi göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Farklı versiyonları bulunan Kybele-Attis efsanesinde esasen Kybele ve Attis arasındaki duygusal yakınlıktan bahsedilirken; Kybele'ye karşı sadakat sözünü tutamayan Attis'in bu davranışının bir cezası olarak kendi

³⁷ Plut. *De Is. et Os.* 69.

³⁸ Firm. Mat. III.

³⁹ Çapar, 1978a: 177-178; Doğançcı, 2019: 630.

⁴⁰ Brixhe - Lejeune, 1984: M-01a, W-08, W-10, G-107, G-118, G-119, G-120, G-123, G-124, G-128, G-148, G-221, G-224, G-234; Varinlioğlu, 1992: 10-20.

⁴¹ Roller, 1994: 253-254; Roller, 2013: 95, 287.

⁴² Roller, 2013: 137. Benzer bir ifade için bkz. Lancellotti, 2002: 36.

⁴³ Roller, 1994: 254.

⁴⁴ Kybele'nin hadım rahiplerini adlandırmak amacıyla kullanılan *Gallos*, *Gallus*, *Galli*, *Galloi* gibi çeşitli şekillerde yazılmış isimler, temelde aynı rahiplik kurumunu belirtmektedir. Bu rahipler hakkında bilgi için bkz. Cumont, 1910: 674-682; Sanders, 1972: 984-1034; Roscoe, 1996: 195-230; Lane, 1996: 117-133; Roller, 1998: 118-135; İznik, 2004: 127-161.

⁴⁵ Burkert, 2018: 62.

kendini hadım etmesi teması işlenmektedir.⁴⁶ Kybele-Attis efsanesinde görülen benzer motiflere, Hitit inanç geleneğindeki Kumarbi Efsanesi ile Ullikummi Şarkısı'nın yanı sıra Yunan mitolojik hikâyelerinde de rastlanmaktadır.⁴⁷

Dini törenlerin yol açtığı heyecanlı bir atmosferde, tanrıçanın rahiplerinin erkekliklerinden tanrıça için vazgeçerek kendilerini hadım ettikleri bu ritüelin amacı bir nevi Attis'i kişileştirmektir.⁴⁸ Attis'in bizzat kendisini hadım etmesi temasının, muhtemelen Frig költ geleneğinin bir zorunluluğu olan ve Ana Tanrıça'nın költünde görev üstlenmek için rahiplerce yapılma şartı bulunan hadımlık uygulamasının temellendirilmesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir.⁴⁹ Böylece rahiplerin kendi kendini hadım etmesi, aslında efsanevi bir köken ile açıklanmıştır. Bu işlemin ne zamandan beri Frig költ âdet ve geleneklerinde yer aldığına dair bir yorum yapmak güçtür. Fakat uygulamanın kökeniyle ilgili yapılan açıklamalarda Eski Yakınoğu költürlerinden alıntılar verilmektedir. Bilhassa Sami kökenli toplumlarda gerçekleştirilen bir eylem olduğu ve Doğu Akdeniz'in Tanrıçası ya da genel bir ifadeyle Batı Samiler'in Tanrıçası Astarte ile alakalı olduğu belirtilmektedir.⁵⁰ Dini yönden hadım rahiplik kurumunun Mezopotamya költürlerindeki varlığı da bilinmektedir.⁵¹ Ancak bu költürlerde görülen hadımlık olgusunun sadece dini anlamda geçerli olmadığı, hadımların költ görevlileri olmalarının yanı sıra kraliyet saraylarında ve birtakım işlerde görevler üstlendikleri bilinmektedir.⁵² Fakat bugünkü bilgilerimiz ışığında Frigler'de olduğunu tahmin ettiğimiz türden olumsuz etkinin bu költürlerin de askerî yapılarında herhangi bir değişim yaratıp yaratmadığı bilinmemektedir.

Attis'in Frigya'da bir tanrı statüsünde bulunup bulunmadığı ya da hangi dönemde ilahi bir değer kazandığı sıkça tartışılan bir konudur. Attis hakkında yas ve cenaze merasimi odaklı yorumlama sunan görüşe göre; költte aktif rol üstlenmiş bir Frig kralı, üst konumdaki bir rahip veya Attis adındaki soyut bir kral adına her sene yapılan cenaze merasimlerinin ve yas törenlerinin hem Yunanlılar hem de Romalılar tarafından değişik algılanması dine başka bir nitelik kazandırmıştır.⁵³ Böylece Attis'in Frig dönemi sonrasında zamanla tanrısal bir figür hâline geldiği vurgulanmaktadır. Nitekim Frigya'da Attis'in ikonografik karşılığı bulunmamaktadır.⁵⁴ Buradan hareketle Attis, Frigya'nın tarihi ve dini âdetleriyle biçimlenen ilahi bir karakter olarak ifade edilebilir. Sıklıkla Attis hakkında bilgiler sunan antik kaynakların dışında Ana Tanrıça ile arasındaki hassas ilişki, Frigya ile bulunan yakınlığını göstermektedir.

Frigya'daki köklerinden beslenerek Yunan ve Roma dünyalarına uzanan Kybele ve rahipleri, ilerleyen süreçte bu rahiplerce yapılan birtakım mistik dini törenler nedeniyle sözü edilen toplumlar tarafından hiç de hoş karşılanmayan

⁴⁶ Ovid. *Fast.* IV.221-244; Paus. VII.17.10-12; Arnob. *Adv. Nat.* V.5-7.

⁴⁷ Kumarbi Efsanesi ve Ullikummi Şarkısı için bkz. Pritchard, 1969. Yunan geleneğindeki örneği için bkz. Hes. *Theog.* 176-182.

⁴⁸ Burkert, 2018: 115.

⁴⁹ Claerhout – Devreker, 2008: 167; Roller, 2013: 299-300; Frazer, 2018: 289.

⁵⁰ Hepding, 1903: 217; Graillot, 1912: 290; Takács, 2003: 1035.

⁵¹ Graillot, 1912: 290-291; Roscoe, 1996: 213-217.

⁵² Graillot, 1912: 290-291; Munn, 2006: 157-160. Anadolu'da Efes'li Tanrıça Artemis költünde de *Megabyzos* adı verilen hadım rahiplerin varlığı bilinmektedir: Strab. XIV.1.23.

⁵³ Roller, 2013: 296-300. Benzer bir Attis-Frig kraliyeti bağlantısı ve cenaze töreni yorumu için bkz. Lancellotti, 2002: 152,155-156.

⁵⁴ Roller, 1994: 245-262.

bir hâl almıştır. İlk MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Yunan dünyasıyla oluşan yoğun münasebetler, hem dini hem de kültürel bir temas ortamını oluşturmuştur. Bu etkileşimin sonucunda tapınım Yunan dünyasına geçmiş; ancak kültün kendi inançlarına uygun bölümlerinin kabul edilmesi, aykırı bölümlerinin ise hariç tutulması şeklinde bir uyarılma süreci yürütülmüştür. Ana Tanrıça'yı Gaia, Rhea ve Demeter ile eşleştirip kendilerine benzeterek bir Yunan tanrıçası formuna sokmak istemişlerdir.⁵⁵ Fakat Ana Tanrıça'nın ve rahiplerinin toplumun üzerindeki etkin rolü engellenememiş; aksine Yunan kaynaklarında Galluslar'dan söz edilmeye başlanmıştır. Anthologia Palatina'da geçen epigramlardan rahiplere karşı olan bakış açıkça anlaşılmaktadır. Epigramlarda bir erkekte ziyade feminen yapıları ve hadımlıkları üzerinde durulan rahiplerin örgülü, bukleli ve uzun saçlarına; feminen kıyafetlerine, kokularına, tavırlarına ve incecik seslerine atıf yapılmış; müziğin ve dikkat çeken dansların kült içerisindeki önemine dikkat çekilmiştir.⁵⁶

Sıra dışı davranışlarıyla tepki çeken bu rahiplerin, Roma dünyasında da aktif bir rol üstlendikleri bilinmektedir. Fakat Roma toplumu için durum biraz farklıdır. Çünkü Kybele, II. Kartaca (Pön) Savaşı (MÖ 218-201) sırasında ve özellikle MÖ 205 yılından itibaren ünlü Kartacalı komutan Hannibal'ın gittikçe şiddetlenen baskısıyla Roma'yı tehdit etmesi sonucunda bu kötü gidişatı durdurmak için danışılan Sibylline Kitapları'nın kehanetiyle bağlantılı olarak, tek kurtuluş yolunun Roma topraklarına getirilmesi olduğu ifade edilen kurtarıcı bir tanrıçadır.⁵⁷ Bu kehanetin ümidiyle Romalılar, Küçük Asya'ya bir heyet göndererek tanrıçanın Pessinus kentinde bulunan kutsal siyah gök taşı temsilini almışlardır.⁵⁸ Küçük Asya'dan yolculuğa başlayan tanrıça temsili MÖ 204 yılı Nisan ayında "Kent Koruyucu" özelliğiyle Roma'ya varmıştır.⁵⁹ Ancak zaman içerisinde Ana Tanrıça kültün aşırı yönleri tepki oluşturmuş; rahiplerin gerçekleştirdikleri ritüeller ile benimsedikleri tutum ve davranışlar, verilen reaksiyonun güçlenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bunun üzerine Roma toplumunun aşına olmadığı ve kendine benzetemediği bu kült, Cumhuriyet zamanında (MÖ 509-27) bazı sınırlamalar getirilerek denetim altına alınmaya gayret gösterilmiştir. Kültü tecrit etmek maksadıyla alınan kısıtlama kararları, rahiplerin Roma toplumu ile temasını en aza indirme amacı taşımaktadır.⁶⁰ Fakat kültün yayılımının hızı kesilememiştir. Tanrıçanın gücünden yararlanan rahipleri daha fazla görünür olmaya başlamışlardır. Hatta Roma İmparatorluk zamanında (MÖ 27-MS 476) tümüyle yasaklanana kadar bir dönem var olan bütün kısıtlamaların kaldırıldığı ve toplumla çok fazla yakınlık kurularak nüfuzlarının daha geniş alanlara yayıldığı bir dönem yaşanmıştır.

⁵⁵ Çapar, 1978a: 186; Gasparro, 1985: 26; Takács, 2003: 1036; Burkert, 2018: 120.

⁵⁶ Anth. Pal. VI.217; VI.218; VI.219; VI.220; VI.234; VI.237.

⁵⁷ Liv. XXIX.10.4-8; Amm. Marc. XXII.9.5; Ovid. *Fast.* IV.255-265; Vermaseren, 1977: 39; Çapar, 1978a: 170-173; Turcan, 1996: 35; Doğanç, 2019: 630-631; Doğanç, 2020: 290.

⁵⁸ Diod. Sic. XXXIV.33.2; Strab. XII.5.3; Liv. XXIX.11.5-8; Arnob. *Adv. Nat.* VII.49; Hdn. I.11.1; Amm. Marc. XXII.9.5. Ana Tanrıça'nın suretinin teslim alındığı yere dair Livius (Liv. XXIX.10.4-11.8) ve isimlerini verdiğimiz diğer yazarlar Pessinus'a vurgu yaparken; Varro, Pergamon'daki Megalesion Tapınağı'ndan (Varro, *Ling.* VI.15); Ovidius da kutsal İda Dağı'ndan bahsetmektedir (Ovid. *Fast.* IV.263-264).

⁵⁹ Çapar, 1978a: 174,177; Doğanç, 2020: 290-291.

⁶⁰ Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19; Graillot, 1912: 75-77; Vermaseren, 1977: 96; Çapar, 1978a: 179; Turcan, 1996: 37-38.

Roma toplumunda çeşitli müzik aletleri kullanılarak yapılan coşku dolu müzikler⁶¹ ve bu müzikler eşliğinde çılgın danslarla gerçekleştirdikleri sıra dışı törenler, kültün dikkat çeken özelliklerinden olmuştur. Bunun yanında hadım rahiplerin giydikleri sarı veya karışık renkli, bel kısmından kemerli ve kolları uzun feminen giysiler toplum tarafından oldukça göze çarpmıştır.⁶² Kolyeleri, küpeleri, yüzükleri ve göğüslerindeki kutsal imgeleri bu türden kıyafetlerinin tamamlayıcısıdır.⁶³ Yas günlerinde savurup dolaştıkları ağartılmış dağınık saçlarını⁶⁴, diğer günlerde kıvrarak ve dalgalandırarak süslemişler⁶⁵; feminen görünümelerini yüzlerine yaptıkları makyajlarla pekiştirmişlerdir.⁶⁶ Buradan hareketle yayılım gösterdiği toplumları derinden etkileyen Kybele'nin ve hadım rahiplerinin Frig toplumu üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı düşünülemez. Elbette zaman içinde kültürel etkileşimlerin yol açtığı bazı değişimlerin olması mümkündür. Fakat gücünü Frig kökenlerinden alarak belirli bir oranda Frigler tarafından yapılan tapınım geleneğinin Yunanlılar ve Romalılar tarafından yapıldığını düşünmek olasılıkla doğru olacaktır. Zira Romalılar'ın, tanrıçanın onuruna düzenledikleri törenlerde Frig âdetlerine göre tapındıkları antik kaynaklarda yazmaktadır.⁶⁷ Böylelikle Yunan ve Roma kaynaklarında görülen kült geleneklerinin Frigya kökeninden izler barındırdığı ve hadım rahiplerin de kökeni Frigya'ya uzanan kadim bir geleneğin temsilcisi oldukları unutulmamalıdır.

Ana Tanrıça'nın rahipleri hakkında en iyi bilgileri Yunan ve Roma dönemi kaynaklarından öğrenmemize rağmen Frig dönemi Paleo-Frigçe yazıtların sayıca azlığı ve anlamlarının tam olarak çözülememiş olmasının yanında bir de ortaya çıkarılan arkeolojik buluntuların sınırlılığı, bu konuya ilişkin bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Fakat mevcut buluntular ele alındığında birtakım ipuçları sunmaktadır.

İlk olarak Gordion'da ortaya çıkarılan ve tanrıçanın diğer betimlerine oranla çok daha ufak boyutta bulunan iki farklı figürin, Frigler'deki hadım rahiplik kurumuna ilişkin bazı ipuçları içermektedir. Kısa saçlarının ve genç erkeklere ait olabilecek sakalsız erkeksi yüz hatlarının yanında bir de ellerinde tuttıkları atribülerden dolayı bu figürinlerin tanrıça ile yakın bir bağlantısının bulunması ve tanrıçanın kendisinden çok kültünde hizmetli hadım rahipleri yansıtması çok yüksek bir ihtimaldir.⁶⁸ İlaveten, Gordion'da Rodney S. Young tarafından gerçekleştirilen kazılarda bulunan ve Boğazköy Kybelesi'nde Ana Tanrıça'ya eşlik eden müzisyenler ile oldukça benzerlik gösteren kireçtaşından şekillendirilmiş bir erkek başı da olasılıkla bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁶⁹ Sözü edilen Boğazköy Kybele tasviri, hem tanrıçanın yalnız olarak tasvir edilmediği tek örnek hem de Frig kült geleneklerinde müziğin önemini

⁶¹ Müziğin törenlerdeki önemi için bkz. Diod. Sic. III.58; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Catull. LXIII; Strab. X.3.7,16; Firm. Mat. XVIII.1; Ovid. *Fast.* IV.181-244.

⁶² Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Apul. *Met.* VIII.27; Firm. Mat. IV.2; Graillot, 1912: 297; Vermaseren, 1977: 97.

⁶³ Polyb. XXI.6.7; Polyb. XXI.37.5-7; Dion. Hal. *Ant. Rom.* II.19.4-5; Vermaseren, 1977: 97.

⁶⁴ Ovid. *Fast.* IV.243-244; Arnob. *Adv. Nat.* V.7,16.

⁶⁵ Arnob. *Adv. Nat.* II.41; Firm. Mat. IV.2.

⁶⁶ Apul. *Met.* VIII.27; Firm. Mat. IV.2.

⁶⁷ Arr. *Tact.* XXXIII.4; Serv. *Aen.* XII.836.

⁶⁸ Mellink, 1983: 352, Taf. 72/1-3, 72/4-5.

⁶⁹ Young, 1968: 233-234, Pl.72, Fig.10.

vurgulayan eşsiz bir kanıttır. Burada tanrıçaya eşlik eden sakalsız ve daha küçük formdaki iki müzisyenin tanrıça ile eşit olmadıkları anlaşılabilir gibi erkeklerin coşkulu müzikler ile birlikte hadım olma ritüelini gerçekleştirerek erkekliklerinden Ana Tanrıça uğruna vazgeçtikleri dini törenlerin Frigya'daki mevcudiyetinin olasılıkla en somut işaretlerinden birini sunmaktadır.⁷⁰

Hadım rahiplik kurumunun Frigler'de bulunduğuna ilişkin bir başka ciddi işaret de Antalya yakınlarındaki Elmalı Bayındır D Tümülüsü'nden gelmektedir. Coğrafi olarak Frigya'nın sınırlarından uzak olan fakat çok sayıda Frig maddi kültür unsuru barındıran bu tümülüste ortaya çıkarılan gümüş heykelciğin, boydan uzun elbisesinin, kemerinin ve polosunun tanrıçanın ikonografisiyle benzerliği dikkatleri çekmektedir. Sakalsız oluşu ve bukleler hâlinde omuzlarına uzanan saçlarıyla maskülen bir görünüme sahip olan bu heykelciğin, boynunda ve kollarında bazı takılar bulunmaktadır. Ayrıca ellerini ön tarafta belinin çizgisinde kavuşturarak ve biraz öne doğru eğilmiş şekilde durarak kendini ilahi bir güce teslim eden görünümündedir. Bütün bu özellikleri ile Ana Tanrıça'nın kültürüne adanmış bir hadım rahip figürünü ve Frigler'de var olduğunu düşündüğümüz rahiplik kurumunun açık delillerinden birini işaret ediyor olması oldukça mümkündür.⁷¹ Söz konusu gümüş heykelcik gibi açık işaretler sunmasa de Frigler'deki rahiplik kurumu için bir önemli işaret de Kerkenes Dağ yerleşiminde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında parçalanmış bir şekilde gün yüzüne çıkarılan kumtaşı erkek heykelinden gelmektedir. Sakalı olmayan, arkaya doğru taranmış ensesinde biten saçlarıyla maskülen bir dış görünüş sunan heykel; üst tarafı düz pilesiz, etek tarafında ise pileleri bulunan bir kıyafet giymektedir. Saygıyı ifade edecek şekilde hafif ön tarafa eğilmiş duruşu ise en ilgi uyandıran özelliklerinin arasında bulunmaktadır. Bu açıdan söz konusu heykel, olasılıkla Frig dini ritüelleri için mühim fonksiyonu bulunan bir kült görevlisini yansıtmaktadır.⁷²

Yukarıda ele aldığımız unsurlar, Frigler'de var olduğunu düşündüğümüz hadım rahiplik kurumu adına merak uyandıran işaretler barındırmaktadır. Nihayetinde Kybele ve kültüründe görevli hadım rahipleri, halk üzerinde gitgide oluşturdıkları kuvvetli etkileriyle hayatlarının odak noktası hâlini almışlardır. Böylelikle Frigler'de mevcut askeri özelliklerin zamanla yitirilmesinde etkin rol oynamış olabilirler. Güçlü bir dini inancı bulunan Frigler, belki de inançları doğrultusunda zaman içerisinde bu savaşçı niteliklerini kaybetmişlerdir. Fakat zayıfladığı düşünülen askerî ruhun üzerinde dini geleneklerin etkisinden söz ederken; Frigler'in sosyolojik yani kabile örgütlenmesi yapısının veya yerleşik hayata geçişle birlikte kazandıkları tarım toplumu kimliklerinin de belli oranda katkısının bulunabileceği göz ardı edilmemelidir. Ancak gerek öncülleri Hititler'in gerekse çağdaşları Urartular ve Asurlular'ın askerî özellikleri göz önüne alındığında, Frigler'de bu tür yankı uyandıran askerî galibiyetlerden günümüz bilgileri bağlamında bahsedemiyor olmamız üzerinde düşünülmesi gereken bir durum olarak görülmelidir.

O hâlde, ilk sormamız gereken soru, "Frigler, Midas zamanında ne oldu da Anadolu'da etkin bir güce ulaştılar?" sorusu olmalıdır. Bu sorunun cevabı

⁷⁰ Vermaseren, 1977: Pl.10; Roller 2013: 77, Res.10.

⁷¹ Özgen – Özgen, 1988: 38,190, Res.41; Roller 2013: 130-132, 297, Res.36.

⁷² Draycott – Summers, 2008: 10 vd., Pl.85-90.

Midas'ın siyasi yapısında gizlidir. Zira Frigler'de yaşanan altın çağın Midas'ın çok taraflı bir aktif dış politika anlayışı takip ederek askerî eksikliğin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçları yok etme çabasından ve takip ettiği bu anlayışta başarı kazanmasından oluştuğunu söyleyebiliriz. Ancak burada belirtmeliyiz ki, söz konusu etkin dış politikanın tarafları olan diğer devletlerin bir araya gelerek iş birliği yapmalarının ardındaki sebepler birbirinden farklıdır. Frigler zayıflayan askerî niteliklerinin yanında ekonomik çıkarları üzerindeki Asur tehdidini bertaraf etme amacı taşırken; Urartular ve Geç Hititler bakımından Asur baskına maruz kalmalarından kaynaklı olarak güvenlik kaygılarının öncelikli amaçlarını oluşturduğunu belirtmek muhtemelen doğru olacaktır. Bu suretle Midas dönemi Frig dış siyasetini ve dönemin koşullarını detaylarıyla ele almak fayda sağlayacaktır.

Midas Dönemi Frig Dış Politikası

Bugünkü bilgiler ışığında Frig askerî yapısı tam aydınlatılabilmemiş değildir. Homeros'a (MÖ 8. yüzyıl) atfedilmiş olan İlyada Destanı'nda savaşçı bir toplum olarak gösterilirken⁷³; Strabon (MÖ 64-MS 21) tarafından barışsever insanlar olarak gösterilmişlerdir.⁷⁴ Herodotos (yak. MÖ 484-424) ise Frig askerlerine dair kısmen benzetme yoluyla bilgi vermektedir.⁷⁵ İlginçtir ki Frigler, ilerleyen dönemlerde korkak insanlar olarak tanımlanmıştır.⁷⁶ Bu aktarımların dışında Frigler'in askerî özelliklerini yansıtabilecek önemli arkeolojik verilere bilhassa Gordion⁷⁷ ve Pazarlı⁷⁸ gibi yerleşim merkezlerinden ulaşılmıştır. Ayrıca Frig kale yerleşimleri⁷⁹ de konuya ilişkin birtakım işaretler sunabilir. Fakat tüm bu bilgilerin sınırlılığı askerî yapılarına karşı kuşkuları beraberinde getirmektedir. Dahası, bir Frig kralına ait olan görkemli MM Tümülsü'nde ve diğer önemli tümülüslerde Frig uygarlığının ürünleri olan çok sayıda mezar armağanlarının varlığına rağmen silah, kalkan veya zırh türünde stratejik askerî buluntuların bulunmaması⁸⁰ bizce Frigler'in askerî zayıflığının en somut kanıtlardan biri olarak görülmektedir.

Bu bilgilerden yola çıkarak, Frigler'in askerî özellikleri ön planda olan bir toplum olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise Kybele inancının bir gereği olan erkeklerin hadım olmak yoluyla tanrıçaya bağlılıklarını sundukları dini ritüellerin, Frigler'i askerî niteliklerinden uzaklaştırarak yetersiz bir hâle dönüştüren güçlü etkisidir. Ana Tanrıça ve hadım rahiplerinin Frig toplumu üzerindeki etkileri, askerî karakterlerinde bazı olumsuz sonuçlar yaratmıştır. Bu inancın tüm yaşamlarında etki göstermesiyle beraber askerî nitelikleri farklılaşmış, başta bulunan savaşçı ruh bu güçlü nüfuz doğrultusunda gitgide

⁷³ Hom. *Il.* II.861-863.

⁷⁴ Strab. XII.7.2.

⁷⁵ Hdt. VII.73.

⁷⁶ Hall, 1989: 124; Tüfekçi Sivas, 2007: 11.

⁷⁷ Megaron 3'te ortaya çıkarılan fildişi Frig süvari örneği için bkz. Young, 1960: Pl. 60, Fig. 25/c. Megaron 3'te ortaya çıkarılan ahşap Frig süvari örneği için bkz. Işık, 1991: Pl. XVI/b. Bir geyik avı sahnesindeki Frig piyadesi için bkz. Işık, 1991: Pl. XIV/a-b. Megaron 2'de ortaya çıkarılan kaya parçalarındaki çizimler için bkz. Roller, 2009: 52 vd., No. 2-ST 256, 14-ST 268, 33-ST 293, 37-ST 297.

⁷⁸ Pişmiş toprak mimari levhalardaki Frig piyade temsilleri için bkz. Koşay, 1941: Lev. XXI-XXIV.

⁷⁹ Frig kale tipi yerleşimler için bkz. Erdan, 2016: 51.

⁸⁰ Young, 1981: 268; Kohler, 1995: 213.

zayıflamıştır. Midas dönemindeki söz edilen başarılarının sırrı ise kralın politik kişiliğinde gizlidir. Döneme ilişkin kayıtlardan anlaşıldığına göre, diplomatik bir karakteri bulunan Midas'ın, var olan durum ve şartları doğru bir biçimde çözümleyerek değişen koşullara göre siyasi hamlelerde bulunması neticesinde gelişen güçlü bir devlet konumuna gelmişlerdir. Özellikle MÖ 718-705 yılları arasında gerçekleşen siyasi iş birliklerinden bu durum çok iyi anlaşılmaktadır.

Frig kralı Midas ile Asur kralı II. Sargon'u karşı karşıya getiren ilk ciddi hadise MÖ 718 yılında gerçekleşmiştir. Midas'ın Sinuktu (=Aksaray) kralı Kiakki'yi yanına çekerek Asur'a karşı harekete geçirmesi, bu mücadelelerin başlangıcını oluşturmaktadır. Gerçekleşen isyan sonucunda Sargon, Sinuktu kralı Kiakki'ye karşı sefere çıkmış, kenti de yağma etmiştir. Ardından Kiakki'yi tahtından indirmiş ve karşılığında egemenliğini tanıyan Atuna'lı Kurti'yi tahta geçirip alınacak vergileri de arttırmıştır.⁸¹

MÖ 717 yılında tarafların bir kez daha karşı karşıya geldiği ve Kargamış kralı Pisiris'in Frig kralı Midas'ın da yönlendirmesiyle II. Sargon'a isyan ettiği bilinmektedir. Pisiris ile Midas arasında sağlanan bu anlaşmayı Urartu kralı I. Rusa'nın (MÖ 735-714) da desteklemesi sonucunda artık Sargon için harekete geçme zamanı gelmiştir. Büyük bir günah işlemekle suçlanan Kargamış kralı Pisiris'e karşı harekât düzenlenerek şehir kısa zamanda alınmış, bütün mallar ele geçirilmiş; Pisiris ve ailesi, taraftarlarıyla beraber Asur'a götürülmüştür. Asur eyaletine hâline getirilen bölgeye Asurlu yerleşimciler yerleştirilmiştir.⁸²

Yukarıda söz edilen her iki gelişmeye de bakıldığında, Midas'ın bölgede bulunan diğer güçlerle politik temaslar kurarak takip ettiği tehditkâr siyasi yaklaşımın Sargon tarafından bir problem olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Askerî zayıflığının bilincindeki Midas, sadece böyle ittifaklarla birlikte Asur'a karşı savaş verebileceğini ve kazanımlar sağlayabileceğini tahmin etmektedir. Bu rekabet sırasında Midas'ın, güçlü Asur ordusuyla ortaya çıkabilecek çatışmalardan olabildiğince kaçındığı ve diğer güçleri Asur'a karşı kıskırtmak suretiyle Asur'un başkaldırılarıyla uğraşmasına yol açacak şekilde bir yıpratma siyaseti takip edildiği görülmektedir.⁸³

Que toprakları yoluyla Akdeniz'e çıkarak bölgedeki iktisadi potansiyelden yararlanmak, Midas'ın izlediği politikada en önemli hedeflerden biridir. Midas, politik kişiliğini tekrar ortaya koyarak, Que bölgesinde Asur adına bir diğer tehlike oluşturan Ionialılar ile anlaşma sağlamış ve Sargon'un siyasetine engel olmaya çalışmıştır.⁸⁴ Que'nin zenginlikleri konusunda çıkarlarını tehdit edecek hiçbir iş birliğine tahammül edemeyen II. Sargon, MÖ 715 tarihinde Midas'ın Que'de görülen muhalif faaliyetlerini engellemek amacıyla harekete geçmiş; Harrua, Ushnanis ve Qumasi gibi hudut kalelerini yeniden kazanmıştır.⁸⁵

⁸¹ Luckenbill, 1927: 4, nr.7; 26-27, nr.55; Hawkins, 1982: 417-418; Hawkins, 1994: 271; Kalaç, 1999: 133; Yiğit, 2000: 184-185; Vassileva, 2011: 198; Bryce, 2012: 145-146; Köroğlu, 2018: 169.

⁸² Luckenbill, 1927: 4, nr.8; Hawkins, 1982: 418; Hawkins, 1994: 271; Vassileva, 2011: 198; Bryce, 2012: 280-281; Elayi, 2017: 88; Köroğlu, 2018: 169; Doğanç, 2018: 9.

⁸³ Elayi, 2017: 88.

⁸⁴ Lanfranchi, 2000: 18-20.

⁸⁵ Luckenbill, 1927: 7, nr.16; 7-8, nr.18; Hawkins, 1982: 418; Vassileva, 2011: 198; Bryce, 2012: 281; Elayi, 2017: 89, 93; Köroğlu, 2018: 169; Doğanç, 2018: 12.

II. Sargon tarafından bu dönemde asıl tehdidin Frigler yerine Urartular olarak görüldüğünü, MÖ 714 yılında Urartular üzerine başlattığı kapsamlı bir seferden anlamak mümkündür.⁸⁶ Buradan II. Sargon'un Midas'ı öncelikli bir sorun olarak görmediği anlaşılmaktadır. Eğer Sargon, Midas'ı tehlikeli bir güç olarak görseydi, MÖ 714 tarihinde çetin tabiat ve iklim koşullarına rağmen Urartular'a karşı düzenlediği meşhur askerî harekâtının benzerini erişilmesi daha zahmetsiz coğrafyada yer alan Frigler'e karşı da yapması beklenebilirdi. Belki de mesafenin uzunluğu ya da diğer farklı gerekçeler bu tür bir harekâtı mümkün kılmamıştır. Fakat Sargon, hakikaten Frigler'i tehditkâr bir rakip olarak değerlendirseydi, bu tür seferin düzenlenmesi uzak bir ihtimal değildir.

MÖ 713 yılına gelindiğinde, bu kez Midas'ın ve Urartular'ın desteğini alan Tabal kralı Ambaris, Asur egemenliğine karşı ayaklanmıştır. Başlangıçta bir iyi niyet göstergesi olarak Sargon tarafından babası Hulli'den sonra Tabal (Bit-Burutaş) kralı yapılan, kızı Ahat-abişa ile evlendirilen ve Hilakku topraklarının çeyiz yerine verildiği Ambaris; sadakat dışı bir yaklaşım sergileyerek Frig kralı Midas ve Urartu kralı I. Rusa ile iş birliği kurma çabası göstermiştir. Sargon gördüğü bu davranış karşısında Tabal üzerine bir askerî harekât düzenlemiş, Ambaris'i yenilgiye uğratarak sürgün etmiş; burayı da bir valinin idaresinde Asur eyaletine dönüştürmüştür.⁸⁷ Bu olaydan sonra II. Sargon, MÖ 712-711 tarihlerinde Frig ve Urartu sınırlarında oluşabilecek tehlikelere yönelik hudut hattına savunma maksadıyla kaleler yaptırmıştır. Bu kalelerden beşi Urartular için yaptırılırken; Usi, Usian ve Uargin kaleleri de Frigler için yaptırılmıştır.⁸⁸

MÖ 709 yılına gelindiğinde, Midas'ın farklılaşan koşullara göre uyguladığı siyasi yaklaşımlarının yeni bir şekli görülmektedir. Bu döneme değin Asur tehdidine karşı muhalif politikaların önde gelen bir ismi olan Midas, bu dönem itibariyle tezat bir siyasi yaklaşım benimseyerek Asur'a yakınlaşma politikası izlemiştir. Midas'ın bu tavır değişiminin arkasında iki farklı sebebin olduğu varsayılmaktadır. Bu sebeplerden biri, Sargon'dan aldığı emir ile Que valisinin Frig topraklarına karşı gerçekleştirdiği akınlardır.⁸⁹ Öyle ki, hudut bölgesinde gittikçe yükselen Asur tehdidi, Midas'ı II. Sargon ile yakınlaşmaya sevk eden bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu gelişme karşısında Midas, Sargon ile barış yapabilmek için Asur'un Que valisine elçiler yollamıştır.⁹⁰ Konuyla ilgili Sargon'un Nimrud'ta ortaya çıkarılan ve Que valisi Aşsur-şarru-uşur'a yanıt özelliği bulunan mektubunda önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre, Que kralı Urikki'nin Asur karşıtı olarak iş birliği yapmak için Urartu kralına yolladığı 14 kişiden oluşan bir elçi grubunun Midas tarafından engellenerek sonrasında da Asur'un Que valisine verilmesi, Sargon'u memnun etmiştir. Bu tutum neticesinde II. Sargon, barış isteğine olumlu yaklaşmış; Frig esirlerinin bırakılması ve Midas'ın sarayına bir temsilci gönderilmesi emrini vermiştir.⁹¹

⁸⁶ II. Sargon'un "8. Seferi" olarak bilinen bu meşhur sefere dair bilgi için bkz. Çilingiroğlu, 1976-1977: 235-270.

⁸⁷ Luckenbill, 1927: 11, nr.25; 26-27, nr.55; Hawkins, 1982: 419; Hawkins, 1994: 272; Kalaç, 1999: 133; Yiğit, 2000: 184; Vassileva, 2011: 198; Elayi, 2017: 101-102; Doğanç, 2018: 13.

⁸⁸ Luckenbill, 1927: 12, nr.27; Barnett, 1975: 426; Kinal, 1998: 256.

⁸⁹ Luckenbill, 1927: 21-22, nr.42; 36-37, nr.71.

⁹⁰ Luckenbill, 1927: 22, nr.43.

⁹¹ Parpola, 1987: 4-7, No.1; Hawkins, 1994: 272; Vassileva, 2011: 198-199; Elayi, 2017: 88-89.

Midas'ı Asur ile yakınlaşmaya zorlayan bir diğer ve olasılıkla en mühim sebep ise Kimmerler olabilir. Aslında Güney Rusya dolaylarında yaşam süren ve Herodotos tarafından aktarıldığı üzere⁹², İskitler'in baskısıyla göç etmeye zorlanmalarının ardından Kafkaslar yolunu kullanarak Anadolu coğrafyasına giren Kimmerler; MÖ 8. yüzyılın son dönemlerinde burada ciddi bir güç olarak görünmeye başlamışlardır. Urartular üzerinden iç kısımlara genişleyerek MÖ 7. yüzyıl sonları ile MÖ 6. yüzyıl başlarına kadar bu tehditkâr etkinliklerini sürdürmüşlerdir.⁹³ Böylece kısa süre içinde Kimmer baskısıyla karşı karşıya kalan Midas, II. Sargon ile yakınlaşma politikası benimseyerek barış yapmayı arzu etmiştir. Çünkü Midas için Kimmerler ile mücadele edebilecek yegâne güç Asur İmparatorluğu'nun askeri gücüdür. Muhtemelen Midas, Asur ile yakınlaşarak Kimmerler'in karşısına alternatif bir askeri güç çıkarmayı ve oluşacak zayıflık durumundan faydalanmayı düşünmektedir.

Bu amaçla hareket eden Midas'ın, Asur yardımlarını elde etmek üzerine kurduğu siyasetinin başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır. Fakat II. Sargon, MÖ 705 tarihinde Tabal'da muhtemelen Kimmerler karşısında yaptığı bir savaş sırasında yaşamını yitirmiştir.⁹⁴ Böylece Sargon'un vefatıyla artık en kuvvetli dostunun desteğinden mahrum kalan Midas, tehditlere tek başına karşı koymak mecburiyetinde kalmıştır. Strabon, Kimmerler'e karşı koyamamanın verdiği keder ile Midas'ın boğa kanı içmek suretiyle hayatını sonlandırdığından bahsetmektedir.⁹⁵ Fakat bu kralın Frigler'e altın çağlarını yaşatan efsanevi Midas olmadığı, aynı adı taşıyan farklı bir kral olabileceği düşünülmektedir.⁹⁶ Hakikaten Asur kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) zamanına yerleştirilen bir kehanet yazısında Midas'ın Kimmerler ile iş birliğine atıfta bulunmaktadır.⁹⁷ Buradan Midas'ın diplomatik kişiliğini kullanarak Kimmerler ile iş birliği yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Belki de bu ittifak sayesinde Midas (I. Midas), topraklarını bir süre Kimmer tehdidinden korumayı başarmıştır. Ancak sonraki süreçte yine Esarhaddon dönemine tarihlenen bir başka metinde bu kez Midas'tan bir kent beyi olarak söz edilmiş ve bu durum artık Frig tahtında efsanevi Midas ile aynı ismi taşıyan farklı bir kralın (II. Midas) bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁸ Kaynaklarda boğa kanı içmek suretiyle hayatını sonlandırdığı belirtilen Midas'ın ise yine aynı adı taşıyan başka bir Midas (III. Midas) olduğu ifade edilmiştir.⁹⁹ Sonuç olarak efsanevi Midas'ın başarılarının, ölümü sonrası yerini alan krallar tarafından devam ettirilememesi Frigya'yı Kimmerler karşısında oldukça savunmasız bırakmıştır. Böylece Kimmerler ile mücadele edemeyen Frigler, zaman içinde gittikçe zayıflamışlardır.

Midas'ın diplomatik karakterinin en görünür örneklerinden bir diğeri de ülkenin batısında yer alan komşuları ile geliştirdiği dostane ilişkilerdir. Bu durum Midas'ın, diplomasi araçlarını gayet yararlı bir şekilde kullandığının kanıtıdır. Nitekim söz konusu bu yakın ilişkiler, menfaatlere ulaşım açısından ihtiyaç duyulan iş birliği ortamını da beraberinde getirecektir. Herodotos'un

⁹² Hdt. I.15; Memiş, 1987: 25-26.

⁹³ Tarhan, 1979: 355; Durmuş, 1997: 273; Kınal, 1998: 258; Köroğlu, 2018: 170.

⁹⁴ Hawkins, 1982: 419; Bryce, 2012: 288; Elayi, 2017: 103, 241; Doğanç, 2018: 13.

⁹⁵ Strab. I.3.21.

⁹⁶ Berndt-Ersöz, 2008: 21-29.

⁹⁷ Berndt-Ersöz, 2008: 18-19,29; Vassileva, 2011: 203; Yıldırım, 2022: 479-480.

⁹⁸ Berndt-Ersöz, 2008: 19,29; Yıldırım, 2022: 480.

⁹⁹ Berndt-Ersöz, 2008: 29.

aktardığı üzere, kral Midas'ın görkemli tahtını Delphoi'de bulunan Apollon Tapınağı'na armağan etmesi¹⁰⁰, bilhassa Yunan anakarasıyla yakınlık sağlama politikası izlediğine ilişkin mühim bir referanstır. Tahtın görkemi ile Midas'ın nüfuzu arasındaki bu yakın ilişkinin gösterilmek istendiği de anlaşılmaktadır. Böylece Midas olası bir ittifak için gereken yakınlığı sağlamış olacaktır.

Devletler arası yakınlık oluşturmanın bir başka aracı siyasi evliliklerdir. Bu suretle Midas'ın Kyme hükümdarının kızı Hermodike (veya Demodike)¹⁰¹ ile gerçekleştirdiği evliliğin siyasi bir amaca hizmet ettiği açıktır. Midas'ın izlediği tüm stratejilerin başlıca sebebinin çoğunlukla politik iş birliği maksadı taşıdığı görülmektedir. Böylece, iş birliği sayesinde Asur karşısı politikalar için destek sağlanacağı gibi Midas'ın Akdeniz'e erişerek çıkarlarına uygun faaliyetlerde bulunmasına da imkân tanınacaktır. Sonuç olarak Frigler, Kimmerler'e daha fazla karşı duramamışlar ve büyük kral Midas'ın ardından zaman içerisinde zayıflayarak siyasi birliklerini kaybetmişlerdir.

Sonuç

Frigler'in Anadolu'ya geçmelerinin ardından benimsedikleri düşünülen Kybele inancı, gücünü yalnızca dini inanışta değil; her alanda göstererek ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Bu inancın bir zorunluluğu olarak erkeklerin kendilerini hadım etmek suretiyle tanrıçaya bağlılıklarını sundukları dinsel ritüeller, bizce güçlü askerî özelliklerinden uzaklaşmalarında etkili olmuştur. Bu noktada, Frigya'da gerçekleştirilen kült âdet ve ritüellerine rasyonel bir açıklama getirebilmek adına Attis'in ilerleyen dönemlerde tanrısallaştırıldığı bir süreç mantıklı görünmektedir. Ancak, Attis her ne kadar efsanevi bir karakteri sembolize etse de Frigya'daki kaynağından gücünü alan ayinler ve ritüeller içeriği gerçektir. Doğal olarak süreç boyunca çeşitli toplumların etkileriyle bir genişleme oluşması muhtemeldir. Fakat gücünü köklerinden desteklemeyen herhangi bir kült geleneğinin ve ritüelinin uzun zaman varlığını sürdürmesi pek olası değildir. İlginçtir ki, kültün Roma'ya aktarımı sürecinde Kybele'ye bir savaş tanrıçası olarak görüldüğü için değil, Frigler'de olduğu gibi tanrıçanın koruyucu rolünden faydalanılmak üzere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Lakin ilerleyen süreçte kült görevlisi hadım rahiplerin ve Frig kökenine vurgu yapılan dini ritüellerin Roma toplumu üzerindeki olumsuz etkisi, oluşan tepkilerin tanrıçadan ziyade rahiplerinin üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Frigler'de Kybele'nin ve hadım rahiplerinin toplum üzerindeki güçlü etkisi düşünüldüğünde, onların savaşçı yönlerini olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz. Zira erkeklerin kendilerinden Kybele'nin hizmetine girmek adına vazgeçtikleri kült törenlerinin; gerek Ana Tanrıça'nın gerekse Frig halkının gözünde ciddi bir saygınlığının bulunduğu ve itibar kazanılması için yapıldığı düşünülebilir. Ancak burada Frig toplumunda her erkeğin bu dinsel ritüeli gerçekleştirdiğini söylemek doğru değildir. Gerek tanrıçanın Frigler nazarındaki tekil konumu gerekse uğruna gerçekleştirilen dikkat çekici dini törenlerin meydana getirdiği tepki, törenlere katılımın sağlanmasındaki en önemli faktörlerden biri olabilir. Buna karşın, inançlarını Kybele'nin hizmetine girmeden devam ettirenler de vardır. Efsanevi Frig kralı Midas'ta olduğu gibi, Frig krallarının kült içerisinde kazandıkları saygın statüleri sebebiyle tanrıçanın hizmetkârlığını değil, dinin

¹⁰⁰ Hdt. I.14.

¹⁰¹ Aristot. *Frag.* 611.37; Poll. *Onom.* IX.8.

koruyuculuğu rolünü sürdürdüklerini; bu misyonun da krallara olasılıkla kült içerisinde dini bir prestij kazandırdığını ifade edebiliriz. Böylelikle hadım olma geleneğinin yalnızca kült personelleri ile kısıtlı olduğunu, fakat toplumun üzerinde bıraktığı etkinin ise baskın olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer açıdan ise Frig etkinliğini azaltan kült âdet ve ritüelleri ile kült personelleri gibi iç dinamiklerin dışında dönemin değişen siyasi ve demografik dış dinamiklerinin de bu etkinliğin azalmasında önemli bir payının bulunabileceği göz ardı edilmemelidir.

Çoğunlukla Thrak kökleri, erken dönemlerdeki yerleşik olmayan hayat tarzları ve bazı merkezlerde bulunan piyade veya süvari betimleri sebebiyle genellikle Frigler'in askerî karakterlerinin gücü vurgulanmıştır. Fakat eldeki veriler değerlendirildiğinde askerî yapılarının zayıf olduğu görülmektedir. Zira Kybele inancına bağlı olarak savaşçı ruhları zayıflamış ve giderek askerî özelliklerinden uzaklaşmışlardır. Elbette burada tamamen yok olmuş bir askerî güçten bahsetmek mümkün değildir. Savunma ve korunma amaçlı sınırlı bir askerî güçleri bulunmaktadır. Ancak bu askerî gücün nitelik açısından oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

MÖ 8. yüzyılda Anadolu'da ilgi uyandıran bir konum elde eden Frigler'in, söz konusu gücünün kaynağı olarak savaşçı özelliklerini değil, Midas'ın güçlü diplomatik kişiliğini gösterebiliriz. Midas aktif bir dış politika izleyerek, hem Batı komşularıyla ilişkilerini geliştirmiş hem de Doğu komşularıyla Asur tehdidine karşı ittifaklar kurmuştur. Asur İmparatorluğu karşısında yalnız başına mücadele etmenin yetersiz kalacağını gören Midas'ın, bu girişimleri sonucunda oluşturulan çok taraflı askerî ittifaklar, Asur için daima bir problem olarak algılanmıştır. Midas'ın herhangi bir sıcak çatışma yerine diğer devletlerle iş birliği yapması ve Asur karşısı bir oluşum kurmasının sebebi muhtemelen savaşçı yönlerinin zayıflamış olmasıdır. Burada oluşan boşluğu çok taraflı askerî ittifakların içerisinde yer alarak kapatmak istemişlerdir. Öyle ki, değişen koşullara göre politikalarını belirleyen Midas, yaklaşan Kimmer tehlikesine karşı ani değişiklik yaparak Asur İmparatorluğu ile yakınlaşma politikası izlemiştir. Kimmerler'e yalnız karşı koyamayacağını gören Midas, bu tehlikeyi Asur'un yardımıyla atlabileceğini düşünmüştür. Nihayetinde Kybele inancına bağlı olarak askerî yönleri zayıflamış olan Frigler; Midas'ın politik karakter yapısının sayesinde dikkat geçen bir güç olmuşlardır. Ancak İnanna/İstar kült gelenekleriyle şekillenmiş hadım rahiplik uygulamasının Frigler'de özellikle Midas dönemine ışık tutan kayıtlarda yer almadığının da altının çizilmesi gereklidir. Efsanevi kral Midas döneminden itibaren etkisi yoğun bir şekilde hissedilen Ana Tanrıça Kybele'nin ve hadım rahiplerinin artan nüfuzu karşısında olumsuz etkilenmeye başlayan askerî özelliklerin, bu sürecin sonrasında da devam eden siyasi varlığa rağmen etkisinin zamanla gittikçe azaldığını ifade etmek doğru olacaktır.

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*, translated by John C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1940.
- Anth. Pal. (=Anthologia Palatina). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Greek Anthology*, translated by W. R. Paton, London: W. Heinemann, LCL, 1920.
- Apul. *Met.* (=Apuleius, *Metamorphoses*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Golden Ass: Being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*, translated by W. Adlington, London: William Heinemann, LCL, 1924.
- Aristot. *Frag.* (=Aristotle, *Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aristotelis Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*, edited by Valentinus Rose, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1886.
- Arnob. *Adv. Nat.* (=Arnobius, *Adversus Nationes*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes*, translated by A. H. Bryce-H. Campbell, Edinburgh: T.&T. Clark, 1871.
- Arr. *Tact.* (=Arrianus, *Tactica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Arriani Nicomediensis Scripta Minora*, translated by R. Hercher-A. Eberhard, Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1885.
- Catull. (=Catullus, *Carmina*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Bütün Şiirleri: Veronali Catullus'un Kitabı*, Çev.: Çiğdem Dürüşken-Erdal Alova, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Library of History*, Vol.II, translated by C. H. Oldfather, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1967.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Library of History*, Vol.XII, translated by F. R. Walton, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1984.
- Dion. Hal. *Ant. Rom.* (=Dionysius Halicarnasseus, *Antiquitates Romanae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, translated by E. Cary, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1960.
- Firm. Mat. (=Julius Firmicus Maternus). Kullanılan Metin ve Çeviri: *De errore profanarum religionum*, edited by K. Ziegler, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1907.
- Hdn. (=Herodianus). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, translated by E. C. Echols, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1961.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, çev. M. Ökmen, 12. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- Hes. *Theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Hesiod, *Theogony, Works and Days, Testimonia*, edited and translated by G. W. Most, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 2006.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *Ilias*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat-A. Kadir, 9. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Liv. (=Livius, *Ab Urbe Condita*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Livy, *History of Rome*, translated by F. G. Moore, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1949.
- Ovid. *Fast.* (=Ovidius, *Fasti*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Ovid, *Fasti*, translated by J. G. Frazer, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1989.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece, Volume II*, translated by A. R. Shilleto, London: George Bell & Sons, 1886.
- Plin. *Nat.* (=G. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *Natural History*, translated by H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961.
- Plut. *De Is. et Os.* (=Plutarkhos, *De Iside et Osiride*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarch, *Moralia*, translated by F. C. Babbitt, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1936.
- Poll. *Onom.* (=Pollux, *Onomasticon*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Iulii Pollucis, *Onomasticon*, Lipsiae: in Libraria Kuehniana, 1824.
- Polyb. (=Polybius, *Historia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Polybius, *The Histories*, translated by W. R. Paton, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1978.
- Serv. *Aen.* (=Servius, *Commentarius in Vergilii Aeneida*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, edited by Georgivs Thilo-Hermannvs Hagen, Lipsiae: in aedibvs B. G. Tevbneri, 1884.
- Steph. Byz. *Eth.* (=Stephanos Byzantios, *Ethnika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephani Byzantii, *Ethnicorum Quae Supersunt*, edited by A. Meinekii, Berolini: impensis G. Reimeri, 1849.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, translated by H. L. Jones, London: William Heinemann, LCL, 1917.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, translated by H. L. Jones, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1961; *Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, 4. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Varro, *Ling.* (=Varro, *De lingua Latina*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Varro, *On the Latin Language*, Cambridge: Harvard University Press, LCL, 1938.

Modern Kaynaklar

- ALTIN, O., 2022. *Phryglerde Din ve Askerî Yapı İlişkisi*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- BARNETT, R. D., 1975. "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History*, C. II/2, Cambridge University Press, Cambridge, ss.417-442.
- BERNDT-ERSÖZ, S., 2008. "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 57/1, ss.1-37.
- BRIXHE, C. – LEJEUNE, M., 1984. *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, C. I, Editions Recherches sur les civilisations, Paris.
- BRYCE, T., 2012. *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, Oxford.
- BRYCE, T. – BIRKETT-REES J., 2016. *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, Routledge, London - New York.
- BURKERT, W., 2018. *Antikçağ Gizem Kültleri*, Çev.: Bahadır Sina Şener, Alfa Yayınları, İstanbul.
- CLAERHOUT, I. - DEVREKER, J., 2008. *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, Çev.: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- CUMONT, F., 1910. "Gallos", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C. VII/1, J. B. Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart, ss.674-682.
- ÇAPAR, Ö., 1978a. "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, ss.167-189.
- ÇAPAR, Ö., 1978b. "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, ss.191-210.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1976-1977. "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, ss.235-270.
- DEVRIES, K. – ROSE, C. B., 2012. "The Throne of Midas? Delphi and the Power Politics of Phrygia, Lydia, and Greece", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, Ed.: C. Brian Rose, Gordion Special Studies VII, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, ss.189-200.
- DOĞANCI, K., 2018. "Geç Hitit Devletleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasal İlişkiler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, Ed.: Bekir Çınar- Cengiz Şahin - Selahattin Avşaroğlu - Erkan Akgöz, Çizgi Kitabevi, Konya, ss.6-16.
- DOĞANCI, K., 2019. "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, ss.609-640.

- DOĞANCI, K., 2020. "Roma Dininde Anadolu Kökenli Bir Tanrıça: Magna Mater", *Prehistoryadan Günümüze Kadın*, Ed.: Meral Hakman, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss.285-311.
- DRAYCOTT, C. M. – SUMMERS, G. D., 2008. *Sculpture and Inscriptions from the Monumental Entrance to The Palatial Complex at Kerkenes Dağ, Turkey*, Kerkenes Special Studies 1, Oriental Institute Press, Chicago.
- DURMUŞ, İ., 1997. "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Bellekten*, 61/231, ss. 273-286.
- ELAYI, J., 2017. *Sargon II, King of Assyria*, SBL Press, Atlanta.
- ERDAN, E., 2016. "Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı", *Asia Minor Studies*, 4/8, ss.42-64.
- ERHAT, A., 2019. *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- FRAZER, J. G., 2018. *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları -1*, Çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- GASPARRO, G. S., 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, E. J. Brill, Leiden.
- GRAF, F., 2004. "Gordius", *Brill's New Pauly*, C. 5, Ed.: Christine F. Salazar, Brill, Leiden - Boston, ss.929-930.
- GRAILLOT, H., 1912. *Le Culte de Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire Romain*, Fontemoing et cie, Paris.
- GRAYSON, A. K., 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period Volume 2, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London.
- GUNTER, A. C., 1997. "Anatolia: Ancient Anatolia", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, C. I, Ed.: Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York - Oxford, ss.127-131.
- HALL, E., 1989. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Clarendon Press, Oxford.
- HAWKINS, J. D., 1982. "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History*, C. III/1, Cambridge University Press, Cambridge, ss.372-441.
- HAWKINS, J. D., 1994. "Mita", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, C. 8, Walter de Gruyter, Berlin - New York, ss.271-273.
- HEPDING, H., 1903. *Attis, seine Mythen und sein Kult*, J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung (Alfred Töpelmann), Gieszen.
- HOFFNER, H. A., 1976. "A Join to the Hittite Mita Text", *Journal of Cuneiform Studies*, 28/1, ss.60-62.
- İŞİK, F., 1991. "Zur Entstehung der tönernen Verkleidungsplatten in Anatolien", *Anatolian Studies*, 41, ss.63-86.

- İZNİK, E., 2004. "Galluslar: İlkçağda Anadolu'daki Sıradışı Rahipler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1-2, ss.127-161.
- KALAÇ, M., 1999. "Tabal Ülkesi", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, Ankara, C. 1, ss.133-136.
- KINAL, F., 1998. *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KOHLER, E. L., 1995. *The Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports (The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations)*, Vol.II, The University Museum University of Pennsylvania, Philadelphia.
- KOPANIAS, K., 2015. "The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View", *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, Ed.: Nicholas Chr. Stampolidis - Çiğdem Maner -Konstantinos Kopanias, Koç University Press, İstanbul, ss.211-225.
- KOŞAY, H. Z., 1941. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı Raporu/Les Fouilles de Pazarlı Entreprises par la Societe d'Histoire Turque*, V/4, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KÖROĞLU, K., 2018. *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KULAÇOĞLU, B. (Ed.), 1992. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- LANCELLOTTI, M. G., 2002. *Attis, Between Myth and History: King, Priest, and God*, Brill, Leiden – Boston – Köln.
- LANE, E. N., 1996. "The Name of Cybele's Priests the "Galloi"", *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Ed.: Eugene N. Lane, E. J. Brill, Leiden - New York – Köln, ss.117-133.
- LANFRANCHI, G. B., 2000. "The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8 th and 7 th Centuries BC", *The Heirs of Assyria: Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Tvärminne, Finland, October 8-11, 1998*, Ed.: Sanno Aro - R. M. Whiting, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, ss.7-34.
- LUCKENBILL, D. D., 1926. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. I, The University of Chicago Press, Chicago.
- LUCKENBILL, D. D., 1927. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C. II, The University of Chicago Press, Chicago.
- MELLINK, M. J., 1965. "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, C. II/1-2, ss.317-325.
- MELLINK, M. J., 1983. "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel*, Band I/II, Ed.: R. M. Boehmer - H. Hauptmann, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

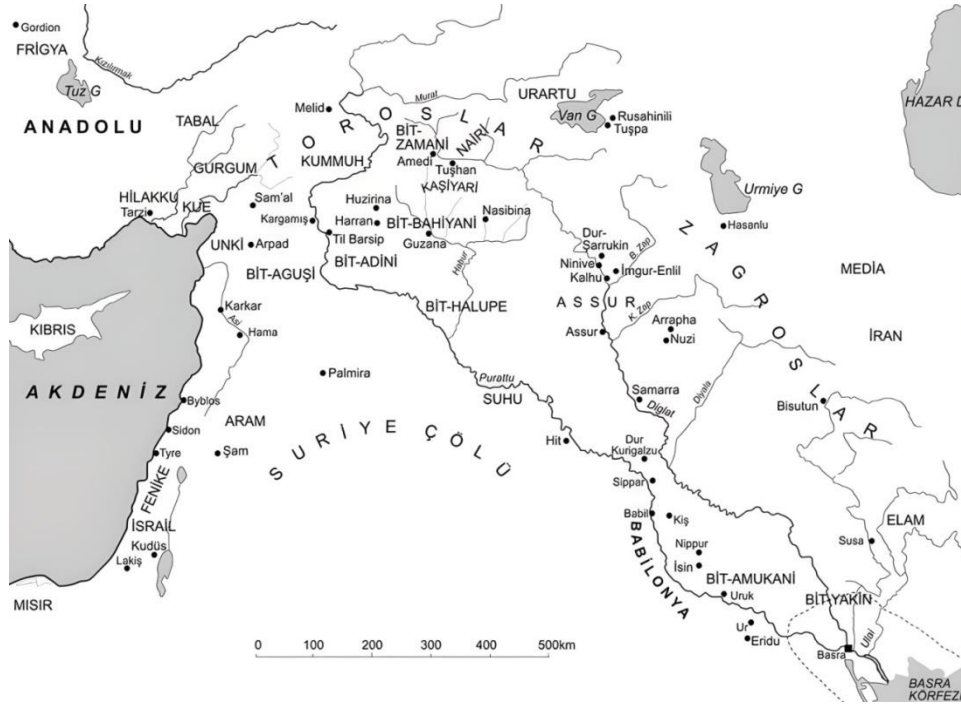
- MEMİŞ, E., 1987. *İskit'lerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E. – BÜLBÜL, C., 2014. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2022. “Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar”, *Near East Historical Review*, 12/1, ss.1-14.
- MUNN, M., 2006. *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia: A Study of Sovereignty in Ancient Religion*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London.
- MUSCARELLA, O. W., 1998. “Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th Century B.C.”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi 6-10/VII/1987 İstanbul*, Ed.: Hayat Erkanal – Veysel Donbaz – Ayşegül Uğuroğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss.149-157.
- ÖZGEN, E. – ÖZGEN, İ., 1988. *Antalya Museum*, Turkish Republic Ministry of Culture and Tourism, Ankara.
- PARPOLA, S. (Ed.), 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria I, Helsinki University Press, Helsinki.
- PRITCHARD, J. B. (Ed.), 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Third Edition, Princeton University Press, Princeton - New Jersey.
- RADNER, K., 2006. “Buchbesprechungen Wittke, Anne-Maria: Muşker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr. (= Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B Geisteswissenschaften 99)”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 96/1, ss.144-149.
- RAPP, W., 1884-1890. “Attis”, *Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie*, C. I, Ed.: W. H. Roscher, Druck Und Verlag Von B. G. Teubner, Leipzig, ss.715-727.
- REIN, M. J., 1996. “Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type”, *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Ed.: Eugene N. Lane, E. J. Brill, Leiden - New York – Köln, ss.223-237.
- ROLLER, L. E., 1994. “Attis on Greek Votive Monuments; Greek God or Phrygian?”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 63/2, ss.245-262.
- ROLLER, L. E., 1998. “The Ideology of the Eunuch Priest”, *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, Ed.: Maria Wyke, Blackwell Publishers, Oxford - Malden, MA, ss.118-135.
- ROLLER, L. E., 2009. *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*, Gordion Special Studies IV, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia.
- ROLLER, L. E., 2013. *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çev.: Betül Avunç, Alfa Yayınları, İstanbul.

- ROSCOE, W., 1996. "Priests of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", *History of Religions*, 35/3, ss.195-230.
- SANDERS, G. M., 1972. "Gallos", *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, C. VIII, Anton Hiersemann, Stuttgart, ss.984-1034.
- SEVİN, V., 1991. "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies*, 41, ss.87-97.
- SWOBODA, H., 1912. "Gordios", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C. VII/2, J. B. Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart ss.1590-1593.
- TAKÁCS, S. A., 2003. "Cybele", *Brill's New Pauly*, C. 3, Ed.: Christine F. Salazar, Brill, Leiden - Boston, ss.1035-1040.
- TARHAN, M. T., 1979. "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, Ankara, C.1, ss.355-369.
- TURCAN, R., 1996. *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell Publishers, Oxford.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T., 2007. "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Ed.: Hakan Sivas - Taciser Tüfekçi Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.9-14.
- VARİNLİOĞLU, E., 1992. "The Phrygian Inscriptions from Bayandır", *Kadmos*, 31/1, ss.10-20.
- VASSILEVA, M., 2011. "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas", Çev.: Fatma Sevinç Erbaşı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/50, ss.197-210.
- VERMASEREN, M. J., 1966. *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, E. J. Brill, Leiden.
- VERMASEREN, M. J., 1977. *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, Thames and Hudson, London.
- VOIGT, M. M. – HENRICKSON, R. C., 2000. "Formation of the Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion", *Anatolian Studies*, 50, ss.37-54.
- WINCKLER, H., 1898. *Altorientalische Forschungen*, C. II/1, Verlag von Eduard Pfeiffer, Leipzig.
- YILDIRIM, N., 2022. "Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolulu Kral Adı Mita/Midas", *Belleten*, 86/306, ss.469-498.
- YİĞİT, T., 2000. "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40/3-4, ss.177-189.
- YOUNG, R. S., 1960. "The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report", *American Journal of Archaeology*, 64/3, ss.227-243.
- YOUNG, R. S., 1968. "The Gordion Campaign of 1967", *American Journal of Archaeology*, 72/3, ss.231-241.

YOUNG, R. S., 1981. *The Gordion Excavations Final Reports (Three Great Early Tumuli)*, Vol.I, Ed.: E. L. Kohler, The University Museum University of Pennsylvania, Philadelphia.

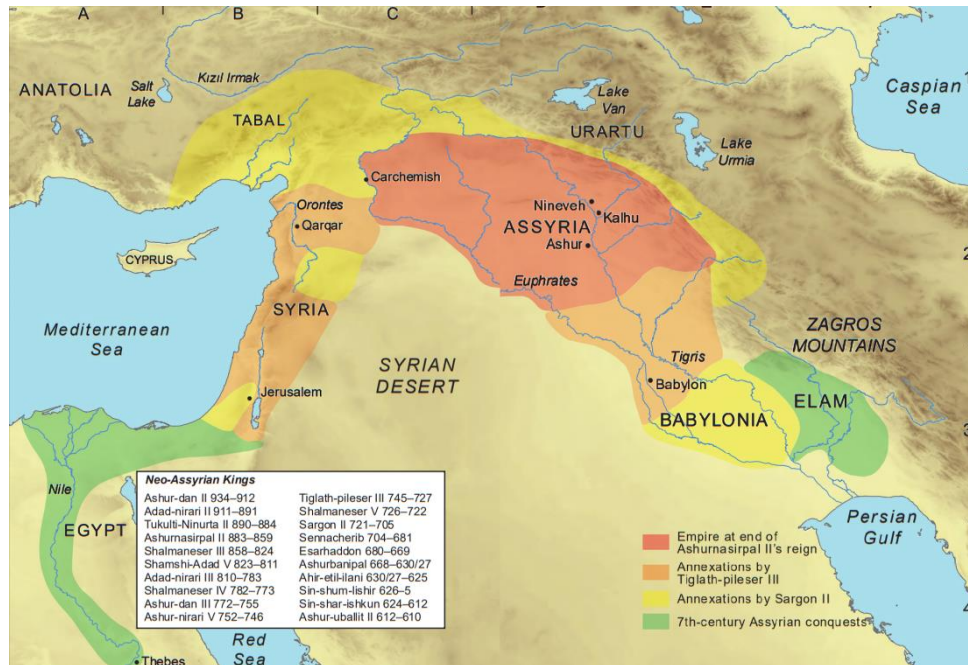
Ekler

Fig.1: MÖ 1. Binyılın Başlarında Yakınoğu Haritası (Köroğlu, 2018: 153.)

98

OANNES
5 (1)

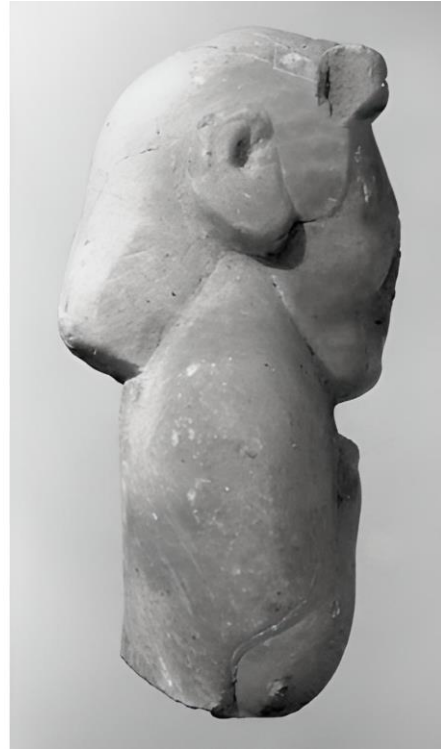
Fig.2: II. Sargon (MÖ 721-705) Dönemi Yeni Asur İmparatorluğu Sınırları (Bryce - Birkett-Rees, 2016: 168-169.)

Fig.3: Boğazköy Kybele Tasviri
(Kulaçoğlu, 1992: 139, Res.160.)

Fig.4: Gordion'da Bulunan Yalnızca Baş
Kısımının Korunduğu Erkek Kafası
(Kulaçoğlu, 1992: 141, Res.162.)

Fig.5: Gordion'da Bulunan Kybele'nin Erkek Hizmetkârı Tasviri (DeVries - Rose, 2012:
192, Fig.13.12.)

Fig.6: Gordion'da Bulunan Kybele'nin Erkek Hizmetkârı Tasviri (DeVries - Rose, 2012: 192, Fig.13.13.)

100

OANNES
5 (1)

Fig.7: Elmalı Bayındır D Tümlüsü Gümüş Rahip Heykelciği (Özgen - Özgen, 1988: 38, Res.41.)

Fig.8: Kerkenes Dağ Kumtaşı Erkek Heykeli (Draycott - Summers, 2008: Pl. 85-86.)

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA BİR SAVUNMA STRATEJİSİ: HENDEKLER A DEFENCE STRATEGY IN ANCIENT MESOPOTAMIA: MOATS

Dr. Tuğçe HORUNLU
t.horunlu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5821-8104

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 11.10.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.02.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.03.2023
Sayfalar-Pages : 101 – 114

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1187514>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: HORUNLU, T., “Eski Mezopotamya’da Bir Savunma Stratejisi: Hendekler”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5/1, Mart 2023, ss.
101 – 114.

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA BİR SAVUNMA STRATEJİSİ: HENDEKLER

A DEFENCE STRATEGY IN ANCIENT MESOPOTAMIA: MOATS

Dr. Tuğçe HORUNLU

Öz

İnsanoğlu yaşamını sürdürmek için, birincil olarak hayatını tehdit eden tehlikelerden korunmanın yollarını aramıştır. Başlangıçta yabani hayvanların saldırıları bir kaygı iken, süreç daha acımasız bir düşmana hazırlanmaktaydı: İnsan. Birbirine komşu ya da tamamen yabancı toplumlar çeşitli sebeplerle karşı karşıya gelmiştir. Bu sebeplerin başında sınır ihlalleri, yağma ve talan amaçlı istilalar, daha iyi bir yerleşim yeri için göçler ve nihayetinde kendinde var olmayana sahip olma arzusu sayılabilir. Toplumlar devlete dönüşürken, devlet politikaları da, daha fazlasına hükmetme ve en güçlü olma ekseninde gelişmiştir. Siyasi ve ekonomik gücü elinde bulundurmanın en kolay yolu, iş gücü ve hammadde kaynağı sağlayan bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmaktır. Tüm bunlara sahip olmak aynı zamanda, tam teçhizatlı bir orduyu hazırlamak anlamına geliyordu. Söz konusu gücü elde bulunduranlar, tam donanımlı ordularıyla kazanmak için yola çıkarken, pek çok toplum açık hedef haline gelmiştir. Şüphesiz her an gerçekleştirilecek bir saldırıyı, düşmanla

Abstract

In order to survive, mankind has searched for ways to protect itself primarily from the dangers that threaten its life. While the attacks of wild animals were a concern at the beginning, the process was preparing for a more brutal enemy: Man. Neighboring or completely foreign societies have faced each other for various reasons. These reasons include border violations, invasions aimed at spoil and plunder, migrations for a better settlement, and ultimately the desire to have something that does not exist in itself. While societies are transforming into states, state policies have developed on the axis of dominating more and being the strongest. The easiest way to retain political and economic power was to dominate the regions that provided labor and raw materials. Having all this also meant preparing a fully equipped army. While those who hold the said power set out to win with their fully equipped armies, many societies have become clear targets. Undoubtedly, it would be wise to dodge an attack that could happen at any time without having to engage in hand-to-hand combat with the enemy. The most effective method to keep the attack at bay was to surround

göğüs göğüse çarpışmaya gerek kalmadan bertaraf etmek akıllıca olurdu. Saldırıyı uzak tutmak için en etkili yöntem çeşitli engeller ile yaşam alanını çevreleyerek, ilerleyişi sekteye uğratmaktı. Bu amaçla savunma sistemlerinin ilk adımı atılmış ve unsurları belirlenmiştir. Coğrafi koşullar ve bölgenin topoğrafik yapısıyla şekillenen sistem, kentlerin güvenliği için elzem hale gelmiştir. Mezopotamya toprakları tarihi boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yaparken, en şiddetli mücadelelerde sahne olmuştur. Kent devletlerinin çatışmalarıyla başlayan, bölgede tek egemen olma gayretiyle imparatorluklara uzanan süreçte, saldırıların yarattığı korku ve kaygılar kent sakinlerini harekete geçirmiştir. Böylece pek çok alanda olduğu gibi savunma sistemlerinde de ilkler Mezopotamya'da karşımıza çıkmaktadır. Sistemin en önemli ve en eski unsurlarından olan hendekler, oldukça işlevsel ve basit bir savunma stratejisini sunmaktadır.

the living area with various obstacles, hindering the progress. For this purpose, the first step of defence systems has been taken and its elements have been determined. The system shaped by the geographical conditions and the topographic structure of the region has become essential for the security of the cities. While the lands of Mesopotamia have hosted many civilizations throughout its history, it has also been the scene of the most violent struggles. In the process, which started with the conflicts of the city-states and extended to the empires with the effort of being the sole sovereign in the region, the fear and anxiety caused by the attacks mobilized the residents of the city. Thus, as in many areas, the firsts in defence systems appear in Mesopotamia. The moat, one of the most important and oldest elements of the system, offer a very functional and simple defence strategy.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Kent, Saldırı, Savunma Sistemi, Hendek. **Keywords:** Mesopotamia, City, Attack, Defence System, Moat.

Extended Abstract

Human beings have felt the need for protection and defense since their existence. This requirement, which is essential for life, is a strategy that has been gradually developed since the hunter-gatherer lifestyle. Protection and defense manifested itself with adobe walls in the Neolithic period when village life emerged and especially in the Chalcolithic age, and with the emergence of the first cities, it turned into a systematic and comprehensive situation such as wall or stone walls, mixed creatures or reliefs on ditches, doors and door moldings.

Digging trenches within the system is probably one of the most basic elements. It is difficult to determine exactly when the tradition of digging trenches around cities or fortified places built in strategic places such as castles and garrisons appeared in Mesopotamia. Moreover, the constant wind erosion of the region has almost destroyed archaeological findings, especially for trench defense. However, it can be said that the continuous invasion or migration of the region caused the ancient tribes living here to systematically

develop their defense understandings at certain periods. Although we trace the earliest traces of trench defense to the Neolithic period, we can easily say that we have come across remarkable findings for the defense strategy with the emergence of the first cities in the period starting from 4000 BC and called the Uruk Age in Mesopotamian chronology.

When ditches are evaluated within the defense system, they constitute the oldest and simplest element of the system. The space left over from the soil extracted during the construction of the defensive line was gained as a natural defense area created along the line. Also, it should not be forgotten that the soil produced during the ditch means ready material in the construction of city walls. Although the city walls were the first to come to mind when the components of the defense system were considered, as different ways of crossing the line were developed in siege wars, a wall alone was not enough. So much so that the breaches or tunnels opened at the bottom of the wall could easily overcome the wall whose foundation was shaken. In such a case, some measures have been taken to surround the city with more than one city wall or a ditch to keep the attackers away from the wall. Given the size of the trenches, there is more than an obstacle that attackers can easily overcome. It would not be wrong to consider the trenches, which are dug in a deep strip parallel to the line of the city walls, as a simple and effective obstacle that supports the defense system. In cases where land and border defenses were exceeded, the trenches added to the last line of defense reaching the city were often preferred as an economical, simple and effective measure aimed at preventing both wild animal attacks and attackers during the siege. However, it should be noted that the geographical location or land structure of the region directly affects the necessity of trenching trenches. In this sense, it should not be ignored that it is not always appropriate to dig trenches for the defense of every city or settlement.

Naturally, due to the many raids that Mesopotamia has witnessed throughout its history, it has had to experience the importance of defense against border threats. Although these raids have changed the political picture, each dominant state has tried to look for new ways not to be the next loser. This necessity ensured that borders and cities were surrounded by high-level security measures against attacks and siege. Of course, while developing defensive counter-attack techniques, it was necessary to prevent access to the city core as much as possible. In fact, this understanding would never change in the chronological table of Ancient Mesopotamia. In addition, the Assyrian royal annals, in which the number of written sources and historical data especially the activities of the kings were described, conveyed more detailed information about the defense systems. The texts, which include the construction activities of the kings in particular, state that the city walls were supported by trenches in the areas allowed by geographical conditions. Although we do not have enough information about the early fortifications in the history of Mesopotamia, we have the opportunity to evaluate them thanks to some records left by the states that hold political power in the process of their domination. Considering that the attacks took place as night raids, ambushes and eventually siege, the way to make the habitat sheltered was through fortifications. In this context, it can be thought that the first move is

undoubtedly to create a defensive line by trenching or masonry, where additional materials and advanced construction skills are not essential. Because before building a wall with adobe bricks, the opening of a ditch and the rising of the resulting soil like a hill could have created a barrier less laboriously and quickly.

As a result, it can be said that there has been a certain defense understanding since the emergence of the first settlements in Mesopotamia in ancient times. Making trenches has started to be seen especially since the Bronze Ages, when urbanization emerged. Digging trenches as much as the geographical structure allows has been an indispensable element of the defense strategies of cities. In the light of archaeological data as well as written sources, we witness that a trench was dug around almost every city that was the capital of the great tribes of Mesopotamia. As a result of the increasing military power and the expansionist political understanding of imperialist states such as Assyria and Babylon, it is seen that trenches are a very important defense element. From time to time, information is given from the king's annals that the trenches were widened or reconsidered, and thus the importance of this defense strategy is revealed.

Giriş

İnsanoğlu, varlığından itibaren korunma ve savunma ihtiyacı hissetmiştir. Yaşam için zaruri olan bu gereksinim, toplayıcı-avcı hayat tarzından itibaren giderek geliştirilen bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Korunma ve savunma, köy yaşamının ortaya çıktığı Neolitik süreçte ve özellikle Kalkolitik çağda kerpiç surlarla kendisini göstermiş ve ilk kentlerin ortaya çıkması ile birlikte duvar veya taş surlar, hendek, kapı ve kapı pervazlarındaki karışık yaratıklar veya kabartmalar gibi sistemli ve kapsamlı bir hale dönüşmüştür.

Yerleşik köy hayatın Yakındoğu'da Çin'den ve Yeni Dünya'dan çok önce başlamış olduğu bilinmekle birlikte, kesin olarak ilk kez nerede ve ne zaman başladığı meçhuldür. Fakat son yıllarda yapılan araştırmalarla bu oluşumun, Yukarı Mezopotamya'da MÖ 11. binyıl, Levant coğrafyasında ise MÖ 12. binyıla kadar uzandığı anlaşılmaktadır.¹ Neolitik dönem olarak adlandırılan ve tahminen MÖ 5800'lere kadar devam eden bu sürece kadar asıl tehdit yırtıcı hayvanlar iken, yerleşik hayat tarzı ile birlikte kendi türüne karşı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Zira başta Mezopotamya olmak üzere dünyanın münbit coğrafyalarında bir taraftan Neolitik dönemin hayat tarzı varken diğer yandan birlik ve dayanışma duygularıyla hareket eden göçebe çoban toplulukları bulunmaktaydı ve hareket halindeki bu topluluklar ciddi bir tehdit unsuruydu. Haliyle bazı Erken Neolitik yerleşmelerde savunmaya yönelik mimari bir anlayış ön plana çıkmıştı. Mesela Çatal höyük² ve Jerico'da konutlar olası düşman saldırılarına karşı birbirine bitişik düzende inşa

¹ Tekin, 2017: 177; Gökçek, 2020: 10 vd.

² Mellart, 2003: 33-34, 37-38.

edilmişlerdi. Hatta konuttan öte nüfusu iki bin civarına ulaşan Jerico’nun surla çevrili bir kasabaya dönüşmüştü.³

Mezopotamya’da savunma stratejisinin asıl gelişimi ise daha ziyade MÖ 4000’lerden itibaren başlayan ve Mezopotamya kronolojisinde Uruk Çağı olarak adlandırılan dönemde gerçekleşmiştir. Nitekim bu tarihlerden itibaren Güney Mezopotamya’nın pek çok yerinde özellikle nehir kenarlarında kent devletleri ortaya çıkmıştır.⁴ Şehir ve savunmasına yönelik arkeolojik buluntuların yanı sıra yazılı kaynaklardan da artık bilgi edinilebilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde pek çok istila ve göçlere maruz kalan Mezopotamya coğrafyası bu tedbirleri sadece şehirlerde değil bölgesel kıta alanları için de almak zorunda kalmıştır. Bu konuda en iyi örnek herhalde III. Ur sülalesi zamanında hanedanın son kralı Şu-Sin zamanında bir Sami göç dalgasını⁵ teşkil eden Amurru toplulukların bölgeye sızmasını engellemek amacıyla Babilonya’da (Orta Mezopotamya) yapılan ve *Martu Duvarı* denilen bir duvarın yapılmasıdır.⁶

Mezopotamya hiç şüphesiz Sami göçlerinin yanı sıra Gutiler, Hurriler, Mitanniler, Elamlılar ve Persler gibi pek çok kavmin istilasına maruz kalmış verimli bir coğrafyaydı.⁷ Dışardan gelişen bu tehditlerin haricinde özellikle kent devletleri arasında da sık sık sınır ve su yüzünden savaşlar meydana gelmekteydi. Doğal olarak kent devletleri ve MÖ 2. binden itibaren ortaya çıkacak merkezi devletlerin başkentleri kendi savunma sistemlerini geliştirmiş bulunmaktaydı. Biz de bu çalışmamızda savunma amacıyla şehir veya müstahkem yerler çevresine kazılmış “hendek” örneklerini ele alacağız.

Hendekler

Hendekler, savunma sistemi içerisinde değerlendirildiğinde, sistemin en eski ve basit unsurunu oluşturmaktadır. Savunma hattı inşası sırasında çıkarılan topraktan kalan boşluk, hat boyunca oluşturulan doğal bir savunma alanı olarak kazanılmıştır. Yine hendek sırasında çıkan toprağın sur duvarları inşasında hazır malzeme anlamına geldiğini unutmamak gerekir.⁸ Savunma sisteminin bileşenleri düşünüldüğünde ilk akla gelen sur duvarları olsa da, kuşatma savaşlarında hattı aşmanın farklı yolları geliştirildikçe, tek başına bir sur yeterli olmamıştır. Öyle ki duvarın dibinde açılan gedik veya tüneller, temeli sarsılan duvarı rahatlıkla aşmaya yarayabilirdi. Böyle bir durumda kenti birden fazla sur duvarıyla çevrelemek veya saldırganları duvardan uzak tutacak bir hendek ile birtakım önlemler alınmıştır. Hendeklerin boyutu

³ Şenel, 1985: 173; Jerico MÖ 11. binden 7. bin sonuna kadar zaman zaman sıkıntılara maruz kalsa da sürekli bir gelişim göstermiştir. Bu gelişim Jerico’da arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan oval planlı kule, şehirleşme emaresinin ilk örneğini vermesi bakımından önemlidir.

⁴ Delaporte, 1996: 17. Uruk kentinin zenginleşmesi ile birlikte, alanı sürekli genişlemiştir. Bu alan muhtemelen Gılgamış döneminde uzunluğu 8,7 km. ye varan ve 900 payanda ile desteklenen meşhur surlarla çevrildi. Surların inşası sırasında kente su sağlayan nehirlerle bağlanan irili ufaklı kanalların oluşturduğu şebeke, kent çevresinde ve içinde trafiğin akışını kolaylaştırmıştı. Bu anıtsal eserlerin büyük ölçekli ve incelikli oluşu, Uruk’un sonraki 2500 yıl boyunca ününü korumasını sağladı (Bkz. Norwich J.J. 2015: 19.).

⁵ Mezopotamya’ya yapılan Sami göçleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldırım – Pekşen, 2013: 39 vd.

⁶ Memiş, 2020: 94.

⁷ Köroğlu, 2006: 81, 97; Kinal, 1941: 1045.

⁸ Akarca, 1998: 175.

düşünüldüğünde, saldırganların kolaylıkla aşabileceği bir engelden daha fazlası karşımıza çıkmaktadır. Sur duvarlarının hattına paralel olarak derin bir şerit halinde kazılan hendeklerin, savunma sistemini destekleyen basit ve etkili bir engel olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Arazi ve sınır savunmasının aşıldığı durumlarda, kente ulaşan son savunma hattına kazandırılan hendekler, hem yabancı hayvan saldırılarını hem de kuşatma sırasında saldırganları engellemeyi amaçlayan ekonomik, basit ve etkili bir önlem olarak sıklıkla tercih edilmiştir. Ancak bölgenin coğrafi konumun veya arazi yapısının hendek açılmasındaki gerekliliği hususunda doğrudan etkilediğini belirtmek gerekir. Bu anlamda her şehir veya bir yerleşimin savunması için hendek açmanın her zaman uygun olmadığı göz ardı edilmemelidir.

Mezopotamya tarihi içerisinde erken dönem tahkimatları hakkında yeterince bilgi sahibi olamasak da, siyasi gücü elinde bulunduran devletlerin hâkimiyetleri sürecinde bıraktığı birtakım kayıtlar sayesinde değerlendirme olanağı buluyoruz. Saldırıların gece baskınları, pusu ve nihayetinde kuşatma olarak gerçekleştiğini göz önünde bulundurarak, yaşam alanını korunaklı hale getirmenin yolu tahkimatlardan geçiyordu. Bu bağlamda ilk hareketin şüphesiz ek malzeme ve ileri inşa becerisinin elzem olmadığı, hendek açma veya toprak yığma yoluyla savunma hattı oluşturmak olduğu düşünülebilir. Zira kerpiç tuğlalar ile duvar örmekten önce bir hendeğin açılması ve çıkan toprağın bir tepe gibi yükselmesi daha az zahmetli ve hızlı bir şekilde bir set oluşturabilirdi.

Eski Yakın Doğu coğrafyasında ilk tahkimat belirtileri, günümüz Filistin'de yer alan Jerico'da (Tell el-Sultan) Neolitik Dönem içerisinde görülmektedir. MÖ VIII. binyılda bölge halkı, genişliği üç ve yüksekliği dört metreyi bulan devasa taşlardan savunma hattı oluşturup, kayaya sekiz metre genişliğe ulaşan derin bir hendek eklenmiştir. Ayrıca çapı yaklaşık dokuz metre, yüksekliği sekiz metreyi bulan yuvarlak biçimli kule inşa etmişlerdir.⁹ Söz konusu alanda kurulan savunma sistemine, sur duvarlarının yanı sıra hendek ve yuvarlak biçimli kulenin eklenmesi oldukça dikkat çekicidir. Kulenin gözetleme amaçlı kullanıldığı tahmin edilmektedir. Jerico'daki bu savunma unsuru, savunma ihtiyacının belirgin bir göstergesi olarak, bu denli aşamalı bir sistemin erken dönem örnekleri arasında değerlendirilmektedir. Diğer taraftan bu örnek, muhtemel tehlike ve tehdidin ulaştığı boyutu, kurulan savunma sisteminin aşamalarını göstermesi açısından önemlidir. Ancak savunma sistemleri ile ilgili daha belirgin arkeolojik veriler MÖ III. bin yıl içerisinde kendini göstermeye başlamıştır. Zira bu çağda Mari arşivlerinde de görüleceği gibi Mezopotamya'daki her büyük kentin devasa boyutlara ulaşan duvarlarla çevrelendiği, hendekler açılarak da sistemin güçlendirildiği anlaşılmaktadır. Kuzey Suriye'deki Al-Rawda şehri bu konuda geçerli bir örnektir. MÖ III. binyıl kentlerinden olan Al-Rawda, çift sur ve çift hendek ile çevrelenmesiyle dikkat çeken Tunç Çağı'nın yeni kentlerinden biridir.¹⁰ Benzer bir savunma sistemi de, kalın bir tuğla duvara ek olarak üç metre genişliğinde bir hendek ile tahkim edilen, Samarra yakınlarındaki Tell el-

⁹ Hamblin, 2006: 29; Nigro, 2017: 5 vd.

¹⁰ Bordreuil, vd., 2015: 120 vd.

Sawwan kentinde oluşturulmuştur.¹¹ Savunma aracı olarak yapılan hendekler esasen genel benzerlikler gösterdiğinden aynı uygulamaların diğer kentlerde de görülmesi gayet tabii karşılanmalıdır. Burada hendeklerin farklı bir işlevinden de söz etmekte fayda var. Ana malzemesi kerpiç olan sur duvarları, yağış ve su baskınları gibi durumlarda temelinde biriken nemden olumsuz etkilenerek dayanıksız hale gelebilir ve kolayca aşınabilirdi. Ancak duvara paralel olarak kazılan hendekler, fazla suyun akışını sağlayarak duvar temelini olası aşınmalardan koruma adına katkı sağlamıştır. Savunma sistemlerinin birincil amacı kenti olası saldırılara karşı güçlü kılmak iken, kurulacak sistemin güvenlik zafiyeti doğuracak problemlerini de çözme zorunlu kılmıştır. Öyle ki kentin güvenliği şansa bırakılmayacak kadar kritik öneme sahip olup, olası tehditlere hazır olmayı gerektirirdi.¹² Eskiçağ kentlerinde iç kalenin düşmesi, kentin ele geçirilmesi anlamına geleceği için, kentin kalbinde yer alan bu merkezi birden fazla savunma hattı ile çevrelemek gerekiyordu. Bunun için temel savunma sistemi; iç sur onu çevreleyen bir dış sur ile, kale (saray) bir dış sur ve hendek ile çevrilmektedir.¹³

Mezopotamya'nın iyi tahkim edilmiş kentleri, zaman içerisinde farklı sebeplerle ortaya çıkan onarım gereksinimi ile metinlere konu olmuştur. Hemen her dönemde kralların inşa faaliyetlerine önem verdiği, özellikle tahkimatların zayıf noktalarını güçlendirme yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Larsa kralı Warad-Sin (MÖ 1834-1823)¹⁴ dönemine ait kayıtlarda, tanrı Nanna'dan aldığı emir ile Ur kenti duvarlarını inşa ettiği, temelini sağlamlaştırıp bir hendek ile çevirdiğini ifade etmektedir:

“Fırat'ın kıyısını ... kaldırdım ve ülkemi huzur içinde oturttum. Kanallar açtım ve toprağında su çekilmesini ortadan kaldırdım. Mari'nin duvarını yaptım ve hendeğini kazdım. Terqa'nın duvarını yaptım ve hendeğini kazdım.”¹⁵

“Şimdi eski günlerden beri hiçbir kralın şehir kurmadığı bir çorak, susuzluk diyarında, bir şehir inşa etmekten zevk alıyordum. Hendeğini kazdım [ve] ona Dür-Iahdun-Lim (Iahdun-Lim Kalesi) adını verdim. Onun için bir kanal açtım ve adını İsim-Iahdun-Lim ("Iahdun-Lim (kendi) kaderini belirledi") olarak adlandırdım.”¹⁶

Babil'in ünlü kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750) dönemine ait kayıtlarda ise, içinde su olması muhtemel bir hendeğe atıf yapıldığı şeklinde yorumlanmıştır. “Sippar kenti surunun başını dağ gibi toprakla kaldırdım. Onu bataklıkla çevreledim.”¹⁷

Hakimiyet yıllarını kesin olarak bilemesek de Asur kralı I. Şamşi-Adad'nın (MÖ 1808-1776) çağdaşı olduğu düşünülen Mari kralı Iahdun-Lim (Yahdun-Lim) dönemine ait Eski Babil sarayında bulunan koni yazıtta, kenti çevreleyen hendeklerden bahsedilmektedir.¹⁸

¹¹ Hamblin, 2006: 215.

¹² Burke, 2004: 152.

¹³ Hamblin, 2006: 222.

¹⁴ Zorzi, 2018: 121.

¹⁵ Frayne, 1990: 234.

¹⁶ Frayne, 1990: 348.

¹⁷ Frayne, 1990: 602.

¹⁸ Frayne, 1990: 603.

Hendeklerin sağladığı avantajların farkında olan krallar, savunma hattında en az sur duvarı kadar önem arz eden hendekleri kimi zaman su ile doldurarak kimi zaman boş bırakarak kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Hammurabi kayıtlarında yer alan ifadelerinden hareketle; içerisinde belli miktarda su bulunan hendeğin, toprağın yapısı da göz önünde bulundurulduğunda bir süre sonra balçıklaşarak bir bataklık haline dönüştüğünü düşünebiliriz. Hendeklerin tercih edildiğini gösteren diğer kayıtlardan biri de Hammurabi'nin oğlu Samsu-İluna (MÖ 1749–1712) dönemine ait olup, Kiş kentinin inşasına dair bilgiler içermektedir.

“... Ordunun (Samsu-İluna) emeği ile Kiş kentini inşa etti. Kanalını kazdı, etrafını bir hendek ile çevirdi ve büyük miktarda toprakla temellerini bir dağ gibi sağlamlaştırdı. Tuğlalarını yaptı ve duvarını inşa etti. Bir yıl içinde başını eskiden daha fazla kaldırdı.”¹⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hendeklerle güçlendirilen bir savunma sistemi inşası, dönemin tahkimat anlayışı hakkında bilgi vermektedir. Buna ek olarak birçok duvarın etrafı su dolu hendeklerle çevrelediği ve Larsa kenti duvarının kanalının kazıldığı anlatılmaktadır. Kral, kentin isyancılar elinden geri alınmasını ve sonrasında yapılan iyileştirmelere dikkat çekmektedir. Yine Babil kralı Samsu-İluna'nın Nippur kentini bir hendekle çevirdiği, duvarı Fırat Nehri kıyısına dek ulaştırdığına değinmektedir. Metinde ayrıca, hendek kazıldığı sırada çıkan toprağın nasıl değerlendirildiği anlatılmaktadır.

“İki ay içerisinde Turul Nehri'nin kıyısında Samsu-İluna Kalesini inşa etti. Etrafındaki hendeği kazdı, toprağını oraya yığdı, tuğlalarını ve duvarını ördü. Başını dağ gibi kaldırdı.”²⁰

Doğal olarak Mezopotamya toprakları tarihi boyunca sahne olduğu pek çok akın nedeniyle, sınır tehditlerine karşı savunmanın önemini tecrübe etmek zorunda kalmıştır. Söz konusu akınlar siyasi tabloda değişiklik yaratmış olsa da, hakimiyet kuran her devlet bir sonraki kaybeden olmamak için yeni yollar arama çabası içine girmiştir. Bu zorunluluk saldırı ve kuşatmalara karşı, sınırların ve kentlerin üst düzey güvenlik önlemleriyle çevrelenmesini sağlamıştır. Elbette savunmaya karşı saldırı teknikleri de geliştirirken, kent çekirdeğine mümkün olduğunda ulaşmayı engellemek gerekiyordu. Esasen bu anlayış Eski Mezopotamya'nın kronolojik tablosunda hiç değişmeyecekti. Artı yazılı kaynakların giderek arttığı ve tarihi verilerin bilhassa kralların faaliyetlerinin anlatıldığı Asur kral yıllıkları savunma sistemlerine yönelik daha detaylı bilgiler aktarıyordu. Özellikle krallara ait inşa faaliyetlerini içeren metinler, coğrafi şartların izin verdiği alanlarda sur duvarlarının hendeklerle desteklendiğini ifade eder. Asur İmparatorluğu kayıtlarında (*hirīsu-ḥarīṣi*) olarak geçen hendekler, kralların inşa faaliyetlerini anlatırken övünçle bahsettiği görülmektedir. Dönemin müstahkem mevkiilerinin hendeklerle güçlendirildiği, olası kuşatmalarda saldırganları durdurmayı hedeflediği metinlerde yer alan atıflarla desteklenmektedir. Mesela Orta Asur Dönemi krallarından I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) yıllıklarında gerçekleştirdiği faaliyetlerinden bahsederken, kentin harap olmuş

¹⁹ Frayne, 1990: 385.

²⁰ Frayne, 1990: 390.

savunma sistemini onarırken daha önce benzeri görülmemiş bir hendek açtığını gururla ifade etmektedir:

“Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, güçlü kral, Asur kralı, dört bölgenin kralı, tüm insanların güneşi (tanrı); Asur kralı Şalmaneser'in (i) oğlu; Adad-nārārī'nin (i) oğlu (aynı zamanda Asur kralıydı): O zamanlar, benden önceki kralların daha önce inşa ettiği şehrim Assur'un eski duvarı harap ve eskiydi. Enkazını temizledim, o duvarı yeniledim ve restore ettim. Duvarın etrafına büyük bir hendek kazdım - benden önceki hiçbir kralın daha önce inşa etmediği büyük bir hendek. Hendeğin dibini bakır kazmalarla ana kayaya kadar kestim. Yirmi muşaru aşağıda su seviyesine ulaştım. O duvara kil yazıtımı yerleştirdim...”²¹

Yine Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in oğlu Aşşur-bēl-kala'nın (MÖ 1074-1056) inşa faaliyetlerini anlattığı metinlerde kentin savunma hattında hasar gören kısımların onarımından söz etmektedir.

“...Zanaatkar Kapısı'ndan Dicle Kapısı'na kadar şehrim Asur'un çöken ve toprakla dolan hendeğini kazdı... Şehrim Asur'un büyük duvarlarını tamamen yeniden inşa ettim. Etrafına ve üstüne toprak yığdım....”²²

MÖ I. binyıla gelindiğinde Mezopotamya'nın öne çıkan iki süper gücü Asur ve Babil İmparatorlukları, hakimiyet alanında bulunan kentleri ve özellikle görkemli başkentlerini savunmak adına büyük efor harcamıştır. Zira emperyal politikaları doğrultusunda sık sık sınır ötesi akınlarda bulunan Asur kralları, sefer sırasında başkent ve diğer kentlerin bulunduğu topraklarını, akını fırsat bilen saldırılara karşı korumak zorundaydı. Genişleyen sınırlarda sınır garnizon karakolları ve kaleler ile varlığını hissettirirken, kentleri devasa sur duvarları ve hendeklerle çevrelemiştir. Demir Çağı'nın başlangıcında değişen siyasi tablo gölgesinde yaşanan mücadeleler, demirin etkisiyle silahlanma hızında artış, ortak düşmana karşı koalisyonlar ve yıkıcı göçebe akınları gibi etkenler, askeri eşğin bir dönüm noktası olarak niteleyebileceğimiz gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Kuşatma tehdidi arttığında, savunma ihtiyacı da arttığı için iyi bir sistem kurmanın ve herhangi bir zafiyete yer vermemenin yolları aranmıştır. Kent sakinleri sur duvarlarına yaklaşip zarar vermeyi hedefleyen saldırganları uzak tutmak adına hendekler de dahil olmak üzere yeni önlemler almışlardır.²³ Kenti çevreleyen duvarlar ve onu saran derin hendekler göz önünde bulundurulduğunda, bu sistemde görev alacak ciddi boyutta bir iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Hendeklerin, saldırganları saf dışı bırakabilmesi, derin ve planlı bir şekilde kazılmasından geçiyordu. Zira içine düşen birinin rahatlıkla çıkabileceği sığ bir hendek tamamen işlevsiz olacağı için, farklı açılarda dik bir şekilde kazılmalıydı. Elbette belli bir planda açılan hendekler için, işçi gruplarının yöneticileri sistemi yakından takip etmeliydi. Asur yöneticilerinden Tab-şar-Aşşur'a ait bir mektupta, hendeklerden sorumlu Paqaha adlı kişiyle görüşüğünü ve Paqaha'nın hendek yapımı için yüz adam ile bir ay boyunca çalışıp, hendeği tamamlayacağını bildirdiğini aktarmıştır.²⁴ Hendeklerin savunma hattını

²¹ Grayson, 1987: 267.

²² Grayson, 1991: 104-105.

²³ Nardo, 2007: 332.

²⁴ Parpola, 1987: 62.

çevreleyen uzunluğu ve derinliği düşünüldüğünde, tahkim edilecek her kent için iyi organize olmuş, hazır iş gücünü temin etme zorunluluğu doğmuştur.

Hendeklerin yaygın bir şekilde savunma sisteminde yer aldığını gösteren bir diğer metin, Yeni Asur Dönemi'nin ilk kralı kabul edilen II. Adad-nārārī'nin (MÖ 911-891)²⁵ yıllıklarında düşmanlarına karşı çıktığı seferin detaylarında karşımıza çıkmaktadır. Kral, Hanigalbat topraklarına gerçekleştirdiği dördüncü seferinde, kentin çevresine hendek kazmış olmasına rağmen askeri gücüne ve şiddetli silahlarına karşı koymaya yetmediğini vurgularken, kenti ele geçirdiğini ve ganimetlerle döndüğünü övünçle ifade etmektedir. Kralın diğer bir sefer anlatısında ise, yeniden isyan çıktığı anlaşılan Hanigalbat topraklarına altıncı seferinden bahsederken, savunma hattının detayları mücadelenin zorluğunu vurgulaması açısından önemli bilgiler içermektedir.

“...Adad-dan adını taşıyan güçlü silahlarımın öfkesiyle altıncı kez Hanigalbat topraklarına yürüdüm. Temannu, Nur-Adad'ı Nasibina şehrine hapsedtim (ve) etrafına yedi tabya kurdum. Orada başkomutan Aşşur-dīnī-amur'u görevlendirdim. O (Nūr-Adad) etrafındaki (şehrin) ana kayasına daha önce olmayan bir hendek kazmıştı. (Onu) dokuz arşın genişliğinde yapmış ve su seviyesine kadar kazmıştı. Duvar hendeğin yanındaydı. Hendeğini savaşçılarımın bir alev gibi kuşattım (ve) onlar (düşman) çocuklar gibi çılgık attılar. Onun için yıkıcı tufan kadar güçlü tuzaklar [ve] onu tahıldan yoksun bıraktım...”²⁶

Mezopotamya'nın hâkim gücü olan Asur İmparatorluğu, emperyal politikaları doğrultusunda sayısız sefere çıkmış ve pek çok küçük devletin korkulu rüyası haline gelmiştir. Asur baskısının arttığı dönemlerde, ortak düşmana karşı sık sık birleşen devletler ardı arkası kesilmeyen kuşatmalardan korunmak için etkili birer savunma sistemi kurma çabalarına girmiştir. Elbette dönemin en güçlü kuşatma araçlarına sahip askeri güçler karşısında, her an hazır bulunmak, her ihtimali göz önünde bulundurarak savunmayı arttırmak ve güçlerini birleştirme yoluna giderek zararı minimuma indirmeyi denemek gerekliydi. MÖ I. binyılın başlarında güç kazanan Asur devleti, politik anlayışını, komşu coğrafyaların kaynaklarından faydalanma üzerine kurmuş iken, hedef kitlenin de söz konusu güce karşı koyma yolları araması kaçınılmazdı. Çoğu propaganda içeren Asur kayıtları, kendini ve sahip olduğu gücü öven kralların özellikle zaferlerini vurguladığı ifadelerde, düşmanların savunma sistemleri hakkında da bilgiler içermektedir.

Asur kralı III. Salmanassar (MÖ 859-824) dönemine ait yıllıklarda, kendisine karşı birleşen koalisyon karşısındaki zaferini anlatırken, düşman askerlerini hendeklere yığıldığından bahsetmektedir.

“...Gurgum'dan hareket ederek Lutibu şehrine, Haiianu'nun [müstahkem] şehri, Sam'alite, Haiianu, Sam'alite, Sapalulme, Patinean'a yaklaştım, Bīt-Adini'nin adamı [Ahunu], (ve) [Karkamışlı] Sangara, birbirlerine güvendiler ve savaşa hazırlandılar. Savaşmak için bana saldırdılar. Önüme çıkan ilahi sancağın yüce gücüyle (ve) efendim Asur'un bana verdiği şiddetli silahlarla savaştım (ve) onları yendim. Savaşan adamlarını kılıçla yere serdim, tanrı Adad'ın yapacağı gibi üzerlerine yıkım yağdırdım, (bedenlerini) hendeklere

²⁵ Gökçek, 2015: 122.

²⁶ Grayson, 1991: 150-151.

yığdım, geniş ovayı savaşçıların cesetleriyle doldurdum (ve) onların kanıyla dağı kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım...”²⁷

Asur kralı II. Sargon (MÖ 722-705) yerel yöneticilerinden Şarrumuranni'ye gönderdiği mektupta, hendekler arasında konuşlandırılan bölümde yerleştirilmek istenen bir gruptan söz edilmektedir. Burada askeri birliklerin mi yerel halkın mı kastedildiği, tabletin hasarlı olması yüzünden net değildir. Ancak birden fazla hendeğin bulunduğu ve buna bağlı planların yapıldığını göstermektedir.

“...adamları [.....'in] köyde [... kalmalı] kalenin etrafına [...] bir hendek [...] bırakmalı, bunun üzerine kamıştan kulübeler inşa etmeliler hendek tarafında ve orada yaşamalı; ve (bu yapılır), bu tarafta başka bir hendek kazmalı ve hendekler arasında yaşamalıdır.”²⁸

Yine II. Sargon döneminde bir süre Babil'de hüküm süre Marduk-baladan da, Dur-Yakin şehrini Asurlulardan koruyabilmek için şehrin etrafına 200 kubit genişliğinde ve 21 kubit derinliğinde bir hendek kazmış ve içini Fırat nehrinden kazdığı bir kanal vasıtasıyla su doldurmuştur.²⁹

Asur Devleti'nin uzun yıllar başkentliğini yapmış ve Mezopotamya'nın en ünlü kentlerinden Ninive, Asur İmparatorluğu'nun en büyük kentlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ninive, görkemli yapıları ve Asur'a özgü tasarımıyla dikkat çekerken aynı zamanda savunma sistemiyle de göz doldurmaktaydı. Ninive'nin de, sur kenarlarından başlamak üzere derin ve geniş bir hendek ile çevrelendiği bilinmektedir.³⁰ Ninive'nin etrafını saran bu hendekle ilgili bazı takviye çalışmaları şüphesiz Asur krallarının inşaat faaliyetlerine de yansımıştı. Nitekim Sanherib (MÖ 704-681) Ninive'nin hendeğini yüz kübit genişliğe kavuşturduğundan övünçle bahsetmektedir.³¹ Sanherib Dicle geçitlerinin en elverişli üzerindeki eski kenti, Kalhu ve Dur-Şarrukin'e kıyasla iki kat büyüttü (750 hektar), yüksek surları inşa etti, surların önündeki hendeği daha derin ve geçilmez bir duruma soktu.³² Yine Sanherib dönemine ait yıllıklarda, harabeye dönen kentlerin yeniden iskanı hususunda çabalarını anlatırken, kentin savunma sistemlerini güçlendirdiği anlaşılmaktadır.

“...O zamanlar, Dicle Nehri kıyısındaki (ve) uzak günlerden terkedilmiş ve harabeye dönmüş Sür-marrati şehri —Elam ve Keldani topraklarına bir yürüyüş düzenledikten sonra seferim sırasında geceyi orada geçirdiğim için o zaman o şehrin (yeniden) nüfusu dikkatimi çekti ve buna kafa yordum ve (sonra) o şehrin o bölgesini çok büyüttüm. Şehir duvarını yeniden inşa ettirdim ve (onu) bir dağ kadar yükselttim. Duvarın yanında (tüm) çevresine bir hendek kazdım. Çayırda koru(lar) ve asma(lar) diktim...”³³

²⁷ Grayson, 1996: 16.

²⁸ Parpola, 1987: 20.

²⁹ Luckenbill, 1968: 20 (ARAB II 39); Akyüz, 2018: 173.

³⁰ Reade, 2000: 390.

³¹ Grayson – Novotny, 2012: 21.

³² Sevin, 2019: 37.

³³ Grayson – Novotny, 2012: 335.; Sanherib, Asur tahtına geçtiğinde, yoğun inşaa faaliyetleriyle kenti yaklaşık 807 hektarlık alana genişletmiş ve heybetli bir imparatorluk kenti haline getirmiştir. Savunma sistemi de birden fazla unsurla desteklenerek güçlendirilmiştir. Kentin kuzey ve doğu tarafında bulunan hendeklere ek olarak batı kısmında da bir hendek olduğu

Mezopotamya topraklarının önemli kentlerinden, Nippur, Babil ve Nimrud gibi kentlerin savunma sistemlerinde de, geniş ve derin hendeklerin açıldığı ve böylece olası saldırılar karşısında düşmanın sur duvarlarına ulaşma imkanının kısıtlandığını söylemek mümkündür. Mezopotamya coğrafyası değişen siyasi dengeler, devletlerarasında yaşanan hegemonya mücadeleleri gölgesinde savunma-saldırı çarkının paralel gelişimine sahne olmuştur. Tahkimatları aşmak için geliştirilen kuşatma yöntemleri, kuşatma araçlarının tasarımını şekillendirirken, araçları saf dışı bırakacak savunma sistemleri de bu doğrultuda geliştirilmiştir. Babil'i baştan yaratan kral olarak adlandırılan Yeni Babil İmparatorluğu'nun kurucusu ve Keldani hanedanının ilk kralı Nabopolassar'ın (MÖ 685-605) oğlu II. Nebukadnezar (MÖ 605-562) tahta çıktığında kentte güçlü bir savunma sistemi kurmuştur. Kalınlığı 8 metreyi bulan çift surlar, önünde geniş bir hendek ile çevrelenmiştir.³⁴

Sonuç

Sonuç itibarıyla Eskiçağda Mezopotamya'da ilk yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasından itibaren belirli bir savunma anlayışının varlığından söz edilebilir. Her ne kadar bölgenin sürekli rüzgâr erozyonuna maruz kalması bilhassa hendek savunmasına yönelik arkeolojik bulguları neredeyse tamamen yok etse de, verimli topraklara sahip bu coğrafyanın sürekli istila veya göçlere maruz kalması, burada yaşayan kadim kavimlerin belirli periyodlarla savunma anlayışlarını sistemli bir şekilde geliştirmesine neden olduğu söylenebilir. Özellikle erken dönemlerde ileri inşa tekniklerin gelişmediği veya kısıtlı olduğu dönemlerde hendek açma veya toprak yoluyla bir savunma hattı oluşturmak, muhtemelen akla gelen en pratik yoldu. Güneyin alüvyonlu bölgelerinde kentlerin nehir kenarlarına kurulması, doğal bir savunma unsurunun yanı sıra hendek açmada önemli bir avantaj sağlamıştı. Çünkü kentlerin verimli ovalarını sulamak için açılan su kanalları da çoğu zaman bu savunma anlayışına dahil edilmişti. Bilhassa kentleşmenin ortaya çıktığı Tunç Çağlarından itibaren görülmeye başlanan hendek kazma, coğrafi yapının izin verdiği ölçüde şehirlerin savunma stratejilerinin vaz geçilmez bir unsuru olmuştu. Temel savunma birimi olarak değerlendirebileceğimiz hendekler, Demir Çağı ile birlikte diğer savunma tedbirleriyle eş zamanlı olarak gelişme göstermişti. Başta Asur Devleti'nde olmak üzere gelişen yayılmacı politik anlayış, gelişmiş hendek örneklerini de beraber getirecekti. Merkez kentlerin iri ve uzun sur duvarlarının etrafı Ninive şehrinde olduğu gibi daha geniş ve daha derin bir hendekle çevrelenecekti.

Arkeolojik verilerin yanı sıra yazılı kaynaklar, Mezopotamya'nın büyük kavimlerine başkentlik yapmış olan hemen her şehir etrafında bir hendek kazıldığını ifade etmektedir. Askeri gücün giderek artması ve buna bağlı olarak Asur ve Babil gibi emperyalist devletlerin yayılmacı politik anlayışın bir sonucu olarak hendeklerin çok önemli bir savunma unsuru olduğu görülmektedir. Zira kral yıllıklarından zaman zaman hendeklerin genişletildiği veya yeniden ele alındığına ve hatta düşman ülkelerin hendeklerinin nasıl

anlaşılmıştır. Söz konusu hendek, yaklaşık 55 metreyi bulan genişliği ile kenti çepeçevre sarmaktadır (Reade, 2000: 399-400.).

³⁴ Friedell, 2006: 247.

bertaraf edildiğine dair bilgiler verilmektedir. Dolayısıyla bu savunma stratejisinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- AKARCA, A., 1998. *Şehir ve Savunması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKYÜZ, F., 2018. *Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi MÖ 911-612)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- BORDREUIL, P. – BRIQUEL-CHATONNET, F. – MICHEL, C., 2015., *Tarihin Başlangıçları, Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, Çev.: Levent Başaran, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul.
- BURKE, A. A., 2004. *The Architecture of Defense Fortified Settlements of The Levant During The Middle Bronze Age*, A Dissertation Submitted to The Faculty of The Division of The Humanities in Candidacy for The Degree of Philosophy, University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago.
- DELAPORTE, L., 1996. *Mesopotamia, The Babylonian and Assyrian Civilization*, Çev.: V. Gordon Childe, London and New York.
- FRAYNE, D., 1990. *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 4: Old Babylonian Period (2003–1595 B.C.) 2 vols, Royal Inscriptions of Mesopotamia, Babylonian Period* (Toronto: University of Toronto Press).
- FRIEDEL, E., 2006. *Mısır ve Antik Yakındoğu’nun Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEK, L.G., 2015. *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEK, L.G., 2020. “Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Ed.: Lütfi Gürkan Gökçek-Ercüment Yıldırım-Okay Pekşen, Değişim Yayınları, Sakarya, ss. 9-32.
- GRAYSON, A. K., 1987. *Assyrian Rulers of The Third and Second Millenia BC (to 1115 BC)*, University of Toronto Press, Toronto.
- GRAYSON, A. K., 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859)*, University of Toronto Press, Toronto.
- GRAYSON, A.K., 1996. *Assyrian Rulers Early 1(st) Millennium BC.*, Vol.: 2, University of Toronto Press, Toronto.
- GRAYSON, A. K. – NOVOTNY, J., 2014. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 2, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2)*, Winona Lake: Indiana, Eisenbrauns.

- HAMBLIN, W.J., 2006. *Welfare in the Ancient Near East To 1600 BC*, Routledge Taylor & Francis Group Press, Oxford, ss. 517.
- LORENZO, N., 2017. “Beheaded Ancestors of Skulls and Statues in Pre-Pottery Neolithic Jericho”, *Scienze dell'Antichità* 23.3, Sapienza Università di Roma, Roma, ss. 3-30.
- LUCKENBILL, D. D., 1968. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. II, New York.
- KINAL, F., 1941. “Amarna Çağında Hurriler”, *Sumeroloji Araştırmaları*, AÜDTCF Yayınları, ss. 1040-1060.
- KÖROĞLU, K., 2006. *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 2020. *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa.
- NORWICH, J.J., 2015. Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- NARDO, D., 2007. *Ancient Mesopotamia*, Green Haven Press, London.
- PARPOLA, S., 1987. *Neo-Assyrian Treaties from the Royal Archives of Nineveh*, JCS, Vol.: 39, No.2, America, ss.161-187.
- READE, J. E., 2000. “Nineve (Nineveh)”, *RIA* 9 (5-6), ss. 399-400.
- SEVİN, V., 2019. *Yeni Asur Sanatı I, Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEKİN, H., 2017. *Tarih Öncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Bilgin Kültür Sanat yayınları, Ankara.
- YILDIRIM, E. – PEKŞEN, O., 2013, “Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4, sayı:13, ss. 31-55.
- ZORZI, N., 2018. “Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı”, *Antik Yakın Doğu*, Ed.: Umberto Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa yayınları, İstanbul, ss. 120-128.

BRONZE SPOONS AND SPATULAE IN THE KAHRAMANMARAŞ
MUSEUM
KAHRAMANMARAŞ MÜZESİ'NDEKİ BRONZ KAŞIK VE SPATULALAR

Taylan DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
taylandogan@mu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9006-5574

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **23.10.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **115 – 136**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1193542>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DOĞAN, T., “Bronze Spoons and Spatulæ in the Kahramanmaraş Museum”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5/1, Mart 2023, ss.
115 – 136.

BRONZE SPOONS AND SPATULAE IN THE KAHRAMANMARAŞ MUSEUM

KAHRAMANMARAŞ MÜZESİ'NDEKİ BRONZ KAŞIK VE SPATULALAR

Dr. Öğr. Üyesi Taylan DOĞAN

Abstract

Three spoons, a spatula, and a combined tool consisting of both a spatula and a spoon in the Kahramanmaraş Museum constitute the subject of this study. The tools were brought to the museum collection by purchasing on different dates. While it was determined that four of the tools came from the Göksun town of Kahramanmaraş province, the findspot of one of them could not be determined. The spoons were made of bronze and casting technique was used in their production. Additionally, forging technique was used in the production of the combined tool consisting of spoon and spatula and spoon No. 3. These tools, which have been preserved without deterioration in their forms in general, have been exposed to occasional corrosion and minor fractures. Of the tools, which have different dimensions, the shortest is 9.6 cm, and the longest is 18 cm. While three of the spoons discussed in the study are widely seen in the literature, the tool consisting of spoon and spatula is a rare find and only one similar sample has been found in the literature.

Öz

Kahramanmaraş Müzesi'ndeki üç kaşık, bir spatula ve hem spatula hem de kaşıktan oluşan kombine bir alet, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Buluntular, farklı tarihlerde satın alma yoluyla müze koleksiyonuna kazandırılmıştır. Buluntulardan dördünün Kahramanmaraş iline bağlı Göksun ilçesinden geldiği belirlenirken, birinin buluntu yeri tespit edilememiştir. Tamamı döküm tekniği kullanılarak bronzdan üretilmiştir. Bununla birlikte, spatula ile kaşıktan oluşan kombine alet ve 3 No.lu kaşığın yapımında ek olarak dövme tekniği kullanılmıştır. Genel anlamda form yapısı bozulmadan korunmuş olan bu buluntular, yer yer korozyona ve küçük kırılmalara maruz kalmıştır. Farklı ölçülere sahip buluntulardan en kısıası 9.6 cm, en uzununu ise 18 cm'dir. Çalışma kapsamında ele alınan kaşıklardan üçü literatürde yaygın bir biçimde görülürken, kaşık ve spatula karışımı alet ise nadir bir buluntu olup literatürde sadece bir adet benzer örneği tespit edilmiştir. Eserler, müze envanterine tip aleti olarak kayıt edilmiştir. Literatür araştırmalarında da benzer örneklerin, genellikle tip aletleri ile

The tools were registered as medical instruments in the museum inventory. In literature research, it is seen that similar samples are generally covered within the scope of publications on medical instruments. However, when the contexts in which similar samples were found are examined, it is seen that the materials were not used for medical purposes only. In the light of the suggestions presented in the literature and the context of parallel finds, it can be suggested that Kahramanmaraş samples may have been used for different purposes such as medicine, pharmacy, kitchen, cosmetics and painting. Based on the similar finds, it is possible to state that the tools were produced and used during the Roman Imperial period.

Keywords: Kahramanmaraş Museum, Spoon, Spatula, Medical Instrument, Roman Imperial period.

ilgili yayınların kapsamında ele alındıkları görülmektedir. Ancak benzer örneklerin ele geçtiği kontektler incelendiğinde, bu malzemelerin sadece tıbbi amaçlar için kullanılmadığı görülmektedir. Literatürde sunulan öneriler ve paralel buluntuların kontektleri ışığında, Kahramanmaraş örneklerinin tıp, ecza, mutfak, kozmetik ve ressamlık gibi farklı amaçlar için kullanılmış olabilecekleri önerilebilir. Benzer buluntulardan hareketle, eserlerin Roma İmparatorluk döneminde üretilip kullanıldıklarını belirtmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kahramanmaraş Müzesi, Kaşık, Spatula, Tıp Aleti, Roma İmparatorluk dönemi.

Introduction

The first step in the creation of this study began with my desire to study the tools described as medical instrument by the Kahramanmaraş Museum. As a result of the correspondence with the Museum Directorate, it was learned that the five tools that were the subject of the study were recorded as medical instruments in the museum inventory. In the preliminary literature research on the material, it has been determined that similar samples of the finds presented here are generally associated with medical instruments. Based on these data, documentation studies of the tools were made and the finds constituted the subject of the study.¹ However, detailed research on the subject has revealed that spoon, spatula and combined tools consisting of spoon and spatula were not only used for medical purposes. Accordingly, it was thought that it would be inconvenient to include an expression in the title of the study stating that the material was used for medical purposes. Thus, unlike the general literature, the title of the article was chosen not for the purposes of use of the material, but for its forms.

¹ I would like to thank the expert archaeologist Fuat LEBE who made great efforts in the documentation of the finds, to the Kahramanmaraş Museum Directorate for allowing the material to be studied, to the Director of the Museum Mrs. Safinaz AKBAŞ who provided assistance by supplying a suitable working area, and finally to lecturer Emrah BOYNUKARA for the English translation of the article.

As is known, most of the tools that are not discovered as a result of systematic excavations are transferred to museum collections through various means such as purchase, confiscation and donation. Among the aforementioned finds, the existence of tools that are very important both artistically and scientifically is not to be underestimated.² Within this context, the first aim of the study is the introduction of the tools, which were included in the inventory book of Kahramanmaraş Museum as medical instruments, to the scientific world. The rarity of the spoon No. 2 and the combined tool consisting of spoon and spatula are the main features that make it crucial in introducing these tools to the scientific world. In addition to this, although the introduction of the tool does not provide information about the metal industry, production centers or workshops of Kahramanmaraş and its surroundings, which served as an important transit point between east-west and north-south throughout history, during the Roman Imperial Period, it can be stated that it will play a role in forming an opinion about its products. The second aim of the study, as mentioned above, is to review the material as a medical instrument in the literature. Here, it will be tried to focus on all possible functions of the finds, especially the spoon sample No. 1, and to present data or suggestions that they were not used for a single function. Finally, with the help of the parallel samples in the literature, it is aimed to create a resource in this field by presenting suggestions on the dating of the materials.

Spoon No. 1 (Fig. 1): It is fully preserved. The bowl, which exhibits a circular shape, deepens from the outside to the inside. The bowl lip is above the handle axis. The bowl-handle junction is evident. The handle has a circular cross-section and tapers from the bowl junction towards the end of the handle.

Different materials such as bronze, silver, bone and ivory were used in the production of the parallel samples of the Spoon No. 1. In addition, it is known that, apart from the mentioned materials, iron, horn and wood were also used in the production of spoons.³ It has been possible to attain similar

² However, many reasons such as the lack of data on the context of the materials, lack of suitable studying conditions in the museums and the journal editors' refusal to publish them because they are museum materials have all caused the finds in the museums not to be studied sufficiently by scientists. Thus, many important artifacts are not introduced to the scientific world and are abandoned in museum warehouses. It is clear that by making the study of materials in museum collections a mission by scientists despite all the difficulties, many unique or rare artifacts will be introduced to the world of science, repetitive artifacts will contribute to the existing data and to science in many ways.

³ For bronze spoons see: K lnz, 1979-1981: 49, 56-57, Nr. 15; K nzl, 1982: Abb. 18.13; Jackson – La Niece, 1986: Fig. 4.32; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31, Pl. X.283; Erdoğdu, 1999: 45, 56, Şekil 28, Resim 31; Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.9, AMM 6 Lev. XI.22, EFK 4 Lev. LXII.14; Yalav, 2008: 83, 97-100, 165-166, 222-224; Perk, 2012: 119-120, Env. No. 11.2.8, 11.2.8; Sınık, 2012: 69, 158, Kat. No. 65; Kasapoğlu, 2012: Resim 220.M108; Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5.M108; Bliquez, 2014: Fig. 2-3; Di Gerio, 2014: Fig. 18;  elikbaş, 2016: 135-136, 324-325, Kat. No. E40; Altunay, 2019: 105, Resim 67; Ak ay, 2019: 93-94, Lev. XV.1. For silver spoons see: Oliver, 1965: 177-178, 180; Oliver, 1977: 20-22, Fig. 7; K lnz, 1979-1981: 57; von Bothmer, 1984: 63-64; Dusenbery, 1998: S143-21; Uzel, 2000: GANT 1 Lev. LXXVII.3; Ladizhinskaya, 2002: 152-153, Fig. 4.2; Yalav, 2008: 83;  elikbaş, 2016: 135; Şahin, 2018: 71, 95, 159, Kat. No. G11; Altunay, 2019: 105; Ak ay, 2019: 93-94. For bone spoons see: Davidson, 1952: 189, 191, Pl. 85.1396; Temizsoy – Arslan, *et al.*, 1996: 17, Resim 22; Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c; Dusenbery, 1998:

spoons from several settlements or necropolises connected to settlements, museums and private collections.⁴

Considering the places where the parallel samples were found, it is seen that the findspot and the context of most of them are unknown. Those whose findspots were identified were recovered primarily from tombs⁵, temples⁶ and houses⁷. When we look at the other finds unearthed together with the similar spoons obtained from sterile contexts, it is observed that they are quite diverse. In Cave VIII/28 (Cave of the Sandal-West Bank), in the area where the

S219-13; Uzel, 2000: UZEL 2 Lev. CXXXVIII.6-7; Yaraş, 2004: 233, 242, Abb. 8; Aydın Tavukçu, 2006: 152-153-274-275, Kat. No. 240; Başaran – Tavukçu, 2007: 612-613, 621-622, Resim 3; Yalav, 2008: 83; Karaca, 2009: 36-37, Kat. Nu. 387-389; Akarsu – Akarsu, *et al.*, 2011: 13, Resim 1; Di Gerio, 2014: 106; Çelikbaş, 2016: 135; Altunay, 2019: 105, Resim 67; Akçay, 2019: 93-94; Ova, 2021: 63-64, 129, Kat. No. 54. For ivory spoons see: Künlz, 1982: Abb. 18.14; Uzel, 2000: EFS 7 Lev. LII.32; Yalav, 2008: 83; Karaca, 2009: 36; Di Gerio, 2014: 106; Altunay, 2019: 105; Akçay, 2019: 93-94; Ova, 2021: 63. For iron spoons see: Akçay, 2019: 93-94; Ova, 2021: 63. For horn spoons see: Yalav, 2008: 83; Altunay, 2019: 105. For wooden spoons see: Davidson, 1952: 189; Karaca, 2009: 36; Akçay, 2019: 93-94; Ova, 2021: 64.

⁴ Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31, Pl. X.283 (Necropolis of Amathus); Karaca, 2009: 36-37, Kat. Nu. 387-389 (Alliano); Temizsoy – Arslan, *et al.*, 1996: 17, Resim 22 (Excavation at Ulus in Ankara); Ladizhinskaya, 2002: 152-153, Fig. 4.2 (Cave VIII/28-Cave of the Sandal-The West Bank); Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c (Ainos); Erdoğan, 1999: 45, 56, Şekil 28, Resim 31 (The Hayrabolu Hacılı Tek Höyük Tumulus); Yaraş, 2004: 233, 242, Abb. 8 (Necropolis of Koca Kuru Tepe); Davidson, 1952: 189, 191, Pl. 85.1396 (Corinth); Sınık, 2012: 69, 158, Kat. No. 65 (Laodicea); Aydın Tavukçu, 2006: 152-153-274-275, Kat. No. 240; Başaran – Tavukçu, 2007: 612-613, 621-622, Resim 3; Kasapoğlu, 2012: Resim 220.M108; Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5.M108; Çelikbaş, 2016: 135-136, 324-325, Kat. No. E40 (Parion); Şahin, 2018: 71, 95, 159, Kat. No. G11 (Patara); Berg, 2017: 19-20, Fig. 2 (Pompeii); Dusenbery, 1998: 228-234, 369-376, 1053, 1055, 1445, S143-21, S219-13 (Samothrace); Ova, 2021: 63-64, 129, Kat. No. 54 (Stratonicea); Uzel, 2000: 176, AFA 3 Lev. III. 9 (The artifact, which is in the Afyon Archeology Museum, was recovered from a tumulus in Tatarlı Region, Dinar.); Uzel, 2000: 183, AMM 6 Lev. XI.22 (Ankara Anatolian Civilizations Museum); Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2; Jackson – La Niece, 1986: 119-120, 130, 157-158, 163, 166, Fig. 4.32 (It is thought that the artifact in the British Museum was obtained from Italy.); Uzel, 2000: 215, EFS 7 Lev. LII.32 (Ephesus Museum); Uzel, 2000: 233, GANT 1 Lev. LXXVII.3 (Gaziantep Museum); Oliver, 1965: 177-178, 180; von Bothmer, 1984: 63-64 (The artifact in the Metropolitan Museum of Art was recovered from Tivoli.); Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2; Di Gerio, 2014: 93, 106, 108, Fig. 18 (The artifact in the National Archaeological Museum of Naples is thought to have been recovered from Pompeii or Herculaneum, which was affected by Mount Vesuvius in 79 AD.); Künlz, 1979-1981: 49, 56-57, Nr. 15 (The artifact in the Worms City Museum was purchased from Italy.); Yalav, 2008: 83, 97-100, 165-166, 222-224 (Erdoğan Yalav Collection); Perk, 2012: 118-120 (Halük Perk Medical Museum Collection); Uzel, 2000: 289, UZEL 2 Lev. CXXXVIII.6-7 (İlter Uzel Collection); Oliver, 1977: 20-22, Fig. 7 (It is thought that the artifacts in the Leon Pomerance Collection were brought from Anatolia.); Akarsu – Akarsu, *et al.*, 2011: 13, Resim 1 (Selçuk University Archeology Department Collection); Künlz, 1982: 49; Uzel, 2000: 221, EFK 4 Lev. LXII.14 (The artifacts in the Th. Meyer-Steineg Collection were purchased from Ephesus. However, no information could be obtained about their whereabouts).

⁵ Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31, Pl. X.283; Dusenbery, 1998: 228-234, 369-376, 1053, 1055, 1445, S143-21, S219-13; Erdoğan, 1999: 45, 56, Şekil 28, Resim 31; Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c; Yaraş, 2004: 233, 242, Abb. 8; Aydın Tavukçu, 2006: 152-153-274-275, Kat. No. 240; Başaran – Tavukçu, 2007: 612-613, 621-622, Resim 3; Kasapoğlu, 2012: Resim 220.M108; Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5.M108; Çelikbaş, 2016: 135-136, 324-325, Kat. No. E40; Şahin, 2018: 71, 95, 159, Kat. No. G11.

⁶ Sınık, 2012: 69, 158, Kat. No. 65.

⁷ Found in the home of L. Aurunculeius Secundio (Berg, 2017: 19-20, Fig. 2).

spoon was found together with the cures, jewelry, ceramics and coins.⁸ In the OM16 grave with multiple burials in Patara, a spatula-tipped probe, a strigil, an unguentarium, a coin and a figure were found together with the spoon.⁹ In the Hayrabolu Hacılı Tek Höyük Tumulus, apart from spoons, various forms of terracotta and metal vessels, strigil, spatula, rings, belt buckles, spearheads, sword, shield and nails were found.¹⁰ In Ainos, along with the spoons found in and around the tomb, a mug, oil lamp and unguentarium were found.¹¹ Along with spoon, unguentarium, oil lamp and figurines were found in the tomb in Parion.¹² In Samothrace, along with spoons, pieces of diadem, earring, ring, mirror, needle, beads, vessels such as amphoriskos, chytra, bowl, mug, pyxis, and unguentarium were found.¹³ In the house of L. Aurunculeius Secundio in Pompeii, along with two spoons, strigil, knife, vessels such as aryballos, unguentarium and pyxis were found.¹⁴

It is possible to state that the other finds in the contexts in which the parallel shaped spoons were found were quite diverse and could have been used for different purposes. Among the finds, although the cures and spatulae indicate medical intervention tools, none of the contexts can be said to be a medical device context. In the light of the context finds, it can be misleading to make a prediction about the age, gender and the occupation of the tomb owner unless they form a complete set.¹⁵ Therefore, when the contexts in which parallel samples of the spoon No. 1 were found are evaluated as a whole, it is not possible to determine the intended use of this spoon type based on the contexts.

Looking at the literature regarding the function of the spoon, it is seen that there is no consensus. Although, in their studies, most of the researchers handle the spoon within the subject of medical instruments, they state that they had different areas of use. Among the main suggested functions and areas of use are medicine, drug measurement unit, drug preparation, drug administration to the sick organ, penetrator in medical applications, use of its handle as a dilator (expander), cosmetics, daily life (kitchen) and in painting by the painters.¹⁶

⁸ Ladizhinskaya, 2002: 153, fn. 10, 13.

⁹ Şahin, 2018: 6-7.

¹⁰ Erdoğan, 1999: 25-54.

¹¹ Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c.

¹² Aydın Tavukçu, 2006: 152-153-274-275, Kat. No. 240; Başaran – Tavukçu, 2007: 612-613, 621-622, Resim 3.

¹³ Dusenbery, 1998: 228-234, 369-376, S143-21, S219-13.

¹⁴ Berg, 2017: 19-20, Fig. 2.

¹⁵ A good example of this is the strigil, which is often associated with male athletes. In the researches carried out in tombs with strigil context in Antandros Necropolis, it was determined that strigilai were left in the tombs regardless of age (baby, child, adult) and gender (female, male) (Doğan, 2015: 143). In addition, it is known that strigil was used for quite different functions such as pharmaceutical purposes, in sculpture workshops, as a means of love between individuals (Baykan, 2010: 144; Doğan, 2015: 146).

¹⁶ For medicinal use see: Künzl, 1979-1981: 57; Künzl, 1982: 5-6; Jackson – La Niece, 1986: 157-158; Erdoğan, 1999: 45, 56, Şekil 28, Resim 31; Ladizhinskaya, 2002: 152; Sınık, 2012: 69; Di Gerio, 2014: 93-110; Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2-3; Akçay, 2019: 93-94; Altunay, 2019: 105. For the drug unit of measure see: Künzl, 1982: 5-6; Jackson – La Niece, 1986: 157-158; Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c; Uzel, 2000: 69-70; Yalay, 2008: 83; Karaca, 2009: 37; Akarsu – Akarsu, *et al.*, 2011: 13; Perk, 2012: 118; Sınık, 2012: 69; Di

The Latin name of this spoon type is Cochlear.¹⁷ In Latin, Co'cle/a or Co'chle/a means snail.¹⁸ Therefore, the name of the spoon (Cochlear) must be derived from the Latin Cochlea, meaning snail.¹⁹ This etymological data is significant in that it indicates that the main function of the spoon is related to snails. As a matter of fact, the Roman poet Martial uses the phrase "I am suitable for snails but not less useful for eggs" in reference to these spoons.²⁰

When all the data regarding the functions of the spoon are brought together, it can be stated that it undertook many tasks, not only for medicinal purposes, but also for several daily works such as separating snails from their shells with the pointed end of the handle, dyeing, cosmetic and pharmaceutical purposes.

Looking at the dates suggested for the parallel samples of the spoon, it is seen that they are dated from the Archaic to the Byzantine periods.²¹ Although

---

Gerio, 2014: 93-110; Çelikbaş, 2016: 135; Şahin, 2018: 71, 95; Akçay, 2019: 93-94; Altunay, 2019: 105; Ova, 2021: 64. For the preparation of the drug see: Künzl, 1982: 5-6; Jackson – La Niece, 1986: 157-158; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31; Uzel, 2000: 69-70; Yalav, 2008: 83; Perk, 2012: 118; Sınık, 2012: 69; Di Gerio, 2014: 93-110; Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2-3; Çelikbaş, 2016: 135; Akçay, 2019: 93-94; Altunay, 2019: 105; Ova, 2021: 64. For the administration of the drug to the sick organ see: Künzl, 1982: 5-6; Jackson – La Niece, 1986: 157-158; Uzel, 2000: 69-70; Yalav, 2008: 83; Perk, 2012: 118; Sınık, 2012: 69; Di Gerio, 2014: 93-110; Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2-3; Çelikbaş, 2016: 135; Akçay, 2019: 93-94; Altunay, 2019: 105; Ova, 2021: 64. For its use as a penetrator in medical applications see: Jackson – La Niece, 1986: 157-158. For the use of the handle as a dilator (expander) see: Akarsu – Akarsu, *et al.*, 2011: 13; Ova, 2021: 64. For cosmetics see: Künzl, 1982: 5-6; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 1990, 31; Karaca, 2009: 37; Di Gerio, 2014: 93-110; Berg, 2017: 19-20, fn. 18; Şahin, 2018: 71, 95; Akçay, 2019: 93-94; Altunay, 2019: 105; Ova, 2021: 64. For daily life (kitchen) see: Smith, 1859: 301; Davidson, 1952: 189; Oliver, 1965: 180; Oliver, 1977: 20-22; Künzl, 1982: 5-6; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31; Uzel, 2000: 69-70; Vroom, 2007: 351; Yalav, 2008: 83; Karaca, 2009: 37; Di Gerio, 2014: 93-110; Çelikbaş, 2016: 135; Berg, 2017: 19-20, fn. 18; Akçay, 2019: 93-94; Altunay, 2019: 105; Ova, 2021: 64. For use by painters in painting processes see: Künzl, 1982: 5-6.

¹⁷ Smith, 1859: 301.

¹⁸ Ma, 1957: 58.

¹⁹ Smith, 1859: 301. In addition, the auditory part of the snail-shaped inner ear is called the Cochlea.

²⁰ Smith, 1859: 301.

²¹ Phrygian period/7th-5th century BC (Uzel, 2000: 176, AFA 3 Lev. III. 9); end of the 2nd century BC (Oliver, 1977: 20-22, Fig. 7); middle of the 1st century BC (Oliver, 1965: 177-178, 180; von Bothmer, 1984: 63-64); middle of the 1st century BC-1st century AD (Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c); ca. 25 BC (Dusenbery, 1998: 228-234, 369-376, 1053, 1055, 1445, S143-21, S219-13); 1st century AD (Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2; Di Gerio, 2014: 108; Çelikbaş, 2016: 135-136, 324-325, Kat. No. E40; Berg, 2017: 19-20, Fig. 2); second and third quarters of the 1st century AD (Erdoğan, 1999: 45, 56, Şekil 28, Resim 31); first half of the 1st century AD (Ayдын Tavukçu, 2006: 152-153-274-275, Kat. No. 240); middle of the 1st century AD (Yaraş, 2004: 242); second half of the 1st century AD (Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5.M108); 1st century AD-early 2nd century AD (Jackson – La Niece, 1986: 119-120, 130, 157-158, 163, 166, Fig. 4.32; Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 3); 1st-2nd century AD (Davidson, 1952: 191, Pl. 85.1396; Ladizhinskaya, 2002: 152-153); 1st-3rd century AD (Künzl, 1979-1981: 49, 56-57, Nr. 15; Ova, 2021: 63-64, 129, Kat. No. 54); 2nd-3rd century AD (Karaca, 2009: 36-37, Kat. Nu. 387-389); 3rd-4th century AD (Sınık, 2012: 69, 158, Kat. No. 65); Roman period (Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31, Pl. X.283; Uzel, 2000: 183, 215, 221, 289, AMM 6 Lev. XI.22, EFS 7 Lev. LII.32, EFK 4 Lev. LXII.14, UZEL 2 Lev. CXXXVIII.6-7; Yala 2008: 83, 97-100, 165-166, 222-224; Perk, 2012: 119); Early Roman Imperial period (Şahin, 2018: 71, 95, 159, Kat. No. G11); Roman Imperial period (Künzl, 1982: 51; Akarsu – Akarsu, *et al.*, 2011: 13); Byzantine period? (Uzel, 2000: 233, GANT 1 Lev. LXXVII.3).

the existence of the material has been proven in the early periods such as the Archaic period and the late periods such as the Byzantine period, considering the quantity of similar spoons, it can be stated that the period in which similar spoons were produced and used intensively was the Roman Imperial period.

Spoon No. 2 (Fig. 2): It consists of spoon handle and bowl. The beginning of the handle is in the shape of a human head. Its gender could not be determined due to corrosion. The handle has a partly cylindrical and partly rectangular cross-section. The handle is decorated with five knuckles. The handle is forming an inclined step and connects to the bowl. The bowl is shallow. The bowl is narrow at the beginning and wide in the middle.

A complete similar sample of the spoon, which consists of a bowl and a handle, has not been found. The unique feature of the spoon is the human-headed shape of the handle. A limited number of parallels of the bowl were found.²² No information could be obtained about the context of any of their similar ones. Looking at the parallels in the literature, it is seen that they are called as spoons. On the other hand, it is suggested that the spoon was used for two main functions: tableware and medical purposes. Therefore, while it is not possible to make a suggestion about the function of the spoon based on the context data, the suggestions in the literature indicate that the spoon played a role as a part of daily life in the kitchen and for medical purposes.²³

Parallel samples made of both bronze and silver were evaluated²⁴, within the Roman Imperial period.²⁵ Based on the similar samples, it can be stated that the spoon No. 2 could not be earlier than the 2nd century AD and not later than the 4th century AD. In this context, spoon No. 2 can be dated to the 2nd-4th centuries AD.

Spoon No. 3 (Fig. 3): Most of the handle has a cylindrical cross section. In addition to this, it has a rectangular cross-section from the area close to the decoration at the junction with the bowl. While the beginning part of the handle is slightly tapered, the area near the junction with the bowl is decorated with knuckles. The decoration consists of three knuckles and three concave grooves. The bowl is oval shaped.

Except for one, parallel samples of the spoon have been found in private and museum collections.²⁶ As no data were presented on the context in which

²² Sherlock, 2011: 89-90, Fig. 1B (Broughton); Sherlock, 2011: 91-92, Fig. 2H (Beddington Roman Villa); Sherlock, 2011: 94-95, Fig. 3O (The British Museum); Sherlock, 2011: 94-95, Fig. 3R (Lydney Park, Glos, City Museum); Sherlock, 2007: 250, 252, 255, Fig. 1 (A private collection in Zurich); Robertson, 1970: 217, 226, Fig. 9.4 (Traprain); Milne, 1907: 79, Pl. XIX.3; Bliquez, 2014: Fig. 2; (The National Archaeological Museum of Naples).

²³ For its use as a kitchen utensil see: Sherlock, 2007: 249-250, 252, 255, Fig. 1; Sherlock, 2011: 90; For medical purposes see: Milne, 1907: 79, Pl. XIX.3; Bliquez, 2014: Fig. 2.

²⁴ For bronze samples see: Robertson, 1970: 217, 226, Fig. 9.4; Sherlock, 2011: 91, 95, Fig. 2H, Fig. 3O, Fig. 3R. For silver samples see: Milne, 1907: 79, Pl. XIX.3; Sherlock, 2007: 250, 252, 255, Fig. 1; Bliquez, 2014: Fig. 2.

²⁵ 2nd-3rd century AD (Sherlock, 2011: 89-95, Fig. 1B, Fig. 1C, Fig. 2H, 3O, 3R); 3rd century AD (Sherlock, 2007: 252, 255, Fig. 1); 3rd-4th century AD (Robertson, 1970: 217, 226, Fig. 9.4); Roman period (Milne, 1907: 79, Pl. XIX.3; Bliquez, 2014: Fig. 2).

²⁶ Oransay, 2000: Kat. No. 53, Lev. XII.53 (Arycanda); Uzel, 2000: 225, ERGUN 1 Lev. LXVII.4-5 (Nidai Ergun Collection); Uzel, 2000: 224, EFK 7 Lev. LXV.34 (Th. Meyer-Steineg Collection); Uzel, 2000: 268, KÖSE 4 Lev. CXVII.16 (Veysel Köse Collection); Yalav, 2008: 160, 168, 170,

the similar finds were recovered, it has been improbable to develop a suggestion for the function of the spoon in the light of the context.

In the literature, different names and functions have been proposed for the parallel samples of the spoon. The names used for this type of spoon are spoon, medicine spoon, measuring spoon, ear spoon, ear probe and curette.²⁷ Apart from the use of the spoon for medical and pharmaceutical purposes such as measuring, preparing and heating medicines, pouring or applying it to the sick organ, putting it in or removing from a container and using it as a curette, it was also used for daily uses (kitchen) such as removal of fish scales with the sharp edges of the bowl.²⁸

All the similar samples are made of bronze²⁹ and have been dated to different periods, from the Late Hellenistic to the Byzantine period.³⁰ Considering the parallel samples, it can be stated that this spoon type emerged in the Late Hellenistic period and was used until the Byzantine period. Since there is no data on the context of spoon No. 3, it is not possible to suggest an exact date. However, considering both the similar samples and other finds constituting the subject of the study, it seems appropriate to review the spoon within the Roman Imperial period.

Spatula (Fig. 4): There is a small crack at the tip of the handle. The cylindrical cross-section handle thickens from the beginning towards the end. The handle has decoration at the junction with the flat part. Towards the flat part, the decoration consists of a thick knuckle, three thin knuckles/bracelets, a large bead, a thin knuckle and a thick knuckle, respectively. Transitions between the items such as knuckles/beads/bracelets

Env. No.: 179-180, 191, 195 (Erdoğan Yalav Collection); Perk, 2012: 122, Tip C, Env. No.: 11.2.15, 11.2.17 (Halük Perk Medical Museum Collection); Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2 (Lehigh University Collection); Uzel, 2000: 210, EFS 1 Lev. XLVI.4 (Ephesus Museum); Uzel, 2000: 206, CMT 2 Lev. XLI.7 (Istanbul University Cerrahpasa Medical Faculty Medical History Museum).

²⁷ For the spoon see: Uzel, 2000: 206, 225, 268, CMT 2 Lev. XLI.7; ERGUN 1 Lev. LXVII.4-5; KÖSE 4 Lev. CXVII.16; Oransay, 2000: Kat. No. 53, Lev. XII.53; Yalav, 2008: 170, Env. No.: 195. For the medicine spoon see: Perk, 2012: 122, Tip C, Env. No.: 11.2.15, 11.2.17. For measuring spoon see: Yalav, 2008: 168, Env. No.: 191. For the ear scoop see: Uzel, 2000: 210, EFS 1 Lev. XLVI.4; Yalav, 2008: 160, 168, Env. No.: 179-180, 191. For the ear probe see: Uzel, 2000: 224, EFK 7 Lev. LXV.34; Yalav, 2008: 170, Env. No.: 195. For the curette see: Yalav, 2008: 160, 170, Env. No.: 180, 195.

²⁸ For the measurement of drugs see: Uzel, 2000: 69-70; Yalav, 2008: 69; Perk, 2012: 118. For the preparation of drugs see: Perk, 2012: 118. For heating of drugs see: Uzel, 2000: 69-70. For pouring or applying drugs to the sick organ see: Uzel, 2000: 69-70; Perk, 2012: 118. For putting medicines in a container or removing them from a container see: Uzel, 2000: 69-70; Perk, 2012: 118. For its use as a curette see: Yalav, 2008: 69. For the removal of fish scales see: Uzel, 2000: 69-70. For its use as a kitchen utensil see: Oransay, 2000: 63, 145, Kat. No. 53, Lev. XII.53.

²⁹ Uzel, 2000: 206, 210, 224-225, 268, CMT 2 Lev. XLI.7, EFS 1 Lev. XLVI.4, EFK 7 Lev. LXV.34, ERGUN 1 Lev. LXVII.4-5, KÖSE 4 Lev. CXVII.16; Oransay, 2000: Kat. No. 53, Lev. XII.53; Yalav, 2008: 160, 168, 170, Env. No.: 179-180, 191, 195; Perk, 2012: 122, Tip C, Env. No.: 11.2.15, 11.2.17.

³⁰ Late Hellenistic-Early Roman period (Uzel, 2000: 206, CMT 2 Lev. XLI.7; Oransay, 2000: Kat. No. 53, Lev. XII.53); Roman period (Yalav, 2008: 160, 168, 170, Env. No.: 179-180, 191, 195); 1st-3rd century AD (Uzel, 2000: 224, EFK 7 Lev. LXV.34); 1st-4th century AD (Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2); Byzantine period (Uzel, 2000: 210, 225, 268, EFS 1 Lev. XLVI.4, ERGUN 1 Lev. LXVII.4-5, KÖSE 4 Lev. CXVII.16; Perk, 2012: 122, Tip C, Env. No.: 11.2.15, 11.2.17).

are provided by concave grooves. The tip of the spatula is flat and straight in section. Two sides of its beginning and one side of its end are protruding. One side of the spatula end is rounded. The middle part is concave.

When the handle, decoration and flat parts of the spatula are considered as a whole, although there are not identical ones in the literature, its variations have been identified. In the literature, it is possible to encounter especially the variations of the decoration sections. Although the handles of the spatulae usually end in the form of olive seeds³¹, there are few samples with plain handles, as in our sample.³² Considering only the flat part at the tip of the tool, it becomes obvious that it is fairly common.³³

Parallel samples were tried to be identified, especially considering the flat tip of the spatula. In this context, it has been possible to come across similar ones in many settlements or necropolises that are connected to settlements, museums and private collections.³⁴ Data on the context of very few of the similar spatulae could be obtained.³⁵ The spatulae in question were found in

³¹ Milne, 1907: Pl. XIII.3-4; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Schlörb Vierneisel, 1966: Beil. 56.4; Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: Pl. VII.153, 158, VIII. 167, 169; Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.12, ANT 1 Lev. XV.2, BUR 1 Lev. XXXIX.3, ÇAN 1 Lev. XLIII.1, EFS 6 Lev. LI.29, GANT 3 Lev. LXXIX.10, IAM 2 Lev. LXXXV.8; Yalav, 2008: 110, Env. No.: 64; Perk, 2012: 96-97, 99, Env. No.: 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18; Bliquez, 2014: Fig. 25; Şahin, 2018: 158, Kat. No. G4-6.

³² Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII.1691, 1696-1697; Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335; Schlörb Vierneisel, 1966: Beil. 61.2; Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23; Uzel, 2000: EFS 3 Lev. XLVIII.13, EFS 4 Lev. XLIX.17, Env. No.: 1.62.92, 26.7.89; Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Yalav, 2008: 226, Env. No.: 267.

³³ Milne, 1907: Pl. XIII.3-4; Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII.1691, 1696-1697; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335; Schlörb Vierneisel, 1966: Beil. 56.4, 61.2; Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23; Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: Pl. VII.153, 158, VIII. 167, 169; Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.12, ANT 1 Lev. XV.2, BUR 1 Lev. XXXIX.3, ÇAN 1 Lev. XLIII.1, EFS 3 Lev. XLVIII.13, EFS 4 Lev. XLIX.17, EFS 6 Lev. LI.29, GANT 3 Lev. LXXIX.10, IAM 2 Lev. LXXXV.8; Yalav, 2008: 110, 226, Env. No.: 64, 267; Perk, 2012: 96-97, 99, Env. No.: 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18; Bliquez, 2014: Fig. 25; Şahin, 2018: 158, Kat. No. G4-6.

³⁴ Uzel, 2000: ANT 1 Lev. XV.2 (Ankara University, Faculty of Medicine, Department of Deontology Collection); Yalav, 2008: 71, 85, 110, 159, 226, Env. No.: 64, 178, 267 (Erdoğan Yalav Collection); Perk, 2012: 89, 96-97, 99, Env. No.: 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18 (Halûk Perk Medical Museum Collection); Uzel, 2000: ERGUN 3 Lev. LXIX.15 (Nidai Ergun Collection); Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15 (John Hopkins University Medical Institute Collection); Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2 (Lehigh University Collection); Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.12 (Afyon Archeology Museum); Uzel, 2000: BUR 1 Lev. XXXIX.3 (Burdur Archeology Museum); Uzel, 2000: ÇAN 1 Lev. XLIII.1 (Çanakkale Archeology Museum); Uzel, 2000: EFS 3 Lev. XLVIII.13, EFS 4 Lev. XLIX.17, EFS 6 Lev. LI.29 (Ephesus Museum); Uzel, 2000: GANT 3 Lev. LXXIX.10 (Gaziantep Museum); Uzel, 2000: IAM 2 Lev. LXXXV.8 (İstanbul Archeology Museums); Milne, 1907: 58-63, Pl. XIII.3-4; Bliquez, 2014: 118-125, Fig. 25 (The National Archaeological Museum of Naples); Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 23-25, Pl. VII.153, 158, VIII. 166, 167, 169 (Necropolis of Amathus); Schlörb Vierneisel, 1966: 90-91, 100-101, Beil. 56.4, 61.2 (Necropolis of Eridanos); Atik, 2012: 68 (Heraion Teichos); Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23 (Cyprus); Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: 114, 151, Kat. No. 17, Fig. 15 (Metropolis); Şahin, 2018: 158, Kat. No. G4-6 (Patara); Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335 (Corinth); Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII.1691, 1696-1697 (Olynthus).

³⁵ It was not possible to reach the context data of most of the similar spatulas. There are many reasons why the context data is not available. Among these, it is possible to suggest that they

houses, cults and health centers and predominantly in tombs. In Patara, spatulae were unearthed from the tombs. These tombs were generally used more than once between the end of the 4th century BC and the first quarter of the 1st century AD. Apart from the spatula, among the tomb gifts there are various finds such as amphora, pyxis, unguentarium, mirror, nail, ring, handle, arrowhead, pin, coin, strigil, scissors and medicine tube. The only tomb that can be associated with medicine, in terms of finds, is the tomb with the code OM46. Between the end of the 4th century BC and 1st century AD, a total of six burials were carried out in the tomb. The finds inside the tomb are located in three different areas. Regardless of the area, mirror, nail, ring, handle, arrowhead, pin, pyxis, coin, unguentarium, strigil, scissor, medicine tube and spatula were found in the grave. Although, within the historical context, it is not clear that it was a strictly sterile context, it was determined that two strigilai, three arrowheads, two medicine tubes, and a handle were found in the area where the spatula was located.³⁶ Spatulae were recovered from two tombs in the Eridanos Necropolis. In one of the tombs with a sterile context, a knife and an unguentarium were found along with a spatula, while in the other a ring, mirror and tweezers were found.³⁷ A spatula, two scalpels and two tweezers were found in a tomb in the Idalium Necropolis in Cyprus.³⁸ During the Olynthus excavations, spatulae were found in room e of house B vi 9 and in room e of house A v 7. However, no information could be obtained about the other finds of the context in which the spatula was recovered.³⁹ In the cult and health center discovered during the Heraion Teichos excavations, finds such as spatula made of iron, bronze, lead and bone; tweezers, ear spoons, hooks, needles, double forks, measuring spoons, terracotta and bronze vessels were found.⁴⁰

Considering the context data of parallel samples, it is seen that spatulae were found in tombs, houses and cult centers and together with various finds. In the light of finds such as scalpels, knives, medicine tubes, ear spoons found in the context of the Idalium Necropolis, Eridanos Necropolis, Patara Necropolis and Heraion Teichos Cult and Health Center, it can be stated that spatula played a role in medical functions. However, finds such as arrowheads and mirrors in the contexts makes it necessary to avoid absolute judgments here.

---

are in the collections the context data of which does not exist, that they are found on the surface in ancient cities or that information about the context unearthed during excavations is not presented in publications. (Milne, 1907: Pl. XIII.3-4; Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335; Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.12, ANT 1 Lev. XV.2, BUR 1 Lev. XXXIX.3, ÇAN 1 Lev. XLIII.1, EFS 3 Lev. XLVIII.13, EFS 4 Lev. XLIX.17, EFS 6 Lev. LI.29, GANT 3 Lev. LXXIX.10, IAM 2 Lev. LXXXV.8; Yalav, 2008: 110, 226, Env. No.: 64, 267; Perk, 2012: 96-97, 99, Env. No.: 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18; Bliquez, 2014: Fig. 25; Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: 114, 151, Kat. No. 17, Fig. 15).

³⁶ Şahin, 2018: 6-8, 68-69, 158, Kat. No. G4-6.

³⁷ Schlörb Vierneisel, 1966: 90-91, 100-101, Beil. 56.4, 61.2.

³⁸ Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23.

³⁹ Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII. 1696-1697.

⁴⁰ Atik, 2012: 68-69.

Spatula is named ὑπάλειπτου, σπαθομήλη in Greek and Spathomele/a in Latin.⁴¹ In the modern literature, on the other hand, it is generally defined according to whether the tip of the handle is in the form of an olive seed. Names such as spatula when the handle tip is plain, and spatula probe, spatula tipped probe and flat-tipped probe are preferred when the handle tip is in the form of an olive seed.⁴²

In the literature research, it has been learned that the spatula has a very wide area of use. Spatula is used for cauterizing the wounds in the body or the relevant part after the cut of the umbilical cord, pressing the tongue during interventions related to the mouth and throat, repositioning or separating the body organs, repositioning and shaping broken bones or tissues, protecting the sensitive areas of the body against scalpels, chisels or drills in surgical operations, clearing clots after nasal bleedings, scraping of bones, cleaning and treatment of teeth, applying the drug to the sick organ and scraping the drug from the body after a while, measuring the drugs, preparing the drugs or similar materials by mixing, preparing the paints used by painters and mixing paints of different colors, using for domestic purposes such as kitchen, and in the preparation and application of cosmetic products.⁴³ Based on these data, it can be stated that spatula had a wide range of uses such as medical intervention, pharmacy, cosmetics and kitchen.

The parallel samples were mainly made of bronze. However, the existence of silver, gold-plated and bone versions are also known.⁴⁴ Similar samples

⁴¹ Uzel, 2000: 57. For detailed information on its origin see: Bliquez, 1982: 118-125.

⁴² Milne, 1907: 15, 58-61, Pl. XIII.3-4; Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII.1691, 1696-1697; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335; Schlörb Vierneisel, 1966: 90-91, 100-101, Beil. 56.4, 61.2; Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23; Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 23-25, Pl. VII.153, 158; VIII.166, 167, 169; Uzel, 2000: 57-59; Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Yalav, 2008: 71, 85; Perk, 2012: 89; Atik, 2012: 68; Bliquez, 2014: 118-125, Fig. 25; Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: 114, 151, Kat. No. 17, Fig. 15; Şahin, 2018: 68-69, 158, Kat. No. G4-6.

⁴³ For the cauterization of the relevant place after the umbilical cord is cut or the cauterization of other wounds in the body see: Milne, 1907: 60; Bliquez, 1982: 120; Uzel, 2000: 58; Şahin, 2018: 68. For its use in pressing the tongue during mouth and throat interventions see: Milne, 1907: 59; Bliquez, 1982: 120; Şahin, 2018: 68. For its use in lifting or separating body organs see: Milne, 1907: 60; Bliquez, 1982: 120. Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 24. For its use in repositioning and shaping broken bones or tissues see: Bliquez, 1982: 120. For the protection of sensitive areas of the body against scalpels, chisels or drills in surgical operations see: Bliquez, 1982: 120. For its use in clearing clots in nosebleeds see: Milne, 1907: 59; Bliquez, 1982: 120. For its use in scraping bones see: Bliquez, 1982: 124. For its use in cleaning and treating teeth see: Şahin, 2018: 68. For the use of the drug in the application of the diseased organ and after a while in the removal of the drug from the body see: Milne, 1907: 58-59; Richter, 1915: 450-451; Bliquez, 1982: 120; Uzel, 2000: 58; Yalav, 2008: 71, 85; Perk, 2012: 89; Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: 114; Şahin, 2018: 68. For its use in measuring, mixing and preparing drugs see: Milne, 1907: 58; Davidson, 1952: 182; Bliquez, 1982: 120; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 24; Uzel, 2000: 58; Yalav, 2008: 71, 85; Perk, 2012: 89; Şahin, 2018: 68. For use by painters see: Milne, 1907: 59; Richter, 1915: 450-451; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 24; Uzel, 2000: 58; Perk, 2012: 89. For its use in the kitchen utensils function see: Bliquez, 1982: 120. For cosmetic use see: Bliquez, 1982: 120; Şahin, 2018: 68.

⁴⁴ For bronze samples see: Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII.1691, 1696-1697; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Schlörb Vierneisel, 1966: 90-91, 100-101, Beil. 56.4, 61.2; Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Chavane – Karageorghis, *et*

have been dated to different dates from the Classical period to the Late Byzantine period.⁴⁵ Considering the parallel samples, it can be stated that this spatula type emerged in the Classical period and was used until the Late Byzantine period. Since there is no data on the context of the spatula, it is not possible to suggest an exact date. However, considering both the abundant number of similar samples and the other finds constituting the subject of the study, it seems appropriate to evaluate the spatula within the Roman Imperial period.

Combined Tool Consisting of Spoon and Spatula (Fig. 5): The tool consists of a combination of a handle in the middle and a spoon at one end of the handle and a spatula at the other. The handle is cylindrical. The handle is decorated with two convex grooves consisting of one concave groove and two knuckles. The transition from the handle to the spoon is provided by the decoration consisting of two knuckles. The spoon widens towards the tip. The tip of the spoon is partially damaged. While one side of the spatula is flat, the other side is in the form of a saddle.

An exact sample of this combined tool consisting of a spoon and a spatula could not be found.⁴⁶ Only in terms of containing both spoon and spatula, it is in parallel with a sample in the Th. Meyer-Steineg Collection. When the spatula and spoon sections of the tool are considered separately, no similar sample of the spatula could be detected except for the above-mentioned sample, while many parallel samples of the spoon were found. The parallel of the tool as a whole is the sample in the Th. Meyer-Steineg Collection.⁴⁷ Both tools are similar in general and in some details. However,

al., 1990: 23-25, Pl. VII.153, 158; VIII.166, 167, 169; Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.12, ANT 1 Lev. XV.2, BUR 1 Lev. XXXIX.3, ÇAN 1 Lev. XLIII.1, EFS 3 Lev. XLVIII.13, EFS 4 Lev. XLIX.17, ERGUN 3 Lev. LXIX.15, GANT 3 Lev. LXXIX.10, IAM 2 Lev. LXXXV.8; Yalav, 2008: 71, 85, 110, 159, 226, Env. No. 64, 178, 267; Perk, 2012: 89, 96-97, 99, Env. No. 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18; Atik, 2012: 68; Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: Kat. No. 17, Fig. 15; Şahin, 2018: 68-69, 158, Kat. No. G4-6. For silver samples see: Uzel, 2000: EFS 6 Lev. LI.29. For the gold-plated samples see: Milne, 1907: 15. For bone samples see: Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335.

⁴⁵ Classical period (Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17); Beginning of the 4th quarter of the 4th century BC (Schlörb Vierneisel, 1966: 90-91, Beil. 56.4); Circa 320 BC (Schlörb Vierneisel, 1966: 100-101, Beil. 61.2); 1st century BC (Bliquez, 2014: 119, Fig. 25); Second half of the 1st century BC (Şahin, 2018: 158, G4); Roman period (Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Uzel, 2000: AFA 3 Lev. III.12; BUR 1 Lev. XXXIX.3; EFS 3 Lev. XLVIII.13; IAM 2 Lev. LXXXV.8; Yalav, 2008: 110, 159, 226, Env. No.: 64, 178, 267; Perk, 2012: 96-97, 99, Env. No.: 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18); Roman Imperial period (Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23); Early Roman Imperial period (Şahin, 2018: 158, Kat. No. G5-6); Augustan period or 1st century BC-1st century AD (Uzel, 2000: EFS 6 Lev. LI.29; Atik, 2012: 68); 1st-4th century AD (Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2); 2nd-3rd century AD (Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: 151, Kat. No. 17, Fig. 15); Late Roman period (Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335); Byzantine period (Uzel, 2000: ANT 1 Lev. XV.2; EFS 4 Lev. XLIX.17; ERGUN 3 Lev. LXIX.15; GANT 3 Lev. LXXIX.10); Late Byzantine period? (Uzel, 2000: ÇAN 1 Lev. XLIII.1).

⁴⁶ No similar samples were found in the literature research. However, it should be kept in mind that there may be parallel finds in publications that we could not detect or that have not yet been published. Moreover, apart from the tools produced by mass-production in workshops such as Agantheilus, the uniqueness of the tools can be associated with the fact that they were produced specifically for the wishes and needs of the physicians (Uzel, 2000: 38).

⁴⁷ Künzl, 1982: 50-51; Uzel, 2000: 223, EFK 6 Lev. LXIV.24; Bliquez, 2014: 95, Fig. 19B. Apart from these, another tool was found in Olynthus, indicating the combination of spoon and

there are also some differences in details. One side of the spatula sections of both samples is flat and the other side is saddle-shaped. Therefore, it can be stated that they are identical in terms of spatula. Although the spoons are partially parallel in shape, their cross-sections are different. In the Kahramanmaraş sample, the cross-section is in the "U" shape and in the Ephesus one it is "V". They are also different in terms of decorations on the handle. In the Kahramanmaraş sample, the handle is decorated with two convex grooves consisting of one concave groove and two knuckles. With the Ephesus sample, there is no concave groove and there is a decoration consisting of three knuckles in the middle of the handle.⁴⁸

Considering the spoon section of the Kahramanmaraş tool, it is observed that there are many parallel samples. In these samples, there is a structure in the form of an olive seed in the area where normally spatula should exist.⁴⁹ It is observed that most of the parallel samples are in museums or private collections and information about their context is not available. However, the samples obtained from Alliano, Philadelphia (Gökçeseki) in Isauria, Juliopolis, Parion and Trier give an opinion on both the findspots and the context data. Parallel samples in Alliano were found in areas J XI-b2 and J XI-e4. Among the finds recovered in the same areas are spoon-tipped probe, flat-tipped probe (stylus), spatula, tube (urological) probe and scalpel handle.⁵⁰ Similar samples in Philadelphia (Gökçeseki) in Isauria were found in a pit in the urban necropolis. Inside the pit, finds that could be used for quite different functions such as cosmetic/medical tools, cutting/drilling tools, jewellery, straps and clothing parts, lock parts, keys, sculpture pieces, figurines, ceramics, and coins were found.⁵¹ Parallel samples in Juliopolis were recovered from the tombs. In the context of the tombs, medical tools such as ear spoons, knives, forceps, scissors, medicine crushing/mixing plates were found along with the spoons.⁵² A similar sample in Parion was found in the theater stage building. Based on the fact that it was obtained from theater, it can be stated that the

---

spatula. However, since the shape of both spoon and spatula differs from the Kahramanmaraş Museum sample, it is not evaluated here (Robinson, 1941: 354, Pl. CXII.1703).

⁴⁸ Uzel, 2000: 223.

⁴⁹ For parallel samples of the spoon see: Baykan, 2012: KSo. Tip III, Kat. Nu. 91-92 (Alliano); Canlı, 2021: 243-245 Kat. No. So1-94 (Philadelphia in Isauria); Arslan – Metin, 2013: 47-48; Arslan – Metin, 2021: 100 (Juliopolis); Gostenčnik, 2013: Abb. 3.9 (Lauriacum); Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5 (Parion); Uzel, 2000: AMM 8 Lev. XIII.33 (Ankara Anatolian Civilizations Museum); Jackson – La Niece, 1986: 120, 128-129, Fig. 4.30 (British Museum); Uzel, 2000: EFS 8 Lev. LIII.38-40 (Ephesus Museum); Uzel, 2000: ISP 1 Lev. LXXXIII.4 (Isparta Museum); Uzel, 2000: IAM 3 Lev. LXXXVI.12-13, IAM 5 Lev. LXXXVIII.23-24, IAM 6 Lev. LXXXIX.28-29 (İstanbul Archeology Museums); Künzl, 1982: 89-90, Abb. 68.8 (Römisch-Germanisches Museum in Köln); Künzl, 1982: 45, Abb.15.15 (Roman-Germanic Central Museum in Mainz); Künzl, 1982: 72-73, Abb. 46.4 (Rheinisches Landesmuseum in Trier); Künzl, 1979-1981: Nr. 35-36, 42-43 (Worms City Museum); Uzel, 2000: ANT 9 Lev. XXIII.42, ANT 10 Lev. XXIV.47 (Ankara University Faculty of Medicine Department of Deontology Collection); Yalav, 2008: 69, 230, Env. No.: 271 (Erdoğan Yalav Collection); Perk, 2012: 86-87, Tip B, Env. No. 8.4.2.8, 8.4.2.9, 8.4.2.11 (Halûk Perk Medical Museum Collection); Uzel, 2000: UZEL 1 Lev. CXXXVII.4 (İlter Uzel Collection); Uzel, 2000: ERGUN 1 Lev. LXVII.2-3 (Nidai Ergun Collection); Uzel 2000, KÖSE 1 Lev. CXIV.3 (Veysel Köse Collection).

⁵⁰ Baykan, 2012: 39-40, KSo. Tip III, Kat. Nu. 69, 91-92, 199, 228, 252, 298.

⁵¹ Canlı, 2019: 76; Canlı, 2021: 238, 240.

⁵² Arslan – Metin, 2021: 100-102.

spoon functioned as a cosmetic tool.⁵³ As it is known, gladiatorial combat were also held in theaters during the Roman Imperial period. Therefore, it should be kept in mind that the find in the Parion theater could be one of the first intervention tools used in the treatment of gladiators⁵⁴. A similar sample was recovered from the tomb in the Rheinisches Landesmuseum in Trier. Along with the spoon, finds that could be used for different functions such as knives, dentist's forceps, fibula, ceramics, coins, and rings were recovered from the tomb.⁵⁵

As can be seen, apart from the find in Parion, all the samples with identified findspots and contexts were found together with the finds related to medicine. The Parion sample, on the other hand, must have been used for cosmetic or medicinal purposes. When the data obtained are evaluated together, it can be stated that this type of spoon was used primarily for medicine and also, possibly, for cosmetic purposes.

All the similar samples are made of bronze, whether as a whole or just as spoon. As mentioned above, the parallel sample of this combined tool consisting of spoon and spatula as a whole is of Ephesian origin and belongs to the Th. Meyer-Steineg Collection and dated to between the 1st and the 3rd centuries AD.⁵⁶ While similar samples of the spatula part of the tool could not be found, many similar samples of the spoon part were seen. Parallel samples of the spoon section have been evaluated in the Roman Imperial and Byzantine periods.⁵⁷ Although parallel samples of the spoon section can be seen until the Byzantine period, when the tool is evaluated as a whole, it is seen that the find is highly probable that it belongs to between the 1st and the 3rd centuries AD, as in the sample of the Th. Meyer-Steineg Collection.

Conclusion

Considering the form features of the tools and the literature, it can be said that the spoon No. 2 and the combined tool are more striking than the other finds. Among the tools in the scope of the study, it is possible to see the parallels of the spoon No. 1 in many settlements/necropolises connected to settlements, museums and private collections. In this context, it can be

⁵³ Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5.

⁵⁴ Baykan, 2009: 48.

⁵⁵ Künlz, 1982: 72-73, Abb. 46.4.

⁵⁶ Uzel, 2000: 223.

⁵⁷ Second half of the 1st century AD (Künlz, 1982: 99, Abb. 78); 1st century AD-beginning of the 2nd century (Jackson – La Niece, 1986: 120); end of the 1st century AD-beginning of the 2nd century (Künlz, 1982: 73, Abb. 46.4); first half of the 1st century AD-second half of the 3rd century AD (Canlı, 2021: 251); 1st-3rd century AD (Künlz, 1979-1981: 49; Baykan, 2012: Kat. Nu. 91-92; Arslan – Metin, 2021: 100, Fig. 16.2, 4); 2nd-3rd century AD (Riha, 1986: 65); 3rd century AD (Künlz, 1982: 114, Abb. 90.4); first half of the 3rd century AD (Künlz, 1982: 45, Abb. 15.15); 3rd century AD and later (Gostenčnik, 2013: 104); end of the 3rd century AD-first half of the 4th century AD (Başaran – Kasapoğlu, 2013: 133); 3rd-4th century AD (Künlz, 1982: 93, 112, Abb. 69.3, Abb. 88.3; Galili – Rosen, *et al.*, 2010: 106); Early Roman Imperial period (Künlz, 1982: 90, Abb. 68.8); Roman period (Uzel, 2000: AMM 8 Lev. XIII.33, ANT 9 Lev. XXIII.42, EFS 8 Lev. LIII.38-40, ERGUN 1 Lev. LXVII.2-3, IAM 3 Lev. LXXXVI.12-13, IAM 5 Lev. LXXXVIII.23-24, IAM 6 Lev. LXXXIX.28-29, KÖSE 1 Lev. CXIV.3; Yalav, 2008: 230, Env. No: 271; Perk, 2012: 86-87, Env. No: 8.4.2.8, 8.4.2.9, 8.4.2.11); Late Roman period? (Uzel, 2000: ISP 1 Lev. LXXXIII.4); Byzantine period (Uzel, 2000: ANT 10 Lev. XXIV.47; UZEL 1 Lev. CXXXVII.4).

suggested that the spoon has a fairly common use. As stated above, spoon No. 2 can be said to be a unique find in the light of the available data. The tip of the spoon handle is shaped like a human head. Due to corrosion, the identity and gender of the figure could not be identified. The spoon may have been used for pharmaceutical/medical purposes and for tableware in kitchen as part of daily life. It is known that figures engraved on tools used for pharmaceutical/medical purposes are generally associated with Asclepius or health. However, no similarity could be detected between the human head and the figures that indicate the health theme in the literature. In the case that it was a local figure associated with health, it should not be ignored that other spoons may have been produced from the same mold and that new samples may emerge as a result of possible research to be carried out in the region. On the other hand, if it was produced on a special order as part of the tableware, a special mold was needed and this must have brought a very high cost. Thus, it can be assumed that the spoon owner was a wealthy and perhaps a local ruler. It is possible to detect the parallels of the spoon No. 3 in settlements, museums and private collections. However, it can be noted that similar samples are limited in terms of number. When the handle, decoration and scoop parts of the spatula are considered as a whole, no parallel samples have been found in the literature. In most of the similar samples, the handle usually ends with an olive seed shaped structure. However, there are similar samples with plain handles, although in limited numbers. Considering only the spatula section of the tool, it is seen that it is quite common in settlements, museums and private collections. An exact sample of the combined tool consisting of a spoon and a spatula could not be found. Only in terms of containing both spoon and spatula, it is in parallel with a sample in the Th. Meyer-Steineg Collection which was identified to be of Ephesus origin. Considering the spatula and spoon sections of the tool separately, while no similar sample of the spatula could be detected except for the above-mentioned sample in the Th. Meyer-Steineg Collection, many parallel samples of the spoon were found.

Similar samples of the tools that are listed as medical instruments in the museum inventory are mostly discussed in the publications on medical instruments in the literature. In order to determine the ancient period functions of the finds preserved in the Kahramanmaraş Museum, researches were carried out on the suggestions in the literature and the context finds in which parallel samples were found. As a result of the researches, it has been seen fairly risky to determine a single area of use for the spoons and spatulas, which are the subject of the study, and limit its function only to this purpose. Such tools may have been created for a specific purpose when they were first produced. However, it is highly probable that the usage areas have expanded considerably afterwards. Evaluating the etymological data, context finds and the suggestions made by scientists, it can be stated that the tools discussed here may have been used for quite different purposes such as pharmacy, cosmetics, kitchen, painting and medicine.

Based on the similar finds, among the tools in Kahramanmaraş Museum, spoon No. 1 to 3 and spatula are roughly dated to the Roman Imperial period,

and the combined tool consisting of spoon and spatula between the 1st and 3rd centuries AD and the spoon No. 2 between the 2nd and 4th centuries AD.

Catalog

Cat. No. 1: The spoon (Fig. 1)

Museum Inv. No.: 7-7-85

Findspot and Date: Göksun-29.03.1985

Length: 9.6 cm

Paralels: Davidson, 1952: 189, 191, Pl. 85.1396; Oliver, 1965: 177-178, 180; Oliver, 1977: 20-22, Fig. 7; Külz, 1979-1981: 49, 56-57, Nr. 15; Künlz, 1982: 49; von Bothmer, 1984: 63-64; Jackson – La Niece, 1986: 119-120, 130, 157-158, 163, 166, Fig. 4.32; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 31, Pl. X.283; Temizsoy – Arslan, *et al.*, 1996: 17, Resim 22; Başaran, 1997: 497, 499, Resim 21.a, c; Dusenbery, 1998: 228-234, 369-376, 1053, 1055, 1445, S143-21, S219-13; Erdoğan, 1999: 45, 56, Şekil 28, Resim 31; Uzel, 2000: 176, 189, 215, 221, 233, 289, AFA 3, AMM 6, EFK 4, EFS 7, GANT 1, UZEL 2, Lev. III. 9, XI.22, LXII.14, LII.32, LXXVII.3, CXXXVIII.6-7; Ladizhinskaya, 2002: 152-153, Fig. 4.2; Yaraş, 2004: 233, 242, Abb. 8; Aydın Tavukçu, 2006: 152-153-274-275, Kat. No. 240; Başaran – Tavukçu, 2007: 612-613, 621-622, Resim 3; Yalav, 2008: 83, 97-100, 165-166, 222-224; Karaca, 2009: 36-37, Kat. Nu. 387-389; Akarsu – Akarsu, *et al.*, 2011: 13, Resim 1; Perk, 2012: 118-120; Sınık, 2012: 69, 158, Kat. No. 65; Kasapoğlu, 2012: Resim 220.M108; Başaran – Kasapoğlu, 2013: 132-133, Şekil 5.M108; Bliquez, 2014: 2, 18, 51, 54, 119, Fig. 2; Di Gerio, 2014: 93, 106, 108, Fig. 18; Çelikbaş, 2016: 135-136, 324-325, Kat. No. E40; Berg, 2017: 19-20, Fig. 2; Şahin, 2018: 71, 95, 159, Kat. No. G11; Ova, 2021: 63-64, 129, Kat. No. 54.

Date: The Roman Imperial period

Cat. No. 2: The spoon (Fig. 2)

Museum Inv. No.: 1-144-98

Findspot and Date: Göksun-09.11.1998

Length: 15.7 cm

Paralels: Milne, 1907: 79, Pl. XIX.3; Robertson, 1970: 217, 226, Fig. 9.4; Sherlock, 2007: 250, 252, 255, Fig. 1; Sherlock, 2011: 89-95, Fig. 1B, 2H, 3O, Fig. 3R; Bliquez, 2014: Fig. 2.

Date: Between the 2nd and 4th centuries AD.

Cat. No. 3: The spoon (Fig. 3)

Museum Inv. No.: 17-19-73

Findspot and Date: Unknown-1973

Length: 12.4 cm

Paralels: Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Oransay, 2000: Kat. No. 53, Lev. XII.53; Uzel, 2000: 206, 210, 224, 225, 268, CMT 2, EFK 7, EFS 1,

ERGUN 1, KÖSE 4, Lev. XLI.7, XLVI.4, LXV.34, LXVII.4-5, CXVII.16; Yalav, 2008: 160, 168, 170, Env. No.: 179-180, 191, 195; Perk, 2012: 122, Tip C, Env. No.: 11.2.15, 11.2.17.

Date: The Roman Imperial period

Cat. No. 4: The spatula (Fig. 4)

Museum Inv. No.: 20-15-97

Findspot and Date: Göksun-06.11.1997

Length: 14.1 cm

Paralels: Milne, 1907: 58-63, Pl. XIII.3-4; Richter, 1915: 450-451, Cat. No. 1757; Robinson, 1941: 352-353, Pl. CXII.1691, 1696-1697; Gjerstad, 1948: 143, 145, Fig. 25.15, 17; Davidson, 1952: 182, 184, Pl. 82.1335; Schlörb Vierneisel, 1966: 90-91, 100-101, Beil. 56.4, 61.2; Bliquez, 1982: 204-205, Fig. 2.15; Künzl, 1982: 54-55, Abb. 23; Chavane – Karageorghis, *et al.*, 1990: 23-25, Pl. VII.153, 158, VIII. 166, 167, 169; Jakielski – Notis, 2000: 382, Fig. 2; Uzel, 2000: AFA 3, ANT 1, BUR 1, ÇAN 1, EFS 3-4, 6, ERGUN 3, GANT 3, IAM 2, Lev. III.12, XV.2, XXXIX.3, XLIII.1, XLVIII.13, XLIX.17, LI.29, LXIX.15, LXXIX.10, LXXXV.8; Yalav, 2008: 71, 85, 110, 159, 226, Env. No.: 64, 178, 267; Perk, 2012: 89, 96-97, 99, Env. No.: 8.5.5.1, 8.5.5.10, 8.5.5.16, 8.5.5.19, 8.5.5.17, 8.5.5.21, 8.5.5.22, 8.5.5.18; Atik, 2012: 68; Bliquez, 2014: 118-125, Fig. 25; Aybek – Gülbay, *et al.*, 2016: 114, 151, Kat. No. 17, Fig. 15; Şahin, 2018: 158, Kat. No. G4-6.

Date: The Roman Imperial period

Cat. No. 5: Combined Tool Consisting of Spoon and Spatula (Fig. 5)

Museum Inv. No.: 5-14-83

Findspot and Date: Göksun-15.04.1983

Length: 18 cm

Paralels: Künzl, 1982: 50-51; Uzel, 2000: 223, EFK 6 Lev. LXIV.24; Bliquez, 2014: 95, Fig. 19B.

Date: Between the 1st and 3rd centuries AD

Bibliography

- AKARSU, S. – AKARSU, B. M. – TIRPAN, A., 2011. “Roma Dönemi'nden Ortaçağ'a Tıp Aletleri”, *Lokman Hekim Dergisi*, 1 / 3, pp. 13 – 17.
- AKÇAY, A., 2019. *Antik Çağ'da Anadolu'da Kozmetik*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Edirne.
- ALTUNAY, D., 2019. *Antik Dönem Tıp Aletleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Konya.
- ARSLAN, M. – METİN, M., 2013. *Juliopolis*, Faprint Prosis Tasarım, İstanbul.

- ARSLAN, M. – METİN, M., 2021. “Surgical Instruments from the Necropolis of Juliopolis in Bithynia (Northwestern Central Turkey)”, *Bar International Series 3038: Greek, Roman, and Byzantine Bronzes from Anatolia and Neighbouring Regions*, Ed.: Ergün Laflı, BAR publishing, Oxford, pp. 99 – 124.
- ATİK, N., 2012. “Trak Kültüründen Bize Ulaşan Tek Ören Yeri: Odyrsler'in Kült ve Sağlık Merkezi”, *Trakyakent: Doğu-Batı Trakya Belediyeler Birliği Dergisi*, 1 / 3, pp. 68 – 69.
- AYBEK, S. – GÜLBAY, O. – DURAK, E., 2016. “Metropolis'ten Bronz Aletler, Gereçler ve Aksesuarlar”, *Arkeoloji Dergisi*, XXI, pp. 141 – 168.
- AYDIN TAVUKÇU, Z., 2006. *Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, Erzurum.
- BAŞARAN, S., 1997. “Enez (Ainos) 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı sonuçları Toplantısı*, 18 / 2, Ankara 1996, pp. 489 – 513.
- BAŞARAN, C. – TAVUKÇU, A. Y., 2007. “Parion Kazısı, 2005”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28 / 1, Çanakkale 2006, pp. 609 – 628.
- BAŞARAN, C. – KASAPOĞLU, H., 2013. “Parion Kazısı Metal Buluntuları”, *III. ODTÜ Arkeometri Çalıştay: Türkiye Arkeolojisinde Metal: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar: Prof. Dr. Halet Çambel Onuruna*, Eds.: Pelin Ayter, Şahinde Demirci, Ay Melek Özer, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, pp. 126 – 140.
- BAYKAN, D., 2009. “Gladyatör Hastanesi: Allianoı”, *Atlas*, 12/201, pp. 48 – 50.
- BAYKAN, D., 2010. “Antik Çağ'da Strigilisin Ecza Amaçlı Kullanımı: Veriler ve Kanıt”, *Colloquium Anatolicum*, IX, pp. 141 – 153.
- BAYKAN, D., 2012. *Allianoı Tıp Aletleri*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitü, İstanbul.
- BERG, R., 2017. “Toiletries and Taverns: Cosmetic Sets in Small Houses, Hospitia and Lupanaria at Pompeii”, *Arctos*, 51, pp. 13 – 39.
- BLIQUEZ, L. J., 1982. “Roman Surgical Instruments in The John Hopkins University Institute of Medicine”, *Bulletin of the History of Medicine*, 56 / 2, pp. 195 – 217.
- BLIQUEZ, L. J., 2014. *The Tools of Asclepius: Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Brill, Leiden-Boston.
- CANLI, H., 2019. *Isauria'daki Philadelphia (Gökçeseki) Metal Buluntuları*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, Mersin.
- CANLI, H., 2021. “Philadelphia (Isauria) Kozmetik/Tıp Aletlerinden Bir Grup Sonda”, *Arkeolojik Küçük Buluntular: Pişmiş Toprak, Metal, Kemik, Cam ve Taş Eserler*, Ed.: Oktay Dumankaya, Doruk Yayınları, İstanbul, pp. 238 – 297.

- CHAVANE, M. A. – KARAGEORGHIS, V. – PICARD, O. – TYTGAT, Chr., 1990. *Études Chyprïotes XII: La nécropole d'Amathonte tombes 110-385. IV, Les petits objects*, Imprimerie Nicolaou et.fils Ltd, Nicosia.
- ÇELİKBAŞ, E., 2016. *2005-2014 Parion Kazısı Metal (Bronz-Demir-Kurşun) Buluntuları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, Erzurum.
- DAVIDSON, G. R., 1952. *Corinth XII: The Minor Objects*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton – New Jersey.
- DI GERIO, M., 2014. “Studio sugli strumenti chirurgici del Museo Archeologico Nazionale di Napoli”, *Rivista di Studi Pompeiani*, 25, pp. 93 – 110.
- DOĞAN, T., 2015. “Antandros Ölü Gömme Geleneğinde Strigilis: Tipolojik ve Kronolojik Gözlemler”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18, pp. 143 – 174.
- DUSENBERY, E. B., 1998. *Samothrace: The Nekropoleis, The Nekropoleis and Catalogues of Burials*, Princeton University Press, Princeton.
- ERDOĞDU, A., 1999. *Hayrabolu Hacılı Tek Höyük Tümülüsü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Ankara.
- GALILI, E. – ROSEN, B. – SHARVIT, J., 2010. “Artifact Assemblages from Two Roman Shipwrecks off the Carmel Coast”, *Atiqot*, 63, pp. 61 – 110.
- GJERSTAD, E., 1948. *The Swedish Cyprus Expedition IV.2: The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic, Cypro-Classical Periods*, Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm.
- GOSTENČNIK, K., 2013. “Medizinische Instrumente aus Lauriacum in den Smmlungen der Oberösterreichischen Landesmuseen”, *Römisches Österreich*, 36, pp. 95 – 107.
- JACKSON, R. – LA NIECE, S., 1986. “A Set of Roman Medical Instruments from Italy”, *Britannia*, 17, pp. 119 – 167.
- JAKIELSKI, A. E. – NOTIS, M. R., 2000. “The metallurgy of Roman medical instruments”, *Materials Characterization*, 45, pp. 379 – 389.
- KARACA, E., 2009. *Allianoi Kemik Eserleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Edirne.
- KASAPOĞLU, H., 2012. “Metal Eserler”, *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion*, Ed.: Cevat Başaran, Ege Yayınları, İstanbul, pp. 165 – 170.
- KÜNZL, E., 1979-1981. “Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im Städtischen Museum Worms”, *Der Wormsgau*, 13, pp. 49 – 63.
- KÜNZL, E., 1982. “Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit”, *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn*, 182, pp. 1 – 131.

- LADIZHINSKAYA, V., 2002. Jewelry and Metal Artifacts of Middle Bronze Age II and the Early Roman Period from Cave VIII/28 , *'Atiqot*, 41 / 2, pp. 147 – 155.
- MA, D. A. K., 1957. *Latin Dictionary: Latin-English-English-Latin*, Collins, London-Glasgow.
- MILNE, J. S., 1907. *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, The Clarendon Press, Oxford.
- OLIVER, Jr. A., 1965. “Two Hoards of Roman Republican Silver”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 23 / 5, pp. 177 – 185.
- OLIVER, Jr. A., 1977. “Mirror, Emblem Dish and Spoons”, *Jahrbuch der Berliner Museen*, 19, pp. 13 – 22.
- ORANSAY, B. S. A., 2000. *Arykanda Madenciligi ve Madeni Buluntular*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Ankara.
- OVA, E., 2021. *Stratonikeia ve Lagina Kemik Yapımı Küçük Buluntular (2008-2019)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Denizli.
- PERK, H., 2012. *Anadolu Antik Dönem Tıp Aletleri: Halûk Perk Tıp Müzesi Koleksiyonu*, Mesan Matbaacılık, İstanbul.
- RICHTER, G. M. A., 1915. *The Metropolitan Museum of Art: Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, The Gilliss Press, New York.
- RIHA, E., 1986. *Forschungen in Augst 6: Römische Toiletgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Augst Römermuseum, Basel-Landschaft.
- ROBERTSON, A., 1970. “Roman Finds from Non-Roman Sites in Scotland: More Roman 'Drift' in Caledonia”, *Britannia*, 1, pp. 198 – 226.
- ROBINSON, D. M., 1941. *Excavations at Olynthus X: Metal and Minor Miscellaneous Finds*, The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- SCHLÖRB VIERNEISEL, B., 1966. “Eridanos – Nekropole, I. Gräber und Opferstellen hS 1-204”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 81, pp. 4 – 111.
- SHERLOCK, D., 2007. “Roman Forks”, *Archaeological Journal*, 164 / 1, pp. 249 – 267.
- SHERLOCK, D., 2011. “Roman Folding Spoons Again and Some Related Types”, *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, 62, pp. 89 – 97.
- SINIK, B., 2012. *Laodikeia Antik Kenti Tibbi Alet Buluntuları ve Günümüz Tibbi Aletleri ile Kıyaslanmaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master Thesis, Denizli.
- SMITH, LL. D. W., 1859. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Little, Brown, and Company, Boston.

- ŞAHİN, F., 2018. *Patara V.2: Patara Metal Buluntuları*, Ege Yayınları, İstanbul.
- TEMİZSOY, İ. – ARSLAN, M. – AKALIN, M. – METİN, M., 1996. “Ulus Kazısı 1995”, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı, Ankara 1995, pp. 7 – 36.
- UZEL, İ., 2000. *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- VON BOTHMER, D., 1984. “A Greek and Roman Treasury”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 42/1, pp. 1+4 – 72.
- VROOM, J., 2007. “The Archaeology of Late Antique Dining Habits in The Eastern Mediterranean: A Preliminary Study of The Evidence”, *Objects in Context Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity*, Eds.: Luke Lavan, Ellen Swift – Toon Putzeys), Brill, Leiden-Boston, pp. 313 – 361.
- YALAV, E., 2008. *Tanrısal Gücün Elçileri: Antik Çağda Tıp Aletleri*, Era Yayıncılık, İstanbul.
- YARAŞ, A. 2004. “Die “Koca Koru Tepe”-Nekropole bei Bergama”, *Istanbul Mitteilungen*, 54, pp. 227 – 242.

Appendices

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

SMINTHEION CULTIC CAVE AND SACRED SPRING IN THE LIGHT
OF ANCIENT SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL FINDINGS
*ANTİK KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK BULGULAR IŞIĞINDA
SMINTHEION'DAKİ KÜLT MAĞARASI VE KUTSAL KAYNAK*

Davut KAPLAN

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of
Archaeology
davutkaplan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5690-1639

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **16.12.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **137 – 165**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1220048>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: KAPLAN, D., “Smintheion Cultic Cave and Sacred Spring in the Light of Ancient Sources and Archaeological Findings”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 137 – 165.

SMINTHEION CULTIC CAVE AND SACRED SPRING IN THE LIGHT OF ANCIENT SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

ANTİK KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK BULGULAR IŞIĞINDA SMINTHEION'DAKİ KÜLT MAĞARASI VE KUTSAL KAYNAK

Doç. Dr. Davut KAPLAN

Abstract

All the sanctuaries of Apollo in Greece and Anatolia were built at or near the springs because he is the god of prophecy. The sanctuaries of Apollo were sometimes built directly on next to or near spring water coming out of the cave, as in Smintheion. Caves, sacred places for people living in rural areas at the beginning for sheltering and communicating with the gods, lost their functions, albeit a little, with the birth of temples. According to ancient sources and coin descriptions, the cave in Smintheion is understood to have been an essential sanctuary since the establishment of the Apollo Smintheus cult. Construction of the Hellenistic temple near the cave where the water source comes out, the cult has lost its function, but the water coming out of the cave has always been used in the service of the gods. Although Apollo Smintheus (Apollo, the lord of mice) was initially known as a god associated with mice, it is known that mice actually aid in divination. However, in the inscriptions at the entrance of the Great

Öz

Yunanistan ve Anadolu'daki Apollon kutsal alanlarının hepsinin su kaynağı başına veya yakınına kurulmalarının nedeni, kehanet tanrısı olmasıdır. Apollon kutsal alanları bazen doğrudan bir su kaynağı üzerine veya yanına ya da Smintheion'da olduğu gibi mağaradan çıkan kaynak suyu yakınına kurulmuştur. Başlangıçta kırsal kesimde yaşayan insanların barınma ve tanrılarla ilişki kurma amaçlı kutsal mekanları olan mağaralar, tapınakların doğuşu ile bu işlevlerini az da olsa kaybetmişlerdir. Smintheion'daki mağara da antik kaynaklar ve sikke tasvirlerine göre Apollon Smintheus kültürünün kuruluşundan itibaren önemli bir kült alanı olduğu anlaşılmaktadır. Su kaynağının çıktığı mağara yakınına Hellenistik tapınağın inşa edilmesi ile bu kült işlevini kaybetmiş ancak mağaradna çıkan su her zaman tanrı hizmetinde kullanılmıştır. Başlangıçta Apollon Smintheus (farelerin efendisi Apollon) genelde farelerle ilişkili bir tanrı olarak bilinmesine rağmen aslında farelerin de kehanette yardımcı bir hayvan oldukları

Bath in Smintheion, it is understood that a priest, who contributed to the agonistic games in the 2nd century A.D., was expressed as a hypophet, carrying out a cult practice related to water. Ancient sources, inscriptions, and coin depictions reflect this deep-rooted tradition of the existence of this cave and spring in Troy, as Apollo is a god of Anatolian origin. Therefore, this cave and spring to the east of the Temple of Apollo Smintheus must have been used for divination. In the first part of this study, geographical features, topography, and geological structure, which were the reason for the water source in the establishment of Smintheion in this area, were discussed. Afterward, the ancient texts about the cult of Apollo Smintheus, the inscriptions, and archaeological findings obtained from the excavations were mentioned, and it was revealed that the cave where the water came out was used as a sacred cave, and the spring was used for divination.

bilinir. Oysa Smintheion'da Büyük Hamam girişindeki yazıtlarda agonistik oyunlarda katkısı olan MS 2.yy'da bir hypophet olarak ifade edilen bir rahibin su ile ilişkili kült uygulaması gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Antik kaynaklar, yazıtlar ve sikke tasvirleri bu mağara ve su kaynağının Apollon'un Anadolu kökenli bir tanrı olarak Troia'da da varlığı bu köklü geleneği yansıtmaktadır. Bu nedenle Apollon Smintheus Tapınağı'nın doğusundaki bu mağara ve kaynak kehanet amaçlı kullanılmış olmalıdır. Bu çalışmanın ilk bölümlerinde Smintheion'un bu alana kurulmasında su kaynağının nedeni olan coğrafi özellikler, topografya ve jeolojik yapı ele alınmıştır. Devamında Apollon Smintheus kültü ile ilgili antik metinlere ve kazılardan ele geçen yazıtlar ve arkeolojik bulgulara değinilmiş ve suyun çıktığı mağaranın kutsal mağara, su kaynağının ise kehanet amaçlı kullanıldığı ortaya konmuştur.

Keywords: Smintheion, Gülpınar, Sacred Spring, Cult Cave, Apollo Smintheus.

Anahtar Kelimeler: Smintheion, Gülpınar, Kutsal Kaynak, Kült Mağarası, Apollon Smintheus.

The Topography and Geography of Gülpınar

Introduction

Gülpınar-Smintheion sanctuary is one of the most important centers of the cult of Apollo in Anatolia. In ancient texts, there are many place names where Apollo was worshiped with the epithet Smintheus. However, the Smintheion in Gülpınar is distinguished from the others with its monumental architecture. Gülpınar, which hosts the Smintheion, the largest sanctuary of the Troad, was also the scene of settlement in the Prehistoric Period. From the beginning, different societies left their mark in Gülpınar, which was never abandoned. The reason they live here is because of geopolitical, geological-topographical, and economic reasons. Although there is no evidence for Today, the Hittite traces known from Troy must have been in Gülpınar as well. While this sanctuary of Apollo, whose origin is based in Anatolia, was deployed to the westernmost point of the Çanakkale region, of course, the water source of life around it was taken into consideration. This god of Anatolian origin was called 'smintheus' with a unique name in and around the Troas region and

had a cult with Apollo Smintheus with this title from Anatolia. The god Smintheus, also mentioned by Homer, was worshiped initially in the cave, then in various temples, and finally in the Hellenistic temple until Late Antiquity. The continuity of the Smintheus cult stems from the spring in which the sanctuary was established and the origin of the god. This sacred spring had the most crucial role in equipping the sanctuary with monumental bath structures in the Roman Period.

The Smintheion (Apollo Smintheus Sanctuary) is in the south-west corner of the Troas region and near the ancient cities of Hamaxitos and Chryse (Fig. 1). Today, it is on the outskirts of Gülpınar Village settlement of Ayvacık District of Çanakkale¹ (Fig. 2). The Smintheion is the most magnificent and great sanctuary in the northwest region of Anatolia during the Hellenistic and Roman periods. Gülpınar was first inhabited approximately 7000 years ago. This prehistoric settlement is spread over a huge area from the cave with a water source to the sacred road², which is accepted as the entrance to the sanctuary. Within the borders of Smintheion, there are both Prehistoric (Chalcolithic) settlements and structures belonging to the Ancient Greek and Roman cultural periods (Fig. 3).

The prehistoric settlement was established in the area called Gülpınar Boynu, between the Gülpınar Ayağı Valley and the valley floor that continues towards the Tuzla Plain. It is understood that those who lived in the prehistoric period preferred the sun-facing surface and ridges of a small stream that the spring water flows and feeds as a settlement area. The reason for this is the spring water coming out of the caves and the stream bed that flows right next to it in winter, the fertile Tuzla Plain, and the Aegean Sea, which provides abundant seafood and transportation. This prehistoric settlement area with an average height of 60 m from the sea slopes slightly towards the east. Over time, this sloping flat area was also filled with alluvium. In the early Period, there was a small stream or spring water foot in the east of it, passing through Today's modern Gülpınar settlement and flowing towards the Tuzla Plain. The Roman period settlement generally follows the ridge-Gülpınar neck on the western part of this small stream.

As it turns out, the spring water and rainwater coming out of the cave were used for irrigation and other purposes, as well as carrying miles for agriculture, while flowing with a sweet slope from this small stream towards the Tuzla Plain. However, due to the growth of the settlement and increasing need for sanctuary, monumental structures were built in the Roman and Late Antiquity periods on this small stream, filled with alluvium and flattened (Fig. 3).

The surface's most striking structures and materials are the remains of the Classical, Hellenistic, Roman, and Byzantine Periods. The most notable aspect of the sanctuary is that it hosts the Temple of Apollo Smintheus, where the subjects mentioned in Homer's Iliad are treated as reliefs (Fig. 2, 3). In addition, besides the subjects from Cypria, Iliupersis, and Ilias Mikra, the temple's architectural features are considered unique for the Hellenistic

¹ Özgünel, 2001, 1.

² Kaplan, 2016.

Period. This temple is located in the upper part of the sanctuary, close to the cave with the water spring. The sanctuary also has Ottoman Period Fountains and Laundries³.

Geology and Water Resources of the Gülpınar

The geological structure of the region on which it was founded has an outstanding contribution to the existence of Smintheion and its monumental structures. In the south of Tuzla Plain, in the section up to Aklıman, the boundary between the Upper Miocene (marine sediment) layers and the volcanic basement is observed⁴. Especially the valley-like depression (Çelen Bağları) between Tuzla Plain and Gülpınar was formed between these two units. To the east of it is a wholly volcanic basement, and to the west are Upper Miocene sedimentary layers⁵. There is no stream in this depression extending in the northeast-southwest direction. This depression, which has the feature of a "main valley" for the waters flowing from the environment, is not shaped by rain and spring waters; on the contrary, it is a structural formation⁶. Here Smintheion is at the highest point of this valley, namely the Gülpınar Trough⁷. The modern settlement of Gülpınar is on the eastern slope of this valley. The base of Today's Gülpınar settlement consists of blasted volcanic masses⁸. For this reason, Gülpınar and its surroundings are named a volcanic plateau⁹.

The west of this volcanic structure, on which the modern Gülpınar settlement sits, is determined by the border where the water sources come to the surface. Spring waters give life to the environment by the accumulation of rainwater accumulating on the volcanic base and rising to the surface at the point where the volcanic base ends. The line where these spring waters come out continues along the eastern border of the Gülpınar Trough, where they leak from the volcanic base. On the line where these waters emerge, Hellenistic and Roman period water structures, Ottoman Period Gülpınar fountains, and laundries were placed¹⁰. As a result of rapid urbanization and use of technology, and the drying up of the resources of the wells drilled for excessive irrigation, these water structures have been completely abandoned. Some have been cut off, dried up, or turned into ruins, unlike a water reservoir used only for irrigation. The only water source that survives among these is the water source coming out of the cave and feeding the Koca Pınar, which is still used Today. Therefore, the springs, the source of life that started their journey with the rain, come back to the earth with the waters leaking from the cave.

Gülpınar and its environment, where Smintheion is located, is the driest and least rainy region of the Troas (Çanakkale) territory (Fig. 1) today.

³ Kaplan, vd., 2016.

⁴ Kayan, 1994: 37, Şekil 11a, 64.

⁵ Kayan, 1994: 64.

⁶ Kayan, 1994: 41.

⁷ Özgünel, 2001: 2- 3.

⁸ Kaplan, 2013b: 117-118.

⁹ Özgünel, 2001: 1.

¹⁰ Kaplan, vd., 2016.

Describing the southern coast of Troas, which is inserted into the Aegean Sea with a promontory, J. M. Cook describes the west of Assos, i.e., Today's Babakale-Gülpınar-Tuzla region 300-400 m above the sea, with a total population of 2866 inhabitants (you can hear the jackals at Night), a few small defines it as a low plateau with a village settlement¹¹. The notes of the first researchers, who thought that life was difficult without fields and gardens in an unproductive and barren region, draw attention to the region. When the villagers were asked about the impact of water scarcity on their agricultural work or their lives, they answered, 'they have it all (*nihil deest: we are not poor, we are not rich either*)¹².

The region's water needs were supplied from ancient times until the 1970s from underground waters and life-supporting wells, of which there are hundreds of examples in the surrounding area. However, since Smintheion is not an urban settlement, it was established by the region's abundant water source instead of a river or a stream like other cities¹³. Even Today, rainwater is insufficient, such as wells and fountains that do not flow continuously. Well water is often needed for drinking and animal watering. However, unlike the streams and small springs that dry up in the surrounding area during the summer months, the spring water coming out of the cave in Smintheion is at the forefront with its life-giving feature. Here, the prehistoric settlement and the sanctuary of Apollo Smintheus supply their needs with the spring water coming out of this cave (Fig. 2, 3). This spring has a primitive and unique natural structure within the water buildings. However, although the sanctuary is the reason for its existence, it has undergone many physical changes over thousands of years.

Location, Alteration of the Cave and Spring Water

There are three separate caves in Smintheion, the first of which has a spring and belongs to the Hellenistic Period, the second is the rock shields overlooking the Gülpınar Stream, and the third is on the slope overlooking the Karaağaçlık locality (the cave entrance is closed)¹⁴. At the top of the cult settlements, there is a cave with the spring water of the Temple regions (Fig. 2, 3). The point of this cave close to the Hellenistic Temple is to the east of the temple. The relationship between the cave and the Apollo temples is known¹⁵. In this respect, one of the first conditions to be found in worship and other ritual practices is the sacred spring or water required for purification. In a way, the fact that Smintheion has elements such as caves and sacred springs

¹¹ Cook, 1973: 237-238; Cook also gives information about Gülpınar (Külahlı), stating that there are 552 people living in the village 100-150 m above the sea, according to the 1940 census and that it had 300 households in 1959.

¹² Today, the area starting from Gülpınar to the sea is covered with modern olive groves. In addition, the irrigation dam built under the Kızılkeçili Village and the agriculture in the Tuzla Plain are in a situation that exports agricultural products, especially olive oil, beans, peppers, tomatoes, and eggplants, contrary to the rural production of the previous Period.

¹³ Kaplan, 2007b: 231-239.

¹⁴ Kaplan, 2007b: 233; Kaplan, 2018: 5-16.

¹⁵ Cleland, 1933; Elderkin, 1941; Croon, 1967: 242; Özgünel, 2008a: 40; Ustinova, 2009a; Ustinova, 2009b: 109-121.

demonstrates that it provides the necessary condition for establishing the sanctuary here. For this reason, Smintheion is one of the best examples of sanctuaries in the countryside¹⁶, found independently at the water source and away from the cities.

The only source of life in Smintheion, which does not have many water sources, is this water that emanates from the tuff rocks and comes out of the caves. Since all the structures built around the spring served religious purposes, the earliest example of these structures and, at the same time, their natural structure must have been this cave. Therefore, both the caves and the spring water gushing out from these caves led to the establishment of a sanctuary here and subsequently gave birth to an architectural structure largely dependent on water. Like some structures in the sanctuary during the Hellenistic and later Roman periods, the cave was covered by alluvium and turned into a reservoir, as can be understood from the additions of different periods and water channels.

Over thousands of years, both the function of the cave and the systems related to its use, since it contains plenty of water, have also changed, and the road leading to the olive groves and gardens on the skirts of Today's modern Gülpınar settlement have remained under it. Although the ways and purposes of transporting and using water were different, the inhabitants of the Prehistoric Gülpınar settlement and those who actively used the Smintheion survived with this water coming out of the cave. With its life-giving feature, it was also used by the villagers of the modern settlement for drinking and other basic needs from late antiquity until the end of the 1980s.

R. N. Spratt states that he saw two beautiful springs around the temple, one of which came out of a small cave¹⁷. The cave, which could be seen (partially) about a half-century ago, and the source that comes out of it have changed considerably Today (Fig. 2). Today, it is under the road from the modern Gülpınar settlement to Hamaxitos. Especially in the last century, it has been completely forgotten with the construction of a few olive oil workshops-factories around it. The cleaning of Roman water channels coming out of the cave was carried out in 2010. After the water of the cave was drained, it was photographed and brought to the agenda again.

Both the baths and ancient sources and the importance of water in the functioning of the oracle at Smintheion were other reasons to study and investigate the cave. The aim was to examine the state of the water coming out of the cave to the east of the temple and the shape of the cave. Access to the cave was provided by several vertical funnels found during the excavations of the Roman villa (doctor's houses) located east of the temple (Fig. 3). Afterwards, the accumulated water in the cave was discharged from these vertical funnels with water pumps. Using more than one water pump to drain the water ultimately allowed us to identify the cracked bottom surface of the cave. The reason for this was the possibility of working for a short time due to the rise in the water level in the cave, which is entirely under the alluvium. A quick observation was made, and sketch and section drawings of the cave

¹⁶ Pedley, 2005: 50-52; Kaplan, 2018: 5-16.

¹⁷ Spratt, 1856: 237.

were prepared. The cave consisted of many interconnected galleries¹⁸ (Fig. 4, 5).

It was documented that the water came to the surface boiling from a layer of natural rock from the ground and springing out from the tuff layers at some points in the cave, which consists of natural rock on all sides (Fig. 6-7). Smintheion cave consists of different interconnected galleries. However, the entrance to the cave, under the alluvium, is provided by three separate funnels at the road level on the hill. The cave was converted into a water reservoir during the Hellenistic and Roman periods, and it was covered with alluvium about a hundred years ago, inconspicuously. The cave, which remained under dense alluvial soil for half a century, is approximately 5-8 m below the surface Today (Fig. 5).

In different periods, the entrances of the caves in the direction of the flow of this water were built with unnatural wall sets (Fig. 6) and transferred to the sanctuary and other buildings. It is also challenging to excavate around it due to its modern houses and roads. For this reason, we do not have the early period cave shape, finds, and cult practices. The walls added later were built to support the entrances of the caves. The most important reason for collecting water in caves is the construction of a monumental temple moving away from the source and the necessity of meeting the water needs of other social buildings such as baths¹⁹. However, in the Late Hellenistic-Early Roman Period, a higher water level was obtained by artificially raising the top of the rock embankment²⁰ (Fig. 4, 5). This application did not cause natural deterioration on the rock surface where the water source comes out. In the late Period, especially in the Roman Period, it was taken from the water source and moved to larger reservoirs²¹ (Fig. 3, 4).

As we mentioned above, it is understood from the water reservoirs accumulated in the galleries in front of the spring that the shape or appearance of the cave was not like that at the beginning. Because as you approach the water source, it is clearly understood that the cave-shaped rock structure and the natural structure in the source are preserved²².

Unlike the information transmitted by Spratt and later orally by the public, there are two more caves where the water comes out. However, the properties and distances of the two sources expressed by Spratt have yet to be discovered.

---

¹⁸ Kaplan, 2018: 5-16.

¹⁹ Kaplan, 2013a: 101.

²⁰ Kaplan, 2007b: 233; The purpose of obtaining this high water level is to collect the scattered water resources at one point and put them into use in order to meet the water needs of the sanctuary and the surrounding structures, especially in the Roman Period. This practice has continued until recent years by using modern methods to meet the drinking water needs of Gülpınar.

²¹ Kaplan, 2018: 5-16.

²² Kaplan, 2007b: 233; Kaplan 2013b: 101-102; In the studies carried out to see the water source spring out inside the cave and leaking from the walls, only a 1.70 m water level was lowered and photography was possible in the caves.

The source, which can be identified and located at the top level, consists of two separate caves with different galleries (Fig. 4, 5). The location of the other source could not be determined. The third cave possibly referred to as a bone well is the cave where the Hellenistic canal, which should also have a water source, connects²³ (Fig. 4). It is certain that this second cave, which can be identified in the southern part of the modern road, also contains a water source. The water of this spring, which was used together with the upper water source in the Hellenistic Period, was blocked in the Roman Period and directed to two separate caves (reservoirs) located above to obtain plenty of water or to increase the amount of water (Fig. 4, 5).

Two caves in the upper code with different galleries are connected from below (in a way that can be passed by diving into the water) (Fig. 4-5). Therefore, the cave seen by Spratt, which fed the Roman Period water channels, must be the cave at this upper level. Because the cave in the west, which supplies water to the Hellenistic water canal, is under deeper alluvium, and the water collected by blocking the front in the Roman Period was diverted to the cave at the other higher elevation and turned into a kind of reservoir. In the soundings dug to determine the structure of the water channels, it is understood that the water of the Roman canal was cut off by the intervention in the water in the Hellenistic canal, where the Hellenistic Period canal at the bottom was directed to this cave. The excavation of the early period channel belonging to the Hellenistic Period under this section was stopped under the modern road. It is understood that the water collected in the caves on the upper level was directed to two separate channels from different scales-levels in the Roman Period and distributed to the sanctuary (Fig. 4).

Is the Cave in Gülpınar for Cultic?

Early Period Cult Caves: The caves were first used for shelter and the earliest living areas, after death as a burial ground, and finally, they served as the houses of the gods²⁴. In the beginning, natural sanctuaries, which had no distinction, served as cult places (worship). Even if architectural structures with sacred functions were built, some religious rites still took place in caves²⁵. At the same time, while people continued to live in huts and houses, they continued to worship their gods in caves²⁶. Caves, examples of this natural structure, have lost their way of being the first private places of human settlement. However, they continued to act as sanctuaries and be the houses of the gods. Small temples were born after the owners of these caves. For this reason, places that are somewhat ostentatious and contain many idols or these religious structures are considered small temples. In this region, such cults were practiced in natural sanctuaries, small temple structures, and

²³ This third cave, called the 'bone well' by the villagers Today, is located on the side of the road leading directly to the agricultural lands so that no work could be done.

²⁴ Burkert, 1977: 24; Barnett, 2007: 252-269.

²⁵ In Crete, cult worship was consecrated in caves as well as in the sanctuary (Kamarea, Psychro, Ida, Arkalochori, etc.). In addition to the gods, the sanctity of the cave is also seen in Cybele's depictions and was depicted inside the cave in Paros, one of the Cyclades' islands. Naumann, 1983: 196 et al. Lev. 28, 29; Roles 1999.

²⁶ Nilsson, 1971: 53- 76.

dwelling²⁷. The Greek world, prophecy, and the cave relationship are related to the myths²⁸. During the historical Period, these first uses of the caves also changed. The caves were accepted as a place isolated from the mundane with the relationship of religion or god. In their function, caves are dedicated to or believed to be protected by a god²⁹. In this context, they serve religious purposes under non-human influence and power.

Although the relationship of caves with religion is widespread and well-known in Greek culture, their location varies. For example, in the regions of Boeotia, Euboea, and Thessaly, caves are located in mountainous areas, while they are not well known in Macedonia and Thrace. The Ionian Sea and the islands are both in the mountains and close to the coast. According to written sources, caves are associated with gods and religious and heroic figures³⁰. Because of the mystical environment of the caves, the effect on people in terms of sound and light was used in divination, especially in the Classical periods³¹. Caves generally are modest, poor, and frequented by visitors living in the region. These visitors live in the countryside. With a few exceptions, precious materials such as metal and marble votives were not found in the excavated caves³². Marble offerings are standard in caves in Attica. The presence of valuable materials in caves in this region can be related to its proximity to an essential Panhellenic sanctuary such as Delphi. The inscriptions recovered from the caves need to be revised and belong to people from the substratum. In some central settlements, such as Athens, natural caves have been turned into small cult places. Caves in other regions are located outside the residential areas. While these caves are visited for special reasons, official visits are infrequent. For this reason, caves do not mean much in terms of city (Police) religion. Nevertheless, they are significant for the study of people living in the countryside. In this context, the Smintheion cave can also be evaluated in terms of the recognition of the surrounding peoples, apart from its religious function.

Ancient sources: It can be verified that Smintheion is an early cult place. The first is information from ancient texts³³. The first and earliest sources, apart from Homer's (?), are the quotations of the Roman poet Ovidius³⁴, who was the source of the Bronze Age cult. These narratives point to the belief that the early cult practice dates back to the Roman Period. This

²⁷ In the archaic Period, until the emergence of the archaic Greek temenos, religious activities were performed in open spaces, sacred caves, or around a simple altar or sacred grove surrounded by peribolos. See. Burkert, 1977; Rutrowski, 1986; Polignac, 1995.

²⁸ According to the orphic theogony, Zeus was born in a cave and learned about the future at Night in a dim cave. Kern, 1922: 97, 104, 105. Thus, the cave was determined as the place where the prophecy was first given or made; Cleland, 1933; Elderkin, 1941; Croon, 1967: 242; Ustinova, 2009a; Ustinova, 2009b: 109-121.

²⁹ Wickens, 1986: 79-80.

³⁰ Sporn, 2006: 60-61.

³¹ Friese, 2010; Friese, 2010b: 29-40.

³² Sporn, 2002: 350.

³³ For comprehensive information on ancient texts about Smintheion, see. Cook, 1973: 225-235; Özgünel, 2001: 1-7.

³⁴ Ovidius, Fasti, 6.417.

practice reveals that the god's power manifests itself in the caves and that the worship is carried out in these sacred caves.

The Roman poet Ovidius in *Fasti* mentions Apollo as a prophetic god in the geography of Troas and the narrative about the founding of Ilion by King Ilus³⁵. Ovidius also mentioned the existence of a particular oracle center when he stated that the Apollo Smintheus cult was established after the god Apollo made a prophecy that the statue of Palladium had fallen from heaven and Apollo was consulted on this issue and that "the city cannot be touched as long as this statue is in this city." This myth must be related to the Homeric age. Because of these statements, the cave where the water source in Smintheion comes out must be the sacred space expressed in this myth.

Much more reliable evidence for the existence of prophecy at the Smintheion is provided by Menander Rhetor, who lived in the 3rd century A.D. M. Rhetor refers to the relationship of Apollo Smintheus with the city of Alexandria Troas and says that Smintheion was the first oracle center that the god Apollo founded after he was born in Lycia. In particular, he states that he first carried the tripod there and that all the oracles in the Greek world spread from here³⁶. It was believed that the power of Apollo was hidden in these caves³⁷, as in Claros³⁸, which is famous for its prophecy, especially the oracle centers such as Patara and Delphi³⁹, and has a similar cave where the priest entered to drink water from the fons arcanus. In these Apollo sanctuaries in Greece and Anatolia, the water source was either from the cave or underground chambers and was used for divination purposes. These examples help us to understand how the sacred spring and cave in Smintheion were used for divination. For example, there is a direct relationship between the source and the prophecy in the sanctuary of Apollo at Claros⁴⁰. It has also long been believed that the water source or

³⁵ Ovidius, *Fasti*, 6.417, 425 "...Smintheus was consulted, and in the dim light of his shady grove, he gave this answer with no lying lips: "Preserve the heavenly goddess, so shall we preserve the city. She will transfer with herself the seat of empire." Ilus preserved the image of the goddess and kept it shut up on the top of the citadel;..." Parke, 1985: 177.

³⁶ Russell-Wilson, 1981: 207-225 (Sminthiakos); Parke, 1985: 177; The symbols of Apollo are plainly depicted on various altars, votive monuments, and statue bases uncovered during the Smintheion excavations between 2005 and 2019. On one of the statue bases at the entrance of the Great Bath, the symbols are together. In the examples that do not include the depiction of the god himself, only his attributes are used. These include omphalos, ravens, laurel branches, snakes, and tripods. Laurel branch and omphalos are indispensable elements of the cult of Apollo. Apart from all these symbols, the fact that almost no other symbols or depictions are included is evidence that the Smintheion was a center of prophecy. Kaplan, 2016: 63-64.

³⁷ Plinius, *NH* 2. 232; White, 1954: 112- 127; Kaplan, 2007b: 233; Kaplan, 2018: 5-16.

³⁸ Pausanias 7. 3. 1; Strabo 14. 1. 27; Elderkin, 1941: 126; Taşlıkloğlu, 1963: 24-26.

³⁹ While Rosenberger identifies about 40 examples of oracle centers, he counts Delphi, Lebadeia, Ptoion, Oropus, Aegira, Bura, Olympia, Lykosoura, Delos, Hierapolis, and Klaros as important centers for divination in artificial and natural caves. See. Rosenberger, 2001: 214-215; Pedley, 2005: 88-93, 135-151.

⁴⁰ Dillon, 2017: 340.

underground chamber rising from a natural cave in Claros was linked to the Apollonian prophecy⁴¹. While accompanying Germanicus, the Roman historian and senator Tacitus gain important information during his visit to Claros. According to Tacitus⁴², a priest, usually chosen from the prominent families of Miletus, went down to the cave to make a prophecy and drank water from the sacred spring. Then, inspired by sacred water, he answered the questions he had conceived in his mind⁴³. Similarly, Plinius, the Elder⁴⁴ refers to the role of the sacred spring coming out of the cave in Claros: "There is a pool in Colophon, in the cave of Apollo of Claros, which gives the power to say wonderful prophecies," he says.

In the Temple of Apollo in Didyma, near Miletus, there was a prophecy related to the sacred spring, as in Delphi. Another example where the sacred spring such as Claros, Delphi, and Didyma was used for divination is in Corinth⁴⁵. Here, too, the priests drank the holy water and prophesied as other priests did. Water drew its inspiring oracular power from wine. The water from the sacred spring was mixed with wine and stored in a vase. This mixture flowed through an artificial channel into an open-air liquor container. The priest continued the prophecy by drinking this mixture⁴⁶.

There are two main reasons for divination in caves⁴⁷. The first is that it is a point that provides isolation from society, and the second is that it serves as a closed room. Because in this room, as in the cult of Apollo in Hieracome⁴⁸, mineral and poisonous gases contributed to the change of one's consciousness and were considered the entrance to the other world. The change of mind expected in divination is a life of isolation, dreaming, and trance, the best example of which is Delphi, where purification is accomplished⁴⁹. Similarly, the situation of the temple, which is located on an active fault line in Hierapolis, is the same, and there is a hole where poisonous gases come out.

Epigraphic and archaeological evidence obtained from Greece and western Anatolia indicates that the sacred spring coming out of the caves in the sanctuaries of Apollo is an essential part of the prophecy. However, not all of these structures using spring water are sacred, and they have nothing to do with Apollo's prophecy. The cave and the sacred spring are associated with the prophecy of Apollo. However, especially in Anatolia, the water source, the cave, and the sacred grove in the sanctuaries of Apollo are also related to the god Apollo's feature of being the god of prophecy⁵⁰. While Claros and Didyma carry these three features of Apollo's sanctuaries, it is necessary to add Smintheion.

⁴¹ Picard - Makridi Bey, 1915: 39.

⁴² Annales II.54.

⁴³ Picard, 1922: 10, 66-68; Elderkin, 1941: 126; Taşlıkloğlu, 1963, 24-26.

⁴⁴ Plinius, NH, 2.232.

⁴⁵ Strabon IX.3; Elderkin, 1941: 126; Dillon, 2017: 337-340, 342-343.

⁴⁶ Elderkin, 1941: 130.

⁴⁷ Ustinova, 2009a.

⁴⁸ Ustinova, 2009b: 154.

⁴⁹ Fontenrose, 1978; Pedley, 2005: 92; Ustinova, 2009a; Ustinova, 2009b: 109-121.

⁵⁰ Birge, 1987; Dietrich, 1986.

Natural water resources are generally the constant element of the sanctuaries and cannot be transferred to another place. However, in terms of our subject, the spring⁵¹ (Fig. 7) located in the caves in Smintheion has particular importance in the sanctuary and was stored and transported to other structures during the Hellenistic-Roman periods. Because the water was vital for Apollo's prophecies. Research and excavations in Smintheion revealed the first epigraphic findings regarding the existence of the tradition of divination. The information obtained during the excavations indicates that the soothsayers used the sacred spring from the caves to perform their duties. The statue bases uncovered at the entrance of the Smintheion Great Bath (Fig. 2, 3) are agonistic inscriptions describing athletic achievements called Smintheia Pauleia. However, these inscriptions also present the first documents on prophecy obtained from excavations. In Greek inscriptions on statue bases dating to the Roman Period and in Latin inscriptions in the early 2nd century A.D., there is the expression *hypophet*⁵², who interprets the divination by looking at the water, apart from the oracle (*prophet*)⁵³. Although there is no explanatory information about the duties of these people in the sanctuary, it is understood that there are priests with different duties and titles, and one of them is the hypophet, which can be seen in connection with the sacred springs and caves. Therefore, the cave and spring water to the east of the Hellenistic Temple served for divination⁵⁴. However, there is yet to be an exact date as to when this oracle function began or ended. According to Anatolian sanctuaries, prophecies were widespread during the 2nd-3rd century A.D. In Smintheion, divination centered on the cave, sacred grove, and water source, which is unknown when it started, was active in this Period.

Coins: Another piece of evidence showing that the caves with water springs to the east of the Hellenistic temple located may be a cult place are the coins that are thought to be depictions of these caves (Fig. 8). Also, as stated before, there are two more caves in the south⁵⁵. According to the coin descriptions, these caves, which have a water spring, prove that they are cult caves dedicated to Apollo, the local god of Anatolia⁵⁶. The sanctuaries are a source of praise and an area of competition for the cities they are connected. Similarly, the coins depicting the Smintheion caves with a water spring and the statues of Apollo Smintheus were turned into Roman-period propaganda tools. The most beautiful examples that reveal the relationship between Smintheion caves and worship are the Roman Period coins of the city of Alexandria Troas⁵⁷. In addition, according to the coin description given with

⁵¹ Many fountains, laundry, and water tubs from the Ottoman Period can be seen in the modern settlement known as Gülpınar town Today. The most beautiful of these fountains is the fountain that is still in use and is fed from the holy spring that meets the water needs of the town. This spring water coming out of the cave feeds the sanctuary area and its surroundings, which is called Bahçeleriçi in Gülpınar Today, after Koca Pınar (Ottoman fountain).

⁵² Özhan, 2015: 107; Kaplan, 2015: 83-84; Kaplan, 2018: 6-9.

⁵³ Kaplan, 2018: 6.

⁵⁴ Kaplan, 2018: 5-16.

⁵⁵ Kaplan, 2007b: 231-239.

⁵⁶ Kaplan, 2007b: 231-239; Kaplan, 2018: 5-16.

⁵⁷ Hill, 1916: 134; Bellinger, 1961; Dyer, 1969.

the number 19 (Fig. 8)⁵⁸ in Bellinger's classification, these springs and caves have a cult dedicated to Apollo, the local god of Anatolia⁵⁹.

The depiction of the reverse of this coin must be a natural cave. The shepherd Ordes is standing with a pedum in one hand and raising his other hand in a position of respect. On the left, a statue standing in the cave and another standing in front of the cave are depicted. A bull is running in front of the shepherd. This scene must be related to the myth associated with the discovery of the god statue. It shows that the cave with cult statues seen on these coins has a long history in the region. The cave depiction here can be related to the legend of Polemon⁶⁰, which is attributed to the early Period. Because natural and rock-cut caves are dedicated to nymphs and gods⁶¹. Some see the sculpture depictions in connection with the xoanon, which is claimed to be the statue of Apollo Smintheus by Scopas⁶². However, considering the changing topography, the relationship between monumental temples and cult statues, and other sculptures and stylistic features of Scopas, it is clear that the sculpture in the cave is not a sculpture belonging to Scopas.

Briefly, the cave, which is not mentioned in ancient sources, but contains archaeological finds such as coins and spring water, indicates the existence of the earliest sanctuary in Gülpınar. While the sculpture depictions on the coin refer to the sanctity of the cave as evidence originating from local myths, it is also the earliest depiction of the sanctuary in connection with the cave. In this context, the caves in Smintheion, from which spring water comes out, can be said to be the earliest structures where spiritual purification and worship were carried out. However, both numismatic and ancient sources prove the existence of the cult of Apollo Smintheus in the Hamaxitos, whose coins belong to the 4th-3rd century B.C. Also, the Hamaxitos is not far from the cave in Smintheion and is 1-2 km to the west. This proves that, together with Hamaxitos and Chryse, the Gülpınar Valley has particular importance for the followers of the cult of Apollo Smintheus.

Spring: Water is the most crucial element of vital importance for life, and this value of water does not need interpretation. The spring water was used for divination in the cult of Apollo Smintheus. For this reason, the Hellenistic temple belonging to the middle of the 2nd century B.C., the most significant building of the sanctuary, was placed close to this water supply. As stated, the placement of the sanctuary close to the water supply is a general feature of the Apollo sanctuaries⁶³. No archaeological finds date back to the Homeric age near the sacred spring in Smintheion. However, ceramic pieces belonging to the Chalcolithic Period were found under the doctor's houses in front of the

⁵⁸ Bellinger, 1958: 35-36, no 19.

⁵⁹ Kaplan, 2007b: 231-239; Çizmeli-Öğün, 2009: 113-122, Res.2; Çizmeli-Öğün, 2013: 137, Res.3; Çizmeli - Öğün, 2015.

⁶⁰ Bellinger, 1958: 25-52; Taşlıkılıçoğlu, 1963: 186 = Polemon Ap. Scholia A Iliad I, 39. For detailed information on this, see Çizmeli-Öğün 2009, pp.113-122, Res.2.

⁶¹ Dillon, 2017: 346.

⁶² SNG 5, 1959, Fig. 45-46; Also, for detailed information on the statue of ApollonSmintheus and Skopas, see. Grace, 1932: 228-232; Özgünel, 2001: 22-26.

⁶³ Elderkin, 1941: 125.

cave. During the excavations around the Hellenistic temple, pieces of architectural terracotta marble belonging to the classical Period were also found. If these belong to the buildings where early cult practices were done, the Archaic and Classical Period temples must have stayed under the nearby modern olive oil factories, according to the findings obtained from the excavations. However, no definite findings may belong to the early cult building. Despite this, water's cultic, healing and purifying role has continued for centuries because this water takes its source from the cave, which is expressed as sacred. Since the Late Archaic-Early Classical Period, the sanctuary has been equipped with large and cult-related buildings concentrated at the beginning of the sacred spring (Fig. 2, 3).

In addition to these facts, water is also used as a political symbol, like said, Herodotus⁶⁴ mentioned, and a different meaning is attributed to water. Smintheion, on the other hand, is not a political symbol but a source of life and a cult element because it is located in the sanctuary. This is why water was one of the essential elements of the Ancient Greek religion. Regardless of which god it is related to, caves are generally adapted to the sanctuary's myth or myths, cult, and topography. As the Roman baths show, water is used for cleansing, cultic functions, and even washing the altar and temple surroundings. Sometimes it is vital to quench the thirst of people who come to worship.

The water in Smintheion, which comes out of the cave at the point where the tuff layer ends and the limestone (marl layer begins, can easily be described as a 'sacred spring' (Fig. 7). Because, apart from the sanctuaries dedicated to Apollo, many sanctuaries dedicated to different gods were established in water springs⁶⁵. Most of these springs are usually located outside the sacred buildings, but sometimes, due to religious ceremonies, the sacred buildings were built directly on the spring, or the holy water was carried inside the structures⁶⁶. The sanctuaries of Apollo were generally established in rural areas. Similarly, the reason these sanctuaries are built in rural areas, apart from cults that are effective on nature and agriculture, is the existence of water and water resources⁶⁷. In addition, water was

⁶⁴ He mentions Darius' demand for land and water as tribute from the Scythian king Idanthyrsos. Herodotus IV.126-127, 132.

⁶⁵ Elderkin, 1941; Cole, 1986: 162- 165.

⁶⁶ Glaser, 1986; Cole, 1986: 162- 165.

⁶⁷ For example, Delphi, Didyma (here the sacred spring was surrounded by a wall: οἶκος in the 8th century B.C.), and the sanctuary of Claros (the temple was built directly on the sacred spring). Parke, 1985; The primary reason some sanctuaries are located on high hills, on the beach, at the crossroads of roads, or in the countryside, such as hidden out of sight, is to serve the people living in the area where they are located. Cartledge, 1985: 99-100; They were first used for nature's generosity, brutality, and tameness. Many emerged independently of the urban worship centers as places that do not indeed sanctify nature. Because these rural sanctuaries responded to the needs of farmers, forest dwellers, coal miners, woodcutters, hunters, poachers, and their families and differed from urban sanctuaries. Of course, the gods worshipped in these rural areas were also worshipped in the city, but they were separated because of their festivals, offerings, and different appearances. In particular, many sanctuaries, altars, the heart of holiness, and

considered sacred in Ancient Greece, as in many ancient civilizations, and was used as the main element in sanctuaries. The waters in the sanctuaries were protected because they were related to spiritual cleanliness. In particular, the Didyma sanctuary was initially built around a sacred spring. Again, the presence of Apollo and his prophecy lies in the choice of water as the center of the sanctuaries in Boeotia⁶⁸. In some sanctuaries, water was used for cleansing, while in others, for example, it was related to divination in the sanctuaries of Apollo, hot springs and health in the sanctuaries of Asclepius⁶⁹, and mysteries in the sanctuaries of Demeter. There are many sanctuaries established by natural springs in Anatolia⁷⁰. Prophecies played a vital role in Anatolian geography in the 2nd-3rd century A.D., especially concerning public and private life⁷¹.

Strabo, while talking about the region between Asia and Lesbos Island, refers to this as a place where temples are specially dedicated to Apollo⁷². On the other hand, Parke says that there is no written or literary record about these centers in the historical process and that the current epic information is related to the Trojan war. They claim that stories like the epic of Troia are significantly weakened and do not refer to a particular temple⁷³ even if they do not function as prophecy centers. The sanctuary in Chryse, where the temple dedicated to Apollo Smintheus is located, is the largest sanctuary in the region. He adds that the priest Chryses, whom Agamemnon rejected in Homer's⁷⁴ epic was not a seer. However, Pausanias' statement⁷⁵ that the tomb of Sibylle Herophile is in a grove next to a source dedicated to Nymphs and Hermes statues in the Smintheion sanctuary indicates a different sanctuary apart from the sacred spring. The sacred spring, the cave, and the tree are the main elements of worship⁷⁶.

Research and excavations in Smintheion revealed the first findings about the tradition of divination. Sometimes the water in the Apollo sanctuaries may also be linked to a surrounding grove where the god Apollo was worshipped as the god of plants⁷⁷. Natural water springs are generally the constant element of the sanctuaries and cannot be transferred to another place. However, all these structures of sacred origin and water-related are not related to the prophecy of Apollo. However, in terms of our subject, the spring located in the caves in Smintheion has particular importance in terms of the sanctuary. They were stored and transported to other structures during the Hellenistic-Roman periods (Fig. 2, 3). In other words, the spring water coming out of the cave

---

sacrifices and offerings, were modest in terms of structures, such as a low wall (temenos) and the area they occupied. Pedley, 2005: 51.

⁶⁸ Cole, 1986: 162- 165; Dillon, 2017: 346.

⁶⁹ Croon, 1967: 225-246; Pedley, 2005: 30.

⁷⁰ Stenton-Coulton, 1986: 15.

⁷¹ Mitchell, 1995: 66-67.

⁷² Strabo III, 2.5; Özgünel, 2001: 14-18.

⁷³ Parke, 1985: 176.

⁷⁴ Homer, Iliad, I.5-55.

⁷⁵ Pausanias, X, 12.6.

⁷⁶ White, 1954: 112-127.

⁷⁷ Birge, 1987; Dietrich, 1986.

near the Temple of Apollo Smintheus was also used for purposes other than divination in the sanctuary⁷⁸. During the Early Roman Empire, the architectural landscape of the sanctuary began to change significantly. The sanctuary exhibits Roman architectural features from the end of the 1st century B.C. to the end of the 3rd century A.D. It shows that a construction program was started in Smintheion, especially during the Julius-Claudian Period. With the construction of new structures such as baths, reservoirs, streets, and roads, a monumentalization process took place in the sanctuary.

The landscape of the sanctuary in this process, which emerged with its new architectural design during the Roman Period, apparently respected the original function of the sanctuary. This means that in this Period, when the sanctuary was Romanized, new architectural structures were introduced with their features, while the core of the sanctuary, such as the cave-sacred spring and Hellenistic temple, was preserved (Fig. 2, 3). It is not surprising to come across at least two baths in Greek sanctuaries during the Roman Imperial Period, as water-related structures, especially bath structures, were a common feature of Roman sanctuaries throughout the sanctuary. However, with the latest research in Smintheion, the third bath (Western Bath) was also discovered. The Great Bath is close to the temple, even with the reservoirs that surround it from three directions, the Small Bath on the left at the entrance to the sanctuary, the Western Bath at the beginning of the area extending towards the necropolis, the sanctuary resembles a spa area (Fig. 3). In this case, as stated before, the water not only brings up the prophecy but also the healing and purifying role in the baths.

The existence of the two baths, which have been excavated and published, and the third bath in the west show that they were not used only to serve the basic washing-cleaning needs of the spectators who came to the sanctuary to watch agonistic games. Available epigraphic evidence shows that it was also used by athletes participating in the games held in honor of Apollo Smintheus. Inscriptions unearthed during excavations indicate that he held agonistic games in the 2nd and 3rd centuries A.D. under alternative names such as *Smintheia*, *Smintheia Pauleia*, and *Pythia*⁷⁹. It is understood that the games were held in the stadium in the city of Alexandria Troas, but inscribed statue bases on which the statues of the athletes who succeeded in different games were erected, starting from the Sacred Way⁸⁰ to the entrance of the Great Bath was unearthed in Smintheion. The presence of agonistic games changed the Smintheion architecturally in the Roman Period. Olympia, Delphi, Isthmia, and Nemea, the Panhellenic sanctuaries whose origins go back much earlier, were introduced as equivalent to Smintheion and made the most outstanding contribution to this. In fact, this change is also a reflection of the pax Romana that started in the Augustus period. Of course, the revival of the agonistic contests in Smintheion must be attributed to Hadrian's efforts⁸¹.

⁷⁸ Kaplan, 2018: 5-16.

⁷⁹ Riel, 1997: 82-84; Özhan, 2015; Özhan 2016.

⁸⁰ Kaplan, 2016.

⁸¹ Petzl – Schwertheim, 2006.

Apart from the categories of competition and athletes, information indicating that the soothsayers benefited from the sacred source coming out of the caves to perform their duties was also obtained with the agonistic inscriptions. As stated before, the Latin inscriptions found on the statue bases of the Roman Period located at the entrance of the Smintheion Great Bath Late Phase and found in the frigidarium include a soothsayer and a hypothetical interpretation of the prophecy with the water. Although there is no explanatory information about these people about what was done in the sanctuary, it is understood that there are lists that have different duties and titles and that one of them is a *hypophet*⁸², which can be seen in connection with sacred springs and caves.

Murex brandaris Shells: Since the Smintheion spring cave was under alluvium, no significant excavation could be carried out. During the cleaning of the water channels, the funnels were excavated, and many sea shells were uncovered (Fig. 9). It is known that seashells, which were previously valued as ornaments in Aegean cultures, were used in caves of the classical Period as well as in caves of the prehistoric Period and the more famous sanctuaries. On the Greek mainland, mussels, edible shellfish, are usually found on the sandy or muddy bottoms of shallow waters. We can assume that the sanctuary shells in the cult cave of Smintheion were brought from the shallow waters of the Aegean Sea coastline and especially from areas such as the Tuzla Plain.

Murex brandaris, which has an oval rim, a nearly round body, long spine-shaped outlets, and a long thin channel form, is cream-colored, and the shell is thick (Fig. 9) It is the place where the cavities of the trunks of their large families were broken in these *murex brandaris* shell models, which were also found willingly during the Prehistoric period excavations in Gülpınar⁸³. The reason for these fractures is the possibility of using both chemicals and dyes⁸⁴. In fact, due to a large number of examples, interpretations have been made continuously using the traditional attitude of this crustacean⁸⁵. The purple color obtained from these shells was fashionable in the Roman Empire for dresses worn in religious ceremonies and victory ceremonies. As Plinius also stated, it was thought that it had a powerful effect on winning the love of the gods⁸⁶ while bringing him into the presence of the gods⁸⁷. It is not natural for Vestal priestesses to wear a purple shroud (*suffibulum*) despite their white robes, but purple shrouds of the oracles are preferred in religious ceremonies held in the sanctuary dedicated to Apollo Smintheus. Virgil, on the other

⁸² Kaplan 2015, pp.83-84; Kaplan 2018, pp.5-16.

⁸³ Although it is considered the color of nobles, kings, and gods, there is no evidence that paint was made from *murex brandaris* shells in the Prehistoric and classical periods in Smintheion. However, according to Plinius, the most suitable season for *murex* in shallow waters is spring, and they are found in groups during this season. In addition, Vitruvius also mentions the dye produced from the shells. Vitruvius, VII.13.1-3.

⁸⁴ Plinius, NH, IX.60.62.

⁸⁵ Yavşan, 2010: 61.

⁸⁶ Plinius, NH, IX.60.

⁸⁷ Plinius, NH, IX.60.62.

hand, in the foundation myth, instructs Helenus, the oracle of Apollo, to Aeneas "wrap his hair with a purple cloth while offering"⁸⁸.

As it can be understood from these expressions, throwing a purple veil on the head is vital during ceremonies and is a sign of respect for the gods. However, the examples found in front of the Smintheion cult cave are intact and directly related to the cult. Shells are located where soil and water meet (such as lakes, swamps, shores, and harbors). Perhaps the sailors and fishermen were giving their thanks to the god-goddess about the abundant crustaceans in hopes of the god goddess's help. This proves that the sailors also showed particular respect to the god. Of course, the main reasons are rituals such as cleaning and healing⁸⁹ in caves with water. This may include the protection of seafarers. In general, such shells are also associated with Artemis. The fact that the bronze Artemis figure was found at the foundation level of Roman subjects in the area called doctor's houses during the excavations between the cave and the temple in Smintheion 2010 can be interpreted in this sense and related to the subject.

Considering that the ancient people did not use the caves for a single purpose and even had fun, they can be regarded as versatile sanctuaries containing dance and drink. In this context, apart from the food and beverages obtained from local sources, there is a significant participation in the feasts accompanied by burning oil lamps. Although there are no coroplastic examples yet, the bronze Artemis figure and sea shells (*murex brandaris*) prove that the participants in the Smintheion rituals may be local gods worshipped in the cave and its surroundings, as well as the worship of Artemis, the sister of Apollo, in which case the caves are the outer faces of the sanctuary.

The cave in Smintheion, which has a water spring, not an artificial one, is, in this case, a cult cave, and the water source is a sacred spring (Fig. 6, 7). It is understood that this source flows continuously, enthusiastically, and abundantly; not only those who come for cult purposes but also ordinary people, shepherds, farmers, or travelers benefit from this sacred spring. Whether on happy days or under challenging times, the Smintheion cave provided god's protection and guaranteed fresh water to those in need, so people had no problems with the water supply. In the Hellenistic and Roman periods, they built the necessary reservoirs for the collection and storage of water for the needs of the increasing population. This situation did not leave the need for carrying water with buildings such as aqueducts from the outside, and the spring water was self-sufficient in a way that befits the meaning of the sanctuary. Because the same spring water did not make sense for the Christian Romans, they needed more water wells fed from the bottom, as seen in the excavations in the sanctuary.

⁸⁸ Virgil, *Aeneas*, III.404-405; Also, for its use in funeral rites, cf. Virgil, *Aeneas*, XI.71,75-76; Suetonius, *De vita Caesarum*, 84; Eutropius VII.14.

⁸⁹ Dillon, 2017: 292.

Apalinuas, Wilusa, Smintheion

The use of water similar to Smintheion can be seen in the region's most famous city, Troia (Fig. 1). Apaliunas, who was seen as the origin of the Hellenic god Apollo in Troy, was known to be a Wilusa (Ilion) god. A 160 m long spring cave at the end of the lower city was unearthed in Troy in 1997-2001. The tunnel system, some parts of which are dated to the 3rd millennium B.C., is interpreted as a "passage/road to the land of the earth, (tunnel)" (KASKAL.KUR) in the 2nd millennium B.C. (Troia VI-VIIa)⁹⁰. Its connection with water is the god of KASKAL.KUR is referred to as the 'god of the oath' of the Wilusa side in the agreement made between the Hittite great king Muwatalli II and the king Alaksandu in 1280 BC (Ilios, Ilion, Troia)⁹¹. Thus, another city god of Wilusa appears beside Apalinuas (Apollo)⁹². Here, the tunnel system running through the rock, the wells, and the cave, as well as the water system, have been used for thousands of years.

In this context, the relationship of KASKAL.KUR, like Apalinuas, between the cave and the sacred spring, should be seen as related to Anatolia because the tradition of sacred springs in Anatolia is seen in the early Period as a 'sanctuary, source and cult' in the Hittite king Tuthaliya IV Period. For this reason, there are sacred water springs in Hattusha, the capital of the Hittites. Here, the holy rooms with a water source were built within the set of pools. It is more easily understood that it was a place arranged for a sacred ceremony due to the combination of king reliefs and architectural arrangement with an artificial water spring⁹³. In Hittites, water and its source are sacred, as can be understood from the relationship between the identified rock monuments and the gods (Mountain and Underground gods and Storm god). Almost all rock monuments or open-air temples are located near or near the water spring. Thus, the gods give the water to man, and the water will return to the underground gods⁹⁴. Although there is no written evidence yet, it is necessary to consider that the water source and the cave in the Smintheion sanctuary at the westernmost point of Anatolia may be related to the Hittite cult in terms of origin.

Considering the Hittite and Troia relationship, the water spring leaking from the Smintheion cave is the most significant water source that gives life to its surroundings, where the amount of precipitation is the least. For this reason, it should be considered a place with a sacred spring cult-like Troia because water is vital in this region and comes from underground. Apart from being the primary source of life, this underground water is also representative of a deep-rooted tradition that has been going on for thousands of years, including purification, fertility, health, and divination. Because the Smintheion water spring, which has been seen as sacred since its inception, has been thought of as a political object since the end of the Classical Period and was equipped with monumental buildings in the Roman Period, apart

⁹⁰ Gordon, 1967; Frank, vd., 2002.

⁹¹ Korfmann, 1999: 360.

⁹² Korfmann, 2004: 79, Plan 2; Kaplan, 2007a, s.471-480.

⁹³ Kaplan, 2007b.

⁹⁴ Schwemer, 2013: 432-449.

from its connection to Alexandria Troas. Smintheion, which exhibits all these characteristics of change and development, is an ideal example that proves the power of these sacred water sources, even though it is located in the countryside.

The cult of Apollo was a crucial element of the religious beliefs of the Trojans, as Homer stated. The best example of this fact is the story of the beautiful maiden, Chryseis. His father was a priest of Apollo at Chryse, near the city of Troy. Achilles took his daughter prisoner but later given to Agamemnon, who claimed his right as king. Agamemnon was so impressed with Chryseis that he did not allow his father to take him back for ransom with gifts of gold and silver. Desperate, Chryses begged Apollo to avenge the Achaeans, and the god did not refuse his request and sent the plague to the Achaean army. Thus, Chryseis was returned to his father. Agamemnon made up for this loss by taking another prisoner, Briseis, from Achilles. This situation became a source of conflict between Agamemnon and Achilles, the ultimate theme of the Iliad. Related to this event, the most mysterious word in Chryses' prayer to Apollo is "Smintheus." The ancient Hellenes found this word incomprehensible and attributed its origin to one of the Anatolian languages. Unfortunately, Homer's epic needs to give a clue as to the meaning of this word, often explained on the basis of the context in which it is used in the Iliad. Since Apollo sent the plague to the Achaeans, it became associated with rodents as the primary disease carriers. For this reason, Apollo was given the title of "Lord of Mice" (Smintheus) as the god who could send an epidemic. Here, about 80 km south of Troy, there is a temple and sanctuary dedicated to Apollo Smintheus and identified with his name (Fig. 1). This place, called Smintheion in the village of Gülpınar is associated with the ancient Chryse, where Chryses was the priest of the cult of Apollo, and the famous Temple of Apollo Smintheus is next to this cave (Fig. 2, 3).

Conclusion

Archaeological and epigraphic evidence from Greece and Anatolia shows that the sacred spring inside the cave is a prominent part of the oracle in the sanctuaries of Apollo. A similar cult practice was carried out in Smintheion, and a hypophet was recorded in the 2nd century A.D. For this reason, it is possible to say with certainty that this cave and spring (Fig. 2-7) to the east of the Temple of Apollo Smintheus was used for divination. However, in Smintheion, water was not only used for divination. It was the fundamental element in the architectural change of the sanctuary. During the Roman Imperial Period, especially in the 2nd century A.D., an extensive construction program was implemented in Smintheion. This change is strong evidence of Romanization in the field. This construction is also related to water, and reservoirs and baths are the best examples. Roman baths, which can be seen in almost all Hellenic sanctuaries, are represented here as sanctuary baths, with three models so far. The baths served not only those who came to watch the Smintheia, Smintheia Pauleia, and Pythia plays held in the 2nd-3rd century A.D. in honor of Apollo Smintheus but also those who directly participated in the games. The statue bases of the athletes, who won awards in the agonistic games, at the entrance of the Great Bath and the great hall at the entrance were designed and built for this purpose. These games, whose

origins date back to the Hellenistic Period, were also supported by Hadrian concerning Alexandria Troas (Fig. 1) and brought Smintheion to the fore. It should be added to this richness that the priests and seers in Smintheion are also mentioned in the games and the bath. As the coins, written documents, and archaeological finds show, the caves, which were the active early-period sanctuary of Smintheion, were turned into cisterns in the late Period and lost their functions with the construction of the temple. As long as the excavations are carried out and unless vice versa is defined, according to our finds, this water source and the original use of the caves where this spring came from will continue to be a mystery. When the thick soil layer covering the sanctuary, varying between 5 and 8 m, is removed, the caves will regain their original appearance.

Bibliography

- BARNETT, R., 2007. "Sacred Groves, Sacrifice and the Other of Nature in Ancient Greek Landscape", *Landscape Journal* 26. 2, pp. 252-269.
- BELLINGER, A. R., 1958. "The Late Bronze of Alexandria Troas," *ANS Museum Notes* 8, pp. 25-52.
- BELLINGER, A. R., 1961. *Troy, The Coins*, Princeton.
- BIRGE, D. E., 1987. *Sacred Groves in the Ancient Greek World*.
- BURKERT, W., 1977. *Greek Religion*.
- CARTLEDGE, P. 1985. "The Greek religious festivals," *Greek Religion and Society* (Eds. P. E. Easterling - J. V. Muir), Cambridge, pp. 98-127.
- CLELAND, E. W. 1933. "The Age of the Grotto of Apollo on the Island of Delos," *The Classical Journal* 28, pp. 271-275.
- COLE, S. G., 1986. "The Uses of Water in Greek Sanctuaries," *Early Greek Cult Practise* (Eds. R. Hagg – N. Marinatos – G. C. Nordquist), pp. 161-165.
- COOK, J. M., 1973. *The Troad, An Archaeological and Topographical Study*, Oxford.
- CROON, J.H., 1967. "Hot Springs and Healing Gods," *Mnemosyne* 20.3, pp. 225-246.
- ÇİZMELİ-ÖĞÜN, Z., 2009. "Fare, Veba ve Apollon; Bir Kutsal Alanın Kuruluş Söylencesi İkonografisi", *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in Mediterranean World, Studies in memory of Clemens E. Boschand Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur* (Eds. Oğuz Tekin-Aliye Erol), İstanbul, pp.113-122.
- ÇİZMELİ-ÖĞÜN, Z., 2013. "Smintheion'da ele geçen sikke buluntuları", *Smintheion, Apollon Smintheus'un İzinde*, İstanbul, pp.135-140.
- ÇİZMELİ-ÖĞÜN, Z., 2015. "The Sanctuary of Apollo Smintheus in the Light of Numismatic Evidence," *Smintheion: In Search of Apollon Smintheus*, (Eds. A. C. Özgünel), İstanbul, pp. 94-103.

- DIETRICH, B. E., 1986. *Dietrich, Tradition in Greek Religion*.
- DILLON, M., 2017. *Dillon, Omens and Oracles, Divination in Ancient Greece*, London-New York.
- DYER, R. R., 1969. "The Evidence for Apolline Purification Rituals at Delphi and Athens," *The Journal of Hellenic Studies* 89, pp. 38-56.
- ELDERKIN, G. W., 1941. "The Natural and Artificial Grotto", *Hesperia* 10.2, pp.125-127.
- FONTENROSE, J., 1978. *The Delphic Oracle. Its Responses and Operaitons with a Catalogue of Respones*, London.
- FRANK, N., – MANGINI, A., – KORFMANN, M., 2002. "Th/U Dating of the Trojan 'Water Quarries'", *Archaeometry*44.2, pp. 305-314.
- FRIESE, W., 2010a. *Den Göttern so nah: Architektur und Topographie griechischer Orakelheiligtümer*, Stuttgart.
- FRIESE, W., 2010b. "Facing the Dead. Landscape and Ritual of Ancient Greek Death Oracles", *Times and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 3, pp. 29-40.
- GLASER, F., 1986. *Antike Brunnen bauten in Griechenland*.
- GORDON, E. I., 1967. "The Meaning of the Ideogram dKASKAL.KUR = Underground Water-Course" and Its Significance for Bronze Age Historical Geography," *Journal of Cuneiform Studies* 21, pp. 70-88.
- GRACE, V. R., 1932. "Scopas in Chryse", *JHS*52.2, pp. 228-232.
- HILL, G. F., 1916. "Apollo and St. Michael: Some Analogies," *JHS* 36, pp. 134-162.
- KAPLAN, D., 2007a. "Apollon'un Kökeni", *Doğu'dan Yükselen Işık. Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi, 50. Kurulus Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, pp.471-480.
- KAPLAN, D., 2007. "Khrysa?/Gülpınar'daki Arkaik Apollon Smintheus Kültü Üzerine Gözlemler", *PATRONVS Coşkun Özgünel'e 65. yaş Armağanı*, pp. 231-239.
- KAPLAN, D., 2013. 'Smintheion Roma Hamamı', *Smintheion, Apollon Smintheus'un İzinde* (Ed. C. Özgünel), İstanbul, pp. 81-100.
- KAPLAN, D., 2013b. 'Smintheion Roma Dönemi Su Depoları', *Smintheion, Apollon Smintheus'un İzinde* (Ed. C. Özgünel), İstanbul, pp.101-116.
- KAPLAN, D., 2015. "Roman Baths and Related Structures," *Smintheion: In Search of Apollon Smintheus* (Ed. A. C. Özgünel), İstanbul, pp. 65-92.
- KAPLAN, D., 2016. "Smintheion-Aleksandreia Troas Yolu, Ne İçindi? Jeolojik, Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Güzergâh ve İşlevi", *Anadolu / Anatolia* 42, pp. 49-94.
- KAPLAN, D., 2018. *The Roman Baths and Related Structures, Smintheion Studies I, Çanakkale*.

- KAPLAN, D., – ŞEN, M., – GÜNAYDIN, İ., 2016. "Gülpınar'ın Unutulan Yapıları: Çeşme ve Çamaşırhaneler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9.43, pp. 1347-1354.
- KAYAN, İ., 1994. *Tuzla Ovasının Alüvyal Jeomorfolojisi ve Holosen'deki Kıyı Çizgisi Değişimleri*, İzmir.
- KERN, O., 1922. *Orphicorum fragmenta*, Berlin.
- KORFMANN, M., 1999. "1997 Troia Kazıları", 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt, Ankara 1999, pp. 357-370.
- KORFMANN, M., 2004. "2002 Yılı Troia Kazı Sonuçları", 25.Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt, Ankara, pp. 77-87.
- MITCHELL, S., 1995. *Cremna in Pisidia*, Classical Press of Wales.
- NAUMANN F. 1983. *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, *Ist Mitt Beiheft* 28.
- NILLSON, M. P., 1971. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*.
- ÖZGÜNEL, C., 2001. *Smintheion, Troas'ta Kutsal Bir Alan*, Ankara.
- ÖZGÜNEL, C., 2008a. "30. Yılına Doğru Gülpınar/Smintheion Kazıları", *Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008*, pp. 39-46.
- ÖZHAN, T., 2015. "New Inscriptions from Smintheion; Dedications, Epitaphs, and Fragments", *Smintheion; In Search of Apollo Smintheus*, İstanbul, pp.105- 123.
- ÖZHAN, T., 2016. "Anadolu'nun antik spor yazıtları 2: Aleksandreia Troas'ta Agon'lar ve Sminetheion'dan yeni bir yazıt fragmanı", *Eskiçağ Yazıları* 10, pp. 259-282.
- PARKE, H. W., 1985. *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London.
- PEDLEY, J., 2005. *Sanctuaries and The Sacred in the Ancient Greek World*, Cambridge.
- PETZL, G., – SCHWERTHEIM, E., 2006. *Hadrian und die dionysischen Künstler: Drei in Alexandria Troas neugefundene Briefe des Kaisers an die Künstler-Vereinigung*, Bonn.
- PICARD, Ch., 1922. *Ephèse et Claros; Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord*, Paris.
- PICARD, Ch., – MAKRIDİ BEY, Th., 1915. "Fouilles du Hiéron d'Apollon Clarios, à Colophon. Première campagne " *Bulletin de Correspondance Hellénique* 39, pp. 33-52.
- POLIGNAC, F., 1995. *Cult, Territory and the Origin of the Greek City-State*.
- RICL, M., 1997. *The Inscription of Aleksandreia Troas*, Bonn.
- ROLLER, L. E., 1999. *In Search of God the Mother, The Cult of Anatolian Cybele*.

- ROSENBERGER, V., 2001. Griechische Orakel: Eine Kultur geschichte, Darmstadt.
- RUSSEL, D. A., – WILSON, N. G., 1981. Menander Rhetor, A Commentary, Oxford.
- RUTKOWSKI, B., 1986. The cult places of the Aegean.
- SCHWEMER, D., 2013. "Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı", Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu-Hittites An Anatolian Empire (Eds. M. Doğan-Alparslan - M. Alparslan), İstanbul, pp. 432-449.
- SPORN, K., 2002. Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit, Heidelberg.
- SPORN, K., 2006. "Höhlenheiligtümer in Griechenland", Kult und Kommunikation. Medien in Heiligtümern der Antike, Wiesbaden, pp. 39-62.
- SPRATT CAPTAIN, R. N., 1856. Spratt, "On the Site of the Temple of Apollo Smintheus, Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom, Second series Vol.5, London, pp. 236-242.
- STARKE, F., 1997. "Troia im Kontext des historisch-politischen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend", Studia Troica 7, pp. 447-487.
- STENTON, E. C., - COULTON, J. J., 1986. "Oinoanda: the water supply and aqueduct", Anatolian Studies 36, pp.15-5.
- TAŞLIKLIOĞLU, Z., 1963. Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar.
- USTINOVA, Y., 2009a. "Cave Experiences and Ancient Greek Oracles," Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness, and Culture 2.3, pp. 265-286.
- USTINOVA, Y., 2009b. Caves and Ancient Greek Mind: Descending Underground in the Search for Ultimate Truth, Oxford.
- WHITE, K. D., 1954. "The Sacred Grove: A Comparative Study of Some Parallel Aspects of Religious Ritual in Ancient Crete and the Near East", Greece and Rome 1.3, pp.112-127.
- WICKENS, J.M., 1986. The Archaeology and History of Cave Use in Attika, Greece from Prehistoric through Late Roman times, Ph.D. diss., Indiana University.
- YAVŞAN, Ç., 2010. Kalkolitik Smintheion (Gülpınar) Kazıları Buluntusu Deniz Kabukları, Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale.

Figures

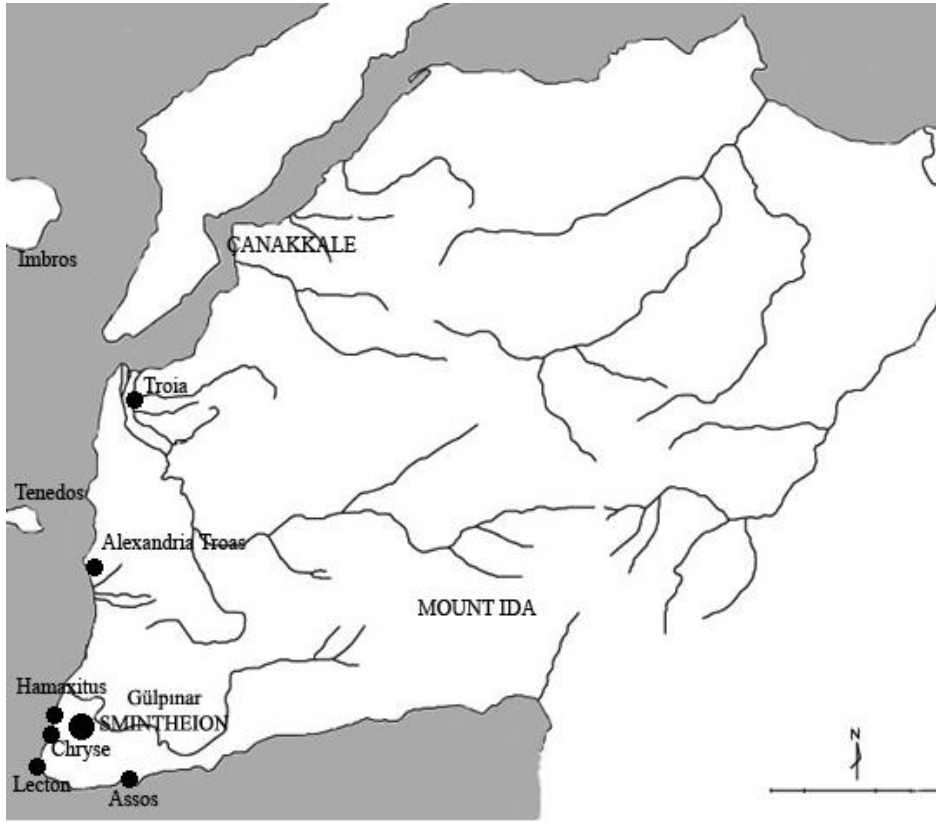

Fig. 1. Troad Map and the location of Smintheion to surrounding cities.

Fig. 2. Aerial view of Smintheion. The location of the sacred spring and cave.

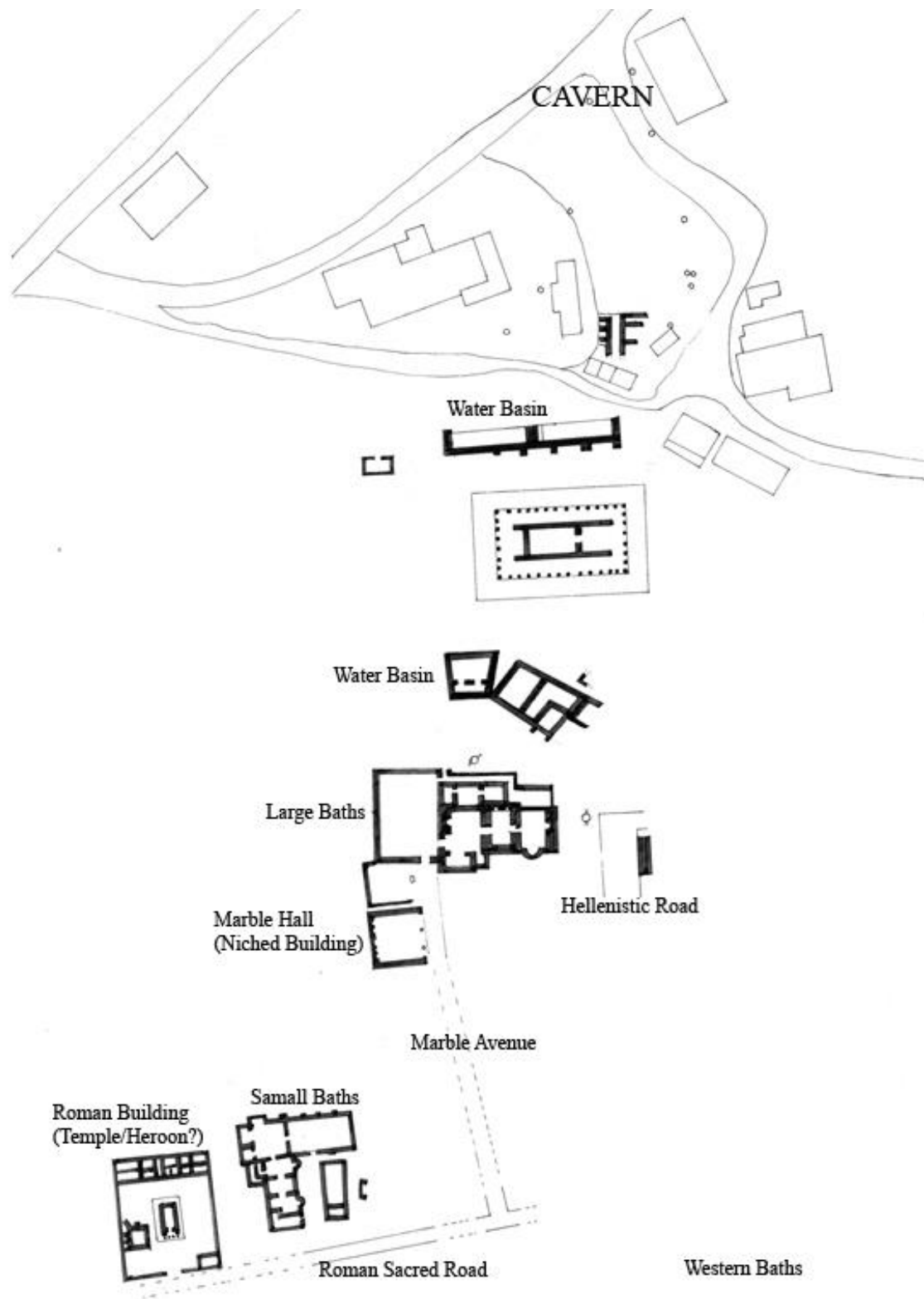

Fig. 3. Smintheion Plan.

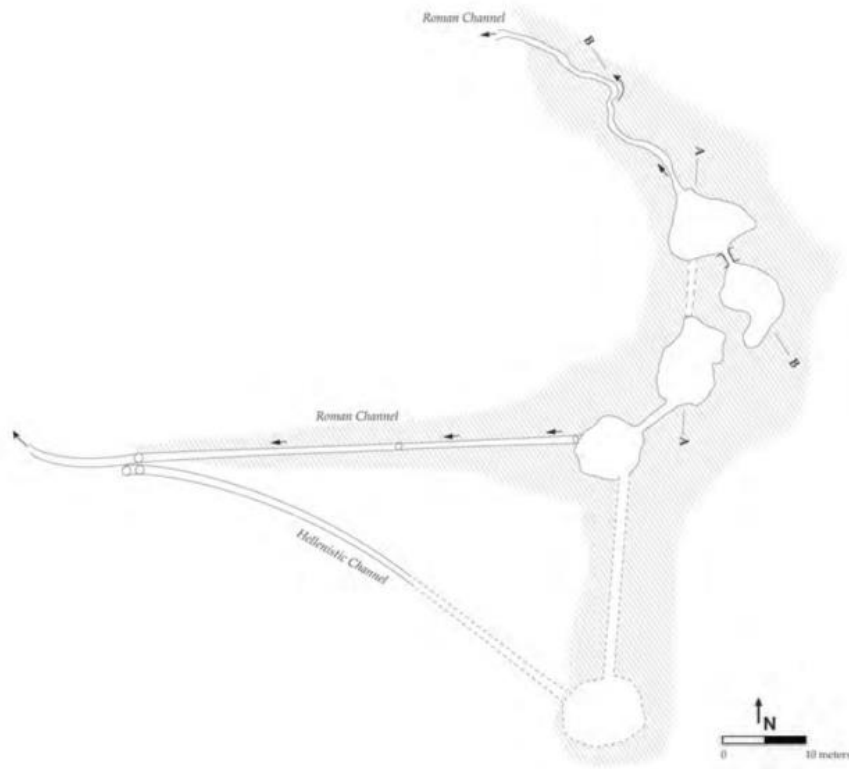

Fig. 4. Plan of the cave with different galleries. With Hellenistic and Roman channels.

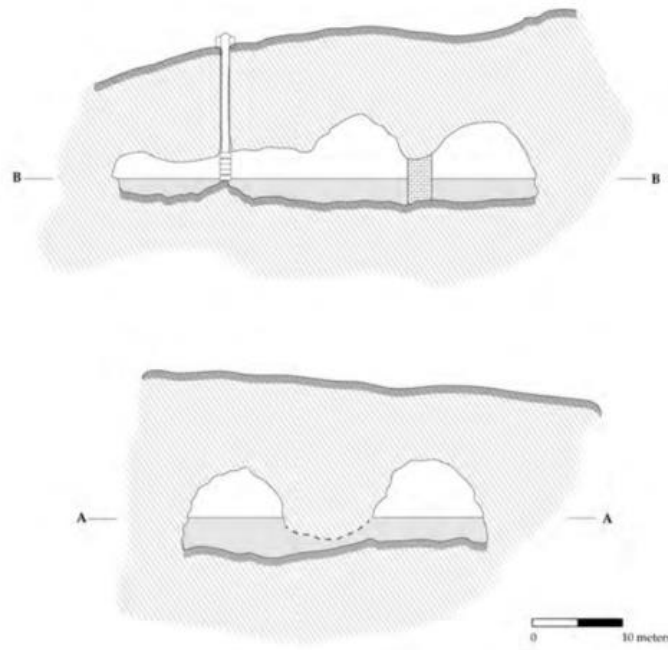

Fig. 5. Section showing the cave galleries.

Fig. 6. Inside view of one of the galleries in the cave. The wall and the passage were added later.

Fig. 7. Spring water coming out of one of the galleries in the cave.

Fig. 8. Alexandria Troas coin with shepherd Ordes and bull depiction. The Statue of Apollo Smintheus is standing on the ground above the cave on the left.

Fig. 9. Murex brandaris type sea shells found in the excavation near the cave funnels.

166

OANNES

5 (1)

HİTİT SAVAŞ ARABALARINI ÇEKEN ATLARIN KUTSANMASI THE BLESSING OF HORSES PULLING HITTITE CHARIOTS

Dr. Sinan ÖZTÜRK
sinantkgm@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4493-074X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 06.01.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.02.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.03.2023
Sayfalar-Pages : 167 – 184

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1230571>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ÖZTÜRK, S., “Hitit Savaş Arabalarını Çeken Atların Kutsanması”, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5/1, Mart 2023, ss. 167 – 184.

HİTİT SAVAŞ ARABALARINI ÇEKEN ATLARIN KUTSANMASI* THE BLESSING OF HORSES PULLING HITTITE CHARIOTS

Dr. Sinan ÖZTÜRK

Öz

Hitit Devleti'nin askerî yapılanmasında süvari birliği yoktu. Bunun yerine piyade birliği Anadolu'nun dağlık, tepelik alanlarında etkin rol oynamaktaydı. Belki de bu nedenle süvari birliğine ihtiyaç duyulmamıştır. Diğer yünden, eğitilmiş atların çektiği savaş arabaları, Hitit ordusunun en elit askerî gücünü oluşturmaktaydı. Hitit savaş arabası dağlık, tepelik gibi alanlarda etkili olmasa da meydan savaşlarında iki tekerlekli yapısı sayesinde üstün manevra kabiliyetine sahipti. Savaş arabasını yönlendiren sürücünün eğitilmiş olması ne kadar gerekliyse savaş arabasını çeken atların da o derece üstün yeteneğe sahip olması beklenirdi. Bu nedenle atlar düzenli fiziksel eğitimlere alınırdı. Bunun yanında atların arınmaları ve kutsanmaları amacıyla büyüsel eylemlere de başvurulduğu günümüze kadar ulaşan Hititçe bir ritüel metninden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkılarak yapılan çalışmanın amacı, Tanrı *Pirinkir* Ritüeli'nin kapsamlı bir analizinin yapılarak ortaya konmasıdır.

Abstract

There was no cavalry unit in the military structure of the Hittite State. Instead, the infantry unit played an active role in the mountainous and hilly areas of Anatolia. Maybe that's why cavalry was not needed. On the other hand, the chariots pulled by trained horses constituted the most elite military force of the Hittite army. Although the Hittite chariot was not effective in mountainous and hilly areas, it had superior maneuverability in field battles thanks to its two-wheeled structure. The more educated the driver of the chariot was, the more skillful the horses pulling the chariot were expected to have. For this reason, horses were taken to regular physical training. In addition, it is understood from a Hittite ritual text that has survived to the present day that magical actions were also used for the purification and sanctification of horses. The aim of the study, based on this, is to present the God *Pirinkir* Ritual by making a comprehensive analysis. For this purpose, the ritual text, "time and place", "purpose", "participants", "magic objects", "magic acts" and "magic methods" were

* Bu makale, "Hititçe Askerî Ritüel Metinleri" (2022) adlı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

Bu amaçla günümüze ulaşan satırlarından hareketle ritüel metni, “zaman ve mekân”, “amaç”, “katılımcılar”, “büyü objeleri”, “büyü eylemleri” ve “büyü metodları” gibi konular üzerinden tartışılmış ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Savaş arabalarını çeken atların kötülüklerden arındırılarak kutsanması için atların Koruyucu Tanrısı *Pirinkir* ile birlikte, Tanrı *Telipinu* ve Tanrı *Huzziya* gibi önemli tanrılar da ritüele davet edilmiş ve akabinde bu tanrılara bol ve çeşitli ikramlar ve sunular eşliğinde reverans yapılmıştır. Ayrıca atların koşum takımları da büyüsel işlemlerden geçirilerek kutsanmıştır. Tanrılara sunulan ritüel malzemeleri, “Arabalı Savaşçı” unvanına sahip bir askerin evinden temin edilmiştir. Kral, ritüel eylemlerine özellikle katılmıştır. Atlar, ritüel objeleriyle hazırlanan arınma koridorundan geçirildikten sonra ırmağa ulaştırılmış ve bu ırmaktan üzerlerine su serpilerek arınma işlemleri tamamlanmıştır.

Keywords: Hititçe askerî metinler, Ritüel, Savaş arabası, At eğitimi, Hitit savaşı.

discussed and some conclusions were reached based on the lines that have survived to the present day. Important gods such as God *Telipinu* and God *Huzziya* were invited to the ritual together with ^D*Pirinkir*, the Protector God of the horses, in order to sanctify the horses pulling the chariots from evil. Afterwards, these gods were respected with abundant and various treats and offerings. In addition, the horse halter was blessed by magical processes. The ritual materials offered to the gods were obtained from the house of a soldier with the title “Warrior with Chariot”. The king specifically participated in ritual acts. After the horses passed through the purification corridor prepared with ritual objects, they were transported to the river and the purification process was completed by sprinkling water on them from this river.

Anahtar Kelimeler: Hittite military texts, Ritual, Chariot, Training horse, Hittite warfare.

Extended Abstract

Hittite society believed that blessings and sometimes evils came from the gods. At the same time when they felt that an evil was sent by the god or people of the enemy country, they would still seek the help of the gods. This request for help was made by ritual acts performed in a certain order by religious officials holding the title of magician or priest. These ritual acts could be performed with individual demands as well as at the royal level, that is, at the level of the Hittite army. These rituals could be done just before the war to get the support of the gods, but also after the war, that is, to get rid of negative situations such as defeat or epidemic diseases.

The ritual we are examining is about the blessing and purification of the horses that pull the chariots, which are known as the most important weapons of the pitched battles. According to the Hittite belief, it was an important sanctity to worship the God *Pirinkir*, who was considered a kind of patron saint of the horses participating in the war. In this context, it can be said that the text we are examining is a ritual on behalf of the God *Pirinkir*.

The support of the gods was essential for the purification actions to result in a positive outcome. For this reason, when we look at the details of the text, it is understood that ritual is valued in terms of the diversity of magic materials and abundant treats are made to the gods. Firstly, thin bread was served to the God *Tiyabenti*, and then libation was made with wine. The sacred ritual table was prepared with chopped liver, heart and thick bread, a kind of sweet/oily bread and dishes. Afterwards, libations were made to the gods with table beer. Other foods and beverages prepared with a cooked lamb were offered to the God *Telipinu* and the God *Huzziya*. These ritual materials, which were offered to the gods, were obtained from the house of a soldier with the title “Warrior with Chariot”.

The “harnesses” in the text fulfills an important task by providing a connection between the chariot driver and the horses pulling the chariot. In this context, harnesses were also subjected to sacred processes with prayers to the gods. In the temple of the God *Pirinkir*, the ritual lord, who respectfully touched the horse bridle and made loud prayers and curtsy, offered the god two hot breads and also libated the god once. With these sacred acts, the god was honored with respect and the harnesses was sanctified.

We see that the actions of removing evils, which we have witnessed in military rituals, by transferring them to various objects, are also carried out on horses pulling chariots, which the Hittite army saw as the most effective weapon, especially in field battles. The horses were walked first between the pieces of the puppy that had been cut in half to “attract evil” and then between two fires to “burn evil”. In the meantime, the arrows that were brought to the ritual area, probably to carry the evil away, were lifted into the air by being stretched on the bow. Finally, the horses that were driven into the river were sprinkled with water from this river. Thus, the evils were removed by mixing with the water and the purification of the horses was completed.

This purification process is not only for horses pulling chariots, but it also shows similarities with another ritual (CTH 426.2) performed on Hittite soldiers who started to be defeated by the enemy while fighting. Therefore, when the soldiers encountered unexpected situations on the battlefield, they were subjected to purification processes.

Giriş

MÖ 2. Bin yılın başlarında Antik Yakın Doğu’da arabaları çekmek için atın kullanıldığı yazılı belgelere yansımıştır.¹ Atların çektiği arabaların icadı ve devamında teknolojik gelişimi, ilerlemeyi kendi haline bırakan toplumlardan ziyade uzak görüşlü toplumlar üzerinde daha fazla etkili olmuştur. Bunun en iyi örneğini Anadolu’da yaklaşık 450 yıl hüküm süren Hitit toplumunda görmekteyiz. Eski Hitit döneminden hemen önce Anadolu’da at koşulu savaş

¹ MÖ 2. Bin yılın başlarında, Mari Kralı Zimri-Lin’a hitaben yazılan bir mektupta “atların çektiği araba” konusunda bir öğüt verilmiştir: “Efendim ata binmesin, yalnızca arabalara veya katırlara binsin ve krallık unvanını onurlandırısın.” Metnin tercümesi için bkz.: Azzaroli, 1985: 27; Levine, 1999: 9. Ayrıca bkz.: Haas, 1994: 417; Ivanov, 1998: 147.

arabalarının ilk defa kullanıldığını *Kuşşara* Kralı Anitta'nın (MÖ 1750) mağlup ettiği *Pruşhanda* Kralı'nın 40 savaş arabasından bahsetmesinden anlamaktayız.² Bunun yanında I. Hattuşili (MÖ 1650-1620) döneminde *Urşu* kenti³ 80 savaş arabasıyla kuşatılmıştır.⁴ Savaş arabasıyla yapılan ani hücumlarla piyade hatlarının rahatça aşılabilmesi, etkili ve güçlü olduğu bilinen yaya askerlerin gücünü de sınırlandırmıştır. Bu durum kendi kültürlerinde profesyonelleşmiş kişilerden oluşan savaş arabaları sınıfının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zamanla teknikleri geliştirilen arabalar, savaş sanatında önemli gelişmelere yol açmış ve böylece askerî başarılar elde eden savaş arabalı askerler, ordunun elit sınıfı haline gelmiştir.⁵ Gelişmiş savaş arabaları üstün manevra kabiliyeti gibi bazı teknik özelliklere sahipti ve bu yüzden arabaları çeken atların da bu tekniklere ayak uydurabilmeleri için sürekli eğitime tabi tutulmaları gerekliydi.⁶ Bunun sonucu olarak İmparatorluk Dönemi'nde hafif savaş arabalarının kullanılması ve atların eğitilmeleri gibi askerî uygulamalarda yapılan yenilikler savaşlarda devrime yol açmış ve böylece savaş arabası, özellikle meydan savaşlarının vazgeçilmez silahı haline gelmiştir.⁷ Savaş arabasının geliştiği ve sayılarının arttığı dönemde Hitit Büyük Kralı II. Muwatalli (MÖ 1306-1282), Kadeş Savaş'ında (MÖ1285) 2500 savaş arabası gücüyle Mısır ordusunun karşısına çıkmıştır.⁸

Savaş arabasının bakımı özen gerektiriyordu ve aynı zamanda pahalıydı. Bu nedenle savaş arabası sınıfı askerleri toplumun yüksek kademesindeki zengin kişiler arasından seçilirdi.⁹ Öte yandan bu sınıfa mensup askerlere bazı kötülükler musallat olduğunda arındırılmaları için tanrıların desteğine başvurulurdu. Bu konuda yazılan Hititçe bir metne¹⁰ yansıdığı kadarıyla savaş arabası sınıfına mensup bir komutan, büyüsel işlemlerden geçirilmiş ve kötülüklerden arındırılmıştır. Bununla birlikte Hitit askerine musallat olan kötülükler, savaş arabasını çeken atlara da bulaştığı düşünülüyordu. Bu nedenle savaş arabasını çeken atların da kötülüklerden arındırılmaları amacıyla Koruyucu Tanrı *Pirinkir* adına, bir ritüel gerçekleştirilmiştir. Tanrı *Pirinkir* adına gerçekleştirilen bu ritüel üzerine "ayrıntılı şekilde" yapılmış bir çalışma henüz tespit edilememiştir. Ritüel metnin ayrıntısına yer vermeden sadece transkripsiyon, tercüme ve kısa yorumunun yer verildiği tek çalışma ise Gary Beckman'ın "The Goddess Pirinkir and Her Ritual from Hattuša (CTH 644), 1999" başlıklı çalışmasıdır. Bu makale ve kaynakçada yer verilen diğer çalışmalar dikkate alınarak "Tanrı *Pirinkir* Ritüel'i" analiz edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle ritüel metni üzerine yapılan çalışmalar taranmış ve mevcut veriler tespit edilmiştir. Metnin transkripsiyon ve İngilizce

² Goetze, 1963: 125; Ivanov, 1998: 147.

³ Urşu kenti ve kuşatması hakkında detaylı bilgi için bkz.: Yiğit, 2006: 43-55.

⁴ Littauer – Crouwel, 1979: 65.

⁵ Bryce, 2002: 111.

⁶ Kikkuli at eğitimi metinleri için bkz.: Ünal, 2013: 40-66.

⁷ Reyhan, 2008: 56.

⁸ Breasted, 1906: 131-132, no 300.

⁹ Goetze, 1964: 29.

¹⁰ CTH 393 = KBo 31.5+KUB 30.65+KUB 30.67+VBoT 24 i-iii 3', Anniwiyani ritüeli, "savaş arabası sürücülerinin başı" unvanına sahip bir Hititli komutanın bazı askeri zafiyetlerden arındırılmasını konu edinmiştir. Ritüelin tercümesi ve ayrıntısı için bkz.: D. Bawanypeck (ed.), hethiter.net/: CTH 393 (Erişim tarihi 18.02. 2021); Sturtevant, 1927: 6-7; Bechtel, 1935: 106-107; Torri, 2003: 77-78; Dardano, 2006: 164-170; Peled, 2010: 70.

tercümesinin yer aldığı ve yukarıda bilgisine yer verilen makaleden yararlanarak ritüelin tercümesi yapılmıştır. Daha sonra çalışmanın temel verilerini içeren bu tercümeden yola çıkılarak Tanrı *Pirinkir* Ritüel'i yeniden ele alınmaya başlanmıştır. Bu amaçla ilk olarak ritüeli ayrıntılı değerlendirmeyi sağlayacak başlıklar oluşturulmuştur. Bunun için “ritüel eylemlerinin gerçekleştirilme zamanı ve mekânı”, “ritüelin amacı”, “ritüelde adı geçen unvanlar ve görevleri”, “büyüsel işlemlerde kullanılan objeler ve nasıl kullanıldıkları”, “uygulanan büyü metodları”, “bazı terimlerin filolojik açıklamaları” gibi konu başlıklarıyla Tanrı *Pirinkir* Ritüel'i akademik çalışmalar yanında Hititçe sözlüklerden de yararlanılarak derinlemesine ele alınmaya çalışılmıştır.

Tanrı *Pirinkir* Ritüeli'nin Tercümesi¹¹

1 C Öy.

1-6 [...] onlar [...] bir ince ekmeği (Tanrı) *Tiyabenti*'ye sunarlar, bir ince ekmeği [...]

1 C Ay.

1-4 [...] kaldırır [...] ve sonra ^D*Tiyabenti*'ye şarapla bir kere libasyon yapar.

5-10 O [kadın] bir kez libasyon yapar [...] ve [...] içine bir kuş yerleştirirler [...]. Fakat tapınak [kadınları ...] onlar [...] Ve onları uzağa [...]

1 A Öy.

2-3 [...] Sonra tapınak kadınları [...] kadınlar giderler.

4-12 O gün 10 tane ince ekmeği, bir domuz yavrusunu, bir köpek yavrusunu alır ve dama yerleştirir. Ve onlar arabalı savaşçının evine gider. Sonra atları dışarı çıkarırlar ve tek bir *hapiya*-adam, yavru köpeği çıkarır ve dışarıda tutar. Ve atlara doğru bir ölçek su kabı tutar, içinde bir ahşap (kepçe (?)) vardır. Sonra atlara su serper.

13-21 [Sonra *hapiya*-adamlar], köpek yavrusunu keserler ve bunun yarısını (yolun) bir tarafına, diğer yarısını da diğer tarafa yerleştirirler. Sonra atları (parçaların) arasından sürerler. Daha sonra, yanlarındaki okları kaldırır ve onları (yaylarında) gererler. Daha sonra, iki tarafa ateş yakarlar ve atları aralarından geçirirler. Sonra atları ırmaktan geçirirler ve ırmakta dururlar. Sonra atlara su serperler.

¹¹ Ritüelin tercümesi için bkz.: Rosenkranz, 1964: 254-256; Collins, 1990: 220-221; Beckman, 1999: 25-39.

2 A ii.

1-8 Sonra onları masaya koyar ve doğranmış karaciğeri ve kalbi üstüne yerleştirir. Bütün kalın ekmekleri hazırlar, bunları ufalar ve masanın üstüne geri koyar. Üstüne tatlı/yağlı bir ekmek ve öğütülmüş yemek serper. Daha sonra sofraya birasıyla libasyon yapar.

9-20 Kesilen kuzuların hepsini tabaktan alır. Daha sonra, yarım *sütü*-ölçek undan yapılan sıcak bir somunu ufalar, az bir numune alır. Sonra yemek yerler. Aynı zamanda bütün kuzuları yerler. İçki sunumu yaparlar ve atların tanrısına ve (Tanrı) *Telipinu*'ya karşı durarak iki kez içerler. Bu arada, bizimle (Tanrı) *Huzziya* hakkında konuşurlar. Daha sonra, karaciğeri ve kalbi alırlar ve o anda hemen yerler.

21-22 Ritüel (objelerini), arabalı savaşçının evinin kaynaklarından sağlarlar. Bu, tanrılar tarafından belirlendiği gibidir.

23-26 Kral, Hattuša'da değilse, eğer askerî seferde ise ya da başka bir şehirde ise o zaman o (kral), diğer şehirde ritüeli gerçekleştirecek.

2 B 1-2 A v.

1-3 Tanrılara içecek bir şey verdiklerinde masadaki atların koşum takımlarını alırlar ve onları dama çıkarırlar. Daha sonra bir yarım avuç *mulati*-ekmeği ve bir *waksur*-şarap kabını uzatırlar.

2 A v.

4-11 Daha sonra, damda ^D*Pirinkir*'e libasyon yapar, damdan aşağıya koşum takımlarını indirirler ve onları tanrının karşısına taşırlar. Tanrının yanında koşum takımlarını tutarlar ve haykırırlar. Sonra koşum takımlarını yerlerine yerleştirirler.

12-18 Savaş arabacılarının şefi çömelir ve tanrılara içecek bir şeyler verirler. Sonra arpaları, örgü bir sepete yayarlar ve her birinin üstüne yarım *sütü*-ölçek undan yapılan ince somun koyarlar. Sonra onları hasır masasının önüne koyarlar.

3 A v.

4-10 ^D*Pirinkir*'in tapınağında koşum takımlarına vurarak saygıyla reverans yapar. Sonra Ritüel beyi(?) libasyon yapar. Sonra tanrının önüne iki sıcak ekmek koyarlar. Tanrıya bir kez libasyon yapar.

4 Öy.

1-4 Yukarıdaki, Ziya nehrinde(?) iki tarafa [ateş yakarlar(?)]. Sonra atları aralarına sürerler ve [...]

4 Ay.

1-5 [... ve] damda [...] yerler. Sonra [damda ...] Ve? ^DPirinkir [...]. Ama sonra şarapla libasyon yaparlar.

6-8 Sonra koşum takımlarını damdan [indirirler] [ve] yerine yerleştirirler.

5 Öy.

1 [...] Onlar bekler ve [...]

2-11 Majesteleri kral savaş arabasında oturur ve ... [...] atların koşulmuş olduğu arabada yerlerini alırlar, bir deri [...] koşulmuş [...] yular [...] altı çift bronz silah [...] katırlar [...] beklerler. [...]

5 Ay.

1-7 [...] yeraltı [...] ve] o [dünyadan] [...] bir söz [...] ve burası, uzak [...] her şeyden [...]

Ritüelin Metin Yerleri

CTH 644¹²⁼ KBo 8.54+KBo 34.172+VBoT 128+ KUB 29.56+ KUB 54.43

Ritüelin Süresi ve Mekânı

Kaç gün sürdüğü ve günün hangi vaktinde yapıldığı belirtilmeyen ritüel eylemi için tek bir mekâna bağlı kalınmamış; yüksek yer, dam ve ırmak kenarı gibi farklı kutsal mekânlarda büyüsel eylemler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca kral, hangi şehirde ise ritüelin o şehirde gerçekleştirileceği metinde özellikle belirtilmiştir.

Ritüelin Amacı

Ritüel, meydan savaşlarının en önemli silahı olarak bilinen savaş arabalarının manevra kabiliyetlerinde etkin rol oynayan atların kötülüklerden arındırılmasını konu edinmiştir. Hitit inancına göre, savaş atlarının bir tür

¹² Haas, 1994: 416; Koşak, 2005: 37 vd.

koruyucu azizi olarak kabul edilen Tanrı *Pirinkir*'e ibadet etmek önemli bir kutsallıktı. Bu bağlamda incelenen metnin Tanrı *Pirinkir* için bir ritüel olduğu da söylenilebilir.¹³ Bu arınma ritüelinin önemli aşamaları olan ateş yakmak ve su serpmek gibi eylemlerle atlar üzerinde var olduğuna inanılan kötülükler uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.¹⁴ Bu eylemlerin yanında kesilerek ikiye ayrılan köpek yavrusunun parçaları iki yana konulmuş ve atlar, ikiye ayrılan bu köpek yavrusunun parçaları arasından yürütülmüştür.¹⁵ Ardından görevliler yanlarında getirdikleri okları yayda gererek kaldırmışlardır (ancak bu esnada herhangi bir “dua”, “çağır” vb. söz söylememişlerdir). Devamında ritüel alanında iki tarafa ateş yakılmış ve bu ateşlerin arasından¹⁶ yürütülen atlar ırmağa doğru sürülmüştür. Irmağa ulaşan atlar biraz bekletildikten sonra üzerlerine su serpilmiştir. Belli bir düzen dahilinde gerçekleştirildiği görülen büyüsel eylemler neticesinde manevi zırhla donatılan atlar, savaş arabalarının manevra kabiliyetlerinde artık etkin rol oynamaya hazır hale gelmiştir. Hitit ordusunun düşmana karşı mücadele ettiği meydan savaşlarında, savaşçı erkekler kadar düşmana karşı önemli bir unsur sayılan savaş arabasını çeken atların da¹⁷ askerî sefer öncesinde Tanrı *Pirinkir* adına tasarlanmış bir arınma ritüelinden geçirilmesi şaşırtıcı olmamalıdır.¹⁸ Öyle ki Hitit askerine meydan savaşlarında eşlik eden bu atlar, savaş arabasının manevra kabiliyetinde üstün başarı sağlamış ve Hitit ordusunun düşmanlarına karşı zafer kazanmasına büyük destek olmuşlardır.

Tanrı *Pirinkir*'in davet edilmesiyle başlanan bir at eğitimi kılavuzunun¹⁹ ilgili satırlarında geçen ön hazırlıktan anlaşıldığına göre tanrıların önem verdiği atlar, Hitit savaş arabalarını çeken atlardır. İncelemekte olan ritüelin amacına paralel biçimde bazı eylemlerin savaşta mağlup olan Hitit askeri için de gerçekleştirildiği bilinmektedir. Yenilen ordu için gerçekleştirilen anonim ritüel (CTH 426.2) metninde²⁰ benzer eylemler şöyle tarif edilmiştir: “*Hitit ordusu, düşman tarafından yenildiğinde, ırmağın uzak kenarında bir ritüel gerçekleştirilir. Belirtilen yerde bir insan (UN²¹), bir keçi yavrusu, bir köpek yavrusu ve bir domuz yavrusu kesilerek ikiye ayrılır. Her birinin yarısı iki yana yerleştirilir ve önlerine de dikenli çalı ağacından bir kapı yerleştirilir. Üstlerinden bir ip çekildikten sonra her iki tarafa da bir ateş yakılır.*” Hazırlanan bu arınma koridoru boyunca yürütülen askerler, devamında ırmağa götürülmüş ve ardından üzerlerine ırmak suyu serpilmiştir. Böylece askerler üzerinde (tıpkı savaş arabasını çeken atlarda olduğu gibi) bir dizi arınma eylemleri gerçekleştirilmiştir.

¹³ Miller, 2004: StBoT 46, 425.

¹⁴ Beal, 2007: 91.

¹⁵ Trimm, 2017: 572; Collins, 1990: 220-221.

¹⁶ Haas, 2003: 165.

¹⁷ Hitit ordusunda harp arabalarına koşulduğu bilinen at, Hititçe çivi yazılı belgelerde sık geçmesine karşılık, Hitit devrine ait arkeolojik eserlerde, binek hayvanı olarak ya da harp arabasına koşulmuş at tasvirlerine rastlanmamaktadır. Binek ve harp arabasına koşulmuş at betimlemeleri Geç Hitit devri eserlerinde görülmektedir. Bkz.: Öz, 2014: 107, dn. 279.

¹⁸ Beal, 1995: 67.

¹⁹ CTH 285=KUB 29.55 i 1'-11'

²⁰ CTH 426.2=KUB 17.28 Ay. IV 45'-56', Ritüelin detaylı bilgisi için bkz.: Kümmel, 1967: 150-152; Beal, 1995: 74; Haas, 1994: 899.

²¹ Kelimenin tercümesi için bkz.: HZL, 1989: 188.

Ritüel Katılımcıları

Hititçe askerî ritüellerin gelişigüzel ortaya çıkmadığı; büyücü, falcı, rahip gibi mesleki bilgiye sahip kişiler tarafından belli bir düzeni ve disiplini içerik şekilde tasarlandığı ve kil tablet yazıcıları tarafından yazıya döküldüğü bilinmektedir. Ancak Tanrı *Pirinkir* Ritüeli'ni tasarlayan ya da metne döken kişiye ait bir unvan ya da isim, metnin herhangi bir satırında geçmemektedir.

Ritüelin tasarlayanı bilinmese de bir köpek yavrusunu ayin için hazırlayanın (sonra köpek yavrusunu ikiye kesenin) “*hapiya* adam” (*LÜhapées*²²) olduğu görülmektedir. *LÜ.MEŞhapées* kelimesinin çoğul ekine dikkat edildiğinde ritüelde “*hapiya* adam” unvanında birden fazla görevlinin olduğu söylenilebilir.

Ritüel metnin başında “tapınak görevlisi kadınların” (MUNUS.MEŞ É.DINGIR-*LIM*²³) ve “diğer görevli kadınların” (MUNUS.MEŞ²⁴) gerçekleştirdiği bazı eylemlerden söz edilmektedir. Bir kadın, Tanrı *Tiyabenti*’ye libasyon (*şipanti*²⁵) yapar. Ardından bir kuş(?) ile tapınakta başka bir büyüsel eylemi (belki de bir kuş falı eylemi) gerçekleştirir. Fakat bu büyüsel eylemin geçtiği satırların aşırı bozuk olması nedeniyle eylemin detayı daha doğrusu tapınak kadınlarının rolü anlaşılammaktadır.²⁶

Askerî ritüellerin çoğunda olduğu gibi ele alınan bu metinde de kullanılacak malzemelerin tamamını ritüel beyi (EN.SİSKUR²⁷) temin etmiştir. Ritüelde EN.SİSKUR olarak “arabalı savaşçı/seysis/at bakıcısı” (*LÜKUS*²⁸) unvanına sahip bir görevli olduğu ve yine özellikle ritüel kaynaklarının, bu kişinin mallarından sağlandığı ve bunun da tanrıların kararı olduğu belirtilmiştir.

Metnin devamında *DUTU-ŞI*²⁹ unvanlı önemli bir kişinin de ritüele bizzat katıldığı görülmektedir. Hatta bu unvana sahip kişinin önemli bir şahsiyet olması nedeniyle, askerî seferde ya da Hattuşa dışında hangi şehirde ise ritüel orada gerçekleştirilirdi. Metinde geçen bu bilgiye göre *DUTU-ŞI*’nın krala ait bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Ritüelin aşamalarında kralın hangi büyüsel eyleme dahil olduğu (kralın atların koşulduğu savaş arabasında oturup beklemesi haricinde) belli değildir. Majesteleri kral “baş rahip” gibi önemli bir unvana da sahipti. Bu özelliği nedeniyle Majesteleri kral, belki de Tanrı *Pirinkir*’e libasyon³¹ yapan kişiydi.

“Tanrı *Pirinkir* Ritüeli’nin” askerî bir ritüel olmasına bağlı olarak yüksek askerî unvana sahip bir komutan da ritüel eylemlerine katılmıştır: “Savaş

²² HTBS, 2016: 158.

²³ İsim tamlaması, “kadın tapınak hizmetçilerini” ifade eder. Bkz.: HTBS, 2016: 841.

²⁴ HTBS, 2016: 433.

²⁵ HTBS, 2016: 481.

²⁶ Rosenkranz, 1964: 255.

²⁷ HZL, 1989: 111.

²⁸ HZL, 1989: 333.

²⁹ HTBS, 2016: 572.

³⁰ HTBS, 2016: 572.

³¹ HTBS, 2016: 112.

arabacılarının şefi” (GAL LÜ.MEŠKARTAPPU³²) unvanına sahip bu komutan, saygıyla çömelerek tanrılara içecekler sunma eylemini gerçekleştirmiştir.

“Majesteleri kral”, “savaş arabacılarının şefi”, “arabalı savaşçı”, “*hapiya* adam” gibi önemli askerî ve sivil unvanların ritüele katılmış olması, Hitit saray hizmetlerinde görevli “büyücü-rahip” LÜSANGA³³, “rahibe” SAL/MUNUSSANGA³⁴ ve “hekim/kâhin” LÜAZU³⁵ gibi unvanlardan herhangi birinin ritüel eylemlerine görevli olarak katılmasını gerektirirdi. Ancak metnin satırlarında bu unvanlara ait bir tanımlama geçmemektedir.

Ritüelde Kullanılan Objeler

Hayvanlar:

MUŠEN “kuş”³⁶

ŠAḪ.TUR “domuz yavrusu”³⁷

UR.GI₇ TUR “köpek yavrusu”³⁸

ANŠE.KUR.RA “at”³⁹

SILA₄ “kuzu”⁴⁰

Yiyecek ve İçecekler:

11 NINDA.SIG “11 adet ince ekmek”⁴¹

1 NINDA *an* ^{1/2} ŠA-A-TI “yarım *sútu*-ölçek undan yapılan sıcak bir ekmek”

NINDA.GUR₄.RA.MEŠ “kalın ekmekler”⁴²

NINDA.İ. E. DÈ.A “bir çeşit yağlı ekmek”⁴³

1 NINDA *mulatin* “1 adet *mulati* ekmeği”⁴⁴

2 NINDA *an* “2 adet sıcak ekmek”

ŠE “arpa”⁴⁵

UZUNÍG.GIG “karaciğer”⁴⁶

UZUŠA.BA “kalp”⁴⁷

³² Beal, 1992: 449.

³³ HZL, 1989: 346.

³⁴ HZL, 1989: 346.

³⁵ HZL, 1989: 308.

³⁶ HZL 1989: 339.

³⁷ HTBS, 2016: 441; HZL, 1989: 350.

³⁸ HTBS, 2016: 566.

³⁹ HZL, 1989: 286.

⁴⁰ HZL, 1989: 347.

⁴¹ HZL, 1989: 342.

⁴² HTBS, 2016: 168.

⁴³ HTBS, 2016: 216.

⁴⁴ HTBS, 2016: 358.

⁴⁵ HZL, 1989: 350, 361.

⁴⁶ HZL, 1989: 340.

⁴⁷ HTBS, 2016: 748.

KAŠ “bira”⁴⁸

GEŠTIN “şarap”⁴⁹

Askerî objeler:

GI “ok”⁵⁰

GI[ŞPAN] “yay”⁵¹

Diğer Ritüel Objeleri:

NAMMAANTU₄ “ölçü kabı”⁵²

GIŠ[?] “ağaç yongası?”⁵³

warnu “ritüel ateşi”⁵⁴

GIŠBANŞUR “ritüel masası”⁵⁵

GIŠBANŞURAD.KID⁵⁶ “hasır ritüel masası”

KUŠKIR₄.TAB.ANŞE “koşum takımları”⁵⁷

GIŠ kurtali “örgü işi bir kap”⁵⁸

Bu malzemeler hazırlandıktan sonra ritüel görevlisi majik işlemlere başlamaktadır. Ritüel metnin yer yer bozuk olması nedeniyle bazı paragraflarda majik işlemler tespit edilememiştir.

Ritüelde Uygulanan Majik İşlemler

1. İşlem: (1 A Öy. 13-14) *hapiya*-adamın ikiye ayırdığı köpeğin parçaları iki tarafa yerleştirilir ve atlar, bu parçaların arasından geçirilir.

2. İşlem: (1 A Öy. 15) Yukarı kaldırılan oklar, yaylara yerleştirilir ve gerdirilir.

3. İşlem: (1 A Öy. 16-18) İki tarafa ateş yakılır ve yakılan bu iki ateş arasından atlar geçirilir.

4. İşlem: (1 A Öy. 19-21) Irmağa sürülen atlar, ırmağa ulaşınca bekletilir ve bu ırmaktan üzerlerine su serpilir.

5. İşlem: (2 B 1-2 A v. 1-3) Görevliler, ritüel masasındaki koşum takımlarını alırlar ve dama çıkarırlar. (Koşum takımları burada kutsanır(?)). Damdan aşağıya koşum takımlarını indirirler ve onları tanrının karşısına çıkarırlar. Sonra tanrının yanında koşum takımlarını tutarlar ve haykırırlar

⁴⁸ HTBS, 2016: 834.

⁴⁹ HTBS, 2016: 596.

⁵⁰ HTBS, 2016: 128.

⁵¹ HZL, 1989: 344.

⁵² HTBS, 2016: 368.

⁵³ HTBS, 2016: 130.

⁵⁴ HTBS, 2016: 584.

⁵⁵ HZL, 1989: 30.

⁵⁶ HZL, 1989: 305.

⁵⁷ HZL, 1989: 331.

⁵⁸ HTBS, 2016: 803.

(burada haykırılan büyülü sözler metinde geçmemiştir). Sonra koşum takımlarını yerlerine yerleştirirler.

6. İşlem: (3 A v. 4-10) Tanrı *Pirinkir*'in tapınağında koşum takımlarına vurarak saygıyla tanrıya reverans yapılır.

Ritüelde Uygulanan Büyü Metodları

Tanrı *Pirinkir* Ritüeli'nde savaş arabalarını çeken atlar üzerinde uygulanan ritüel tekniklerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

Bağlantı Kurma ve Aktarma Metodu

Bu metot yoluyla kurban sahibi üzerindeki kötülüklerin çeşitli objelere aktararak uzaklaştırılması eylemleri gerçekleştirilmektedir. İncelenen bu ritüelde Hitit ordusunun özellikle meydan savaşlarında en etkili silah olarak gördüğü savaş arabasını çeken atlar, arınma işlemlerinden geçirilmiştir. Atlar, önce “kötülüğü çekmesi” için ikiye ayrılmış yavru köpeğin parçaları arasından ve daha sonra “kötülüğü yakması” için yakılan iki ateş arasından yürütülmüştür. Bu arada muhtemelen “kötülüğü uzaklara taşınması” için ritüel alanına getirilen oklar, yayda gerdirilerek havaya kaldırılmıştır. En sonunda ırmağa sürülen atlara bu ırmaktan su serpilmiş ve böylece kötülükler suya karışmış ve atlar da arındırılmıştır.

Yavru köpek parçaları, yakılan ateş, ok-yay ve aynı zamanda ırmak suyu gibi objelerin, atların arındırılmasında kullanıldığını belirtmiştik. Ritüel malzemeleri arasında görülen domuz yavrusu (ŞAH.TUR), yavru köpekle birlikte dama çıkarılmış ancak köpek yavrusu gibi ikiye kesilmemiştir. Bununla birlikte metnin diğer sağlam satırlarında domuz yavrusu ile ilgili başka bir eylem de geçmemektedir. Hitit toplumunda domuz, temiz olarak görülmemekteydi. Dolayısıyla domuz yavrusunun arınma objesi olarak kullanılması beklenmemelidir. O halde domuz yavrusunun ritüelde hangi amaca hizmet ettiği tam bir muammadır.

Tanrılara Sunma ve Yardım İsteme

Hitit askerinin savaşma kabiliyetinin artırılmasının gerekliliği yanında bu beceriye en çok destek veren atların iyi yetiştirilmesi ve ayrıca kötülüklerden de arındırılarak manevi bir zırhla donatılması son derece önemliydi. Arınma eylemlerinin olumlu sonuçlanabilmesi için tanrıların desteği de gerekliydi. Bu nedenle “Tanrılara Sunma ve Yardım İsteme” metodu kapsamında tanrılara yapılan çeşitli sunular ve dualar ritüel eylemlerine dahil edilmiştir. Metnin başında yazıldığı gibi Tanrı *Tiyabenti*'ye ince ekmek ikram edildikten sonra şarapla libasyon yapılmıştır. Arınma eylemlerinin gerçekleştirilmesinden sonra doğranmış karaciğer, kalp ve kalın ekmek, ritüel masasının üzerine yayılmış ve bunların üstüne bir çeşit tatlı/yağlı ekmek ve yemek serpilmiştir. Hemen ardından sofraya birasıyla tanrılara libasyon yapılmıştır. Pişirilen bir kuzu ile birlikte hazırlanan diğer yiyecekler ve içecekler, Tanrı *Telipinu*'ya ve Tanrı *Huzziya*'ya ikram edilmiştir.

Daha sonra koşum takımları ile birlikte dama çıkılmış ve burada bir yarım avuç *mulati*-ekmeği ve şarapla Tanrı *Pirinkir*'e libasyon yapılmıştır. Koşum takımları damdan aşağıya indirilmiş sonra tanrının karşısında tutulmuş ve aynı anda yüksek sesle tanrıya dua edilmiştir.

Savaş arabacılarının şefi, çömelir vaziyette tanrılara içecek bir şeyler sunmuştur. Daha sonra arparlar sepete yayılmış ve her birinin üstüne yarım ölçek undan yapılan ince ekmek konulmuştur. Bunlar, kutsal sayılan hasır masasının önüne konulmuştur. Tanrı *Pirinkir*'in tapınağında koşum takımlarına saygıyla dokunarak reverans yapan ritüel beyi, tanrıya iki sıcak ekmek sunmuş ve aynı zamanda tanrıya bir kez libasyon yapmıştır. Bu kutsal eylemlerle tanrı, saygıyla onurlandırılmış ve koşum takımlarının da kutsanması sağlanmıştır.

Ritüelin Bazı Filolojik Açıklamaları

1 C Öy.1-6 ^D*Tiyábenti*: Hurri tanrılar listesinde yer alan bu tanrı adı, ^D*Hepa't*ın vezir adı olarak anımsanmaktadır.⁵⁹

2 A v. 4-11 ^D*Pirinkir*: Hem erkek hem de dişi olarak kabul edilen⁶⁰ Tanrı *Pirinkir*⁶¹, MÖ 3. ve 2. bin yıllarda Elam'dan Hatti'ye ve Kuzey Suriye'ye kadar uzanan birçok krallıkta yer aldığı bilinmektedir. Mezopotamyalı "Büyük Aslan" (Mezopotamyalı *Ishtar-Inanna*'nın bir görünümü) ile ve Venüs Gezegeni olarak kabul edilen Babil tanrıçası "*Ninsianna*" ile tanımlanan Tanrı *Pirinkir*, aynı zamanda ^D*Ištar*'a veya onun kişilikleri veya avatarlarından birine benzemektedir.⁶² Karkamış'ta bulunan bir yazıtta geçen ^D*Parakaraš*, ^D*Pirinkir*'in geç bir biçimi olup, ^D*Ištar*'ın başka bir tipi olarak değerlendirilmektedir.⁶³ Orta Hitit dönemi inancında ^D*Ištar*'ın bir tipi olarak bilinen Tanrı *Pirinkir*'in önemli bir rolü bulunmaktaydı.⁶⁴ Hitit başkenti Hattuša'ya ait metinlerde ^D*Pirinkir*, en çok Hurri Çağı geleneğine ait adak/kurban⁶⁵ listelerinde görülürken aynı zamanda iki ritüel bileşiminin de odak noktasıdır. Bunlardan ilki, tapınağı kötülüklerden arındırmak için tanrıyı çağıran "Babilili Ritüeli"⁶⁶; ikincisi de çalışmaya konu olan atların arındırılması ile ilgili ritüeldir (CTH 644).⁶⁷

1 A Öy. 4-12 *hapeš*: "Bir kült görevlisi" olarak tanımlanan⁶⁸ *hapeš* adamları, içinde hiyerarşik yapıya (ikinci dereceden GAL ve ^L*hapiyaš tān pedan*, oldukları belgelenmiştir) sahip bir meslek grubuna dâhildir. Genellikle eski Kuzey ve Orta Anadolu geleneğinin dini festivallerinde rahibe NIN.DINGIR ve ^{MUNUS.MEŠ}*zintuḫeš* kızları ile birlikte şarkılar ve danslara katılarak sürekli bir

⁵⁹

https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/164586/mod_resource/content/0/7.%20YAZILIKAYA.pdf. (Erişim tarihi 12.12.2021)

⁶⁰ Ivanov, 1998: 150.

⁶¹ Tanrı ya da Tanrıça *Pirinkir*, Hitit başkentinden at eğitim kılavuzlarından birinin girişinde de atlarla ilişkilendirilmiştir. "Ritüelle Başlayan Eğitim Talimatı" adıyla sunulan ve Kizzuwatna kökenli ritüel metni şöyle başlamaktadır: KUB 29.55 i 1-11 (CTH 285) *Onuncu gün, sabah, ancak henüz gecenin son anı tam olarak aydınlanmadığı zaman, ardından "Seyisler Evi"nde bir libasyon yaparım. Sonra ^DPirinkir'i [ve ^DIštar'ı] çağırırım ve Hurri dilinde şu şekilde [konuşurum]: "[Lütfen], ^DPirinkir ve ^DIštar, iyilikle atların [yanında durun]!" Ama onlara Luwice şu şekilde [konuşurum]; "İyilikle atların yanında durabilir misiniz?"*, metnin tercümesi için bkz.: Beckman, 1999: 38.

⁶² Ivanov, 1998: 149-151.

⁶³ Baltacıoğlu, 2006: 131.

⁶⁴ Haas, 1994: 415-416.

⁶⁵ KUB 56.55 Ay. IV 10'-11', bkz.: Haas, 1994: 416.

⁶⁶ CTH 718, ayrıntılı bilgi için bkz.: Beckman, 2010: 109-120; Beckman, 2014: 1-85.

⁶⁷ Haas, 1994: 416.

⁶⁸ HTBS, 2016: 158.

varlık göstermişlerdir. Ayrıca *hapeš* adamları, domuzların vücutlarına zarar vermeden sopa yardımıyla kanı akıttıktan sonra keserek parçalara ayırma görevini yerine getirirlerdi. Ayrıca günümüzdeki gibi yetiştirilen vahşi kökenli domuzların tedarikiyle de ilgilenmekteydiler.⁶⁹ Ritüeldeki görevlerine bakıldığında *hapeš* adamlarının, kurban edilen hayvanların vücutlarını ayırma işinde yetenekli oldukları anlaşılmaktadır.

2 A ii 9-20 ^D*Telipinu* ve ^D*Huzziya*: Ritüelde atların koruyucusu olarak geçen bu tanrılar, diğer metinlere de konu olmuştur. Kral II. Murşili'nin Tanrı *Telipinu*'ya günlük duası şu sözlerle başlar: “*Kâtip, tanrıya hitap eden bu tableti her gün okur; tanrıyı över (şöyle der): Telipinu, sen kudretli ve asil bir tanrısın. Kulun olan Kral Murşili ve cariyen olan kraliçe bana (emirlerini) gönderdiler: “Git! Bizi koruyan tanrımız Telipinu'ya yalvar!”*⁷⁰ Başka bir metinde de Tanrı *Huzziya* Nerik Kenti ile ilişkilendirilmektedir: “*Nerik Şehri'nin Fırtına Tanrısı getirildiği zaman [Huzziya] Fırtına Tanrısı'nun adamı Tahpurili [Fırtına Tanrısı adamına] Haharwa ülkesine götürürler.*” Metinden anlaşıldığı üzere Nerik Kenti'nin Fırtına Tanrısı kutsal Haharwa Dağı'na götürülmektedir.⁷¹

2 A ii 23-26 ^DUTU^{Şİ}: (isim) Terim, “Güneşim”, “Güneş Kralı”, “Majestem” anlamlarını ifade etmektedir.⁷² “Kral/Majesteleri” askerî seferde ya da Hattuşa dışında hangi şehirde ise ritüel orada gerçekleştirilirdi.

4 Öy. 1-4 ^D*Ziyakán* *şarap[a*: Beckman'a göre, “Ziya nehri”(?) başka herhangi bir metinde geçmemekte ve okuma belirsiz olarak kabul edilmektedir.⁷³

Sonuç

Hitit metinlerine göre orduya hizmet eden atlar, savaş arabası sürücülere eliyle gündüz ve özellikle gece eğitimlerine alınarak manevra kabiliyetleri bakımından geliştirilirdi. Atların kas ve kemiklerinin dayanma gücünü test eden bu eğitimler yeterli görülmemiş bunun yanında ritüel metinde detaylıca anlatıldığı gibi manevi açıdan da temizlenmeleri ve kutsanmaları sağlanmıştır.

Arınma eylemlerinin olumlu sonuçlanabilmesi için tanrıların desteğinin alınması şarttı. Bu nedenle incelenen metnin detayına bakıldığında büyük malzemeleri açısından ritüele ayrı bir değer verildiği anlaşılmaktadır. Kurban edilen hayvanlar, ikram edilen yiyecekler ve içecekler yanında diğer objelerin çokluğu ve çeşitliliği ritüelde öne çıkmıştır. Bu malzemelerin özellikle tanrıların kararı gereğince “Arabalı Savaşçı” unvanına sahip bir askerinden temin edileceği belirtilmiştir. Ritüel eylemlerine katılması gerektiğinden kral, başkentte olmayıp seferde ya da başka şehirdeyse ritüel orada yapılırdı. Ritüelin amacına ulaşabilmesi için atların koruyucusu sayılan Tanrı *Pirinkir* yanında *Telipinu* ve *Huzziya* gibi önemli tanrılar da ritüele davet edilmiş ve bu tanrılara ikramlar ve sunular eşliğinde reveranslar yapılmıştır.

⁶⁹ Daddi, 2016: 300.

⁷⁰ KBo 11.1 (CTH 382), metnin tercümesi için bkz.: Bryce, 2002: s. 61.

⁷¹ KBo 16.81, metnin tercümesi için bkz.: Gavaz, 2012: ss. 170-171; Bahar – Turgut – Küçük, 2018: s. 411.

⁷² HTBS, 2016: 572.

⁷³ Beckman, 1999: 36, dn. 88.

Metinde geçen “koşum takımları”, araba sürücüsü ve savaş arabasını çeken atlar arasında bağlantı kurarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Sürücü ve idare ettiği at ne kadar eğitilmiş olursa olsun aralarındaki bağı sağlayan araç, tanrıların desteğinden yoksunsa görevini layıkıyla yerine getiremeyecektir. Bu inanç bağlamında koşum takımları, tanrılara edilen dualarla kutsal işlemlerden geçirilmiş ve sonuçta manevi zırhla donatılmıştır. Kutsanan koşum takımlarının yerlerine asılmasından sonra atlar, ritüel objeleriyle oluşturulan arınma koridorundan geçirilmiş ve ardından bir ırmağa sürülmüştür. Bu ırmaktan üzerlerine su serpilerek atların arınma işlemi tamamlanmıştır.

Bu arınma süreci sadece savaş arabalarını çeken atlara mahsus olmamakla birlikte savaşırken düşmana yenilmeye başlayan Hititli askerler üzerinde de uygulandığı anlaşılmıştır. Bunun en güzel örneği CTH 426.2 numaralı metinde açıkça görülmektedir.

Kısaltmalar ve simgeler

- Ay. Arka yüz
bkz. Bakınız
CTH Catalogue des Textes Hittites
dn. Dipnot
HTBS Hititçe-Türkçe: Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük
HZL Hethitisches Zeichenlexikon
KBo Keilschrifttexte aus der Boghazköy
KUB Keilschrifturkunden aus der Boghazköy
MÖ Milattan önce
Öy. Ön yüz
s. Sayfa no
ss. Sayfadan sayfaya
vd. Ve devamı
[...] Kırık metin yerlerinde her nokta yaklaşık hesaplanabilen işaretler için kullanılır.
( ) Çevirinin daha iyi anlaşılması için yazar tarafından yapılan ilaveyi gösterir.
(?) Çevirisinin kesin olmadığını gösterir.

Kaynakça

- AZZAROLI, A., 1985. *An Early History of Horsemanship*, Netherlans, Brill.
- BALTACIOĞLU, H., 2006. “Güneş Kursları, Alacahöyük ve Arinna”, *Hayat Erkanal’a Armağan Kültürlerin Yansıması*, Ed.: Betül Avuç. İstanbul, ss. 129-137.
- BAHAR, H. – TURGUT, M. – KÜÇÜK, B., 2018. “Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 403-424.
- BAWANYPECK, D. (ed.), hethiter.net/: CTH 393 (Erişim tarihi 18.02. 2021)
- BEAL, R. H., 1992. *The Organisation of the Hittite Military*, C. Winter, Heidelberg.
- BEAL, R. H., 1995. “Hittite Military Rituals”, *Ancient Magic and Ritual Power*, Ed.: Marvin Meyer and Paul Mirecki, Leiden, New York, Köln, ss. 63-76.
- BEAL, R. H., 2007. “Making, Preserving, and Breaking the Peace with the Hittite State” *War and Peace in the Ancient World*, Ed.: Kurt A. Raaflaub, Blackwell Pub. Malden, MA, Oxford, ss. 81-97.
- BECHTEL, G. – STURTEVANT, E. H., 1935. *A Hittite Chrestomathy*, Linguistic Society of America University of Pennsylvania, Philadelphia.
- BECKMAN, G., 1999. “The Goddess Pirinkir and Her Ritual from Hattuša (Cth 644)”, *KTEMA*, ss. 25-39.
- BECKMAN, G., 2010. “Mesopotamian Forerunners to the ‘Babilili Ritual’ from Bogazköy?”, *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology Bildiri Kitabı*, Çorum, 2008, ss. 109-120.
- BECKMAN, G., 2014. *The Babilili-Ritual from Hattusa (Cth 718)*, Mesopotamian Civilizations, Eisenbrauns.
- BREASTED, J., 1906. *Ancient Records of Egypt*, University of Chicago Press, Chicago.
- BRYCE, T., 2002. *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford UK.
- COLLINS, B. J., 1990. “The Puppy in Hittite Ritual” *JCS*, 42, ss. 211-226.
- DADDI, F. P., 2016. “Zippalanda and the Cities of Central Anatolia: Economic and Religious Connections” *Audias Fabulas Veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Součková-Siegelová*, Ed.: Šárka Velhartická Brill, ss. 296-308.
- DARDANO, P., 2006. *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša (Cth 276-282)*, Otto Harrassowitz Verlag, Length.
- GAVAZ, Ö. S., 2012. *Hitit Krallarının Kült Gezileri Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Tekmatsan Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş., Çorum.
- GOETZE, A., 1963. “Warfare in Asia Minor”, *Iraq* 25, ss. 124-30.

- GOETZE, A., 1964. "State and Society of the Hittites", *Neuere Hethiterforschung, Historia*, Ed.: Gerald Walser, F. Steiner, Wiesbaden, ss. 23-33.
- HAAS, V. – BAWANYPECK, D., 2003. *Materia Magica Et Medica Hethitica: Ein Beitrag Zur Heilkunde Im Alten Orient*, Walter de Gruyter Berlin, New York.
- HAAS, V., 1994. *Geschichte Der Hethitischen Religion*. E. J. Brill, Köln.
https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/164586/mod_resource/content/0/7.%20YAZILIKAYA.pdf. (Erişim tarihi 12.12.2021)
- HZL., 1989. *Hethitisches Zeichenlexikon: Inventar Und Interpretation Der Keilschriftzeichen Aus Den Boğazköy-Texten*, Ed.: Rüster Christel – Neu Erich, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- IVANOV, V., 1998. "Horse Symbols and the Name of the Horse in Hurrian", *Kelly-Buccellati*, ss.145-166.
- KOŠAK, S. – MÜLLER, G. W., 2005. *Konkordanz Der Hethitischen Keilschrifttafeln*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- KÜMMEL, H. M., 1967. *Ersatzrituale Für Den Hethitischen König*, Biblio Verlag, Osnabrück,
- LEVINE, M. A., 1999. "The Origins of Horse Husbandry on the Eurasian Steppe" *Late Prehistoric Exploitation of The Eurasian Steppe*, ss. 5-58.
- LITTAUER, M. A. – JOOST, H. C., 1979. *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*: Brill Academic Pub., Leiden.
- MILLER, J. L., 2004. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals, StBot 46*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- ÖZ, E., 2014. *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- PELED, I., 2010. "Expelling the Demon of Effeminacy: Anniwiyani's Ritual and the Question of Homosexuality in Hittite Thought" *JANER* 10, ss. 69-81.
- REYHAN, E., 2008. "Eski Anadolu'da Askeri Disiplin Dair Bir Hitit Metni: Asker Yemini" *Eskiçağdan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, Ed.: Feridun M. Emecen, İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi ve Kitabevi Ortak Yayını, İstanbul, ss. 49-71.
- ROSENKRANZ, B., 1964. "Ein Neues Hethitisches Ritual Für ^DLama Kuš Kuršaš" *OrNs* 33, ss. 238-256.
- STURTEVANT, E. H., 1927. "A Hittite Tablet in The Yale Babylonian Collection" *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 58, ss. 5-31.
- TORRI, G., 2003. *La Similitudine Nella Magia Analogica Ittita*, Herder, Roma.
- TRIMM, C., 2017. *Fighting for the King and the Gods: A Survey of Warfare in the Ancient Near East, Resources for Biblical Study*. SBL Press, Atlanta.

- ÜNAL, A., 2013. “Eski Anadolu’da At: Hititçe Kikkuli at Eğitimi Metinleri ve “Tavlaya Çekmek” le İlgili Teknik Bir Ayrıntı” *Çorum Kültür Sanat: Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi* II, ss. 40-66.
- ÜNAL. A., 2016. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- YİĞİT, T., 2006. “Urşu Kuşatması Metni’nin Yeniden Değerlendirilmesi” *Anadolu / Anatolia*, ss. 43-55.

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA DOMUZ, DOMUZ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE DOMUZUN RİTÜEL METİNLERİNDE KULLANIMIYLA İLGİLİ ÇEŞİTLİ KAYITLAR

PIG, PIG BREEDING AND VARIOUS RECORDS RELATED USE OF PIG IN RITUAL TEXTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA

Esmâ ÖZ KİRİŞ

Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History
esmao443@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4330-5547

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **14.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **185 – 209**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1234031>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ÖZ KİRİŞ, E., “Eski Mezopotamya’da Domuz, Domuz Yetiştiriciliği ve Domuzun Ritüel Metinlerinde Kullanımıyla İlgili Çeşitli Kayıtlar”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 185 – 209.

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA DOMUZ, DOMUZ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE DOMUZUN RİTÜEL METİNLERİNDE KULLANIMIYLA İLGİLİ ÇEŞİTLİ KAYITLAR

PIG, PIG BREEDING AND VARIOUS RECORDS RELATED USE OF PIG IN RITUAL TEXTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA

Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ

Öz

Mezopotamya'da domuz, daha çok eti ve yağı için yetiştirilen bir hayvandı. Kısa zaman içerisinde çok yavru yapabilen domuzlar önemli bir et kaynağıydı. Domuz, Eski Mezopotamya kaynaklarında özellikle III.Ur/Yeni Sumer dönemine tarihlenen Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan gibi önemli kentlerde ele geçen ekonomik içerikli arşivlerde ve Eski Babil döneminden bazı kaynaklarda sıklıkla geçmektedir.

Domuzlar, uzak mesafe yolculukları için uygun hayvanlar olmadığından, yeniden dağıtımını yapamadığından ve aynı zamanda süt ve yumurta gibi temel ürün sağlayan bir hayvan olmaması sebebiyle domuz yetiştiriciliğinin yerel yönetim tarafından pek desteklenmediği görüşü yaygındır. Domuz yetiştiriciliğinin, genellikle küçük ölçekte, daha mütevazı çiftçi ailelerin uğraştığı bir faaliyet olduğu düşünülmektedir. Domuz yetiştiriciliği konusunda en zengin bilgiler III.Ur dönemine ait Lagaş arşivinden ve Eski

Abstract

In Mesopotamia, the pig was an animal that was raised mainly for its meat and oil. Pigs, which could produce many offspring in a short time, were an important source of meat. Pig is frequently mentioned in Ancient Mesopotamian sources, especially in archives with economic content found in important cities such as Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan, which date back to the Ur III/New Sumerian period, and in some sources from the Old Babylonian period.

It is widely believed that pig farming is not well supported by the local government, as pigs are not suitable animals for long-distance journeys, cannot be redistributed, and are also not an animal that provides essential products such as milk and eggs. Pig farming is thought to be an activity, usually on a small scale, in which more modest farming families are engaged. The richest information on pig breeding comes from the Lagaş archive of the Ur III period and the records of the Old Babylonian period. It is recorded in cuneiform documents that bovines and

Babil dönemi kayıtlarından gelmektedir. Mezopotamya'da düzenlenen festivallerde, bayramlarda ve cenaze törenlerinde katılımcılara sunmak amacıyla çeşitli kasabalardan büyükbaş ve küçükbaşlarla birlikte domuzların da sipariş verilen hayvanlar arasında olduğu çivi yazılı belgelerde kayıtlıdır.

Domuzlar, sadece eti ve yağı için tüketilmiyordu. Aynı zamanda kötülüğü/büyüyü kovma/bozma ritüellerinde, olumsuzluğun yüklendiği nesne olarak yani "yerini alma" ritüellerinde de kullanılan bir hayvandı.

Çivi yazılı belgelerle birlikte, başta silindir mühürler olmak üzere rölyeflerde, muskalarda, kil figürlerde ve çeşitli arkeolojik eserlerin üzerinde domuz betimlemelerini görmek mümkündür.

Bu çalışmamızın sınırları, ağırlıklı olarak domuzlarla ilgili bilgilerin en sık kaydedildiği III.Ur dönemi metinleri ve Eski Babil döneminden bazı belgeler çerçevesinde şekillenmiştir. Domuzların ritüellerde kullanımına ilişkin birtakım metinler de bu çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Domuz, Domuz Yetiştiriciliği, III.Ur dönemi metinleri, Eski Babil dönemi belgeleri, Ritüel.

ovines from various towns, as well as pigs, are among the animals ordered in order to present to the participants in festivals, feasts and funerals held in Mesopotamia.

Pigs were not consumed only for their meat and fat. It was also an animal used in rituals of expelling/destroying evil/magic, as an object of negativity, that is, in rituals of "replacing".

Along with cuneiform documents, it is possible to see depictions of pigs on reliefs, amulets, clay figures and various archaeological artifacts, especially cylinder seals.

The boundaries of this study have been shaped within the framework of the Ur III period texts and some documents from the Old Babylonian period, which are information about pigs. Some texts on the use of pigs in rituals are also discussed in this study.

Keywords: Pig, Pig Breeding, Ur III period texts, Old Babylonian period documents, Ritual.

Extended Abstract

Among the cuneiform documents, especially the archives in which economic texts such as Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan/Drethem belonging to the Ur III/New Sumerian period (2060-1960 BC) were recorded, tablet series called HAR.RA=*hubullu*, ration lists, some literary texts, ritual texts in which the practice of "putting/replacing the negativity on the pig" is carried out in spells of expelling disease or evil, and various documents from the Old Babylonian period provide rich information on the consumption and use of pigs.

In these documents found in the aforementioned important cities, we see the pig as an animal generally preferred for its meat and fat. One of the most important reasons for pig breeding in Mesopotamia is that pigs can give birth to many offspring in a short time, so there is no problem in meat supply. Pigs produce 4-8 offspring after a short gestation period of 120-140 days. In Mesopotamia, meat was not only the food of ordinary families, but also an

essential nutrient for the diet of soldiers, messengers, and cult officials. It was also on the menu of the executive elite group. Pork was also a food consumed by all segments of the people.

Although the existence of pigs purchased for festivals and funerals is known in some texts from the Ur III period and the Old Babylonian period, it is thought that these animals were purchased not for an offering to the god, but to present to the participants on special occasions such as festivals or funerals.

It is possible to come across various information such as the feeding of pigs, some of their qualities, numbers, use of pig skin and lard, male and female workers required for the construction of pig pen and their numbers in the economic texts obtained from the Ur III period, especially in Garšana. According to some records in the Garšana archive, lard was distributed to many people from different professions in return for their work.

The uses of lard were varied. It was used not only as food but also for lubrication and could also be given as a ration for workers/servants. One of the purposes of pig farming in ancient Mesopotamia was to make use of pig skin.

According to some researchers, since pigs cannot be transported over long distances and then redistributed, and also because they are not an animal that provides basic products such as milk and eggs, they did not attract the attention of the central administrators, that is, they remained not much supported by the local government, but remained mostly as a public animal. It can be said that pig breeding is generally done on a very small scale and within the framework of the family. On the basis of the fact that the local palace and elite people are less interested in pig breeding compared to other small cattle and cattle breeding, the excess of pork production in the domestic market due to the fact that the pig is almost every pet, the inability to obtain basic nutrients such as milk and eggs from pigs, Therefore, it can be shown that these products cannot be traded.

A group of administrative texts from the city of Lagaš dating to the Early Dynasty IIIb (±2450-2350 BC) period provides evidence of pig farming. These archival documents relate to the household of the wife of the governor Lagaš. The pig herd breeding facility in Lagaš is associated with this household. These facilities were managed by professional pig herders and their assistants. In this archive, there is also a group of texts that record the various activities of a wealthy pig herder named Lugal-pa'e. From this archive it is possible to follow the herd of pigs led by Lugal-pa'e for seven consecutive years.

Old Babylonian texts show that pig farming was done in 3 ways: "Pigs kept/raised in the home environment", "Pigs fed industrial scraps"; "Pigs raised by experts".

Domestically kept/raised pigs were pigs kept in the owner's barn or free-ranging, fed leftover household food as well as excess barley.

As the best example of the second type of pig breeding, "pigs fed with industrial food residues", he shows barley waste, which is one of the basic materials of beer production, with high nutritional value. Brewers sold most of

their barley waste as fodder for large cattle and also used it as food for pigs. Documents from Tell al-Rimah confirm that the pigs were fed beer waste.

According to the records of the Old Babylonian period, in the category of "pigs raised by specialists", which is the 3rd type of pig breeding, it is thought that pork meat that is fattened in this way is preferred by some wealthy people. These so-called "elite classes" ate preferably the meat of indoor-raised and controlled food-intake pigs, rather than the meat of free-range or all-stock-fed pigs.

In Mesopotamia, the pig was not used as an animal offering to the gods, but rather in "replacing/attribution of bad luck/disease to another object" rituals to expel disease and bad luck/evil. As a matter of fact, in a ritual text from Mesopotamia, it is understood that some organs and parts of the baby pig were used to expel the disease. In this way, it is believed that the disease goes out of the human body by burdening the pig, and the sick person regains his former health. Pigskin is among the materials used to neutralize magic in ancient Mesopotamia.

There is archaeological evidence as well as cuneiform texts regarding the existence of pigs in Mesopotamia. It is possible to come across various depictions of pigs in the depictions on cylinder seals and in the hunting scenes on the reliefs, mostly dated to the Late Uruk and Cemdet-Nasr periods. In addition, pig drawings appear on some clay figures, amulets, and scenes on various objects made of stone and bone.

Giriş

Çivi yazılı belgeler arasında özellikle III.Ur/Yeni Sumer dönemine (MÖ 2060-1960) ait Ur, Garšana, Umma, Lagaş, Puzriş Dagan/Drethem gibi ekonomik içerikli metinlerin kaydedildiği arşivler, HAR.RA=*hubullu*¹ adı verilen tablet serileri, tayın listeleri, bazı edebî metinler (atasözleri ve bazı mitolojik metinler), hastalığı ya da kötülüğü kovma büyülerinde, “olumsuzluğu domuzla yükleme/yerine koyma” uygulamasının gerçekleştirildiği ritüel metinleri ve Eski Babil döneminden çeşitli belgeler domuz² tüketimi ve kullanımına ilişkin zengin bilgiler sunmaktadır.

Çivi yazılı belgelerle birlikte, başta silindir mühürler olmak üzere kil figürlerde, muskalar üzerinde, taş kâselerdeki rölyeplerde ve kemikten yapılmış bazı eserlerde domuz tasvirlerine rastlamak mümkündür. Ur Kraliyet

¹ *hubullu* metinleri, besin maddeleri, içecekler ve hayvan isimlerinin kaydedildiği listelerdir. MSL (Materielien zum Sumerische Lexicon) serisi olarak 17 cilt (1937-1985) halinde katologlanarak yayınlanmıştır. B. Landsberger'in çalışmalarıyla başlayan MSL serisinin bazı ciltlerini hazırlayanlar arasında farklı araştırmacılar da bulunmaktadır.

² Genetik kanıtlar, domuzun evcilleştirilmesinin diğer hayvanlarda olduğu gibi yalnızca bir kez değil birçok farklı bölgede değişik zamanlarda gerçekleştiğini göstermektedir. (Lewis-Jones, 2018: 98). Arkeolojik kanıtların gösterdiğine göre domuz, Anadolu'nun güneydoğusunda 10.500-10.000 civarlarında evcilleştirilmiştir. (Zeder, 2008:11598). Asya ve Avrupa'dan vahşi ve evcil domuzlardan alınan genler ve DNA örnekleri, evcil domuzun, Avrasya'nın vahşi erkek domuzundan ortaya çıktığını göstermektedir. Domuzun Yakınoğu'da evcilleştirilmesi ise muhtemelen MÖ 9000'li yıllardır. (Giuffra-Kijas, vd., 2000: 1785).

mezarlarında ele geçen domuz dişleri gibi arkeolojik buluntular da domuzların varlığını doğrulayan önemli kalıntılardır.

Bu çalışmamızı hazırlarken azami ölçüde faydalandığımız bazı kaynakları belirtmek yerinde olacaktır. Bunların başında Brigitte Lion ve Cécile Michel’in editörlüğünde hazırlanan, Eski Yakınoğu coğrafyasında domuzlarla ilgili zengin bilgilerin bulunduğu, farklı araştırmacılara ait yazıların yer aldığı *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien* isimli kitap gelmektedir. Bu kitap içerisinde yer alan J.Dahl, “Early Swine Herding”; D.I.Owen, “Pigs and Pig By-Products at Garšana in the Ur III Period”; C. Michel, “Les suidés dans la documentation de Kaniš au début du II millénaire av.J.-C; F. van Koppen, “Pigs in Lower Mesopotamia during the Old Babylonian Period”; B.R. Foster-E.Salgues, “Pigs in Early Mesopotamia” başlıklı yazılar çalışmamızda temel kaynaklarımızı oluşturan önemli eserlerdir. Çivi yazılı belgeler esas alınarak yapılan bu çalışmalar dışında, Mezopotamya’da arkeolojik buluntular üzerindeki domuz tasvirleriyle ilgili faydalandığımız iki kaynağı da belirtmek isteriz. Bunlar, R.K. Englund, “Late Uruk Pigs and Other Herded Animals” ve E.D. Buren, *The Fauna of Ancient Mesopotamia As Represented in Art* isimli çalışmalardır.

Eski Mezopotamya’dan Domuz Tasvirlerine İlişkin Bazı Arkeolojik Buluntular

Tell Asmar’ın (Eşnunna) erken tabakalarında ortaya çıkarılan hayvan kalıntılarıyla ilgili çalışmalar, domuzların çok erken dönemlerde evcilleştirildiğini doğrulamıştır. Arpaciyah’ta da (Irak sınırları içinde bir yerleşim yeri) domuzlar ve diğer evcil hayvanların kil figürleri bulunmuştur.³

Geç Uruk Döneminden mühür baskılarında domuz tasvirleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu döneme ait bir silindir mühür baskısında, alt frizde bir aslan iki vahşi domuz tarafından kuşatılmış olarak tasvir edilir.⁴ (Res. 1).

Yine bir başka silindir mühür baskısında iki domuz kamış çalılıkların arasında, karşısında iki köpekle birlikte bir şahıs domuzlara doğru ilerlemektedir, bir av sahnesi olabilir.⁵ (Res. 2).

Geç Uruk’tan bir başka mühür baskısında bot içindeki iki adam tarafından domuzun avlanma sahnesi betimlenmiştir. (Res. 3). Englund, bot üzerindeki bu domuz avı sahnesinin Geç Uruk ve Erken Dinasti dönemi (MÖ 2900-2350) rölyeflerinde de karşılaşılan bir sahne olduğunu belirtmektedir.⁶

Benzer av sahneleri Geç Uruk dönemine tarihlenen taş bir kâse üzerindeki rölyefte de tasvir edilmiştir.⁷ Englund’un bahsettiği üzere, silindir mühür üzerinde gördüğümüz 3 nolu resimdeki domuz avı sahnesinin çok benzeri Cemdet-Nasr dönemine (MÖ 3100-2900) ait taş bir kâse üzerindeki rölyefte de⁸ yer almaktadır. (Res. 4).

³ Buren, 1939: 81.

⁴ Englund, 1995: 121.

⁵ Englund, 1995: 121.

⁶ Englund, 1995: 121-123.

⁷ Englund, 1995: 121-123.

⁸ Englund, 1995: 124.

Geç Uruk'tan birkaç silindir mühür baskısında da domuzlar, aslanlarla, geyiklerle ve başka hayvanlarla bir arada görülmektedir. (Res. 5-6-7-8).

Uruk III ve Cemdet Nasr dönemlerinde vahşi domuz tasvirleri çok farklı ortamlarda görülmektedir. Domuzlar, Cemdet Nasr döneminde muska ya da figür olarak da oyulmuştur (Res.9).⁹

Bazı damga mühürlerde boğa şeklinde, pek çok muska ve küçük figürler üzerine oyulmuş biçimde ve aynı zamanda taş ve kemik üzerinde de vahşi domuz tasvirlerine rastlamak mümkündür. (Res.10).¹⁰

Silindir mühür tasvirleri yanında domuzlara ait diğer önemli kalıntılar da Ur kraliyet mezarlarında bulunan domuz dişleridir. Ur kraliyet mezarlarında koyun, balık, öküz kemikleri, koyun kafatası (Mezar No: 1183) ve dişleri (Mezar No: 333) ile domuz dişleri (Mezar No: 88 ve 144) gibi zoolojik buluntular da ele geçmiştir. Kraliyet mezarlarında bulunan domuz dişleri, Ur kenti kazısını yürütmüş Woolley'e göre evcilleştirilmiş domuz dişleridir.¹¹

III.Ur Dönemi/Yeni Sumer Devri Arşivlerinde Domuzlarla İlgili Kayıtlardan Örnekler

III.Ur dönemi, devletin gelir ve giderlerinin kayıt altına alındığı bir dönemdi. Gelirlerin büyük bölümünü canlı hayvan alımı ve dağıtımını oluşturmaktaydı. Tarlalarda ve değirmenlerde çalışan, hasat toplayan, kamış kesen, kanal kazan, teknelere mal yükleyen ve tekneleri çeken insanların sayısı titizlikle tutulmuş ve bunlara yapılan ödemeler belirtilmiştir. Ödemeler genellikle, bira, ekmek, yağ, soğan ve balık gibi yiyecek maddeleri karşılığında yapıyordu. Denizaşırı ülkelerle veya nehir yoluyla ulaşılan uzak bölgelerle yapılan ticaret de devletin kontrolü ve izniyle, kayıtlara geçirilmesi koşuluyla gerçekleşirdi.¹²

Ticari gelişmelerin hız kazandığı bu dönemde, domuzlarla ilgili en zengin bilgilere de çoğunlukla III. Ur dönemi ekonomik içerikli metinlerde rastlarız. Ur, Umma, Lagaş, Puzriş-Dagan/Drethem gibi dönemin önemli kentlerde ele geçen bu belgelerde domuz, genellikle eti ve yağı için tercih edilen bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Mezopotamya'da domuz yetiştiriciliğinin en önemli sebeplerinden birisi, domuzların kısa sürede pek çok yavru doğurabilmesi dolayısıyla et tedariki konusunda sıkıntı yaşanmamasıdır. Domuzlar, 120-140 gün gibi kısa bir gebelik döneminden sonra, 4-8 arası değişen yavrular meydana getirirler.¹³ Gerçekten de III. Ur döneminden domuzların çiftleştirilmesine ilişkin bir kayıta, 5 dişi bataklık domuzunun, 17 dişi domuz ve 14 erkek domuz doğurduğu kayıtlıdır.¹⁴ Domuzların yıl içerisinde birden fazla doğum yapabilmesi ve bir doğumda da çok sayıda yavru meydana getirmesi, domuzları kıymetli kılmıştır. Çünkü aileler et ihtiyaçlarını,

⁹ Buren, 1939: 81.

¹⁰ Buren, 1939: 79.

¹¹ Woolley, 1934: 151 vd.

¹² Köroğlu, 2012: 91.

¹³ Gilbert, 2022: 14.

¹⁴ Foster- Salgues, 2006: 285.

domuzların çokluğu sayesinde karşılaşmış olmalıdırlar. Nitekim, bir Sumer atasözü bunu doğrulamaktadır: “O, kazanç sağladı sonra domuzunu kesti”.¹⁵

Benzer şekilde, bir başka metinde de bir ailenin imkanlarının tükendiği bu sebeple domuzlarını kesmek zorunda kaldıkları anlatılmıştır: Metnin ilgili satırları şöyledir: “Aslan yakalandıktan sonra, ‘bir çalı domuzu’, diye kükredi, ‘Şimdiye kadar etin, ağzımı doldurdu ama senin gıcırtn/ötmelerin/cızırtılar beni sağır etti!’ Depoda dolaşp duruyorsun, ağzında bir lokma olan domuz gibi. Besili domuz kesilmek üzereyken, ‘Yediğim yemek buydu!’ der. İmkanları tükendi, bu yüzden domuzunu kesti. Domuz kasabı domuzu boğazlar ve ‘Gıcırdamak zorunda mısın? Bu baban ve büyükbabanın kat ettiği yol ve şimdi sen de gidiyorsun! Öyleyse neden ciyaklıyorsun?’”¹⁶

Aynı zamanda her türlü yiyeceklerle beslenmelerinin de kolaylığı sayesinde domuz, hemen her evde beslenen ve zor günlerde de insanların faydalandığı bir hayvan olmuştur. Nitekim, domuzların bu özellikleri çivi yazılı metinlere de yansımıştır. Özellikle edebî belgelerde domuzların çeşitli yönleri vurgulanmıştır. Şöyle ki, bir Sumer edebî metninde cennet gibi bir dünya tanımlaması yapılmakta ve bu pasajda domuzun aslında her şeyi yiyen, beslenmesi ucuz bir hayvan olma özelliği ön plana çıkmaktadır: “Dilmun'da daha önce hiçbir karga gaklamazdı, tek bir keklük duyulmazdı. Tek bir aslan öldürmezdi. Tek bir kurt bile saldırmazdı koyunlara. Oğlak kaçırın yaban köpeği bilinmezdi. Ekinleri yiyip bitiren yaban domuzu bilinmezdi.”¹⁷

Mezopotamya'da et, sadece sıradan ailelerin yiyeceği değil askerler, haberciler ve kült görevlilerinin beslenmesi için de gerekli bir besin maddesiydi.¹⁸ Aynı zamanda yönetici seçkin grubun menüsünde de yer alırdı. Kraliyet menülerinde domuzların tüketimine ilişkin bilgiler, III. Ur döneminden bazı metinlere de (UET 3, 153; OIP 115, 117; TLB 3, 13; TRU 281; SAT I, 66; Ontario II 212; OIP 115, 81, 96, 106, 116, 126; PDT 1, 530) yansımıştır.¹⁹

Domuz etinin, günlük hayatta tüketiminin dışında, festivallerde ve cenaze törenlerinde de katılımcılara sunulduğu bilinmektedir. Domuz eti, özellikle, cenaze ritüellerinde menüde düzenli olarak yer alan bir besin maddesiydi. III.Ur döneminden CUNES 49-11-041: 1, 2, 4-5, 8 numaralı belgede domuz yavrularının, ayın belirli günlerinde cenaze töreninin yapıldığı yere düzenli olarak sunulduğundan bahsedilir: “1 domuz yavrusu, ayın 1. gününün sonunda (sunulmuştur), (diğer hayvanlar) ve 1 domuz yavrusu (da), ayın 15. gününün sonunda, Şu-Kabta'ya ait, cenaze törenlerinin yapıldığı yere düzenli olarak sunulan kurbandır.”²⁰

Bir başka belgede de (CUNES 49-11-032: 10-11), 1 domuz yavrusunun Dada'ya ait cenaze törenlerinin yapıldığı yer için ayrıldığı kayıtlıdır.²¹

III.Ur Dönemi metinlerinde gördüğümüz gibi Eski Babil Döneminden bazı belgelerde de festivaller ve cenaze törenleri için satın alınan domuzların varlığı

¹⁵ Foster, 2002: 273.

¹⁶ Kramer, 1998: 166.

¹⁷ Bottéro-Kramer, 2020: 169.

¹⁸ Nemet-Nejat, 1998: 159.

¹⁹ Foster-Salgues, 2006: 285.

²⁰ Owen, 2006: 85.

²¹ Owen, 2006: 85.

bilinse de, bu hayvanların tanrıya adak için değil, festival veya cenaze gibi özel günlerde katılımcılara sunmak için satın alındığı düşünülmektedir.²²

Bazı araştırmacılar, sosyal tabakalaşma ile domuz eti tüketimi arasında ilişki olduğuna dair fikirler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, büyük sürüler halinde tutulan, hareketleri ve yönetimi yönetici seçkinler tarafından yakından kontrol edilen koyun, keçi ve sığırların aksine domuzlar, belki de bireysel olarak sahip olunan, yerel yönetimin daha az ilgisini çeken, sıradan insanların et ihtiyacını karşılayan bir hayvan olmalıydı.²³

Puzriş Dagan/Drehem Arşivinde Domuz

Sumer mutfağında eti ve yağı için tüketilen hayvanlar arasında önemli bir yer tutan domuzlar, Puzriş Dagan arşivinde “šáh-níta: Erkek domuz” , “šáh-níta iri: Evcil erkek domuz”, “šáh-giš-gi: Vahşi/yabani domuz” ve “šáh-niga: Şişmanlatılmış domuz”²⁴ olmak üzere 4 farklı türüyle karşımıza çıkmaktadır.

Puzriş Dagan arşiv belgelerinde, kült ihtiyaçları ve günlük beslenme için ahırda tutulan domuz sürülerinden de bahsedilir. Bu belgelere göre et, askerlerin, habercilerin ve kült görevlilerinin beslenmesi için gerekiyordu.²⁵ Nitekim bir metinde dinsel tören için katılımcılara sunulması amacıyla farklı kasabalardan çok sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvan yanında toplam 120 tane de domuz kabul edildiği anlaşılmaktadır. Domuzlar, bu arşiv belgelerinde daha çok koyun, keçi ve sığırla birlikte geçmektedir: “Umma kentinden 6 (tane) 3 yaşında dana, 24 (tane) 2 yaşında inek, 360 litre temizlenmiş/artılmış tereyağ ve (bir o kadar da) peynir; Maşkan-Dudu kasabasından 240 koyun, 180 kuzu, 120 dili kuzu, 60 domuz; Bad-an kasabasından 180 koyun, 420 dişi koyun/hayvan, 120 erkek kuzu, 60 domuz; Maşkan-şapir kasabasından 120 koyun, 120 kuzu, 120 dişi kuzu, 120 oğlak; Uru-sagrig kasabasından 40 koyun ve 20 dişi koyun/hayvan, Sippar kenti yöneticisinin envanteridir.”²⁶

Benzer şekilde bir başka metinde de festivaller ve diğer özel günlerde katılımcılar için gönderilen çiftlik hayvanlarından söz edilmektedir. Bu hayvanlar arasında çok sayıda koyun, kuzu, oğlak, inek ve domuz bulunmaktadır. 360 litre süzölmüş/ temizlenmiş tereyağ ve peynir de hayvanlarla birlikte katılımcılara sunulacak ürünler arasındadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: “Ayn ilk töreni için gönderilen çiftlik hayvanları: Umma kentinden 6 (adet) üç yaşında öküz/boğa, 24 (adet) iki yaşında inek, 360 litre süzölmüş/temizlenmiş tereyağ ve (bir o) kadar peynir. Maşkan-Dudu kenti/kasabasından 240 koyun, 240 dişi koyun, 180 kuzu, 120 dişi kuzu, 60 domuz. Bad-an kasabası/kentinden 180 koyun, 420 dişi koyun, 120 kuzu, 120 dişi kuzu, 60 domuz. Maşkan-şapir kasabası/kentinden 120 koyun, 120 kuzu, 120 dişi kuzu, 120 oğlak. Uru-sagrig kasabası/kentinden 40 koyun ve 20 dişi koyun. İsin'den 30 koyun ve 20 dişi koyun, Sippar kentinin valisinin stoku.”²⁷

²² Koppen, 2006: 186.

²³ Grigson, 2007: 108.

²⁴ Hilgert, 1998: 31.

²⁵ Nemet-Nejat, 1998: 159.

²⁶ Bottéro, 2004: 115-116.

²⁷ Bottéro, 2004: 115.

Yine bir başka metinde (No: 194) 425 kile, 243 litre arpanın, saraydaki domuz, sığır, kümes hayvanları ve diğer hayvanlar için ayrıldığı anlaşılmaktadır: “425 kile, 243 litre arpayı kraliyet kilesi ile, saraydaki sığır, hayvanlar, domuz ve kümes hayvanları için yemi, Umma kenti yöneticisi Ur-Lisi, I-ea'nın (hesabından) tarttı. Akıtu festivali ayı, Umma yöneticisi Ur-Lisi'nin memuriyet sırası/zamanı. Sonraki yıl, Anşan kentinin tahrip edildiği yıldır.”²⁸

Garšana Arşivinden Domuzlarla İlgili Çeşitli Metinler

III.Ur döneminden bilhassa Garšana'da ele geçen ekonomik içerikli metinlerde domuzların beslenmesi, onların bazı nitelikleri, sayıları, domuz derisi ve domuz yağının kullanımı, domuz ağılı yapımı için gerekli erkek ve kadın işçiler ve sayıları gibi çeşitli bilgilere rastlamak mümkündür. Bu metin grubunun bir bölümünde besili domuzların yiyecekleri olarak verilen arpa, buğday, kamış, un ve hurma miktarları kaydedilmiştir. Buna göre, CUNES 49-15-489: 5-6'da “1 kile, 60 litre arpa, besili domuzların yiyeceğidir”; CUNES 49-15-487-5-6'da “270 litre arpa, besili domuzların yiyeceğidir”; CUNES 49-15-488-7'de “210 litre arpa (ve) 90 litre sıradan taze buğday kepeği, serbest otlayan domuzların yiyeceğidir”; CUNES 49-15-486: 8-9'da “180 litre hurma, serbest otlayan domuzlar için”; CUNES 49-15-487: 15-20'de “Toplamda: 10 kile (ve) 89 litre arpa, 70 litre düşük kalite un, 1 kile (ve) 150 litre normal (kalite) taze buğday kepeği (ve) 1230 kamış demeti: koyun, domuzlar, kuşlar ve farelerin yiyeceğidir.”²⁹

Domuzların hemen her türlü yiyeceklerle beslenmeleri yani beslenme kolaylığı ve dolayısıyla ekonomik olarak masraflı olmayan bir hayvan olması, onların yetiştiriciliğini yaygınlaştırmıştır. Nitekim, Garšana metinlerine göre, çeşitli hayvan yemleri, arpa, buğday kepeği, un ve taze hurmayla beslenen domuzların bazı metinlerde de koyun, kuşlar ve farelerin beslendiği yiyeceklerle doyurulduğu kayıtlıdır. CUNES 49-15-487 numaralı metnin ilgili satırları şöyledir: “210 litre arpa, 70 litre düşük kalite un, 210 litre sıradan taze buğday kepeği, serbest otlatılan domuzların yiyeceğidir.” CUNES 49-15-486: 8-9'da “180 litre taze hurma, serbest otlatılan domuzlar (içindir).” CUNES 49-11-036: 10-14'te “Toplamda: 10 kile, 263 ½ litre arpa, 15 2/3 litre ve 5 şeqel buğday, 1680 kile kamış demeti ve 40 litre taze hurma, koyunun yemi, domuzlar, kuşlar ve farelerin yiyeceğidir.”³⁰ CUNES 49-15-486: 11-16'da “Toplamda: 14 kile ve 51 ½ litre arpa, 74 litre ve 15 şeqel buğday, 180 litre sıradan taze buğday kepeği, 180 litre taze hurma ve 2130 kile kamış demeti, koyunun yemi, domuzlar, kuşlar ve farelerin yiyeceği (içindir).”³¹

Garšana metinleri, III. Ur döneminde domuz için kullanılan 7 farklı terim sunmaktadır. Garšana arşivinde domuzlar konusunda geniş kapsamlı bir çalışma yapmış olan Owen,³² bu terimleri geçtiği metinlerle birlikte şu şekilde vermektedir:

1. šáh-ge₆: “Siyah domuz” (CUNES 48-02-004: 2).

²⁸ Kang, 1972: 231.

²⁹ Owen, 2006: 78-79.

³⁰ Owen, 2006: 79-80.

³¹ Owen, 2006: 79-80.

³² Owen, 2006: 80-81.

2. šáh-munus-ama-gan: “Çiftleştirilmiş dişi domuz” (CUNES 49-15-318: 1; CUNES 48-02-080: '7; CUNES 48-02-080: '11).

3. šáh-niga: “Besili domuz”, šà-gal šáh-niga “Besili domuz için yem” (CUNES 48-02-080: '10; CUNES 49-15-487: 603: 1; CUNES 49-15-489: 6).

4. šáh-níta: “Erkek domuz” (CUNES 49-15-318: 2).

5. šáh-ú: “Otlayan/serbest gezinen domuz”, šà-gal šáh-ú “Otlayan domuz için yem” (CUNES 48-02-080: '14; CUNES 49-11-036: 8; CUNES 49-15-486: 9; CUNES 49-15-488: 7).

6. šáh-zé-da: “Yavru domuz” (CUNES 49-11-041: 1, 4; CUNES 49-12-036: 1; CUNES 49-13-021: 15; CUNES 50-02-022: 86; CUNES 50-03-067: 3; CUNES 50-03-067: 3, 8; CUNES 50-03-092: 11, 23).

7. šáh-zé-da-ga: “(hâlâ) Emen yavru domuz” (CUNES 49-11-032: 10-11).

Owen,³³ Garšana arşivinde domuzların yer aldığı ilgili kayıtlarda, bu hayvanın erkek-dişi, genç-olgun, evde beslenen-serbest otlatılan gibi niteliklerinin dışında ve tek bir metinde (CUNES 48-02-004: 2) geçen “siyah domuz” ifadesi hariç, bu arşivden başka metinlerde domuz türleri hakkında bilgi bulunmadığını söylemektedir.

Garšana arşivi domuz ağıllarında çalışan işçiler hakkında da bilgiler vermektedir. Bu arşivden birkaç metne göre inşaat işçileri ile erkek ve kadın işçiler, domuz ağıllarının yapımında birlikte çalışıyorlardı. Şöyle ki, Šu-Suen'in 7. yılına ait CUNES 48-04-053: 35-36 numaralı belgede “1 inşaat (işçisi), 3 erkek işçi ve 2 kadın işçi domuz ağıllını yaptılar.”³⁴; CUNES 48-09-013: 28-29 numaralı metinde de “1 inşaat (işçisi), x erkek işçi ve 2 kadın işçi domuz ağıllını yaptılar.”³⁵ ifadeleri geçmektedir.

Umma Arşivinde Domuzlar Hakkında Bazı Kayıtlar

Puzriš-Dagan, Garšana ve Lagaš arşivlerine nispeten Umma arşivinde domuzlardan daha az bahsedilir. Umma idari belgelerinden sadece 9'u domuzlardan söz etmektedir. Bu belgelerde domuzlar, cinsiyet, yaş ve üretim sürecine göre sınıflandırılmıştır. Arşivdeki iki belgede (GDD 460 ve SACT I1 263) yaban domuzlarından bahsedilmekte ve bu da birkaç domuz türünün yetiştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.³⁶ Domuzlarla ilgili 8 metinden 7'sinde domuzların sayısı hiçbir zaman 32'yi aşmamaktadır. Ancak domuz bakıcısı Lugiřizal'in hesap metnine (SNAT 436) göre, 388 domuz onun gözetimi altındaydı. Domuzlar da yaş ve cinsiyete göre ayrılmışlardı.³⁷

Marek Stepine göre, ne yazık ki, karşılaştırılabilir belgelerin eksikliği, bu sayının ne kadar tipik olduğunu ve bazı Umma belgelerinde atıfta bulunulan domuz bakıcısı ile domuz yetiştiriciliği arasındaki ilişkiyi söylemeyi imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle, Umma arşivinde domuz yetiştiriciliğinin boyutunu belirlemek zordur. Ancak domuz yağı ve domuz derisinden Umma

³³ Owen, 2006: 81.

³⁴ Owen, 2006: 77.

³⁵ Owen, 2006: 78.

³⁶ Stepien, 2006: 31.

³⁷ Stepien, 2006: 31.

metinlerinde sıkça bahsedildiği için domuz üretimi oldukça iyi gelişmiş olmalıdır.³⁸

Domuzların her türlü yiyeceklerle beslenebilmeleri domuz yetiştiriciliğini de kolaylaştırmıştır. Nitekim, 263 numaralı belgede vahşi domuzun yiyeceği olarak “1 litre iyi cins kepek” kaydedilmiştir: “1 kamaşla beslenen/vahşi domuz, onun yiyeceği 1 litre iyi cins kepektir....”³⁹

Tuzlanmış domuz eti de Sumer kaynaklarında sık olmasa da bildirilmiştir. Umma’dan bir arşivde (UTI 5, 3053), 60 bataklık domuzunun tuzlanmış bölümleri listelenmiştir.⁴⁰ Tuzlamanın, domuzun ayağı ve kuyruğu bağlanarak tuzda korunduğu bir metinde (TCS 4: 11) anlatılmıştır.⁴¹

Mezopotamya’da Domuz Yetiştiriciliği Konusuna Genel Bir Bakış

Mezopotamya’da domuzların sosyo-ekonomik yapısını ele alan geniş kapsamlı bir çalışma yapmış olan Max Price, domuzun, sınıf farklılıklarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını söylemektedir. Şöyle ki, kıtlık, savaş, iklim şartlarının olumsuzluğu gibi zor zamanlarda domuzlar, küçük çiftçilerin hayatta kalabilmeleri ve geçimlerini sürdürmeleri için bir kaynaktı. Domuz yetiştiriciliği ile daha çok küçük toprak sahipleri yani çiftçiler ilgilenmişlerdir.⁴²

Bazı araştırmacılara göre domuzlar, uzak mesafelere taşınmadığı ve sonra yeniden dağıtımı yapılamadığından ve aynı zamanda süt ve yumurta gibi temel ürün sağlayan bir hayvan olmaması sebebiyle merkez yöneticilerin ilgisini çekmemiş yani yerel yönetim tarafından çok da desteklenmemiş, daha çok halkın yetiştirdiği bir hayvan olarak kalmıştır.⁴³ Domuz yetiştiriciliğinin genellikle çok küçük ölçekte ve aile çerçevesinde özel olarak yapıldığı söylenebilir. Büyük sürülerden sadece III. binyıl sonu Güney Mezopotamya ve II. binyıl başı Kuzey Suriye (Çagar Bazar) arşivlerinde söz edilmektedir.⁴⁴ Çagar Bazar belgelerinde domuzların barınması ve beslenmesi hakkında kayıtlar vardır. Mesela, bu kayıtlarda, Çagar Bazar sarayında 200 adet "tahılla beslenmiş domuz" (šáh-hi-a še) bulunduğu dair ifadeler yer almaktadır.⁴⁵ Max Price’a göre bu veriler, 2. binyılda Kuzey Mezopotamya kurumlarının, Güney'deki pek çok kurumun aksine, domuzları ormanlarda veya çayırlarda gütmek yerine ağıllarda tutmayı tercih ettiğini göstermektedir.⁴⁶

Domuzların idaresi hususunda en iyi bilgiyi, MÖ 3. Bin yıl Sumerce idari belgeler vermektedir.⁴⁷ Güney Mezopotamya'da, Uruk III dönemine (yaklaşık MÖ 3100–3000) kadar uzanan belgelerde domuz çobanlarıyla (sıpa šáh) ilgili dağınık kanıtlar vardır. Bu domuz çobanları, kurumlara ait domuzları yetiştirmekle görevliydi. Mesela, MÖ 24. yüzyıldan, Lagaş'taki Bau

³⁸ Stepien, 2006: 31.

³⁹ Kang, 1973: 287-288,

⁴⁰ Foster-Salgues, 2006: 287.

⁴¹ Foster-Salgues, 2006: 287.

⁴² Price, 2016: 2-3.

⁴³ Redding, 2015: 2.

⁴⁴ Bordreuil-Chatonnet, vd., 2015: 32.

⁴⁵ Price-Grossman, vd., 2017: 54.

⁴⁶ Price-Grossman, vd., 2017: 54.

⁴⁷ Foster-Salgues, 2006: 284.

tapınağına ait bir domuz sürüsünün istatistiklerini kaydeden bir dizi belge özellikle dikkat çekmektedir. Bu metinlerde, Lugal-pa'e adında bir domuz çobanı, "otla beslenen domuzlar" (šáh-ú) ve "erkek yabancı domuzlar" (šáh giš-gi) dâhil olmak üzere 200'e kadar domuzu üreme amaçlı beslemiştir. Yine bu arşivdeki kayıtlara göre Lugal-pa'e, erkek domuzların yaklaşık %80'ini 1 yaşlarına gelmeden kesmiştir.⁴⁸

Domuz çobanları, Puzriš Dagan'dan iki belgede (PDT, 1049 ve MVN 15, 64) Šu-samu isimli isimli profesyonel bir domuz çobanının domuz sürülerini yönettiği/idare ettiği bilinir.⁴⁹

Eski Babil Döneminden Bazı Kayıtlarda Domuz Yetiştiriciliği

Eski Babil Döneminde domuz yetiştiriciliği ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birini Koppen gerçekleştirmiştir. Koppen'a göre, Eski Babil Dönemi metinleri, domuz yetiştiriciliğinin 3 yöntemle yapıldığını göstermektedir:⁵⁰

- 1.Ev ortamında tutulan/yetiştirilen domuzlar
- 2.Endüstriyel yiyecek artıklarıyla beslenen domuzlar
- 3.Uzman kişiler tarafından yetiştirilen domuzlar

Ev ortamında tutulan/yetiştirilen domuzlar, ev sahibinin ahırında muhafaza edilen ya da serbest dolaşan, ev halkının artan yiyecekleri ile ve ayrıca fazladan arpa ile beslenen domuzlardı. Koppen, bu şekilde yetiştirilen domuz türlerinin, ev halkına ait miras paylaşımı hakkındaki belgelerde ve diğer ev eşyalarıyla ilgili listelerde nadiren görüldüğünü buna karşın yem harcamalarının kaydedildiği liste formundaki metinlerde sıklıkla geçtiğini söylemektedir.⁵¹ Bu metinlerde, domuzlar için harcanan arpa miktarları özenli bir şekilde kaydedilmiş ancak hayvan sayıları ya da hayvanlara verilmesi gereken yiyeceklerin kaç gün verileceği kaydedilmemiştir.⁵²

Koppen, ikinci tip domuz yetiştiriciliği olan "endüstriyel yiyecek artıklarıyla beslenen domuz türleri" için en güzel örnek olarak, bira üretiminin temel malzemelerinden olan, yüksek besin değerine sahip arpa atıklarını göstermektedir. Bira üreticileri arpa atıklarının çoğunu büyük sığırlar için yem olarak satmışlar ve aynı zamanda domuzların yiyeceği olarak da kullanmışlardır.⁵³ Tell Rimah'tan alınan bazı belgeler de domuzların bira artıklarıyla beslendiğini doğrulamaktadır.⁵⁴

Eski Babil dönemi kayıtlarına göre 3. Tip domuz yetiştiriciliği olan "Uzman kişiler tarafından yetiştirilen domuzlar" kategorisinde, bu şekilde besiciliği yapılan domuz etlerinin daha çok bazı varlıklı kişilerce tercih edildiği düşünülmektedir.⁵⁵ "Elit sınıf" olarak nitelendirilebilecek bu kişiler, serbestçe dolaşan veya mevcut olan her şeyle beslenen domuzların eti yerine tercihen,

⁴⁸ Price-Grossman, vd., 2017: 54.

⁴⁹ Dahl, 2006: 35.

⁵⁰ Koppen, 2006: 184.

⁵¹ Koppen, 2006: 185.

⁵² Koppen, 2006: 185.

⁵³ Koppen, 2006: 185.

⁵⁴ Price-Grossman, vd., 2017: 54.

⁵⁵ Koppen, 2006: 186.

kapalı alanda yetiştirilmiş ve gıda alımı kontrol edilmiş domuzların etini tüketiyorlardı. Bir başka deyişle bu elit kesim (belki de üst sınıf yöneticiler) domuzların yetiştirildiği yemin kalitesine çok önem vermişlerdir.⁵⁶ Nitekim, kral Samsu-iluna’nın kızı prenses İltani’ye ait ev halkının ihtiyaçlarının sağlanmasıyla ilgili bir grup idari belge, elit tüketiciler için bitkisel ve hayvansal gıda ürünlerinin üretimi hakkında iyi kanıtlar sunmaktadır. Bu belgelerden birinde, prensesin çalışanlarından birisinin hem domuz yetiştiriciliği hem de kuş besleyiciliği faaliyetlerinde uzman olduğu ve onun beslediği domuzların “sazlık domuzları” türünden olup, bu domuzların cinsi/kalitesi bilinmeyen bir un türüyle (zid hulâşu) besledikleri anlaşılmaktadır.⁵⁷

Benzer şekilde, Eski Babil Dönemi’ne tarihlenen bazı metinler de Mezopotamyalı bira üreticilerinin kullanılmış tahıllarla domuzları beslediklerini belgelemektedir.⁵⁸

Eski Babil döneminden bir metne göre de domuz çobanlığı (sipa šáh), kendisine tahsis edilen evde yaşayan, devlet hizmeti kategorisinde bulunan bir görev olarak kabul ediliyordu. Domuz çobanlarının geçim kaynakları, küçük sığır çobanlarından farklıydı çünkü onlar adeta “domuzların bekçileri” gibi görülüyorlardı.⁵⁹

Bir başka metne göre domuzlar, saraya yıllık vergi olarak ödeniyordu. Yine bir başka metne göre bir şahıs saraya, vergi olarak 1 değil 2 domuz gönderiyor hatta domuzların taşınması için de yardım istiyordu.⁶⁰

Lagaş Arşivinden Bazı Belgelerde Domuz Yetiştiriciliği

Erken Dinasti/Hanedanlar IIIb (MÖ ±2450-2350) dönemine tarihlenen Lagaş kentindeki bir grup idari metinler, domuz yetiştiriciliğinin kanıtlarını sunmaktadır. Bu arşiv belgeleri, Lagaş valisinin/beyinin eşinin ev halkıyla ilgilidir. Lagaş’taki domuz sürüleri yetiştirme tesisi, bu ev halkıyla bağlantılıdır.⁶¹ Bu tesisler, profesyonel domuz çobanları ve onların yardımcıları tarafından yönetilirdi. Bahsi geçen bu arşivde, önceki satırlarda bahsettiğimiz üzere Lugal-pa’e isimli zengin bir domuz çobanının çeşitli aktivitelerini kaydeden bir grup metin de bulunmaktadır. Lugal-pa’e tarafından yönetilen domuz sürüsünü yedi yıl üst üste takip etmek bu arşivden mümkündür.⁶²

Lugal-pa-e’nin sürüleri iki grupta toplanır: “Vahşi domuzlar” (šáh giš-gi) ve “Evcilleştirilmiş domuzlar (šáh ú)”. “Vahşi domuzlar” kategorisinde sadece erkek domuzlar listelenmiştir. Bu domuzlar muhtemelen çiftleştirmek amacıyla kullanılmıştır. Vahşi domuzların dışında evcilleştirilmiş domuz sürülerine de sahip olan domuz çobanı Lugal-pa’e’nin yaklaşık 60 tane olgun

⁵⁶ Koppen, 2006: 186.

⁵⁷ Koppen, 2006: 186.

⁵⁸ Price, 2016: 45.

⁵⁹ Koppen, 2016: 186.

⁶⁰ Koppen, 2006: 190-191.

⁶¹ Dahl, 2006: 33

⁶² Dahl, 2006: 34.

ve 100 tane de her iki cinsten domuz yavrusuna sahip olduğu da bu arşivde kaydedilenler arasındadır.⁶³

Lagaş'ta bulunan başka belgelerde de iki tip domuzdan bahsedilmektedir: “šáh-giš-gi” “bataklık domuzu” ve “šáh-ú” “ot yiyen/ arazide dolaşan domuz”.⁶⁴ Bazı görüşlere göre bataklık domuzları, pişirilmek ya da hadım edilmek için şişmanlatılırdı.⁶⁵ Ot yiyen/ arazide dolaşan domuzlar ise, bataklık domuzlarına göre daha fazla sayıda bulunurdu ve bu domuz türü evcilleştirilerek çoğaltılmıştı. Bu domuzlar, uygun mevsimlerde çimenlerde otlatılır, bir günde ya da daha az bir zamanda ½ litre arpa da verilirdi.⁶⁶

Orta Doğu'nun kurak ve yarı kurak bölgelerinin insani geçim sisteminde domuz, merkezi otoritenin ilgisini pek de çekmeyen, daha çok ev bazlı bir protein kaynağı olarak görülmüştür.⁶⁷

Domuzdan Elde Edilen Ürünler

Domuz Yağı: İ.ŞAH/nāhu

Domuz yağı (İ.ŞAH/nāhu),⁶⁸ ev üretimi bir üründü, farklı kalitelerde olurdu⁶⁹ ve domuz yağının⁷⁰ kullanımı çeşitliydi. Sadece besin maddesi olarak değil yağlanmak amacıyla da kullanılıyordu ve aynı zamanda

⁶³ Dahl, 2006: 34.

⁶⁴ Foster-Salgues, 2006: 284.

⁶⁵ Foster-Salgues, 2006: 284.

⁶⁶ Foster-Salgues, 2006: 284.

⁶⁷ Redding, 2015: 2.

⁶⁸ CAD N/I, 1980: 142; CDA, 1999: 232.

⁶⁹ Koppen, 2006: 188.

⁷⁰ Domuz yağı, sadece Mezopotamya'da değil Anadolu'da da tüketilen ve aynı zamanda ticareti yapılan bir üründü. Anadolu'nun en eski yazılı belgeleri olan Kültepe tabletlerine göre hem yerli hem de Asurlu tüccarların domuz yağı ticareti yaptıkları, bu konuda birbirleriyle yazıştıkları ve domuz yağı siparişi verdikleri kayıtlıdır. (Çalışmamızın çerçevesi belirttiğimiz üzere ağırlıklı olarak III.Ür dönemi ve Eski Babil dönemine ait kayıtlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, Kültepe tabletlerinde domuz ve domuz yağının kullanımı ayrı bir çalışma konusu olabileceğinden burada ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Sadece birkaç örnek metin verilecektir). Kültepe metinlerinde domuz, Akadca *huzîrum* (CAD H, 1956: 266; CDA, 1999: 123), domuz yağı ise İ. ŞAH (ša *huzîrim*) ya da İ.GİŞ ša *huzîrim* yazılışlarıyla geçmektedir. (Michel, 2006: 170; Öz, 2014: 88). Örneğin, Asurlu tüccarlar arasındaki bir yazışmada (Kt o/k 17), “İ. GİŞ ša *huzîrim*” yazılışıyla geçen domuz yağının ilk haberci ile gönderilmesi istenmektedir. (Albayrak, 2006b: 84-86). Bir başka belgede de (TC 2, 47), Aşşur-nādā isimli tüccarın yerli bir bayan olan Şisahşuşar ile yazışmasında 55 *mina* ağırlığındaki domuz yağının satışı söz konusudur. (Gökçek, 2004: 75). Kültepe metinlerinde domuz ve domuzdan elde edilen ürünlerle ilgili çalışma yapan C. Michel'e göre, Anadolu'da domuz yetiştiriciliği daha çok aile arasında yapılan bir besicilik faaliyeti idi. Domuz yetiştiriciliği ve domuz yağı üretimiyle de bilhassa kadınlar meşgul oluyordu. (Michel, 2006: 169). Ancak belirtmek gerekir ki, domuz yetiştiriciliği aile arasında yapılan bir hayvancılık faaliyeti olmasına karşın beklediğimiz aksine Kültepe metinlerinde domuz eti sıkça geçmez. C. Michel, bu durumu, domuz etinin raf ömrünün kısa olmasına ve bu sebeple uzak mesafelere ticaretinin yapılamamasına bağlamaktadır. (Michel, 2006: 173). Kültepe metinlerinde geçen domuz ve domuzdan elde edilen ürünlerle ilgili çeşitli metinler için bkz. Michel, 2006: 169-180; Öz, 2014: 88-92 ve 113-114. Kültepe tabletleriyle birlikte Kültepe/Kaniş'ten ele geçen bazı arkeolojik malzemeler de Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da domuz yetiştiriciliği yapıldığını kanıtlamaktadır. Kültepe'de ele geçen steatit'ten yapılmış yatan domuz biçiminde allık kutusu (Res.11) (bkz. Özgüç, 2005: 204) ve yine Kültepe'nin II.yapı katına ait, ayakta duran domuz biçiminde, yalnız başı boyalı içki kabı (Res.12) (bkz. Özgüç, 2005: 172) domuzun varlığına ilişkin güzel örnekler arasındadır.

işçilerin/hizmetçilerin tayını olarak da verilebiliyordu. Bir belgede (CUNES 49-15-432: 8-9) Simat-İştaran adlı kişinin, askeri bir görevlinin çocuk(larını) 1/3 litre domuz yağı ile yağladığı anlaşılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: “*Simat-İştaran, 1/3 litre domuz yağı ile askeri görevli, küçük çocuk(larını) yağladı.*”⁷¹

Metinde geçen “yağlamak” ifadesi, kadınların domuz yağını, parfümlenmek, güzellik ve hijyen açısından tercih etmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

Domuz yağı, *hubullu* listelerinde de (HAR-ra: *hubullu* XXIV), koyun yağı ve tereyağ ile birlikte kaydedilmiştir.⁷²

Garšana arşivindeki bazı kayıtlara göre, farklı meslek gruplarından pek çok kişiye yaptıkları işin karşılığında ücret olarak domuz yağı dağıtılıyordu. Bir metinde (CUNES 50-03-077: 1-4), inşaat işçileri için susam yağıyla birlikte 5 *şeql* domuz yağı, binanın tamamlanmasının ardından ücret olarak verilmiştir. Yine bir başka belgeden de (CUNES 50-05-003: ' 66- ' 70) 2 kamış taşıyıcısı için her birine 1/3 litre domuz yağı verildiği anlaşılmaktadır.⁷³ Aynı şekilde CUNES 48-12-046: 2, 18) Şu-İştâr'ın hizmetçileri için ayrılan tayın miktarı 12 *şeql* domuz yağı olarak kayıtlıdır.⁷⁴

Domuz yağının bir diğer kullanım alanı da çiftçi, demirci, marangoz ve dokuma ustaları tarafından temizleme yağı ve yumuşatıcı olarak tercih edilmesiydi. Yük arabalarının bakımı, okçuluk ve deri işçiliğinde domuz yağından yararlanılıyordu. Bu yağ aynı zamanda sabun haline getiriliyor ve bazı ecza bileşenlerine de giriyordu.⁷⁵

Domuz Derisi: kuš-šâh

Eski Mezopotamya'da domuz yetiştiriciliğinin amaçlarından biri de domuz derisinden faydalanmaktı. Owen, Garšana arşivi üzerinde yaptığı çalışmada, domuzlar konusunda zengin bilgilere sahip bu arşivde ne yazık ki domuz derilerinin hangi amaçla kullanıldığına dair bilgi veren metin sayısının nadir olduğundan söz etmektedir.⁷⁶ Arşivde gurus aşgab: “deri işçisi” unvanıyla geçen pek çok çalışandan bahsedilmesine karşın, aşgab unvanıyla geçen tek şahıs Anah-ili'dir ve bu şahsın, Garšana arazisinin baş kâhyası olan Adad-tillati ile karşılıklı domuz derilerini kabul ettikleri metinlerde kayıtlıdır:⁷⁷ CUNES 48-04-022: 1-4'te “*Anah-ili, Adad-tillati'den 1 domuz derisini aldı.*”⁷⁸ Benzer şekilde CUNES 49-13-009: 3, 22-24'te de “*Adad-tillati, Anah-ili'den 3 tane (hâlâ emen) yavru domuzun derisini aldı.*” ifadeleri kayıtlıdır.⁷⁹

⁷¹ Owen, 2006: 81.

⁷² Landsberger, 1974: 77 ve 121.

⁷³ Owen, 2006: 81.

⁷⁴ Owen, 2006: 82.

⁷⁵ Bordreuil-Chatonnet vd., 2015: 33.

⁷⁶ Owen, 2006: 84.

⁷⁷ Owen, 2006: 84.

⁷⁸ Owen, 2006: 84.

⁷⁹ Owen, 2006: 84-85.

Anah-ili'nin malları arasında yer alan domuz derilerinin en yaygın şekilde, ayakkabı, sandalet, deri çantalar, kemerler ve su tulumları gibi çeşitli üretimleri için kullanıldığı da bazı metinlerde anlatılmaktadır.⁸⁰

Eski Mezopotamya'da Domuzun Ritüellerde Kullanımına İlişkin Bazı Kayıtlar

Mezopotamya'da tanrılara sunulan en bilindik hayvan koyundu. Bazı araştırmacılar, “domuzların temiz hayvanlar olmadığı için tapınağa giremedikleri” söyleminden yola çıkarak, domuzun kült hayvanı/sunu hayvanı olarak tercih edilmediğini düşünmektedirler.⁸¹ Gerçekten de Mezopotamya'da domuz, tanrılara sunu hayvanı olarak değil daha çok hastalığı ve uğursuzluğu/kötülüğü kovmak için “yerini alma/uğursuzluğu/hastalığı başka bir nesneye yükleme” ritüellerinde kullanılmıştır. Nitekim, Mezopotamya'dan bir ritüel metninde, hastalığı kovmak/vücuttan atmak için yavru domuzun bazı organlarının ve parçalarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylelikle hastalığın domuza yüklenerek insan vücudundan çıkıp gittiği ve hasta insanın tekrar eski sağlığına kavuştuğuna inanılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: “*Yavru bir domuzu al ve onu hastanın başına koy. Kalbini çıkar ve onu hastanın üst karnına koy. Kanını yatağın kenarlarına serp. Domuzu eklem yerlerinden ayır. Bu parçaları hastanın üzerine serp. Daha sonra hastayı kutsal kaptaki tatlı su ile üzerinden geçirdiğin tütsü ile ve kamış meşale ile arındır ve temizle. Külde pişirilmiş yedi ekmeği hastanın kapısının önüne saç. Hastanın yerine domuzu ver, hastanın derisi yerine domuzun derisini ver, hastanın kanı yerine domuzun kanını ver. Böylece hasta yerine onu alsınlar. Hastanın kalbi yerine domuzun kalbini ver ki, onun yerine domuzu alsınlar.*”⁸²

Bu ritüel metni, domuzun kalbi ve eklem yerlerinden alınan bazı parçalar ile domuz kanının ve derisinin, hastalığı atmak/vücuttan kovmak için birtakım ritüeller eşliğinde kullanıldığını kanıtlamaktadır.

“Yerini alma” uygulaması, kralı ve topraklarını düşmanlarına karşı korumak amacıyla yapılan savaş ritüellerinde en çok uygulanan yöntemdi.⁸³ Bir Babil savaş ritüelinde sınıra koyulan domuz derisinden yapılmış bir keseye koruyucu etki yüklenmiştir. Bu ritüel, gece yarısı ay tanrısına sunular ve dualarla başlardı. Kötülüğe karşı koruyucu bir figür yapılarak ona düşmanlardan birinin ismi verilir ve bu isim, bu figürün sol omzuna yazılırdı. Beyaz bir domuzun boğazı kesilir ve kanı bir kaptan toplanırdı. Kral, bu kanı güney, kuzey, doğu ve batı yönlerine doğru dökerdi. Domuzun derisi bir hançerle sıyrılır, hançer ve figür bu derinin içine koyulurdu. Kötülük ve pislik için mükemmel bir taşıyıcı olan bu deri kese kille mühürlenirdi. Kral, deri kesenin üzerinde ellerini yıkar ve kendi kirlerini zaten kirli olan keseye, figüre ve hançere aktarırdı. Bu işlemden sonra kese, sınıra bırakılmak için tamamen hazır hale gelirdi. Düşman işgal etmek için geldiği zaman, bu kesenin içindeki kötülükle karşılaştığında amacına ulaşamayacağına ve Mezopotamya kralının

⁸⁰ Owen, 2006: 84.

⁸¹ Wyk, 2014: 116.

⁸² Dilek, 2019: 304.

⁸³ Dilek, 2019: 304-305.

ve ülkesinin bu sayede kaderinin değişeceğine inanılıyordu.⁸⁴ Bazı ritüellerde de günah işleyen kişinin mutlak bir kesinlikle tanrının gazabına uğraması için üzerine domuz gübresi serilirdi.⁸⁵

Eski Mezopotamya'da büyüü etkisiz hale getirmek için kullanılan malzemeler arasında domuz derisi de bulunmaktadır. Bir metinde domuz derisi, ritüelde kullanılan birtakım aletlerin sarıldığı malzeme olarak geçmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: “*Bir adama karşı 'boğaz kesme' büyüü yapılmışsa ve görülmüşse: Görülen bu sihir aletlerini alıp Šamaš'ın önüne koy. Šamaš'a sıkıntını anlat. Šamaš'tan önce bu sihirli aletler üzerinde bir domuz kes. Bu sihirli aletleri domuzun derisine sar. 'boğaz kesme işlemi yapılan adama karşı Šamaš'tan önce şöyle konuş: "Šamaš, benim boğazımı kesen kişi: refahı görmesin, iyilik/ esenlik bana gelsin."* Šamaš'tan önce yedi kez ona söyle; Her gün Šamaš'a sıkıntısını [söyleyecek]. Siz [...] domuzun derisinin içindeki bu sihirli aletler[...]. Bu 'boğazı kesme' büyüü o adama [...] [yaklaşmayacak].”⁸⁶

Bir başka metinde de kadın ve erkek figürlerinin yanına bir domuz koyulduğu ve domuzun bu figürlere yaklaşmasına/hareketlerine göre büyüünün var olup olmadığı anlaşılmaktadır. İlgili satırlarda şu sözleri okuyoruz: “*Emmer (cinsi) buğdaydan yapılmış hamuru ve çömlekçi kilini karıştır. Bir erkek ve bir kadın heykelcikleri/figürleri yap, onları üst üste koy ve onları (hasta) adamın başına koy, sonra [büyüyü] yedi defa oku. Onları (figürleri) çıkar ve [onların yanına] bir domuz koy. Domuz yaklaşırsa, İstar'ın Eli; (eğer) domuz [heykellere] yaklaşmazsa, (bu demektir ki) büyü, o adamı ele geçirmiştir.*”⁸⁷

Stol, cinsellikle ilgili bu ritüeldeki “İstar'ın Eli” ifadesiyle, İstar'ın birden fazla cinsel sorunla ilişkilendirildiği metinlerden yola çıkarak, İstar'ın bu metinde iktidarsızlığın nedeni olarak görüldüğünü düşünmektedir.⁸⁸

Stol gibi Verderame de cinsel güçle ilişkilendirdiği bu ritüelde, hasta ve partnerinin, cinsel ilişkiye girerken üst üste dizilmiş iki figürinle değiştirildiğini ve bu figürinlerin daha sonra bir domuz aracılığıyla kehanet için kullanıldığını ileri sürmektedir.⁸⁹

Sonuç

III. Ur döneminden Ur, Umma, Garšana, Lagaş, Puzriş-Dagan gibi kentlerde ele geçen ekonomik içerikli metinler, Mezopotamya'da domuzlar konusunda en zengin bilgi veren arşivlerdir. Bu arşivlere göre, domuzun sıklıkla doğurması, bir seferde fazlaca yavru yapması dolayısıyla bol et sağlaması ve her türlü yiyeceklerle beslenebilmesi sayesinde hemen her evde yetiştiriciliği yapılan bir hayvan olmuştur. Daha çok küçük ölçekte ve aile çevresinde besiciliği yapılan domuzların, sosyo-ekonomik bir hayvan olduğu ve

⁸⁴ Dilek, 2019: 305.

⁸⁵ Maul, 1999: 127.

⁸⁶ Verderame, 2013: 312.

⁸⁷ Stol, 1999: 58.

⁸⁸ Stol, 1999: 58.

⁸⁹ Verderame, 2013: 305.

sınıf farklılıklarının belirlenmesinde de önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Mezopotamya’da domuz yetiştiriciliği konusunda yapılan çalışmalar, özellikle küçük toprak sahiplerinin yani çiftçilerin domuz besiciliği ile uğraştıklarını kanıtlamaktadır. Yerel saray ve seçkin sınıfın diğer küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine nispeten domuz besiciliği ile daha az ilgilenmelerinin temelinde, domuzun hemen her evde beslenen bir hayvan olması sebebiyle iç piyasada domuz eti üretiminin fazlalığı, domuzlardan süt, yumurta gibi temel besin maddeleri elde edilememesi, dolayısıyla bu ürünlerin ticaretinin yapılamaması gösterilebilir.

Özellikle III.Ur dönemine tarihlenen Lagaş’tan bir grup belge ve bazı Eski Babil dönemi metinleri Mezopotamya’da domuz yetiştiriciliğinin ipuçlarını vermektedir. Bir kısmını ele aldığımız bu metin gruplarından, bazı ailelerin domuz yetiştiriciliği ile uğraştıkları, domuzlarla ilgili her türlü uygulamaları, faaliyetleri kayda aldıkları ve sahip oldukları domuz sürülerine bakan domuz çobanlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Mezopotamya’da sıklıkla düzenlenen festival ve bayramlarda ayrıca cenaze ve düğün töreni gibi diğer önemli ve özel günlerde katılımcılara sunmak için bol ete ihtiyaç vardı. Bu bağlamda domuz, ucuz et kaynağı olarak görülmüştür. Ancak hemen belirtmek gerekir ki metinler, domuz etinin tanrılara adak olarak değil katılımcılara ikram etmek üzere kullanıldığına/talep edildiğine işaret etmektedir.

Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla domuzun sadece etinden değil yağı ve derisinden de faydalanılıyordu. Domuz yağı, sadece beslenmek için değil yağlanmak amacıyla da kullanılıyordu. Domuz derisinin ise domuz eti ve domuz yağına göre metinlerde daha az geçtiği söylenebilir.

Mezopotamya’da domuz, etinden, yağından, derisinden faydalanılan bir hayvan olmakla birlikte aynı zamanda bazı ritüellerde domuzun organlarının ve parçalarının da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hasta olan ya da büyülü olan kişinin sağlığına kavuşması için, hastalığın/kötülüğün domuza yüklendiği yani “yerini alma” ritüelinin uygulandığı, böylelikle hasta kişideki tüm olumsuzlukların domuza geçtiğine inanılmaktaydı. Ele aldığımız bir metinde geçen “*Hastanın yerine domuzu ver, hastanın derisi yerine domuzun derisini ver, hastanın kanı yerine domuzun kanını ver. Böylece hasta yerine onu alsınlar. Hastanın kalbi yerine domuzun kalbini ver ki, onun yerine domuzu alsınlar.*” ifadesi, domuzun ritüellerde kullanımına ilişkin en güzel örneklerden birini oluşturmaktadır. Ritüel sırasında kullanılan birtakım malzemelerin domuz derisine sarılıp atıldığı da metinlere yansıyan diğer bilgiler arasındadır.

Mezopotamya’da domuzların varlığına ilişkin çivi yazılı metinlerin yanında arkeolojik kanıtlar da vardır. Daha çok Geç Uruk ve Cemdet-Nasr dönemlerine tarihlenen silindir mühürlerdeki betimlemelerde ve rölyeflerdeki av sahnelerinde çeşitli domuz tasvirlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca, bazı kilden figürlerde, muskalarda, taş ve kemikten yapılmış çeşitli nesnelerin üzerindeki sahnelerde de domuz çizimleri karşımıza çıkmaktadır.

Kısaltmalar

- CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago.
- CDA: A Concise Dictionary of Akkadian.
- CUNES: Cornell University Department of Near Eastern Studies.
- MVN: Materiali per il vocabolario neosumerico (Torino).
- MSL: Materialien zum sumerischen Lexicon.
- OIP: Oriental Institute Publications.
- PDT: M. Çığ- H. Kızılyay- A. Salonen, Die Puzriš-Dagan Texte der Istanbul Archaologischen Museen (Helsinki 1654).
- SACT: Sumerian and Akkadian Cuneiform Texts in the Collections of the World Heritage Museum of the University of Illinois (Urbana).
- SAT: Sumerian Archival Texts (Bethesda 1993 ff).
- TLB: Tabulae Cuneiformes a F.M. Th de Liagre Böhl Collectae.
- TRU: L. Legrain, Le temps des rois d'Ur (Paris 1912).
- UET: Ur Excavations, Texts.

Kaynakça

- ALBAYRAK, İ., 2006b. *Kültepe Tabletleri IV (Kt o/k)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BLACK, J.-GEORGE, A.-POSTGATE, N., 1999. *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, London.
- BORDREUIL, P.- CHATONNET, F.B.- MICHEL, C., 2015. *Tarihin Başlangıçları, Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, Çev.: Levent Başaran, Alfa-Tarih Yayınları, İstanbul.
- BOTTÉRO, J., 2004. *The Oldest Cuisine in the World, Cooking in Mesopotamia*, University of Chicago, Chicago.
- BOTTÉRO, J.- KRAMER, S.N., 2020. *Mezopotamya Mitolojisi*, Çev.: Alp Tümertekin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BUREN, E.D., 1939. *The Fauna of Ancient Mesopotamia As Represented in Art*, Analecta Orientalia 18, Roma.
- DAHL, J., 2006. "Early Swine Herding", *De la domestication au tabou: Le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 31-38.

- DİLEK, Y., 2019. *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ENGLUND, R.K., 1995. "Late Uruk Pigs and Other Herded Animals", *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens* (=Festschrift Boehmer, Philipp von Zabern), Ed.: U. Finkbeiner, R. Dittmann and H. Hauptmann, Mainz, ss. 121-133.
- FOSTER, B. R., 2002. "Animals in Mesopotamia Literature", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed.: Billie Jean Collins, Brill, Leiden-Boston-Köln, ss. 271-288.
- FOSTER, B. – SALGUES, E., 2006. "Everything Except the Squeal, Pigs in Early Mesopotamia", *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 283-291.
- GELB, I.J.-JACOBSEN, T.-LANDSBERGER, B.-OPPENHEIM, A.L., 1956. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago/CAD H*). Published by the Oriental Institute, Chicago.
- GILBERT, A. S., 2002. "The Native Fauna of the Ancient Near East", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed.: Billie Jean Collins, Brill, Leiden-Boston-Köln, ss. 3-80.
- GIUFFRÀ, E.-KIJAS, J.M.H. – AMARGES, V. – CARLBORG, Ö.- JEAN, J.-T.-ANDERSON, L., 2000. "The Origin of the Domestic Pig: Independent Domestication and Subsequent Introgression", *Genetics* 145, ss. 1785-1791.
- GÖKÇEK, L.G., 2004. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ. 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti", *Archivum Anatolicum* 7/1, ss. 59-78.
- GRIGSON, C., 2007. "Culture, Ecology, and Pigs from the 5 th to the 3rd Millennium BC Around the Fertile Crescent", *Pigs and Human 10.000 Years of Interaction*, Ed.: Umberto Albarella, Keith Dobney, Anton Ervynck & Peter Rowley-Conwy, Oxford, ss. 83-108.
- HILGERT, M., 1998. *Drehem Administrative Documents from The Reign of Šulgi*, Vol. 1, Oriental Institute Publications, Chicago.
- KANG, S.T., 1972. *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive Administrative Documents from Reign of Šulgi*, Vol. 1, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London.
- KANG, S.T., 1973. *Sumerian Economic Texts from the Umma Archive*, Vol. 1, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London.
- KOPPEN, F. V., 2006. "Pigs in Lower Mesopotamia during the Old Babylonian Period", *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 181-194.
- KÖROĞLU, K., 2012. *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

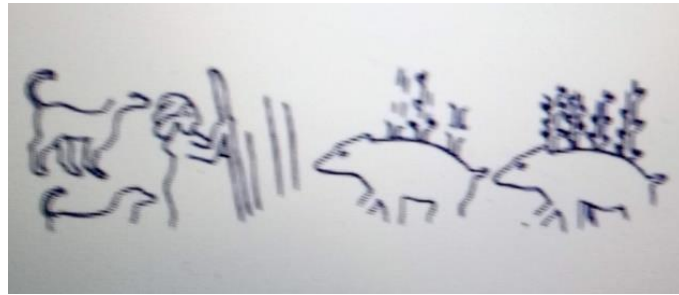
- KRAMER, S.N., 2002. *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- LEWIS, S. – JONES, L. L., 2018. *The Culture of Animals in Antiquity, A Sourcebook with Commentaries*, Routledge Yayınları, London- New York.
- MAUL, S., 1999. “How the Babylonians Protested Themselves Against Calamities Announced by Omens”, *Mesopotamia Magic Textual, Historical and Interpretative Perspectives, Ancient Magic and Divination I*, Ed.: Tzvi Abusch-Karel van der Toorn, STYX Publications, Groningen, ss. 123-129.
- MICHEL, C., 2006. “Les suidés dans la documentation de Kaniš au début du II millénaire av. J.-C”, *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss.169-180.
- NEMET-NEJAT, K. R., 1998. *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Handrickson Publishers.
- OWEN, D., 2006. “Pigs and Pig By-Products at Garšana in the Ur III Period”, *De la domestication au tabou, le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, Ed.: Brigitte Lion-Cécile Michel, Paris, ss. 283-291.
- ÖZ, E., 2014. *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 2005. *Kültepe-Kaniš/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- PRICE, M., 2016. *Pigs and Power: Pig Husbandry in Northern Mesopotamia During the Emergence of Social Complexity (6500-2000 BC)*. Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge.
- PRICE, M.- GROSSMAN, K.- PAULETTE, T., 2017. “Pigs and the pastoral bias: The Other Animal Economy in Northern Mesopotamia (3000-2000 BC)”, *Journal of Anthropological Archaeology* 48, ss. 46-62.
- REDDING, R. W., 2015. *The Pig and the Chicken in the Middle East: Modeling Human Subsistence Behavior in the Archaeological Record Using Historical and Animal Husbandry Data*. Kelsey Museum of Archaeology University of Michigan An Arbor Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan.
- REINER, E – CIVIL, M., 1974. *MSL (Materials for the Sumerian Lexicon) XI, The Series HAR-ra: hubullu, Tablets XX-XXIV*, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.
- STEPIEN, M., 2006. *Animal Husbandry in the Ancient Near East. A Prosopographic Study of Third-Millennium Umma*, CDL Press, Maryland.
- STOL, M., 1999. “Psychomatic Suffering in Ancient Mesopotamia”, *Mesopotamian Magic Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, *Ancient Magic and Divination I*, Ed.: Tzvi Abusch-Karel van der Toorn, STYX Publications, Groningen, ss. 57-68.
- VERDERAME, L., 2013. “Means of Substitution. The Use of Figurines, Animals, and Human Beings as Substitutes in Assyrian Rituals.”, *Rivista Studi Orientali Supplemento* 2, ss. 301-323.

- ZEDER, M., 2008. "Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion and Impact", *PNAS*, 105/33, ss. 11597-11604.
- WOOLLEY, C. L., 1924. *Ur Cemetery, Ur Excavations, The Royal Cemetery*, Vol. 2, The Trustees of the Two Museum, New York.
- WYK, K.V., 2014. "Pig Taboes in the Ancient Near East", *International Journal of Humanities and Social Science*, 4/13, ss. 111-134.

Ekler

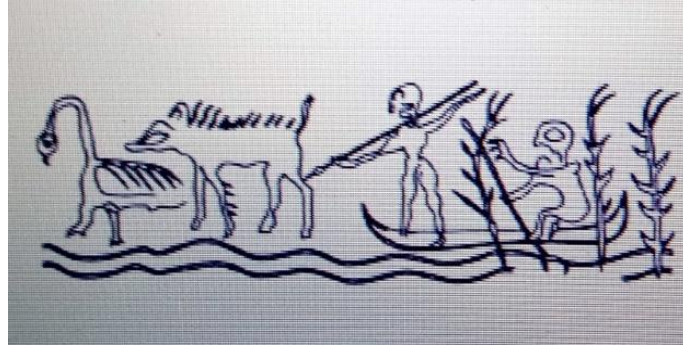

Res. 1: Englund, 1995: 122.

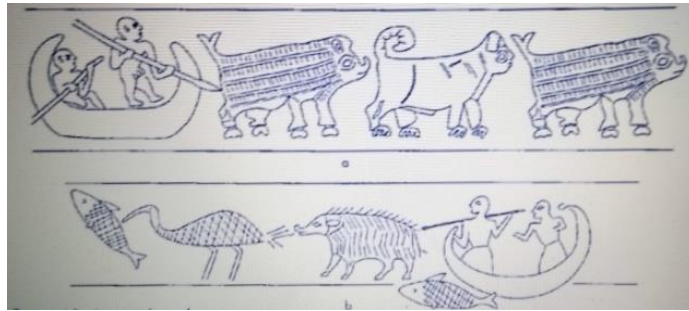

Res. 2: Englund, 1995: 122.

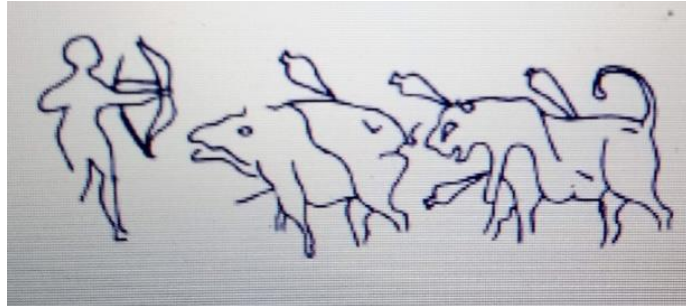

Res. 3: Englund, 1995: 122.

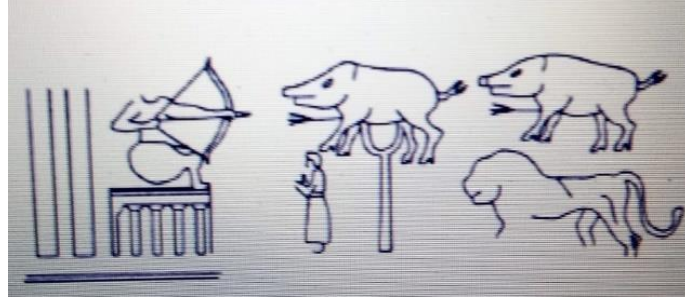
Res. 4: Englund, 1995:124.

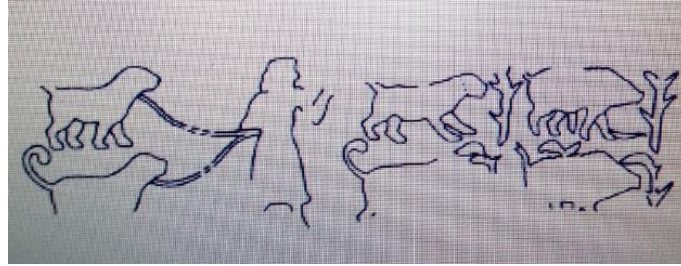
Res. 5: Englund, 1995: 122.

Res. 6: Englund, 1995: 122.

Res. 7: Englund, 1995: 122.

Res. 8: Englund, 1995: 122.

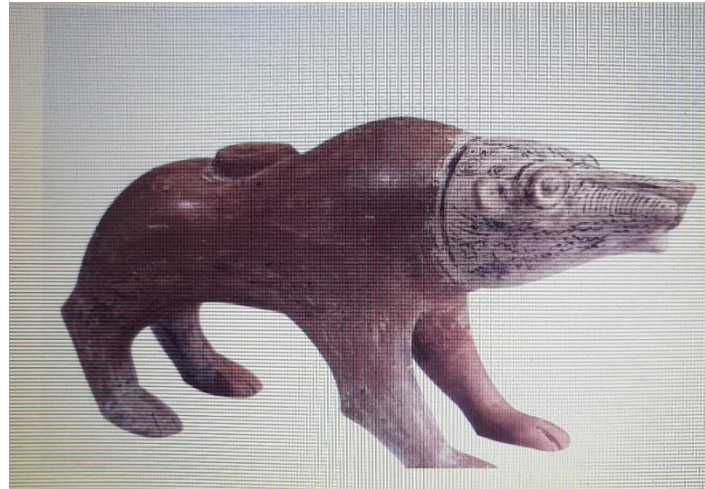
Res. 9: Buren, 1939. (Fig. 85).

Res: 10: Buren, 1939. (Fig. 84).

Res. 11: Özgüç, 2005: 204.

Res. 12: Özgüç, 2005: 172.

210

OANNES
5 (1)

HAÇ BİÇİMLİ MÜHÜR BASKISINDAKİ TUDHALİYA'LAR ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME
AN EVALUATION ON THE NAME TUDHALIAS ON CRUCIFORM SEAL

Murat AYDIN

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskiçağ
Tarihi Ana Bilim Dalı
*PhD. Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Studies, Department of
Ancient History*
muratsapinuva@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3409-520X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **14.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **211 – 224**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1234152>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: AYDIN, M., “Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tudhaliya’lar Üzerine Bir Değerlendirme”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 211 – 224.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

211 – 224

Araştırma Makalesi / Research Article

HAÇ BİÇİMLİ MÜHÜR BASKISINDAKİ TUDHALİYA'LAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE NAME TUDHALIAS ON CRUCIFORM SEAL

Murat AYDIN

Öz

MÖ 2. bin yılda, Anadolu'da ilk merkezi devleti kuran Hititlerden günümüze sayısız eser ulaşmıştır. Devletin merkezi Boğazköy-Hattuşa'da ilebir dönem başkentlik yapmış Ortaköy-Şapinuva'da ve döneme tarihlendirilen diğer Hitit kentlerinde yapılan kazılar, bu uygarlığın tanınması açısından önemli veriler sunmaktadır. Kazılarda ele geçirilen devlet arşivi niteliğindeki yazılı belgeler, devletin yapısı, yayılma politikası, bürokrasisi gibi işleyiş ile ilgili bilgilerin yanı sıra Hitit krallarının kimler olduğu konusunda da araştırmacıları aydınlatmaktadır. Yüz yılı aşkın süren çalışmalar her ne kadar Hititler hakkındaki bilinenleri çoğaltsa da bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların başında *kronoloji* gelmektedir. Hitit tarihinde, Tudhaliya, Hattuşili, Huzziya gibi benzer isimleri taşıyan kişilerin krallık yapp yapmadığı veya hangi zamanda tahta çıktığının kesin bilinmemesi süregelen bir sorundur. Mevcut belgeler bu sorunları çözmeye destek olmakla beraber bazı soruların net cevabını

Abstract

Countless artifacts have survived from the Hittites, who established the first central state in Anatolia in the 2 nd millennium BC. Excavations in Boğazköy-Hattusa, the center of the Hittite State, andOrtaköy-Şapinuva, which was the capital for a period also other ancient cities belonging to the Hittite period provided very important data to understand the Hittite civilization. Written documents, like state archives obtained during the excavations, enlighten the researchers about who the Hittite kings were as well as the information about the function of the state, such as the expansion policy and bureaucracy. Although the studies that lasted for more than a century enhanced what is known about the Hittites, they also raised some discussions. The leading discussion on Hittites is the issue of chronology. One of the ongoing problems of the Hittite history is related to the people with the same names. The fundamental question is whether these people with similar names as Tuthalia Hattusili or Huzziya became kings or not. If they did become kings the other

karşılayamamaktadır. Bu duruma örnek teşkil eden ve bu çalışmanın konusunu oluşturan “Haç biçimli mühür baskısı”, bir yandan Hitit kronoloji sorununun çözümüne katkı sunarken beraberinde yeni soruları da gündeme taşımıştır.

Haç biçimli mühür baskısı gün yüzüne çıktığından beri kronoloji üzerindeki tartışmaları devam etmiştir. Bu çalışmada, “Haç Biçimli mühür baskısı” üzerinde yer alan isimlerden Tudhaliya’lar hakkında yeni belge ve bilgilerle bu tartışmalara ışık tutmak amaçlanmıştır.

problematic issue is the time of their enthronement. The Existing documents help to solve the problem yet, they do not provide any clear answers to the same question. Cruciform seal, which sets an example for this discussion and is the subject of this study, contributes to the solution of the problem of Hittite chronology and brings new questions to the agenda.

Discussions on chronology have continued since the cruciform seal impression came to light. In this study, it is aimed to shed light on these discussions with new documents and information about the name Tudhaliya, which is one of the names on the Cruciform seal impression.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Tudhaliya, Taduhepa, Şapinuva, Mühür Baskısı.

Keywords: Hitties, Tudhaliya, Taduhepa, Şapinuva, Seal impression.

Extended Abstract

Countless artifacts have survived from the Hittites, who established the first central state in Anatolia in the 2 nd millennium BC. Excavations in Boğazköy-Hattusa, the center of the Hittite State, and other ancient cities belonging to the Hittite period provided very important data to understand the Hittite civilization. Written documents, like state archives obtained during the excavations, enlighten the researchers about who the Hittite kings were as well as the information about the function of the state, such as the expansion policy and bureaucracy. Although the studies that lasted for more than a century enhanced what is known about the Hittites, they also raised some discussions. The leading discussion of these is the problem of chronology. One of the most important reasons for chronological problems is the similar names of the Hittite kings. The fundamental question is whether these people with similar names as Tuthalia Hattusili or Huzziya became kings or not. If they did become kings the other problematic issue is the time of their enthronement. The Existing documents help to solve the problem yet, they do not provide any clear answers to the same question. For instance there were discussions on when the aforementioned Tudhaliya became king and how many Hittite kings there were with the same name. The Cruciform seal impression, which is among the finds found in temple number 3 excavated by Peter Neve in Boğazköy-Hattusa in 1986, is the subject of this study. The seal not only contributed to the solution of the chronology problem but also brought new questions to the agenda. It is known through its impression. The original seal itself is in the form of the Maltese cross, consisting of a central circle surrounded by four rectangular wings. The seal consists of 5 parts with four wings and a circle in the center, and there is Hittite hieroglyphic writing

on the two-sided (obverse and reverse) seal impression. In the centers of both sides of the seal impression the names of the great kings are placed on the left; the names of the great queens are placed on the right. On the wings of the seal impression, the names of the great kings are written on the right, and the names of the great queens are written on the left. There is an interesting point on the seal impression, which is about the hieroglyphic symbol that gives the meaning of "great" in the Great King. This symbol is reversed in all of them (L. 363). Researchers working on this seal impression say that the wings on the obverse should be read counterclockwise, and the wings on the back face should be read clockwise.

The Tudhaliya-Nikalmati couple, whose names are read with hieroglyphic signs on the obverse lower wing of the cruciform seal impression, is known from Hittite written documents. While the name [Aşmu]nikal was read from the hieroglyphic signs on the left side of the obverse, the name of the king could not be read due to the destruction of the seal print. Queen Ashmunikal is known as the wife of the Hittite Great King Arnuvanda I from Hittite written documents. For this reason, the name of the king on the front left side of the seal was completed as Arnuvanda I. While Taduhepa's name is read on the right wing of the obverse, traces of the name of the king were detected next to the name of the queen, but it could not be read. It has been said by those working on the seal printing that Taduhepa did not have such a spelling in the hieroglyphic language, and later by Carruba that Taduhepa, alone or together with any king, did not have a seal. The incompleteness of the name of the king next to the name of Taduhepa brought along a series of discussions. The focus of the discussion is whether the name is Suppiluliuma and Tudhaliya, whose signs cannot be read exactly. Those who support the estimation that it is Suppiluliuma put forward the idea that there is no seal or seal impression belonging to the Taduhepa-Tudhaliya couple. However, a rectangular prism-shaped clay mould was found in a religious structure (Building C), which was unearthed during the Ortaköy-Şapinuva excavations, which was the capital of the Hittite state for a while, and it was understood that the names Tudhaliya and Taduhepa were written on the mould with hieroglyphic signs. The mould in question has a feature that will completely change the direction of the discussions. At the same time, this pattern also supports the scholars who argue that Tudhaliya, whose name is written on the upper part of the cross-shaped seal impression, is the Young Tudhaliya.

This study is written to add a new dimension to the discussion of Tudhaliya, one of the names on the Cruciform Seal Impression, and to contribute to the chronology discussions, based on the names of the kings and queens written with hieroglyphic signs on the clay mould originating from Şapinuva.

Giriş

Haç biçimli mühür baskısı'na ait parçalar, 1986 yılında Boğazköy-Hattuşa'da, Peter Neve tarafından kazısı yapılan 3 numaralı tapınağın kuzey doğu kenarındaki uzun odadan, bir mühür baskısı 4 numaralı avludan ele geçen buluntular arasında yer almaktadır. Ayrıca, 1987 yılında da 2 numaralı

tapınağın bu tipten mühür baskıları ele geçmiştir.¹ Baskısı aracılığıyla bilinen orijinal mühür, merkezi bir daireden oluşan, dörtgen görünümlü dört kanat ile çevrelenmiş, Malta Haçı formundadır. Dört kanadı ve merkezindeki daireyle beraber 5 kısımdan oluşmaktadır. Mührün ön ve arka yüzlerinde hiyeroglif yazısı bulunmaktadır. Neve, mührün orijinalinin büyük olasılıkla yarı dairesel firdöndü bir kulp üzerinde kendi eksenini etrafında dönen sırt sırta birleşmiş iki metal diskten oluştuğunu düşünmektedir.²

Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tudhaliya'lar

Mühür baskısının her iki yüzünün merkezinde, Büyük Kral adı sol tarafta, Büyük Kraliçe adı sağ tarafta yer alırken, kanatlarda tersi bir durum söz konusudur. Büyük Kral isimleri sağ tarafa Büyük Kraliçe isimleri sol tarafa yazılmıştır. Mühür baskısında ilginç olan bir nokta da “Büyük Kral” işaretlerinde “büyük” anlamı veren işaretin (L. 363)³hepsinde ters işlenmiş olmasıdır. Yayımlayanlar tarafından, önyüzdeki kanatların saatin tersi yönünde, arka yüzdeki kanatların ise saat yönünde okunması gerektiği söylenmektedir. Önyüzün okunması sağ kanattan başlamaktadır. Arka yüzün okunması ise sol kanattan başlamaktadır.

Mühür baskısının Önyüzünde yer alan kral ve kraliçe isimleri şunlardır:⁴

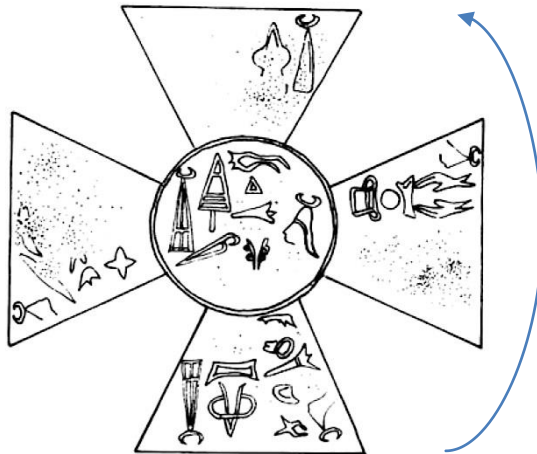
Orta Kısım: Murşili ve Gaşulavi(ya)

Sağ Kanat: [. . . . .] (ve) Taduhepa

Üst Kanat: Tudhaliya (yanında herhangi bir kraliçe ismi bulunmamaktadır).

Sol Kanat: [. . . . .] ve [Aşmu]nikal

Alt Kanat: Tudhaliya ve Nikkalmati

¹ Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 87, dipnot: 1.

² Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 88, dipnot: 6.

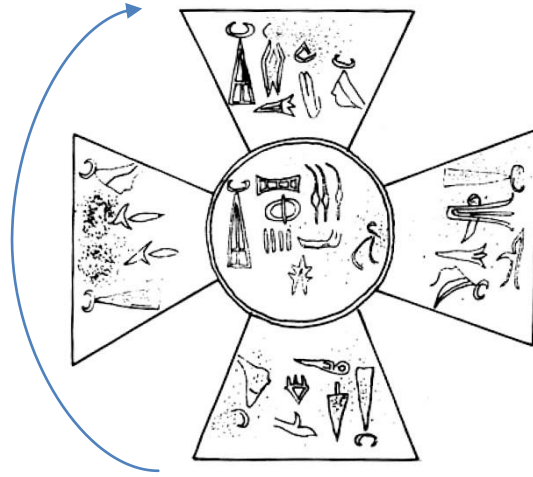
³ Laroche, 1971: 190.

⁴ Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 93.

Şekil 1: Haç biçimli mühür baskısı, Önyüz⁵

Mühür baskısının arka yüzünde de şu kral ve kraliçe isimleri yer almaktadır:⁶

Orta Kısım:	Şuppilulima ve Henti
Sol Kanat:	Belirsiz
Üst Kanat:	Labarna ve [Tavana]nna (?)
Sağ Kanat:	Hattuşili ve Kadduşi
Alt Kanat:	Murşili ve Kali (?)

Şekil 2: Haç biçimli mühür baskısı, Arka yüz⁷

Haç Biçimli mühür baskısının ön yüz alt kanadında, hiyeroglif işaretleriyle isimleri okunan Tudhaliya-Nikalmati çifti, Hitit yazılı belgelerinden bilinmektedir. Ön yüz sol kanatta yer alan hiyeroglif işaretlerden [Aşmu]nikal ismi okunurken, kral ismi mühür baskısının tahrip olmasından dolayı okunamamıştır. Kraliçe Aşmunikal, Hitit yazılı belgelerinden Hitit Büyük kralı I. Arnuvanda'nın eşi olarak bilinmektedir. Bu sebeple mühür baskısının önyüz sol kanadındaki kral ismi I. Arnuvanda olarak tamamlanmıştır. Ön yüz sağ kanatta Taduhepa ismi okunurken, kraliçe isminin yanında kral ismine dair izler tespit edilse de okunamamıştır. Mühür baskısının yayımcılarının Taduhepa'nın hiyeroglif dilinde bu şekilde bir yazımının olmadığını söylemesi,⁸benzer şekilde Carruba'nın da Taduhepa'nın tek başına veya herhangi bir kral ile beraber bir mührünün bulunmadığını belirtmesi⁹

⁵ Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 88.

⁶ Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 96.

⁷ Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 88.

⁸ Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 96.

⁹ Carruba, 1998: 94.

Taduhepa isminin yanındaki kralın isminin mühür baskısının yayımcıları tarafından tanımlanamamasına neden olmuştur.

Haç biçimli mühür baskısı üzerinde isimleri geçen krallar hakkında bilim insanları tarafından çeşitli öneriler sunulduğu görülmektedir. Miller, Haç biçimli mühür baskısının sağ tarafında Genç Tudhaliya ile Taduhepa'nın yazılı olduğunu savunmaktadır.¹⁰ Bu tezini de II. Murşili'nin babasının gasp yoluyla Genç Tudhaliya'dan tahtı almasının günahını telafi etmek için bir özür mahiyetinde, Genç Tudhaliya'nın adını mühre yazdırdığı düşüncesiyle desteklemektedir.¹¹ Ayrıca, Taduhepa'nın Tudhaliya II/III'ün eşi ve bununla beraber hem Genç Tudhaliya'nın hem de Şuppiluliuma'nın zamanında *tawananna*lık yaptığını ya da Genç Tudhaliya'nın eşi ve yine Şuppiluliuma zamanında *tawananna*lık yaptığını söylemektedir.¹² Bu durumda, Miller'e göre tablo aşağıdaki gibidir:¹³

	Tudhaliya (II) [Şatatuhepa? ya da Boşluk?]	
[Arnuvada (I)] [Aşmu]nikkal	Murşili (II) Gaşulaviya	[Genç Tudhaliya] Taduhepa
	Tudhaliya (I) Nikalmati	

Herbordt ve diğerlerinin bu konudaki fikirleri de Haç biçimli mühür baskısının sağ kanadında okunamayan işaretin, yine Haç biçimli mührün başka parçalarından biri olan Bo 86/618¹⁴ nolu mühür baskısında görülen PURUS¹⁵ (L. 322) işaretine benzettikleri¹⁶ ve dolayısıyla burada yazan kral isminin Şuppiluliuma olacağı yönündedir.¹⁷ Söz konusu bilim insanları, Ortaköy'de açığa çıkarılan kalıpta¹⁸ yazan Taduhepa-Tudhaliya çiftineatf yaparak, bu yeni kanıtın da dikkate alınması gerektiğini ifade etseler de kalıpta adı geçen Tudhaliya'nın hangi Tudhaliya olduğu konusunda net bir görüş ortaya koymamışlardır.¹⁹ Stavi'ye göre krallığını meşrulaştırmak

¹⁰ Miller, 2004: 7 vd.

¹¹ Miller, 2004: 8.

¹² Miller, 2004: 9.

¹³ Tablo, Miller'in fikrini tablo halinde oluşturan Stavi'den alınmıştır. Bkz: Stavi, 2011: 235.

¹⁴ Bu mühür baskısı hakkında daha geniş bilgi için bkz: Dinçol – Dinçol, vd., 1993: 91 vd.

¹⁵ Laroche, 1960: 164 vd.

¹⁶ Bu konuda, Dinçol'larla beraber Haç Mührü'nün izlerini ayrı ayrı ve bağımsız olarak incelediklerini ve Bo 86/618'de Şuppiluliuma'nın PURUS adının izlerini gördüklerini düşündüklerini, ancak bunu birlikte kontrol etmeye geldiklerinde doğrulayamadıklarını, dolayısıyla bu bölümün biraz belirsiz olduğunu, Houwink ten Cate'in sözlerini takiben, burada aranacak en olası ismin gerçekten de Şuppiluliuma olduğunu kabul ettiklerini ifade etmektedirler(Herbordt – Bawanypeck, vd., 2011: 89). Ancak, Zsolt, bunun bir argüman olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir. Bkz: Zsolt, 2020: 184, dipnot: 12.

¹⁷ Herbordt – Bawanypeck, vd., 2011: 89.

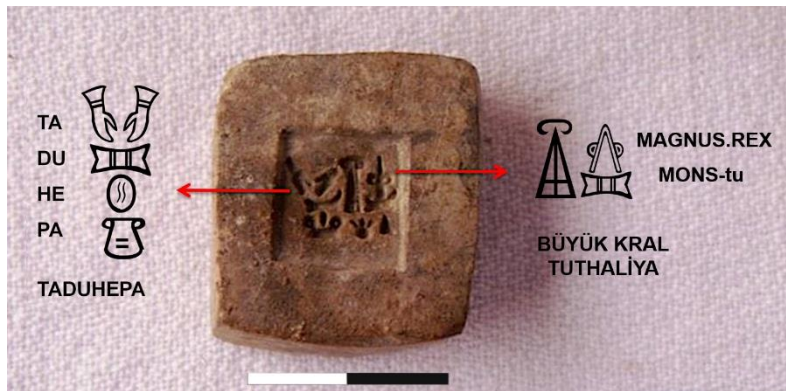
¹⁸ Aşağıda bu konuya değinilecektir.

¹⁹ Herbordt – Bawanypeck, vd., 2011: 89, dipnot: 456.

amacıyla Haç biçimli mührü yaptıran II. Murşili, mührün arka yüzünde, babasını doğrudan Eski Krallık'ın krallarıyla ilişkilendirmiştir. Ön yüzde deTaduhepa'yı Şuppiluliuma'nın yanına yerleştirerek soyunu Şuppiluliuma'ya bağlamıştır. Stavi, II. Murşili'nin bu şekilde hem Genç Tudhaliya hem de Şuppiluliuma'nın hanedandaki sorunlu yerini atlattığını²⁰ savunarak Herbordt ve diğerlerinin fikrine katılmaktadır. Bu durumda, Stavi ile Herbordt ve diğerlerine göre tablo aşağıdaki gibidir:²¹

	Tudhaliya (II)	
[Arnuvada (I) ve [Aşmu]nikkal	Murşili (II) Gaşulaviya	[Şuppiluliuma] ve Taduhepa
	Tudhaliya (I) ve Nikalmati	

Mühür baskısında adı geçen Taduhepa'nın yanındaki kral ismine dair uzlaşma sağlanamamışken bir dönem Hitit İmparatorluğu'na başkentlik²² yapmış Ortaköy-Şapinuva'da bir kil kalıp ele geçmiştir. C binası adı verilen dini yapıda bulunan bu kalıp, dikdörtgen prizma gövdelidir. 3.1x2.6x1.9 cm ölçülerine sahip kalıbın bir yüzünde bulunan 1.3x1.2 cm ölçülerindeki oyuk içerisinde hiyeroglif işaretler bulunmaktadır. Ortada "büyük kral" işareti, bu işaretin sağında Ta-du-he-pa isminin yazılı olduğu 4 işaret, sol tarafta ise MONS+tu=Tudhaliya isminin yazılı olduğu hiyeroglif işaretler yer almaktadır.²³ Ortaköy-Şapinuva'da gün yüzüne çıkarılan bu kalıp, Hitit İmparatorluğuna bir dönem başkentlik yapan kentin kazılarında açığa çıkarılan binlerce çivi yazılı belgelerinde geçen Taşmişarri-Taduhepa çiftinin Tudhaliya-Taduhepa ile eşitlenmesine²⁴ ve bu kentin tarihlenmesine destek olmaktadır.

Resim 1: Ortaköy-Şapinuva'dan ele geçen kil kalıp (M.Süel arşivinden).

²⁰ Stavi, 2011: 237.

²¹ Stavi, 2011, 236.

²² Süel, 1995: 283; Süel, 1998: 551.

²³ Süel, 2005: 245; Süel, 2008: 476.

²⁴ Süel, 2005: 245.

Ortaköy-Şapinuva'dan ele geçen kil kalıp, Haç biçimli mühür baskısını değerlendirirken "Taduhepa'nın bir kralla beraber mührünün olmadığı" konusuna açıklık getirmektedir. Ortaköy-Şapinuva'dan ele geçen kalıba atıf yapımlarına rağmen Herbordt ve diğerleri Tudhaliya için hangi Tudhaliya sorusunu sormuş, Stavi ise, Genç Tudhaliya'yı²⁵ önermiştir.

Bu bağlamda, Ortaköy-Şapinuva'dan ele geçen kalıp ışığında;

- Hem Ortaköy kalıbındaki hiyeroglif işaretler (Taduhepa ismi için) ile Haç biçimli mühür baskısındaki hiyeroglif işaretlerinin aynı olmasından dolayı,

- Hem de Taduhepa isminin yanında okunamayan ama bir isme ait olabileceği işaretlerin varlığının Haç biçimli mühür baskısını yayımlayanlar tarafından söylenmesindendolayı buradaki kral isminin Tudhaliya II/III olması mantıklı görünmektedir. Böylece Ortaköy-Şapinuva'dan ele geçen kil kalıp, Forlanini'nin görüşünü²⁶ desteklemektedir. Bu durumda, mühür baskısının ön yüz sağ kanatta Tudhaliya-Taduhepa çiftinin olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, sadece ön yüz üst kanatta tek başına adı yazılı olan Tudhaliya'nın kim olduğu sorusu kalmıştır.

Hitit İmparatorluk Dönemi krallarından II. Murşili tarafından yazdırılan ve veba duaları olarak literatüre geçen çivi yazılı belgeler bilinmektedir. Veba dualarının birinci tableti olan belgenin ilgili satırlarında şu ifadeler yer almaktadır:²⁷

A.KUB 14.14 + KUB 19.1 + KUB 19.2 + KBo 3.47 + Bo 4229 +Bo 9433 + 1858/u

B. KUB 23.3

Öy.

§ II

8 DINGIR^{MEŞ} E[N^{MEŞ}-YA Š]À KUR URUHa-at-ti-kán ÚŠ-an ki-ša-at nu KUR URUHa-at-ti hi-in<-ga>-na-az

9 ta-ma-aš-t[a-at n]a-at me-ik-ki dam-m[e-eš-ha-it-ta-at] nu ka-a-aš MU XX^{KAM} me-ik-ki-ia

10 ku-it KU[R URUHa-at)-ti] ak-ki-iš-ki-it-ta[-ri nu am-mu-u]k še-ir A-WA-AT

11 mDu-ut-ha-[(li-ya TU)]R^{RI28}ŠA DUMU mDu-ut-ha-li[-ya] na-[a]k-ki-eš-ta IŠ-TU DINGIR^{LIM}-ia

²⁵ Stavi, 2011: 227, dipnot: 12.

²⁶ Forlanini, 2005: 239, dipnot: 30.

²⁷ Transkripsiyon ve tercüme için bkz; Goetze, 1930: 164 vd.; Arıkan, 1994: 70 vd.

²⁸ Krş. Goetze, 1930: 164.

- 12 a-ri-ya-[(nu-u)n nu-za] A-WA-AT^mDu-ut-ha-li-ya TUR^{RI} I[Š-T]U
DINGIR^{LIM}-ya ha-an-da-a-id-da-at
- 13 ^mDu-ut[(-h)a-li-ya-aš-ma] ku-it TUR^{RU} A-NA KUR^{URU}Ha-at-ti e-eš-ta
- 14 n[(u-uš-ši-)kán ^{URU}Ha-at-]tu-ša-aš DUMU^{MES}.LUGAL BE-LU^{HLA}
UGULA^{LÚ.MES} LI-IM-TUM^{LÚ.MES}DUGUD
- 15 [ÉRIN^{MES}(-ya ANŠE.KUR.))RA^{HLA} hu-u-ma-an-za še-ir li-in-ki-eš-ta A-
BU-YA-ya-aš-ši še-ir li-in-ki-[eš-ta]

§ III

- 16 [ma-ah-ha-an-ma-za A-BI-I]A ^mDu-ut-ha-li-ya-an dam-mi-eš-ha-a-it
[UR]UHa-at-tu-ša-ša-za-kán
- 17 [DUMU^{MES}.LUGAL BE-LUM]EŠ UGULA^{LÚ.MES}LI-IM^{LÚ.MES}DUGUD hu-u-
ma[-an-te-eš A-NA A-B]I-YA an-d[a]
- 18 [ki-iš-an-da-a]t nu ^mDu-ut-ha-li-ya-an li-in-ki-ya-an[-te-eš e-ip-pir-
-m]a-z[a]
- 19 [^mDu-ut-ha-li-ya-an ku-e]n-ni-ir nam-ma-aš-ši ku-e-eš ŠEŠ^{MES}.ŠU [
a-pu-u-uš-ša k]u-en-nir
- 20 [e-ip-pir??]na-aš I-NA KUR^{URU}A-la-ši-ya up-ir nu [
- 21 [-Š]U-NU e-eš-ta a-pu-ú-uš-ma-aš-ši še-[
- 22 [ ]x EN^{MES}-ya NI-EŠ DINGIR^{LIM}šar-ri-e-i[r

§ II

- 8 Siz tanrılar, b[eylerim] Hatti ülkesinin içinde veba (salgını) baş gösterdi.
Hatti ülkesi veba (salgını) yüzünden
- 9-10 zarar gör[dü] ve çok acıya maruz kaldı. Hatti ülkesinde ölümler
yirmi yıldan fazla (oldu). Bana
- 11 Tudhaliya'nın oğlu Genç Tudhaliya meselesini hatırlattı. (Bu yüzden)
tanrıya
- 12 bir fal sorusu sordum. Genç Tudhaliya meselesi tanrı tarafından da
tespit edildi.
- 13 Hatti ülkesi için Genç olan Tudhaliya'ya
- 14 [Ha]ttuşa'nın prensleri, beyleri, binbaşlıları, yüksek rütbeli subayları,
15 [yaya] (ve) arabalı savaşçıları, tümü ona (bağlılık) yemini et(miş)ti.
Babam da ona (bağlılık yemini et(miş)ti.

§ III

- 16 [Fakat babam,] Tudhaliya'yı cezalandırmak isteyince, Hattuşa'nın

- 17 [prensleri, beyle]ri, yüksek rütbeli subayları hep[si ba]bamın tarafını
 18 [tuttular].Tudhaliya'yı yemin tanrıları yakaladılar.
 19 [Tudhaliya'yı öld]ürdüler. Sonra onun kardeşlerini [onları da
 öld]ürdüler.
 20 [(akrabalarını)^(?) yakaladılar^(?)] ve onları Alaşiya ülkesine (sürgüne)
 gönderdiler.
 21 [o]nların . . . idi. Fakat onlara x[
 22 [ ] x ve beyler tanrı yeminini bozdula[r.

Hitit İmparatorluk Dönemi krallarından II. Murşili'ye ait bu belgede Tudhaliya'nın oğlu olarak belirtilen bir Genç Tudhaliya adı geçmektedir. II. Murşili'nin babası I. Şuppiluliuma'nın, Genç Tudhaliya'yı öldürdüğü bu belgeden öğrenilmektedir. Tudhaliya'nın oğlu Genç Tudhaliya ifadesinden dolayı buradaki Tudhaliya'ların gerçekten baba oğul mu oldukları Hititoloji camiasında tartışılmaktadır. Soysal bu konuda, Genç Tuthaliya'nın, II./III. Tuthaliya'nın öz değil²⁹ ancak adoptif oğlu olabileceğini, bu görüşünü de; Hititlerde isim verme geleneğinin en yerleşmiş kurallarından biri olan baba isminin genetik oğula verilmemesi gerçeğine dayandırdığını belirtmektedir. Ayrıca, Genç Tudhaliya'nın daha sonradan, amcası olan kral II./III. Tudhaliya tarafından evlatlık edildiğini söylemektedir.³⁰

Hitit büyük kralı II. Murşili'ye ait olan Haç biçimli mühürde ve yukarıda bahsedilen Veba Duası belgesinde de bir Tudhaliya'nın mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Özellikle Veba Duası metninden anlaşıldığı üzere babası I. Şuppiluliuma'nın Genç Tudhaliya'yı öldürmesinin Hatti ülkesinde bir salgın hastalığa neden olduğu II. Murşili tarafından vurgulanmıştır. Fal sorusuyla da tanrılara sorulup, II. Murşili'nin aklına gelen bu olayın, tanrılar tarafından da tespit edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar ilgili metinde, Genç Tudhaliya'nın büyük kral olup olmadığı anlaşılamasa da, Hatti ülkesinde iken Hattuşa'nın prensleri, beyleri, binbaşılı, yüksek rütbeli subayları, yaya ve arabalı savaşçıları gibi görevlilerin ona bağlılık yemini ettiği anlaşılmaktadır. Hatta II. Murşili'nin babası olan I. Şuppiluliuma'nın da Genç Tudhaliya'ya karşı bağlılık yemini ettiği görülmektedir.

Tanrı ve insan arasında karşılıklı bir ilişki olduğu düşüncesiyle hareket eden Hititler, karşılaştıkları her problemin temelinde tanrıya karşı işlenen bir suçun neden olabileceğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle fala başvurarak³¹ mevcut problemin sebebini araştırmışlardır. Fal sorularının konusu, Hitit sarayında meydana gelmiş bir olay olabileceği gibi hastalanan bir kişiyle ilgili de olabilmektedir. Dolayısıyla Hititler, tanrıların memnuniyetsizliğinden kaynaklanan problemleri, onlara karşı herhangi bir görevi aksatmadan yerine

²⁹ Kantuzzili, I. Arnuvanda'nın oğludur. Bkz: de Martino, 2005: 311; Süel, 2014: 73. Dolayısıyla II./III. Tuthaliya ile Kantuzzili kardeştir. Genç Tudhaliya'da Kantuzzili'nin oğludur ve Şuppiluliuma ile Genç Tudhaliya kuzendir. Bkz: Soysal, 2012: 313, dipnot: 11.

³⁰ Soysal, 2012: 326 ve dipnot: 51.

³¹ Schwemer, 2002: 453 vd.; Ayyıldız, 2017: 368.

getirerek, eğer bir suç işlenmişse bu suçu tanrının huzurunda itiraf edip ondan af dileyerek telafi etme yoluna gitmişlerdir.

II. Murşili de babası I. Şuppiluliuma döneminde ortaya çıkan ve kendi döneminde de Hattuşa'da büyük felaketlere neden olan vebayla ilgili fala başvurmuş ve babasının Genç Tudhaliya'yı öldürmesinin, adı geçen felakete yol açtığını tanrıların da onayladığını tespit etmiştir. Tanrılara karşı yapılması gereken bir görevin ihmali ya da saray içerisinde kan dökülmesinin kötü sonuçları Telipinu Fermanı'ndan da bilinmektedir. Hitit Büyük Kral'ı II. Murşili, fal yoluyla tespit ettiği ve tanrılar tarafından da onaylanan bu durum karşısında belki de tanrıları memnun etmek amacı gütmüştür. Zira, Murşili, tanrılar tarafından, yemini bozana, onun soyundan gelenlere ve krallığa ağır cezalar getireceğini biliyordu ve yemini bozmanın etkilerini hafifletmek için başka bir ritüel de gerçekleştirmiştir.³²

Haç biçimli mühür baskısının üst kısmında tek başına ismi yazılı olan kralın kim olduğu sorununa dönüldüğünde, Carruba, buradaki kralın I. Tudhaliya olacağını savunmaktadır.³³ Miller'e göre, Haç biçimli mühür baskısının üst kısmında yer alan kral III. Tudhaliya'dır ve yanındaki kraliçe de Şatantuhepa'dır.³⁴ Herbordt ve diğerleri, buradaki adı yazılı kralın II. Tudhaliya olduğunu düşünmektedirler.³⁵ Stavi ise, Herbordt ve diğerlerinin bu görüşüne katılırken, Miller'in görüşüne³⁶ karşı, II. Murşili'nin neden özrünü burada bu mühür üzerinde ifade etme ihtiyacı hissettiğini, bunun, tanrılara sunulan bir dua değil, rakiplerinin erişebileceği resmi belgelerde bile görünebilecek benzersiz bir kraliyet mührü olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Ancak bu konuda şu söylenebilir ki Genç Tudhaliya meselesi zaten bilinen bir olaydır. Tanrı adına Hitit ülkesini yöneten³⁸ Hitit kralları, tanrılara karşı herhangi bir şeyin gizlenemeyeceği bilincinde olan yöneticilerdi. II. Murşili, zaten Veba Duaları metninde bu olayı da fal aracılığıyla tanrılara sordüğünü ve bu olayın tespit edildiğini belirtmektedir. Amaç olayı rakiplerinden veya herhangi birilerinden gizlemek değil aksine babası I. Şuppiluliuma'nın yaptığı günahı telafi etmektir.

Bu vesileyle II. Murşili yaptırmış olduğu³⁹ Haç biçimli mührün ön yüz üst tarafında kraliçe adı olmadan tek başına adı okunan Tudhaliya'yı, Veba Duası metninde yer verdiği Genç Tudhaliya'yı düşünerek yazdırmış olabilir. Bir nevi Genç Tudhaliya'ya iadeyi itibar yaparak, tanrıların sakinleşmesi için bir jest olarak düşünmüş olabilir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi her ne kadar Genç

³² Singer, 2002: 62 vd.

³³ Carruba, 1998: 96.

³⁴ Miller, 2004: 9.

³⁵ Herbordt – Bawanypeck, vd., 2011: 89.

³⁶ Yukarıda bahsedildiği üzere Miller, II Murşili bir özür mahiyetinde, Haç biçimli mühür üzerine Genç Tudhaliya adını yazdırtmıştır.

³⁷ Stavi, 2011: 235.

³⁸ Reyhan, 2017: 54.

³⁹ Stavi bu konuda, Şuppiluliuma'nın "Genç" Tudhaliya'yı öldürmesinin II. Mursili'ye ağır bir yük yüklediğini, Murşili'nin, göksel ve dünyevi desteğini, hatta belki de tahtını kaybetmemek için bu olayla baş etmesi gerektiğini açıkça hissetmiş olabileceğini belirtirken, ayrıca, babasının saltanatının başarılı yönlerini vurgulayarak Şuppiluliuma'nın ve dolayısıyla kendi saltanatını meşrulaştırmak istemiş gibi görüldüğünü, aynı ihtiyacın, sözde "Haç Mührü"nü yaratılmasının altında da yatıyor olabileceğini söylemektedir. (Stavi, 2011: 234.)

Tudhaliya'nın büyük kral olduğu net olarak belirtilmese de II. Murşili, babası I. Şuppiluliuma'nın ve sarayda görevli kişilerin bağlılık yemini ettiği Tudhaliya'ya mühürde yer vererek babasının günahını bir şekilde affettirmek istemiş olabilir. Bunun yanı sıra, Soysal'ın⁴⁰, Genç Tudhaliya'nın, kısa süre de olsa babası Kantuzzilli'nin himayesi altında hüküm sürdüğü⁴¹ görüşü bu çalışmada desteklenmektedir ve mühür baskısının ön yüzünün aşağıdaki gibi olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Yukarıdaki değinilen görüşler incelendiğinde; Ortaköy kalıbını da göz önünde tutulduğunda, kanımızca Haç biçimli mühür baskısının ön yüz sağ kanatta Taduhepa'nın yanındaki kral isminin Tudhaliya olduğu mümkün görünmektedir.

Mühür baskısının ön yüz üst kısımda tek başına yer alan Tudhaliya'nın da Genç Tudhaliya olabileceği fikri de⁴² uygun olacaktır. Haç biçimli mühür baskısında, büyük kral ve kraliçeler beraber verilmektedir. Mühür baskısında, genelde büyük kral ve kraliçelerin bir arada verilmesi göz önünde tutulursa buradaki boşluğun olması bizi destekler niteliktedir.

Bu durumda, mühür baskısının ön yüzünün saatin tersi yönünde okunması fikri de tartışmaya açılmış olacaktır. Eğer mührü yaptıran II. Murşili, yukarıda bahsedilen düşünceye sahipse ve üst kanatta tek başına adı yazılı olan kişi Genç Tudhaliya ise o zaman mührü yapan kişinin ya da kişilerin orijinalinin bronz olduğu düşünülen mührü isimleri kazırken sıralamada bir hata yaptığı/yaptıkları akla gelebilir. Zira, bu fikir, yine mühür baskısı üzerinde görülen ve yukarıda değinilen, "Büyük Kral" işaretindeki "büyük" anlamı veren işaretlerin mührün orijinalinde ters kazınmış olmasıyla desteklenmektedir.

⁴⁰ Soysal, 2012: 325 vd.

⁴¹ Zsolt bu konuda, "Murşili bu mühürle Genç Tudhaliya'nın meşru hükümdar olduğunu kabul ediyor" demektedir. Bkz: Zsolt, 2020:184, dipnot.: 12.

⁴² Forlanini, 2005: 239, dipnot: 30.; Krş. Miller, 2004: 7 vd.

Kısaltmalar

- IM: Istanbuler Mitteilungen, Deutsches Archäologische Institut, Abteilung Istanbul, Berlin, 1933 vd.
- KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, Berlin.
- KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin.
- Laroche, E., 1960. *Les Hiéroglyphes Hittite, I ère Partie, L'écriture*, Paris.
- Laroche, E., 1971. *Catalogue des Textes Hittites, (CTH)*, Paris.
- StBot: Studien zu den Boğazköy-Texten.

Kaynakça

- ARIKAN, Y., 1994. *Mursili'nin Veba Duaları (CTH 378)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- AYYILDIZ, S., 2017. "Hitit Dünyasında Fal Anlayışı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 42, Mart, ss. 367-382.
- CARRUBA, O., 1998. "Hethitische Dynasten zwischen Altem und Neuem Reich", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ed.: Sedat Alp - Aygül Süel, Uyum Ajans, Ankara, ss. 87-107.
- COLLAN: Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri, İstanbul.
- DE MARTINO, St., 2005: "Hittite Letters from the Time of Tutḫaliya I/II, Arnuwanda I and Tutḫaliya III", *Altorientalische Forschungen* 32, ss. 291-321.
- DINÇOL, A. M. - Dinçol, B. - Hawkins, J. D. - Wilhelm, G., 1993. "The 'Cruciform Seal' from Boğazköy-Hattusa", *IM*, 43, ss. 87-106.
- FORLANINI, M., 2005. "Hattušili II. Geschöpf der Forscher oder vergessener König?", *Altorientalische Forschung (AoF)* 32, ss. 230-245.
- GOETZE, A. 1930: "Die Pestgebetedes Muršiliš", *Kleinasiatische Forschungen*, ss. 161-251.
- HERBORDT, S. - Bawanypeck, D. - Hawkins, J. D., 2011. Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa, *Botta* 23, Darmstadt.
- MILLER, J. L., 2004. Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals, *StBot* 46, Wiesbaden.
- REYHAN, E., 2017. *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- SCHWEMER, D., 2002. "Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları. Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri", *Hititler ve Hitit*

İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter, Ed.:W. Jakob, Bonn, ss. 453-455.

SINGER, I., 2002. *Hittite Prayers*, (WAW 11), Atlanta.

STAVI, B., 2011. The Genealogy of Suppiluliuma I, *Altorientalische Forschungen* 38: ss. 226-239.

SOYSAL, O., 2012. “Kantuzzili: “Genç” Tuthaliya İçin Kral Naibi?”, *Coll. An.* XI, ss. 309-346.

SÜEL, A., 1995. “Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı”, *Bellekten*, C. LIX, Sa. 225, Ankara, ss.271-283.

SÜEL, A., 1998. “Ortaköy-Şapinuwa Tabletlerinin Tarihlendirilmesi”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ed.: Sedat Alp - Aygül Süel, Uyum Ajans, Ankara, ss.551-558.

SÜEL, A., 2005. “Ortaköy/Şapinuwa Ören Yerinde 2003 Yılı Çalışmaları”, *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2.Cilt, 24-28 Mayıs 2004, Konya, Ankara, ss.243-250.

SÜEL, A., 2014. “Ortaköy-Şapinuwa Tabletleri Işığında Anadolu Suriye İlişkileri Üzerine“, *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 6 Aralık 2013, Çorum, ss.71-76.

SÜEL, M., 2008. “Ortaköy-Şapinuwa’da bulunan bir Grup Kalıp“, *Muhibbe Darga Armağanı*, Hazırlayanlar: Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, Şubat, İstanbul, ss. 475-484.

ZSOLT S., 2020. “The Ancestors of Labarna I and the Cruciform Seal”, *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 2, ss.181-191.

KRİZLER VE İSYANLAR: ROMA'NIN ARMENİA POLİTİKASI (MÖ 74-66) *CRISES AND REVOLTS: ROMAN POLICY OF ARMENIA (74 BC- 66 BC)*

Kamil DOĞANCI

Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
kamil@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6086-4386

Serhat Pir TOSUN

Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Research Assist., Munzur University, Faculty of Letters, Department of History
serhatpirtosun@munzur.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4025-1667

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **14.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **28.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **225 – 251**

doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1234227>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DOĞANCI, K. – TOSUN, S. P., “Krizler ve İsyanlar: Roma'nın Armenia Politikası (MÖ 74-66)”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 225 – 251.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

225 – 251

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50

Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

KRİZLER VE İSYANLAR: ROMA'NIN ARMENİA POLİTİKASI (MÖ 74-66)*

CRISES AND REVOLTS: ROMAN POLICY OF ARMENIA (74 BC- 66 BC)

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI – Arş. Gör. Serhat Pir TOSUN**

Öz

Pergamon Krallığı'nın vasiyet yoluyla Roma'ya bırakılması ve Roma'nın da MÖ 129 yılında Pergamon Krallığı'na ait topraklarda *Provincia Asia*'yı kurması Anadolu'yu büyük bir krize sürüklemiştir. Bu süreçte, Roma'nın Anadolu'daki varlığından rahatsızlık duyan, Pergamon Hanedanı'ndan olduğunu iddia eden Aristonikos ve Pontos Kralı VI. Mithridates Roma'ya karşı direnmişlerdir. Aristonikos İsyanı, kısa süre içinde bastırılrsa da VI. Mithridates'in yarattığı kriz ortamı Roma-Pontos Savaşı'nın Armenia'ya kadar sıçramasına neden olmuştur. VI. Mithridates ve müttefikleri Parth İmparatoru II. Mithridates ve Armenia kralı olan damadı II. Tigranes, Kappadokia Kralı I. Ariobarzanes'i defalarca tahttan indirerek Roma'nın tepkisini çekmiş ve nihayetinde Roma ve VI. Mithridates karşı karşıya gelmiştir. Roma, Parth İmparatorluğu'nun da bu güç dengesinde rolü olduğunu öğrenince

Abstract

The fact that the Kingdom of Pergamon was left to Rome by bequest and Rome's establishment of *Provincia Asia* in the lands belonging to the Kingdom of Pergamon in 129 BC dragged Anatolia into a great crisis. In this process, Aristonikos from the Pergamon Dynasty and Pontus King Mithridates VI, who were disturbed by the presence of Rome in Anatolia resisted against Rome. Although the Aristonikos Revolt was suppressed in a short time, the crisis environment created by Mithridates VI caused the Roman-Pontic War to spread to Armenia. Mithridates VI and his allies, Mithridates II, the Emperor of Parthia, and his son-in-law, Tigranes II, King of Armenia caught the attention of Rome by dethroning Ariobarzanes I, King of Cappadocia, many times, and eventually Rome and Mithridates VI confronted each other because of this. When Rome learned that the Parthian Empire had a role in this balance of powers, it made a non-

* Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda kabul edilen "Antik Çağ'da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri" adlı Yüksek Lisans Tezi'nden türetilmiştir.

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

MÖ 96/95 yılında Sulla önderliğinde Parthlarla saldırmazlık antlaşması yapmıştır. Mithridates Savaşları'nda ise Roma, MÖ 72 yılındaki Kyzikos kuşatmasının ardından psikolojik üstünlüğü ele geçirmiş, VI. Mithridates ise Armenia'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Onu takip eden Lucullus komutasındaki Roma ordusu Armenia'ya saldırmış ve MÖ 69 yılında Tigranokerta Savaşı'nda II. Tigranes'i mağlup ederek Armenia topraklarını ele geçirme şansını yakalamıştır. *Senatus*'un onayını almadan Armenia'ya saldırması ve *publicani* ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Lucullus görevinden alınmış ve yerine Gn. Pompeius Magnus atanmıştır. Pompeius'un bölgeye gelmesiyle birlikte Roma'nın Armenia'daki siyasi düzeni kendi çıkarlarına göre düzenlemeye başladığı görülmektedir. II. Tigranes ve oğlu Genç Tigranes arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Pompeius, MÖ 66 yılında Artaxata Antlaşması ile birlikte Armenia ve Sophene krallığını paylaşmıştır. Bu süreçte Roma'nın bölgedeki dengeleri göz önünde tutarak çıkarları doğrultusunda esnek bir politika izlediği görülmektedir.

aggression pact with the Parths under the leadership of Sulla in 96/95 BC. In the Mithridatic Wars, Rome captured the psychological superiority after the Siege of Cyzicus in 72 BC. Mithridates VI had to take refuge in Armenia. The Roman army under the command of Lucullus, who followed him, attacked Armenia and in 69 BC, in the Battle of Tigranocerta, by defeating Tigranes II, he had the chance to seize the lands of Armenia. Due to his unauthorized attack on Armenia and the problems he had with *publican*, Lucullus was dismissed from his post and Gn. Pompey Magnus was appointed in his place. With the arrival of Pompey in the region, it is seen that Rome began to regulate the political order in Armenia according to its own interests. Benefiting from the disagreements between Tigranes II and his son Tigranes the Younger, Pompeius divided the Kingdom of Armenia and Sophene with the Treaty of Artaxata in 66 BC. In this process, it is seen that Rome followed a flexible policy in line with its interests, taking into account the balances in the region.

Anahtar Kelimeler: Krizler, İsyenlar, Roma, Armenia, Sophene.

Keywords: Crisis, Revolts, Rome, Armenia, Sophene.

Extended Abstract

Many crises in Anatolia in the first century BC caused Rome to develop a policy towards Armenia. Aristonicos, the illegitimate son of King of Pergamon, Eumenes II, rebelled against the bequest of the Kingdom of Pergamon to Rome, but when he was unsuccessful, Rome established *Pronvincia Asia* in 129 BC. However, in the years when Rome came to Anatolia, one of the most powerful kingdoms in the region was the Kingdom of Pontus. It is seen that the Pontus Kingdom followed an expansionist policy in Anatolia. Then the policies Mithridates VI implemented on the throne of Cappadocia began during the reign of his father, Mithridates V Euergetes. Mithridates V married his daughter Laodice to King Ariarathes VI of Cappadocia. Against the throne changes within the Cappadocia Kingdom, Nicomedes III, King of Bithynia,

violated the treaty he made with Mithridates VI, King of Pontus and attacked Cappadocia.

This situation caused the Pontus-Bithynia conflict in particular for the Cappadocia throne. However, the important issue here is that Rome is also included in this conflict. As a result of the rebellion against the Pontus presence in Cappadocia, both Nicomedes III and Mithridates VI tried to get approval from Rome for the person to be enthroned. On the other hand, Rome wanted the people of Cappadocia to choose the person who will ascend the throne. According to the decision of the people of Cappadocia, the accession of Ariobarzanes I to the throne caused the crisis in the throne of Cappadocia to grow much more. The accession of Ariobarzanes I in 97 BC disturbed Mithridates VI.

King of Pontus Mithridates VI and his ally Parthian Emperor Mithridates II started to act together in this period. Parthian Emperor Mithridates II in order to support Mithridates VI, he took Tigranes, who was held as a prisoner, to the Armenian throne. As a result of these developments in 96/95 BC, Tigranes II occupied Cappadocia. Undertaking the guardianship of Ariobarzanes I, Rome commissioned Lucius Cornelius Sulla, the Praetor of Cilicia, to fight Tigranes II. When Sulla reached the region, he once again enthroned Ariobarzanes I and tried to regulate the political environment in the region. Sulla must have somehow learned about the Pontus-Parth alliance, as he met with the Parth envoys in Melitene (=Malatya) right after he enthroned Ariobarzanes I and made a non-aggression agreement. After the developments in the Cappadocia throne, the Roman intervention in the Bithynia throne and the occupation of some of the Pontus lands increased the tension. Mithridates VI, on the other hand, occupied Cappadocia and made a great massacre in Ephesos against this movement of Rome. Mithridates VI had to withdraw with the Dardanos Treaty. Leaving the Kingdom of Bithynia to Rome in 74 BC. It caused Mithridates VI to act again. But the most important event of this period is the Siege of Cyzicus. As a result of the success of the Roman Proconsul Lucullus, Rome seized the psychological superiority and Mithridates VI had to flee to Tigranes II. On the other hand, Tigranes II and Mithridates VI had an idea of putting aside the disagreements and acting jointly against Rome again. As a matter of fact, Lucullus, despite the absence of Senate approval, he followed Mithridates VI to Armenia and advanced as far as Tigranocerta. In 69 BC, Rome won a decisive victory at Tigranocerta and Mithridates VI had to flee again. The Battle of Tigranocerta has a very important place in the eastern policy of Rome. So much so that with the war won, Rome had the opportunity to advance into the Kingdom of Armenia. Several wars fought here and the discontent of the soldiers prevented the capture of Armenia's lands. A counter-policy was being carried out against Lucullus in Rome because of the problems he had with Publican in Anatolia, as he carried out the Armenia campaign unaware of the Senate. As a result, Lucullus was dismissed and replaced by Gn. Pompeius Magnus was brought. Pompeius Magnus was a very popular name in Rome due to his successes and with unlimited powers, he was commissioned for the war with Mithridates VI King of Pontus. With the arrival of Pompeius in Armenia, the dominance of Rome in Armenia was strengthened.

Giriş

Cumhuriyetin son yüzyılında (MÖ 129-27) Anadolu'daki Roma hâkimiyetinin artmasını sağlayan birtakım faktörlerin gündeme geldiği görülmektedir. Bu faktörlerin başında bölgedeki Hellenistik krallıklar gelir. Roma'nın genel olarak bu krallıklarla iyi ilişkiler kurmayı tercih ettiği söylenebilir. Çoğu zaman Bithynia, Pergamon, Pontos vb. krallıklar çözüme kavuşturamadıkları konularda Roma'nın desteğine ve hakemliğine ihtiyaç duymuşlardır. Roma, bölgede her ne kadar dengeleri belirleyen güç olarak göze çarpsa da bir döneme kadar Anadolu'da sistematik bir politika takip etmediği görülür. Ancak MÖ 129 yılından itibaren Anadolu'daki *status quo'nun* (=güç dengesi) değişmeye başlamasıyla bazı bölgesel krallar, bir süre Roma hâkimiyetine karşı direnmişlerdir. Roma'nın Anadolu'daki varlığına tepki gösterenlerin başında Pergamon Kralı II. Eumenes'in (MÖ 197-159/158) gayrimeşru oğlu Aristonikos ile Pontos Kralı VI. Mithridates (MÖ 120-63) gelmektedir. Roma'ya karşı başlayan direnişin Anadolu'da pek çok krizin patlak vermesine neden olduğu söylenebilir. MÖ 133 yılında Pergamon Kralı III. Attalos (MÖ 139/138-133) vasiyet yoluyla krallığını (MÖ 283-133)¹ ve hazinesini Roma'ya bırakınca Tiberius Gracchus Roma'da bir kararname yayınlarak III. Attalos'un vasiyetini onaylamıştır.² Roma'nın Anadolu'da bu şekilde toprak sahibi olmasının Anadolu'yu uzun yıllar sürecek büyük bir kaosa sürüklediğini söylemek mümkündür. Bu sürecin sonunda MÖ 64 yılında Roma, *Provincia Cilicia* ve *Provincia Syria*'yı kurarak neredeyse tüm Anadolu'da hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Dolayısıyla Roma'nın yaklaşık 80 yıl içinde Anadolu'nun önemli bir kısmına hâkim olmasına zemin hazırlayan olaylar, sonraki süreçteki Roma-Parth savaşlarını tetiklediği için detaylı bir şekilde incelenmelidir.

Roma'nın Anadolu'daki Yükselişi

Pergamon Kralı II. Eumenes'in gayrimeşru oğlu olan Aristonikos, Roma'nın Anadolu'da toprak edinmesine karşı çıkarak büyük bir isyan başlatmıştır.³ Uzun süren isyanın Roma'nın Anadolu'daki müttefiklerinin de yardımıyla bastırılmasından sonra *proconsul* Manius Aquillius, MÖ 129 yılında Pergamon Krallığı'na ait toprakları eyalet şeklinde organize ederek *Provincia Asia*'nın kurulmasını sağlamıştır.⁴ Aristonikos İsyanı sırasında Bithynia ve Kappadokia'da gerçekleşen taht kavgalarını bölgedeki çıkarlarına tehdit olarak gören *Senatus*, MÖ 129 yılında *consul* Manius Aquillius⁵ önderliğindeki elçilik heyetini IV. Nikomedes (MÖ 94-74) ve I. Ariobarzanes'i tekrar tahta çıkarmak

¹ Metinde kullanılan tarihlendirmeler için bkz. Arslan, 2007: 540-542; Gökmen, 2020: 238-241.

² Plut. *Tib.* XIV.1; App. *Mith.* 62; Liv. *per.* 58-9; Eutr. IV.18; Strab. XIII.4.2; Vell. II.4.1; Magie, 1950: 3 vd.; Sherwin-White, 1977a: 68; Kaya, 2005: 14-5; Malay, 1987: 34; Gökmen, 2020: 111.

³ Liv. *per.* 59; Vell. II.4.1; Flor. *Ep.* I.35.4; Iust. XXXVI.4.6; Plut. *Flam.* XXI.6; Malay, 1987: 36 vd.; Magie, 1950: 148; Üreten, 1999: 100 vd.

⁴ Strab. XIV.1.38; Liv. *per.* 59; Tozan, 2011: 166; Demir, 2011: 196; Üreten, 1999: 102; Kaya, 2005: 14; Kaya, 2009: 208; Malay, 1987: 45; Magie, 1950: 159 vd.

⁵ Broughton, 1951: 504; Broughton, 1952: 35-6.

için *Provincia Asia*'ya göndermiştir.⁶ Kısa sürede her iki krala da tahtını iade eden M. Aquillius'un Anadolu'daki faaliyetlerinin ileride büyük bir savaşın patlak vermesine neden olduğu söylenebilir.⁷ M. Aquillius'un, IV. Nikomedes'in de desteğiyle Amastris'e (=Amasra) kadar Pontos Krallığı'nı işgal etmesi⁸, VI. Mithridates'e uzun zamandır beklediği fırsatı vermiştir. Öyle ki VI. Mithridates, Parth İmparatoru III. Phraates'e gönderdiği mektupta bu durumu provokasyon olarak değerlendirir.⁹ Öte yandan VI. Mithridates'in Roma'ya karşı takip ettiği politikanın da daha büyük sorunlara neden olduğu söylenebilir. Çıkarları zedelenen ve Roma'nın Anadolu'daki varlığından rahatsız olan VI. Mithridates, kendisi için uygun siyasi ortamı oluşturduktan sonra harekete geçmiştir. Ancak belirtilmesi gereken konu, Roma ile Pontos Krallığı arasında yapılan üç aşamalı savaşın (MÖ 89-63) Roma'nın Pontos topraklarını işgali yüzünden patlak vermesidir.¹⁰ Pontos Krallığı'nın (MÖ 281-63) bir bölümü işgal edilene kadar VI. Mithridates'in Roma'ya karşı herhangi bir saldırıda bulunmaması da savaşın Roma'nın saldırgan politikalarının sonucu olarak ortaya çıktığının göstergesidir. Aslında *Provincia Asia* kurulduktan sonra bile Roma'nın Anadolu üzerine tam bir hâkimiyet kurma düşüncesi yoktu. Kappadokia (MÖ 255-MS 17) ve Bithynia (MÖ 279-74) krallıkları özelinde çıkan krizlerin VI. Mithridates'in stratejileriyle Armenia'ya kadar sıçraması, Roma'nın Anadolu politikasında köklü değişiklikler yapmasına neden oldu. Bu yüzden Roma'nın MÖ 74-66 yılları arasındaki Armenia ve Sophene¹¹ (=Elazığ ve Tunceli bölgesi) politikasının anlaşılabilmesi için Roma-VI. Mithridates ilişkisinin iyi bir şekilde analiz edilmesi gerekir.

Bu bağlamda adı geçen zaman aralığında Anadolu'daki siyasi gelişmelere göz atmak faydalı olacaktır. Pontos Kralı V. Mithridates'in (MÖ yak. 152-120) kızı Laodike'yi Kappadokia Kralı VI. Ariarathes (MÖ yak. 130-116) ile evlendirmesi Pontos Krallığı'nın Kappadokia tahtı üzerindeki politikasını anlamamız açısından önemli ipucu vermektedir.¹² Üstelik Kraliçe Laodike daha sonra Kappadokia'da çıkacak krizin tohumlarını attığı için bu süreç daha da önemli hale gelir. MÖ 120 yılında VI. Mithridates'in¹³ (MÖ 120-63) tahta geçmesiyle birlikte daha önce yapılan siyasi evlilik bu dönem dış politikasının temelini oluşturmuştur. MÖ 107 yılında ise III. Nikomedes (MÖ 128/7-94) ve VI. Mithridates'in Kappadokia ve Paphlagonia topraklarının paylaşımı konusunda bir anlaşma yaptığı görülmektedir.¹⁴ Anlaşmayla III. Nikomedes, Paphlagonia üzerindeki hâkimiyetini arttırırken VI. Mithridates Kappadokia'yı ele geçirme planlarını uygulamaya koyuyordu. Bu sırada VI. Ariarathes'in

⁶ App. *Mith.* 11; Gökmen, 2019: 178; Taşdöner, 2016: 30; Arslan, 2007: 127.

⁷ Liv. *per.* 74; Olbrycht, 2011: 278.

⁸ Kappadokia Kralı I. Ariobarzanes, Pontos'un işgaline sıcak bakmasa da IV. Nikomedes Roma'ya olan borcunu ödemek için bu seferi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bkz. App. *Mith.* 11-12; Cass. Dio XXXI.99; Gökmen, 2020: 62; Dowler, 2019: 97-99; Pastor, 2019: 109.

⁹ Sall. *Hist.* IV.67.10.

¹⁰ Orosius bu savaştan "Mithridates Savaşı Felaketi" olarak da bahsetmektedir. Bkz. Oros. VI.1.28: "*Bellum Mithridaticum uel, ut uerius dicam, belli Mithridatici clades multas simul inuoluens prouincias tracta et protenta per quadraginta annos fuit.*"

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Tosun, 2021b: 17.

¹² Magie, 1950: 194; McGing, 1986: 37; Sherwin-White, 1984: 105; Gökmen, 2019: 173; Soslu, 2017: 18.

¹³ VI. Mithridates'in tahta çıkış tarihi olarak MÖ 110 yılı işaret edilmektedir. Bkz. Pastor, 2019: 108.

¹⁴ Ergin, 2013: 72; Dowler, 2019: 97.

Kappadokia asilzadelerinden Gordios tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmesi ve ardından suikastçının VI. Mithridates'e sığınması Pontos kralına beklediği fırsatı vermiştir.¹⁵ Kraliçe Laodike'nin suikastçıyı Kappadokia'dan kovarak tahtı ele geçirmesi bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Laodike, Kappadokia tahtını ele geçirse de III. Nikomedes, tahtın boş kaldığını düşünerek ordusuyla Kappadokia'ya gelmiş ve kraliçeyle siyasi bir evlilik yapmıştır.¹⁶ III. Nikomedes'in, VI. Mithridates ile yaptığı anlaşmayı bozup Kappadokia'da avantajlı bir duruma gelmesi Bithynia-Pontos ilişkilerinde gerginliğe neden olmuştur.

Gordios'un kendisine sığınması ve Kappadokia'daki son gelişmeler üzerine harekete geçen VI. Mithridates ilk iş olarak yeğeni VII. Ariarathes'i (MÖ yak. 116-101/100) Kappadokia tahtına çıkarmıştır. Ancak VII. Ariarathes tahta olduğu sürece Kappadokia üzerindeki emellerini gerçekleştiremeyeceğini anlayınca onu öldürüp yerine 8 yaşındaki üvey oğlunu IX. Ariarathes adıyla (MÖ yak. 101/100-97; MÖ yak. 91-86) tahta çıkarmış ve VI. Ariarathes'in katili Gordios'u ona kral naibi olarak atamıştır.¹⁷ Bu durumu kabul etmeyen Kappadokia halkı ve soyluları ayaklanarak VII. Ariarathes'in kardeşi VIII. Ariarathes'i kral ilan etmişlerdir.¹⁸ Taht değişikliğini Kappadokia'daki çıkarlarına tehdit olarak gören VI. Mithridates tekrar harekete geçerek VIII. Ariarathes'i ülkeden kovmuş ve tahta tekrar IX. Ariarathes'i çıkarmıştır.¹⁹

Anadolu'da VI. Mithridates'in bu genişlemeci politikaları devam ederken Roma Kilikia'daki korsan kriziyle meşguldü. Kilikia'daki korsan krizi çözüme kavuşturulduktan sonra,²⁰ Anadolu'da büyüyen krize karşı harekete geçen *Senatus* MÖ 99/98 yılında C. Marius'u, Kappadokia ve Galatia'da incelemelerde bulunmak ve VI. Mithridates ile görüşmek üzere bölgeye göndermiştir.²¹ Roma'nın bu hamlesi VI. Mithridates'in oluşturduğu savaş ortamının Asia ve Kilikia'ya sıçramasını engellemek için yapılmış olmalıdır.

¹⁵ Iust. XXXVII.3.3; XXXVII.4.3; XXXVIII.1.1; Soslu, 2017: 18.

¹⁶ Iust. XXXVIII.1.2-4; Ergin, 2013: 74; Dowler, 2019: 97; Spiedel, 2019: 125; Soslu, 2017: 19; MÖ 102/101 yılına tarihlendirilen yazıtta III. Nikomedes ile Kappadokia Kraliçesi Laodike'nin ortak bir politika yürüttüğünden bahsedilmektedir. Bkz. OGIS 345=FD III, 4:77.

¹⁷ Iust. XXXVIII.1.10; Arslan, 2007: 99-101; McGing, 1986: 75; Sherwin-White, 1984: 106; Sherwin-White, 1977a: 71; Gökmen, 2019: 174; Pastor, 2014: 228.

¹⁸ Iust. XXXVIII.2.1; Arslan, 2007: 101.

¹⁹ Arslan, 2007: 97, 101; vd.

²⁰ II. Triumvir M. Antonius'un dedesi olan Marcus Antonius, MÖ 102 yılında *praetor* rütbesiyle korsanlarla mücadele edebilmek adına *Senatus* tarafından Kilikia Trakheia'ya (=Dağlık Kilikia) görevlendirilmiştir. M. Antonius'un başarılı olmasından dolayı MÖ 100 yılı *consulleri* Marius ve L. Valerius Flaccus, birtakım yasal düzenlemeler yapmışlardır. Bu düzenlemelerin sonucunda da "Korsanlık Yasası" oluşturulmuştur. Bir dönem, bu yasa için *lex de piratis*, *lex de piratis Persequendis*, *lex de Cilicia et Macedonia provinciis* gibi isimler öne sürülse de Knidos'ta elde edilen bilgilere göre mevcut yasanın sadece korsanlarla ilgili olmadığı, aksine MÖ I. yüzyılda Roma'nın doğu politikası üzerine detaylı düzenlemeler içerdiği görülmüştür. Yasa için *lex de provinciis praetoriis* en uygun isimlendirme olarak karşımıza çıkar. Ancak M. Antonius'un *provincia* görevi, eyalet görevi olarak düşünülmemelidir. Buradaki *provincia* terimi *praetor* olarak görevlendirilen yöneticinin yetki sorumluluğunun sınırını belirtmektedir. Bkz. Sayar, 2019: 335; Tozan, 2013: 12-17; Tozan, 2014:148; Tozan, 2016:108; Giovannini, 2008: 93; Gökmen, 2020:57; Öztürk, 2009:304; Santangelo, 2007:23; Knidos ve Delphoi'da bulunan yazıtlar için bkz. IK Knidos 31, Kn; FD III, 4: 37; Hassall – Crawford, vd., 1974: 195-220.

²¹ Pastor, 2008: 55; Arslan, 2007: 99; Marius'un dini amaçla Anadolu'ya geldiği de belirtilmektedir. Bkz. Broughton, 1952: 8; Gökmen, 2019: 175; Pastor, 2014: 228.

Nitekim Marius bu görüşmede VI. Mithridates'in politik olarak karşısında durduğunu göstermiştir.²²

Roma'nın Kappadokia'daki taht mücadelesine müdahil olması MÖ 97 yılında buradaki Pontos varlığına karşı çıkan isyanla ilişkilidir.²³ Kappadokia Kralı VIII. Ariarathes'in (MÖ *yak.* 97-96) ölümü üzerine ilk olarak III. Nikomedes'in devreye girdiği görülür. III. Nikomedes, VIII. Ariarathes'in oğlu olduğunu iddia ettiği bir kişiyi Roma'ya göndererek taht üzerinde hak iddia edince VI. Mithridates de IX. Ariarathes'in kral naibi olan Gordios'u Roma'ya göndererek aynı şekilde tahtı istemiştir.²⁴ Bu karmaşık durum karşısında Roma'nın hakem rolünü üstlendiği görülmektedir. *Senatus*'un aldığı “*kral seçiminin Kappadokia halkının iradesine bırakılması*” kararıyla daha önce Pontos ve Bithynia krallıkları arasında anlaşma yoluyla paylaşılan Kappadokia ve Paphlagonia özgürlüğe kavuşturulmuş oluyordu.²⁵

Pontos etkisinden kurtulan Kappadokia halkı MÖ 96 yılında kendilerine kral olarak I. Ariobarzanes'i (MÖ *yak.* 96/95-63) seçmiştir.²⁶ Roma'nın bu seçimde belirleyici rol oynamasının Anadolu'daki krizin büyümesine neden olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum Kappadokia tahtında yaklaşık 30 yıl boyunca yaşanacak krizin en önemli nedenlerinden biridir. Kappadokia'daki bitmek bilmeyen taht değişikliklerine karşı Roma her defasında daha güçlü karşılık vermeye çalışmıştır. Roma'nın desteğiyle aralıklarla MÖ 62 yılına kadar tahtta kalan I. Ariobarzanes için Memnon, βασιλεύς (=kral) yerine ἐπίρχοντα (=yönetici) unvanını kullanmaktadır.²⁷ Bu durum *philoromaios* (=Roma dostu) lakabıyla anılan I. Ariobarzanes'in Kappadokia tahtındaki pozisyonu ve izlediği Roma yanlısı politika hakkında ipucu vermektedir.

Öte yandan Anadolu'daki her hareketinde karşısında Roma'yı bulan VI. Mithridates'in, Kappadokia da dahil olmak üzere bu denli saldırgan davranmasının en büyük nedenlerinden biri müttefiklerinden aldığı güçtür. Delphoi'de bulunan *heroonda* VI. Mithridates'in sarayında bulunan Parth elçisi tasvir edilmiştir. Bu tasvir bize açık şekilde, MÖ 102/101 tarihindeki Parth İmparatoru II. Mithridates ile VI. Mithridates arasındaki ittifakı göstermektedir.²⁸ II. Mithridates, MÖ 120 yılında Armenia topraklarına yaptığı sefer sonucunda esir aldığı Armenia Kralı I. Tigranes'in oğlu Tigranes'i, VI. Mithridates'e destek olması için MÖ 96/95 yılında Armenia tahtına

²² Plut. *Mar.* XXXI.1-3; Gökmen, 2019: 175; Arslan, 2007: 100.

²³ Hind, 2006: 142.

²⁴ Iust. XXXVIII.2.2-5; Arslan, 2007: 101; Gökmen, 2019: 175-176; McGing, 1986: 76-77.

²⁵ Strab. XII.2.11; Iust. XXXVIII.2.7; Arslan 2007: 101-2; Gökmen, 2020: 59.

²⁶ Iust. XXXVIII. 2.6-8; Strab. XII.2.11; Taşdöner, 2016: 29-30; Arslan, 2007: 103.

²⁷ Memn. LVI; Pastor, 2020: 72.

²⁸ ID 1581; “ΔΟΡ...ράτην τῶν πρώτων φίλων βασιλέως βασιλέων μεγάλου Ἀρσάκου, ὁ ἱερεὺς Ἡλιάναξ Ἀσκληπιοδώρου Ἀθηναῖος ὁ διὰ βίου ἱερεὺς Ποσειδῶνος Αἰσίου, γενόμενος [δὲ] καὶ Θεῶν Μεγάλων Σαμοθράκων Διοσκούρων Καβείρων, Θεοῖς.”; ID 1582;] [Ἡλιάναξ Ἀσκληπιοδώρου Ἀθηναῖος] [ὁ] δι[ὰ] βίου] ἱερεὺς [Ποσειδῶνος Αἰσίου] γενόμενος δὲ καὶ Θεῶν Μεγάλων] Σαμοθράκων Διοσκούρων Καβείρων] Μιθραδάτην Εὐ[...τὸν σύντροφον?]βασιλέως Ἀρσάκου...] καὶ ἐπὶ τῶν Γ...”; Yapı, Pontos kralının uluslararası bağlantılarla kanıtlanan gücünü vurgulamak için yapılan bir propaganda anıtıdır. Parth elçilerinin VI. Mithridates'in sarayında bulunması ve Delos'taki *heroonda* onlara gösterilen saygı, Parth imparatoru ve Pontos kralı arasındaki ittifakı gösterir. Ayrıca duruma bir de Parthlar açısından bakarsak, *heroon* Parthların Anadolu'ya olan ilgisini de göstermektedir. Bkz. Olbrycht, 2009: 168.

çıkarmıştır.²⁹ Parth desteği ile tahta çıkan II. Tigranes'in Armenia kralı olduktan sonra VI. Mithridates'in çıkarlarına uygun bir politika izlediği görülmektedir.

II. Tigranes, Sophene bölgesinde bulunan Tsopk/Dsopk'u/Tomisa (=Baskil?) kalesini ele geçirince Armenia Krallığı, Kappadokia'daki Roma sınırına yaklaşmıştır.³⁰ Tomisa kalesi Euphrates Nehri'ni geçiş için uygun bir noktada olmasından dolayı II. Tigranes tarafından tercih edilmiş olmalıdır. Bu kale üzerinden Kappadokia'ya geçen II. Tigranes'in zorlanmadan Kappadokia'yı işgal etmesi *Senatus* tarafından *casus belli* (=savaş sebebi) sayılmıştır.³¹ *Senatus*, Roma'ya sığınan Kappadokia Kralı I. Ariobarzanes'i, *philorhomaïos* olarak ilan ettikten sonra Kilikia *praetoru* L. Cornelius Sulla, Kappadokia'daki Armenia ordusunu mağlup ederek MÖ 94 yılında I. Ariobarzanes'i tekrar tahta çıkarmıştır.³²

Bu dönemde Roma'nın ilk defa Parth İmparatorluğu ile temasta bulunduğunu görmekteyiz. Sulla, MÖ 96/95 yılında I. Ariobarzanes'i de yanına alarak Orobazos başkanlığındaki Parth elçilik heyetiyle görüşmek için Sophene sınırındaki Melitene'ye gitmiştir. Parthlarla yapılan görüşmeler sonucunda iki devlet arasındaki sınırın Euphrates Nehri olması noktasında anlaşmaya varılmıştır.³³ Bölgede yaşanan krizi Roma'nın çıkarlarına uygun olarak çözüme kavuşturan Sulla, muhtemelen Kappadokia'da yaşanan gelişmelerde Parth İmparatorluğu'nun da payı olduğunu öğrendiği için VI. Mithridates ya da II. Tigranes yerine II. Mithridates ile barış antlaşması yapmayı tercih etmiştir.³⁴

Kappadokia'da yaşanan gelişmelere ek olarak MÖ 94 yılında Bithynia Kralı III. Nikomedes'in ölümünün bu kez de Bithynia topraklarında bir krizin gündeme gelmesine neden olduğu söylenebilir.³⁵ Roma'nın desteğiyle IV. Nikomedes'in tahta çıkması sonrasında Bithynia'da taht kavgalarının

²⁹ Hatta II. Mithridates, II. Tigranes'in kızı Automa Aryazate ile evlenmiştir. Bkz. Tosun, 2021a: 11-12; Debevoise, 1938: 47-48; Olbrycht, 2011: 276; Olbrycht, 2009: 168; Genç, 2016: 248; Brosius, 2006: 91; Payaslian, 2007: 19.

³⁰ Payaslian, 2007: 19.

³¹ McGing, 1986: 78; Olbrycht, 2009: 169; Arslan, 2007: 103.

³² Liv. *per.* 70; Fest. *Brev.* XI; Plut. *Sull.* V.3; Sherwin-White, 1977b: 173; Arslan, 2007: 105; Taşdöner Özcan, 2015: 104; Dimitriev, 2006: 290; Pastor, 2020: 61; Demir, 2021a: 150.

³³ Liv. *per.* 70; Plut. *Sull.* 5; Debevoise, 1938: 46; Kaya, 2005: 8.

³⁴ Flor. *Ep.* I. 56.4; Plut. *Sull.* V.4; Görüşmenin yapıldığı tarih hakkında net bir bilgi vermek oldukça zordur. Roma-Parth ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarda genellikle MÖ 97/96 ve MÖ 93/92 tarihleri ileri sürülmektedir. Buradaki temel problem görüşmenin yapıldığı tarihten ziyade L. Cornelius Sulla'nın *praetor* olarak Kilikia'ya atandığı tarihtir. Magistratus listelerinde Sulla'nın MÖ 93 yılında Kilikia'ya *praetor* olarak atandığı belirtilmektedir. Fakat Kappadokia'daki isyanın MÖ 97 yılına, II. Tigranes'in tahta çıkışını da MÖ 96/95 yılına tarihlendirirsek ileri sürülen MÖ 97 yılı geçerliliğini yitirmektedir. Dolayısıyla L. Cornelius Sulla'nın, Parth elçisi ile yaptığı görüşme bu hadiseler göz önüne alınıp tarihlendirilmelidir. Sulla'nın MÖ 96/95 yılında Parth desteği ile tahta çıkan II. Tigranes'i mağlup ettikten sonra böyle bir görüşme planlaması oldukça muhtemeldir. Bu yüzden Melitene'de yapılan görüşmeler için en uygun tarih MÖ 96/95 yılıdır. Bkz. Frendo, 2003: 72; Ellerbrock, 2021: 35; Dabrowa, 2012: 171; Schneider, 2007: 54; Keaveney, 1981: 195-196; Keaveney, 2005: 32; Sheldon, 2010: 14; Santangelo, 2007: 26-28; Sampson, 2008: 23; Brosius, 2006: 91; Gökmen, 2019: 176; Tozan, 2013: 14. MÖ 93/92 yılı tarihlendirmesi için bkz. Debevoise, 1938: 46; Frye, 1983: 214; Tiryaki, 2016: 223-224; Sherwin-White, 2006: 262.

³⁵ Iust. XXXVIII.3.4; App. *Mith.* 7; Arslan, 2007: 106.

yaşandığı görülür.³⁶ Bu durumu kabul etmeyen III. Nikomedes'in gayrimeşru oğlu Sokrates tahtı ele geçirmek için VI. Mithridates'e başvurmuştur. Fırsatı iyi değerlendiren Pontos kralı ilk olarak Bithynia sarayına Aleksandros adında bir suikastçı göndermiş ancak planı başarısız olunca askeri müdahaleyle Sokrates'in tahtı ele geçirmesine yardımcı olmuştur.³⁷

Sulla'nın Kappadokia'daki müdahalesinin ardından bir süre Bithynia'daki taht kavgasıyla ilgilenen VI. Mithridates, MÖ 91 yılında tekrar Kappadokia politikası üzerine yoğunlaşmıştır. Parth ordusuna bağlı Mithraas ve Bagoas adındaki iki komutan II. Tigranes önderliğinde Kappadokia'yı işgal ederek I. Ariobarzanes yerine tekrar IX. Ariarathes'i tahta çıkarmışlardır.³⁸ II. Mithridates ise Kilikia ve Kommagene'ye saldırmıştır.³⁹ MÖ 92/91 yılında muhtemelen eş zamanlı yapılan bu saldırılar Pontos-Parth ittifakını doğrular niteliktedir.

VI. Mithridates'in müdahaleleriyle tahtlarından uzaklaştırılan iki kral (Bithynia ve Kappadokia kralları) Roma'ya sığınarak *Senatus*'tan yardım istemişlerdir.⁴⁰ Pontos kralının daha fazla güçlenmesini ve bölgedeki güç dengesinin Roma çıkarlarının aleyhine bozulmasını istemeyen *Senatus*, Manius Aquilius başkanlığındaki bir heyeti adı geçen kralları tahtlarına yeniden çıkarma göreviyle Anadolu'ya göndermiştir.⁴¹ Asia Eyaleti valisi Gaius Cassius da ordusuyla Aquilius'a katılınca VI. Mithridates savaş yapmadan hem Kappadokia'dan hem de Bithynia'dan çekilmek zorunda kalmıştır.⁴² Böylece IV. Nikomedes ve I. Ariobarzanes tekrar tahtlarına kavuşmuşlardır. Ancak kısa süre sonra Aquilius'un kışkırtmasıyla IV. Nikomedes'in Pontos topraklarını yağmalaması VI. Mithridates'e savaşa başlamak için yeterli gerekçeyi sağlamıştır.

Roma'nın bu müdahaleci ve saldırgan politikasıyla yavaş yavaş Anadolu'yu ele geçirdiğinin farkında olan ve sıranın kendisine de geleceğini düşünen VI. Mithridates Roma'ya karşı harekete geçmeye karar vermiştir. Anadolu'daki en güçlü kral olmak isteyen VI. Mithridates, MÖ 89 yılında oğlu Ariarathes önderliğindeki orduyla Kappadokia'yı işgal etmiş ve I. Ariobarzanes bir kez daha tahtını kaybetmiştir.⁴³ Savaşın başlamasıyla birlikte neredeyse tüm Anadolu coğrafyasının kaosa sürüklendiği görülmektedir. Sadece Kappadokia ve Bithynia'daki değil, tüm Anadolu'daki Roma hâkimiyetine karşı ayaklanan VI. Mithridates, bölgedeki kentlere gizli emirler göndererek eş zamanlı saldırılar düzenlenmesini istemiş ve Ephesos'ta 80.000 ile 150.000

³⁶ App. *Mith.* 7; Iust. XXXVIII.3.4; Hind, 2006: 142-143; Pastor, 2008: 57; Arslan, 2007: 106.

³⁷ Memn. XXX.3; Eutr. V.5.1; App. *Mith.* 10; 13; 57; Magie, 1950: 207; Arslan, 2007: 107; Gökmen, 2019: 177; Dowler, 2019: 97.

³⁸ App. *Mith.* 10;15; Liv. *per.* 76; Mem. XXX.1; Gökmen, 2019: 177; Olbrycht, 2011: 278; Arslan 2007: 107; Sherwin-White, 1984: 112.

³⁹ Olbrycht, 2011: 278; Hatta II. Mithridates'in bu girişimiyle birlikte Kommagene, Parth vassalı haline gelmiştir. Bkz. Taşdöner Özcan, 2015: 101-102.

⁴⁰ Iust. XXXVIII.3.3.4; Arslan, 2007: 108.

⁴¹ App. *Mith.* 11; Liv. *per.* 74; Iust. XXXVIII.3.1-4; Arslan, 2007: 108.

⁴² Cass. Dio XXXI.99.2; Arslan, 2007: 108.

⁴³ Liv. *per.* 76; Cass. Dio XXXI.99.2; App. *Mith.* 15; 57-8; Oros. VI.2.1; Eutr. V.5; Plut. *Sull.* XI.2. Orosius, hem Mithridates Savaşı'nın hem de İç Savaşın başlangıç tarihi olarak MÖ 91 yılını verse de Mithridates Savaşı'nın MÖ 89 yılında başladığı kesindir. Bkz. Oros. V.19.1.

arasında Roma vatandaşı katledilmiştir.⁴⁴ Bunun üzerine *Senatus*, MÖ 88 yılında L. Cornelius Sulla'yı, VI. Mithridates'e karşı yapılacak savaş için görevlendirmiştir.⁴⁵ MÖ 102 yılından beri VI. Mithridates'e destek olan Parth İmparatoru II. Mithridates'in MÖ 91 yılında ölümü üzerine Pontos-Parth ittifakı da sona ermiş ve bölgedeki güç dengeleri değişmiştir.⁴⁶ Öyle ki MÖ 87 yılında Roma'dan ayrılan Sulla'nın MÖ 87/86 yılında elde ettiği başarıların ardından Roma psikolojik üstünlüğü ele geçirmiştir.⁴⁷ Hatta Ephesos MÖ 86 yılından sonra bir kararname yayınlayarak diğer kentleri de VI. Mithridates'e karşı savaşa çağırmıştır.⁴⁸

Hellas'ta yapılan savaşları da kaybetmesi üzerine barış isteyen Pontos kralı, MÖ 85 yılında sözlü yapılan Dardanos Antlaşmasıyla oldukça ağır şartları kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁹ Antlaşmaya göre, VI. Mithridates savaşta kazandığı tüm topraklardan çekilmeyi, Bithynia'yı IV. Nikomedes'e, Kappadokia'yı I. Arobarzanes'e vermeyi ve Galatia üzerindeki iddialarından vazgeçmeyi kabul ediyordu.⁵⁰ Dardanos Antlaşması'nın ardından VI. Mithridates işgal ettiği topraklardan çekilmek zorunda kalsa da Anadolu'daki kriz ortamı hala devam ediyordu. MÖ 78 yılında Sulla'nın ölümünün ardından tekrar harekete geçen VI. Mithridates, Roma'ya elçi gönderse de *Senatus* elçileri kabul etmemiştir.⁵¹ Muhtemelen Sulla'nın ölümünün ardından Roma'da yaşanan kargaşadan yararlanmak isteyen VI. Mithridates, II. Tigranes vasıtasıyla I. Ariobarzanes'i tekrar tahttan indirmiştir.⁵² Armenia Kralı II. Tigranes ise Parth İmparatoru II. Mithridates'in ölümü üzerine geniş bir yayılma alanı bulmuştur. II. Mithridates'in ölümünün ardından siyasi olarak Parth etkisinden çıkan II. Tigranes, MÖ 84/83 yılından itibaren Parthlara daha önce verdiği 70 vadiyi, Gordyene, Osrhoene, Nisibis

⁴⁴ Oros. VI.2.2; App. *Mith.* 22-3; Memn. XXXI.4; Cic. *Flac.* 25.60; Cic. *Man.* III.7; Liv. *per.* 78; Plut. *Sull.* XXIV.4; Eutr. V.5; Cass. Dio XXXI.101.1; Magie, 1950: 216; Arslan, 2007: 163 vd.; Atlan, 2014: 148. Bu başarılarının ardından Hellen kentleri VI. Mithridates'e "Yeni Dionysos, baba ve Küçük Asya'nın koruyucusu" unvanlarını vermiştir. Ayrıca VI. Mithridates'in *cosmocrator* (=evrenin hakimi) olmak istediği de belirtilmektedir. Bkz. Pastor, 2019: 111; Arslan, 2007: 145; VI. Mithridates, katliamın ardından Pergamon şehrini Pontos Krallığı'nın yeni başkenti ilan etmiştir. Ayr. Bkz. Gökmen, 2019: 179.

⁴⁵ App. *Mith.* 22; Vell. II.18.3; Plut. *Sull.* VII.1; Diod. Sic. XXXVII.29.2; Eutr. V.4.1-2; Oros. V.19.3; Arslan, 2007: 172; Broughton, 1952: 40.

⁴⁶ M. J. Olbrycht, II. Mithridates'in ölüm tarihini MÖ 88 olarak verir. Bkz. Olbrycht, 2009: 177.

⁴⁷ *Senatus*, MÖ 88 yılında *consul* seçilen L. Cornelius Sulla'yı Asia *proconsulu* olarak tayin ederek VI. Mithridates ile yapılacak savaşın komutasını ona vermiştir. Fakat aynı tarihte Gaius Marius'un da bu göreve talip olduğu bilinmektedir. Nitekim Gaius Marius, *tribunus plebis* Sulpicius ile ortak hareket etmiş ve sivil darbe sonucunda görev Marius'a verilmiştir. Bunu öğrenen Sulla, VI. Mithridates ile yapacağı savaş için hazırladığı yaklaşık 35.000 kişilik ordusuyla Roma'yı işgal edip muhalifleri cezalandırmıştır. Roma'daki hadiselerden dolayı MÖ 88 yılında atandığı göreve MÖ 87 yılında gidebilmiştir. Bkz. Plut. *Sull.* VII-X; *Mar.* XXXIV.1; XXXV.4; Cic. *Phil.* VIII.7; Diod. XXXVII.29; Liv. *per.* 77; Kaya, 2017: 813-815.

⁴⁸ SIG² 742; Sherk, 1984: 73.

⁴⁹ Ergin, 2013: 75; Mem. XXXV. 2; Liv. *per.* 83; Plut. *Sull.* XXII. 5; XXIV. 3; App. *Mith.* 55-58; Arslan, 2007: 240-245.

⁵⁰ App. *Mith.* 55; Plut. *Sull.* XXII.5; Arslan 2007: 244; Özsaıt 1982, 309; Kaya, 2009: 214.

⁵¹ Memn. XXXVII.1; Plut. *Sull.* XXXVI; App. *Mith.* 67; Liv. *per.* 90; Gökmen, 2019: 182.

⁵² Bu dönemde Roma'nın karşılık verememesinin nedenleri için bkz. Gökmen, 2019: 182.

(=Nusaybin) ve Media Atropatene'yi (=Azerbaycan) ele geçirmiş, hatta kendisine bağlı Syria eyaletini kurmuştur.⁵³

II. Mithridates'in ölümünün ardından bölgedeki dengelerin değiştiği görülmektedir. Parth etkisinden kurtulan Armenia Kralı II. Tigranes, topraklarını genişleterek krallığını güçlendirmiştir. II. Tigranes'in yayılcı politikası, Armenia Krallığı'nın bölgedeki dengeleri kendi lehine çevirmek istediğinin bir göstergesidir. Nitekim, bu gelişmelerin ardından Armenia, Roma'nın doğudaki rakiplerinden biri haline gelmiştir.

Lucullus ve Tigranokerta Savaşı

Armenia ve Sophene bölgelerinin Roma hâkimiyetine girmesine neden olan krizin de yine bir vasiyet sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir. IV. Nikomedes MÖ 75/74 yılında ölünce Pergamon Kralı III. Attalos gibi krallığını vasiyet yoluyla Roma'ya bırakmıştır.⁵⁴ Vasiyeti kabul eden *Senatus*, Bithynia topraklarının eyalet olarak organize edilmesi için M. Iunius Iuncus'u görevlendirmiş ve bir müddet sonra M. Aurelius Cotta, Bithynia'nın ilk *proconsulu* olarak atanmıştır.⁵⁵ Bithynia'nın eyalet olarak organize edilmesiyle birlikte Roma, Pontos ile sınır komşusu olmuştur. Üstelik Pergamon gibi Bithynia'nın da Roma hakimiyetine girmesi VI. Mithridates'i tekrar savaşa sürüklemiştir. Roma da buna karşılık Sulla'nın eski komutanlarından L. Licinius Lucullus'u Asia ve Kilikia *pronconsulu* olarak atayarak VI. Mithridates ile yapılacak savaş için görevlendirilmiştir.⁵⁶

Bithynia topraklarının Roma eyaleti haline getirilmesini kabul etmeyen VI. Mithridates, saldırıya geçerek Bithynia'yı işgal etmiştir.⁵⁷ Savaşın kırılma noktasının MÖ 72 yılındaki Kyzikos kuşatması olduğunu söylemek mümkündür. Lucullus ve ordusu büyük bir başarı göstererek Kyzikos kentini VI. Mithridates'e karşı savunmayı başarmış ve Pontos ordusunu mağlup etmiştir.⁵⁸ Tıpkı MÖ 87/86 yılında olduğu gibi MÖ 72 yılındaki Kyzikos zaferinden sonra Roma psikolojik üstünlüğü ele geçirerek saldırıya geçmiştir.⁵⁹ Pontos'un Lucullus tarafından işgal edilmesi üzerine VI. Mithridates Pontos-Armenia sınırında bulunan Halys Nehri'ni (=Kızılırmak) geçerek Armenia'daki damadı II. Tigranes'e sığınmıştır.⁶⁰ Bu durum savaşın Armenia'ya sıçramasına

⁵³ Strab. XI.14.15; Olbrycht, 2009: 177; Olbrycht, 2011: 278; Sherwin-White, 1984: 174; Sherwin-White, 2006: 263; Sampson, 2021: 129; Kaya, 2004: 75; Mitchell, 2019: 137.

⁵⁴ Vell. II.4.1; App. *Mith.* 7; Liv. *per.* 58-9; 93; Eutr. IV.18; VI.6; Kaya, 2005: 14-15; McGing, 1995: 283; Doğanç, 2007: 69; Doğanç, 2017: 70; Arslan, 2007: 305-306; Baz, 2014: 52.

⁵⁵ App. *Mith.* 7; Memn. XXXVII.1; Plut. *Luc.* V.1; VI.5; Liv. *per.* 93; Vell. II.42.3; Eutr. VI.6; Doğanç, 2017: 70; Doğanç, 2019: 213; Magie, 1950: 323; Arslan, 2007: 305-6; Kaya, 2005: 14-15.

⁵⁶ Cic. *Mur.* XV.33; Memn. XXXVII.1; Evans, 2011: 73; Yıldırım, 2013: 262; MÖ 86 yılından beri Anadolu'da Fimbria'ya ve Servilius Vatia'ya ait iki *legio* bulunuyordu. Lucullus da yanında bir *legio* getirmişti. Böylece Lucullus'un 30.000 piyade ve 2.500 süvariden oluşan bir ordusu vardı. Bkz. Arslan, 2007: 307-309.

⁵⁷ Plut. *Luc.* VII. 5-6; Savaşın başlama tarihi ile ilgili yapılan tartışmalar için bkz. McGing, 1984: 12-18.

⁵⁸ Liv. *per.* 95; Cic. *Man.* VIII.20; *Mur.* XV.33; Vell. II.33; Sampson, 2021: 74; Sayar, 2020: 749.

⁵⁹ Memn. XLIII.1; Arslan, 2007: 345.

⁶⁰ II. Tigranes, muhtemelen hem kıskançlıktan hem de korktuğu için 20 ay boyunca kayınpederiyle görüşmemiştir. Ayrıca Lucullus'un Pontos'u işgali sırasında 60.000 kişinin öldürüldüğü de belirtilmektedir. Bkz. Strab. XII.3.1; Liv. *per.* 97; Memn. XLIV; XLVI. 1; Plut. *De fort. Rom.* 11; Cic. *Man.* VIII. 21; IX. 23; Plut. *Luc.* XIX. 1; XXII.1 Fest. *Brev.* XV; McGing,

neden olmuştur. VI. Mithridates'i yenilgiye uğratarak büyük bir zafer kazanmak isteyen Lucullus, kralın iadesini görüşmek için Appius Clodius Pulcher'i *legatus* unvanıyla II. Tigranes'e göndermiştir.⁶¹ Görüşmelerde yaşanan hitap krizinden⁶² dolayı görüşme sonuçsuz kalmıştır.⁶³ Aynı dönemde II. Tigranes, Fenike (=Fenike) topraklarına sefer düzenlemesi üzerine Lucullus bölgeye bir elçi göndererek Gordyene Kralı Zarbienes'u Roma tarafına çekmiştir.⁶⁴ Roma'ya karşı gelmekte zorlanan II. Tigranes'in ise kıskançlığa son vererek kayınpederi VI. Mithridates ile birleşip Lykaonia ve Kilikia'yı işgal girişiminde bulunacağı söylentileri ortaya çıkmıştı.⁶⁵ Bu durumdan haberdar olan Lucullus da Armenia seferine hazırlanmıştır. Lucullus'un Armenia seferini öğrenen II. Tigranes bölgeden ayrılarak Armenia'ya gitmiştir.⁶⁶ Fakat belirtilmesi gereken en önemli konu Lucullus'un Armenia seferinin Roma'daki yansımalarıdır. *Senatus* tarafından Armenia seferi için herhangi bir yetki verilmeyen Lucullus toplantılarda açık bir biçimde suçlanmaktaydı.⁶⁷ Bu nedenle kendisini *Senatus*'a kabul ettirebilmek adına büyük bir zafer kazanmayı planlıyordu.⁶⁸ MÖ 70/69 kışını Kappadokia'da geçiren Lucullus sefer hazırlığı yaparken II. Tigranes de Parth sarayına bir elçi göndererek 70 vadiyi İmparator III. Phraates'e önererek yardım talep etmiştir.⁶⁹

MÖ 70/69 yılına da değinmek gerekirse, VI. Mithridates, II. Tigranes'ten beklediği desteği göremeyince Parth İmparatoru III. Phraates'e mektup göndermiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre, III. Phraates, II. Tigranes'in son zamanlarda kendisine karşı saldırgan tutumundan rahatsızdır. VI. Mithridates de II. Tigranes'i kendisine bir dönem yardımcı olmamasından yakınmaktadır. Mektupta VI. Mithridates, III. Phraates'e Armenia'da bulunan Roma ordusuna karşı ortak hareket etme teklifinde bulunmaktadır. Teklife göre III. Phraates, Mesopotamia üzerinden, VI. Mithridates ve II. Tigranes de Armenia üzerinden Roma ordusuna saldıracaktı.⁷⁰ Bu arada Lucullus da Gordyene'de bulunduğu sırada III. Phraates ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmenin amacı aslında

1984: 12; Arslan, 2007: 389; Olbrycht, 2009: 178; Demir, 2014: 57; Magie, 1950: 336; Evans, 2011: 80; Yıldırım, 2013: 262.

⁶¹ App. *Mith.* 83; Plut. *Luc.* XIX.1; XXI.1; Memn. XLVI.2; McGing, 1986: 152.

⁶² Arslan, 2007: 374-75; Magie, 1950: 339.

⁶³ Appius, MÖ 71 yılının sonu ya da MÖ 70 yılının başında cevabı Lucullus'a ilemiştir. Bkz. Broughton, 1952: 125; Plut. *Luc.* XXIII.2.

⁶⁴ Plut. *Luc.* XXI.2; Arslan, 2007: 372; Iosephos, II. Tigranes'in 50.000 kişilik ordusuyla Iudya'ya doğru ilerlediğinden de bahsetmektedir. Bkz. Iosep. *Ant. Iud.* XIII.16.4.

⁶⁵ Plut. *Luc.* XXIII.7; Keaveney, 2003: 104.

⁶⁶ Iosep. *Bell. Iud.* 1.5.3.

⁶⁷ Cic. *Man.* IX.23; Olbrycht, 2021: 6; Plut. *Luc.* XXIV.3; Demir, 2014: 58.

⁶⁸ Olbrycht, 2021: 6.

⁶⁹ Cass. Dio XXXVI.1; Plut. *Luc.* XXX; App. *Mith.* 87.

⁷⁰ Sall. *Hist.* IV. 67.1-23: "[1] Rex Mithridates regi Arsaci salutem... [8] Eumen, quous amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho pacis mercedem, post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserrimum servorum effecere, simulatoque in pio testamento filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis obsessa est. [9] postremo Bithyniam Nicomede mortuo diripuerunt, quam filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset..." İlgili mektubun Türkçe çevirisi için bkz. Demir, 2021b: 335-337.

Lucullus'un III. Phraates'ten şüphelenmesidir. Ancak III. Phraates'in Roma generaline net bir cevap vermediği bilinmektedir.⁷¹

Armenia seferi hazırlıklarını sürdüren Lucullus MÖ 69 yılında Tomisa'dan yola çıkarak Tigranokerta'ya (=Erzin) doğru ilerlemiştir.⁷² Sextilius komutasındaki ordu Mithrobarzanes'in karşısında başarılı olsa da genel anlamda Roma ordusu Tigranokerta önlerinde oldukça zorlanmıştır. II. Tigranes'in kuşatmayı kırmasının ardından her iki ordu Tigris'in (=Dicle Nehri) karşı kıyılarında kamp kurmuştur. II. Tigranes'in Roma ordusunu gördükten sonra kapıldığı kibir belki de savaşın kaderini değiştirmiştir.⁷³ Kuşatmanın daha fazla uzamasına tahammül edemeyen Lucullus'un 6 Ekim⁷⁴ günü saldırıya geçerek şehri ele geçirdiği görülmektedir.⁷⁵ Armenia Kralı II. Tigranes ise tanınmamak için savaş alanında tacını bırakarak kaçmıştır.⁷⁶ MÖ 69 yılındaki Tigranokerta zaferi sonrasında Armenia coğrafyasında çözümler meydana gelmiş, Sophene ve Kommagene kralları Lucullus'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁷⁷ Tigranokerta'da önemli bir zafer kazanan Lucullus, Parth İmparatoru III. Phraates'in, II. Tigranes'ten anlaşma karşılığı Mesopotamia'ya istediğini öğrenince Parthlar üzerine sefer yapmak istemiş ancak askerlerin hoşnutsuzluğu yüzünden seferden vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁷⁸

Lucullus, Tigranokerta Savaşı'nın ardından MÖ 68 yılında Arsanius Seferine çıkmıştır. Kış şartlarını ve zorlu coğrafyayı hesaba katmayan Lucullus, Artaxata⁷⁹ üzerine yürümüştür.⁸⁰ Her ne kadar Armenia'da kopmalar meydana gelse de II. Tigranes, Lucullus'a karşı büyük bir zafer kazanmıştır.⁸¹ Nitekim Lucullus'un Tigranokerta zaferi sonrası yakaladığı

⁷¹ Sherwin-White, 1984: 181; Debevoise, 1938: 71; Frendo, 2003: 72. III. Phraates'in savaşın gidişatına göre tavır değiştirdiği ve bir noktadan sonra Lucullus'un başarısız olması için girişimlere ağırlık verdiği de önerilmektedir. Bkz. Demir, 2021b: 346.

⁷² II. Tigranes, Parth etkisinden kurtulduktan sonra MÖ 83 yılında yeni bir başkent inşa etmek için çalışmalarına başlamıştır. Tigris Nehri kıyısında Antik Arzanene (=Erzen) kenti üzerine Hellenistik kültür etkisi altına kalarak kendi adında bir başkent inşa etmiştir. Hatta II. Tigranes sınırlarını Kilikia ve Kappadokia'ya doğru genişletince, buralarda yaşayan insanları yeni kurduğu başkente yerleştirmiştir. Appianos, Kappadokia'dan 300.000 kişinin yeni başkente getirildiğini belirtmektedir. Savaşın ardından da sürgündeki halklar kendi bölgelerine geri gönderilmiştir. Bkz. App. *Mith.* 67; Demir, 2008: 171-182; Grousset, 2019: 87; Mitchell, 2019: 138; Sayar, 2019: 336-337; Keaveney, 2003:105.

⁷³ Plut. *Luc.* XXVII.4; Sampson, 2021: 115 vd.; Arslan, 2007: 401.

⁷⁴ 6 Ekim günü Roma komutanı Q. Servilius Caepio'nun MÖ 105 yılında Cimbri kabilesi tarafından hezimete uğratılmasından dolayı *dies nefasti* olarak belirlenmişti. Ayrıca Bkz. Plut. *Cam.* XIX.7; *Luc.* XXVII.7; Vell. II.12.2; Liv. *per.* 67; Broughton, 1951: 557; Keaveney, 2003: 108-109; Hatta Tacitus (*Germ.* 37) hiçbir kavmin Germenler kadar Roma'nın başını ağrıtmadığını belirtmektedir.

⁷⁵ Fest. *Brev.* XV; Tigranokerta Savaşı'ndaki orduların büyüklüğü hakkındaki görüşler için bkz. Olbrycht, 2021: 13-15; Demir, 2014: 60-62; Demir, 2021a: 156-164; Mitchell, 2019: 138; Sampson, 2021: 123-4.

⁷⁶ Oros. VI. 3.7.

⁷⁷ Plut. *Luc.* XXIX.5-8; Oros. VI.3.7; Cass. Dio XXXVI.2.5; Keaveney, 2003: 111.

⁷⁸ Plut. *Luc.* XXX.1-3; XXXI.1; Kaya, 2004: 75; Sherwin-White, 2006: 263.

⁷⁹ I. Artaxias/Artashes (MÖ 189-160) tarafından kurulan kent Armenia Krallığı'nın başkentidir. Strabon'un (XI.14.6) anlatımına göre Kartacalı komutan Hannibal Roma'dan kaçıp Armenia'ya sığınmasının ardından I. Artaxias için Artaxata/Artaxiasata kentini inşa ettirmiştir. Plutarkhos (*Luc.* XXXI.3; XXXII.3) ise kentin Hannibal'in tavsiyesi üzerine kurulduğunu belirtir. Hatta bundan dolayı Artaxata'dan, Ἀρμενίους Καρχηδόνα şeklinde bahsetmektedir.

⁸⁰ Plut. *Luc.* XXXI.2-4; Atlan, 2014: 169; Yıldırım, 2013: 262; Sherwin-White, 1984: 182;

⁸¹ Lichtenberger – Schreiber, vd., 2021: 246.

fırsatı değerlendiremediğini söylemek mümkündür.⁸² Roma'nın Armenia coğrafyasını tanımaması bu başarısızlığın nedenleri arasında gösterilebilir. Öyle ki MÖ 66 yılında Pompeius'un büyük Armenia seferine kadar Roma'nın Araxes Nehri (=Aras) ve Armenia coğrafyası hakkında çok fazla bilgisi yoktu.⁸³ Geri dönüş yolunda ise II. Tigranes'in kardeşinin koruduğu Nisibis'e yönelen Lucullus, zorlamadan kenti ele geçirmiş ve II. Tigranes'in kardeşini *triumphus*'da sergilenmek üzere esir almıştır.⁸⁴

Armenia ve Sophene'nin Paylaşımı

A. Gabinius Capito'nun hazırladığı *lex Gabinia* ile Lucullus hem *publicani*⁸⁵ ile yaşadığı sorunlardan dolayı hem de yetkisi olmamasına rağmen Armenia ile savaşa girmesi nedeniyle görevinden alınmış ve yerine Manius Acilius Glabrio atanmıştır.⁸⁶ Lucullus'un bölgeden ayrılmasıyla birlikte II. Tigranes'in bir kez daha Kappadokia'ya saldırarak I. Ariobarzanes'i tahttan indirdiği görülmektedir.⁸⁷ *Senatus*, yaşanan bu krize bir son vermek adına III. Mithridates Savaşı için yeni bir ismi görevlendirmeyi tercih etmiştir. Nitekim Gaius Manilius'un hazırladığı tasarı ile *lex Gabinia* genişletilmiş ve *lex Manilia* olarak eklemelerle tekrar yayınlanmıştır.⁸⁸ Bu yasayla M. Acilius Glabrio ve Marcus Rex azledilerek VI. Mithridates'e karşı yapılacak savaş için Gnaeus Pompeius görevlendirilmiştir.⁸⁹ Pompeius'un büyük yetkilerle bölgeye

⁸² Demir, 2014: 64; Sampson, 2021: 135 vd.

⁸³ Buongiorno, 2021: 92.

⁸⁴ Sampson, 2021: 135-6; Mayor, 2013: 352-353

⁸⁵ Roma'nın Anadolu eyaletlerinde vergi toplama işi ya *proconsule* ya da açık arttırma yoluyla en iyi teklifi veren *societates publicanorum*'a (=vergi şirketi) verilirdi. Vergiler ise *publicani* (=vergi mültezimleri) tarafından toplanırdı. *Publicani* tarafından toplanan vergiler zaman zaman zaman büyük krizlere yol açıyordu. Lucullus da yaptığı düzenlemelerle halkı *publicani*'nin baskısından kurtarmaya çalışmıştır. Plut. *Luc.* XX; App. *Mith.* 63; Arslan, 2007: 366-367; Aslında bu yeni bir sorun değildir. MÖ 123/122 yılında Gaius Gracchus'un hazırladığı *lex Sempronia de provincia Asia* ile Asia Eyaleti vergiye bağlanmış ve vergi toplama hakkı da *publicani*'ye verilmişti. Roma'nın genişleme politikasıyla beraber uğraştığı birçok problem Asia Eyaleti'nde bulunan vergi memurlarının denetimini zorlaştırmıştır. Bu durumdan yararlanan *publicani* her türlü yasa dışı yola başvurmuş, hatta köle ticaretinde bile önemli rol oynamıştır. Bkz. Tozan, 2013: 4-7.

⁸⁶ Sampson, 2021: 114, 140, 150; Magie, 1950: 348; Doğancı, 2007: 70; Williams, 1984: 221; Oktan, 2008: 49.

⁸⁷ App. *Mith.* 91; Plut. *Luc.* XXXV.5; Cass. Dio XXXVI.15.2-3.

⁸⁸ Plut. *Pomp.* XXX.1-3 ve 5-6; Plut. *Luc.* XXXV.7; Cass. Dio XXXVI.42.4-43.1; App. *Mith.* 97; Liv. *per.* 100; Eutr. VI.12.2; Sampson, 2021: 153; Arslan, 2007: 447.

⁸⁹ Pompeius'un bu göreve seçilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. MÖ 67/66'da bir kez daha ortaya çıkan korsan problemine karşı *tribunus plebis* A. Gabinius Capito'nun hazırladığı *lex Gabinia de piratis persequendis* ile Mare Internum (=Akdeniz) ve Pontos Euxenos'da (=Karadeniz) korsanlara karşı yapılacak savaş için görevlendirilen Pompeius, çok kısa sürede başta Kilikia olmak üzere tüm bölgeleri korsanlardan temizlemiştir. M. Antonius döneminden beri bir türlü çözüme kavuşturulamayan korsan problemini kısa sürede çözen Pompeius, *Senatus*'un gözdesi olmuştur. Sorununun ortadan kalkması savaş boyunca korsanlarla çeşitli anlaşmalar yaparak Roma'yı yıpratmaya çalışan VI. Mithridates'in çıkarlarını da zedelemiştir. Dolayısıyla Pompeius, Lucullus'un görevden alındığı dönemde VI. Mithridates'e karşı yapılacak savaşın komutası için görevlendirilecek en uygun isim olmuştur. Nitekim *lex Gabinia*'nın genişletilmiş hali olan *lex Manilia* ile Pompeius bu göreve atanmış ve kendisine geniş yetkiler verilmiştir. *lex Gabinia de piratis persequendis* için ayrıca bkz. Strab. XII.5.2; Vell. II.33; Cic. *Man.* XV.44; XVII.52; XIX.56; XXIII.67; Vell. II. 31-32; Liv. *per.* 99; Cass. Dio XXXVI.23; XXXVI.42-43; App. *Mith.* 95-97; Plut. *Pomp.* XXX.1-6; Luc. XXXV.7; Tac. *Ann.* XV.25; Arslan-Ören, 2011: 191-193; Leach, 1986: 66-67; Morrell, 2017: 62; Atlan, 2014: 170; Sampson, 2021: 153.

gelmesinin ardından Roma'nın Armenia üzerindeki etkinliğinin arttığını söylemek mümkündür.⁹⁰

Armenia tahtında uzun süredir hâkimiyetini sürdüren II. Tigranes'in, MÖ 66 yılında oğlu Genç Tigranes tarafından başlatılan isyan sonucunda tahtını kaybetme riski yaşaması bölgedeki politik durumu daha karmaşık bir hale getirmiştir. Kappadokia'da bulunduğu sırada isyan haberini alan II. Tigranes'in bu durumdan kayınpederi VI. Mithridates'i sorumlu tuttuğu anlaşılıyor.⁹¹ Genç Tigranes'in bu isyanı, Roma'nın işine yaramış ve Pompeius'un Armenia'da hâkimiyeti ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Genç Tigranes ilk olarak Parth İmparatorluğu'na sığınmış ve III. Phraates'i kışkırtarak Pompeius ile anlaşma yapmasını sağlamıştır. Pompeius-Phraates anlaşması doğrultusunda Genç Tigranes ve III. Phraates'in birleşik ordusu Artaxata'yı kuşatmıştır.⁹² Armenia Seferi sırasında güzergâhında bulunan Mesopotamia ve Gordyene toprakları da ele geçirilmiştir.⁹³ Artaxata önlerine geldiklerinde ise III. Phraates uzun süren kuşatmanın kendisi ve Parth İmparatorluğu için sakıncalı olduğunu düşünüp geri çekilmiş bunun üzerine de Genç Tigranes, Araxes Nehri yakınlarında bulunan Pompeius'a sığınmak zorunda kalmıştır.⁹⁴

Genç Tigranes'in rehberliği ile ilerleyen Pompeius, MÖ 66 yılında Artaxata'yı kuşatmıştır. Lucullus'un izlediği politika neticesinde hem VI. Mithridates hem de II. Tigranes, uzun yıllar boyu süren savaşlardan dolayı yıpranmıştı. Roma'da ise savaş görevi sürekli değiştiği için böyle bir sorun olmuyordu. Pompeius, Artaxata önlerine geldiğinde zaten II. Tigranes'in savaşacak gücü kalmamıştı.⁹⁵ Bu yüzden VI. Mithridates'in kendisine gönderdiği elçileri zincire vurarak Pompeius'a gönderdikten sonra Roma ordugâhına gidip başındaki tacı Pompeius'un ayaklarına bırakmıştır. *Proskynesis* (=ayağa kapanma) sırasında Pompeius önce onu ayağa kaldırmış daha sonra da akşam yemeğine davet ederek MÖ 66 yılında Artaxata Antlaşması'nı imzalamıştır.⁹⁶ Pompeius bu antlaşmayla Armenia Krallığı'nı II. Tigranes'e, Sophene ve Gordyene'yi içine alan bölgeyi ise Genç Tigranes'e veriyor, böylece Armenia'daki Roma hâkimiyetini sağlamlaştırıyordu.⁹⁷ II.

⁹⁰ Pompeius'un yetkisi oldukça tartışmalı bir konudur. Velleius Paterculus (II.31), Pompeius'un yetkisini açıklarken "Bu kararname ile neredeyse tüm dünyanın yönetimi tek bir adama emanet ediliyordu." ifadesini kullanmaktadır. Tacitus (*Ann.* XV.25) ise İmparator Nero döneminde Gn. Domitius Corbulo'ya verilen yetkileri sayarken Pompeius'a atıfta bulunur: "...scribitur tetrarchis ac regibus praefectisque et procuratoribus et qui praetorum finitimas provincias regebant iussis Corbulonis obsequi, in tantum ferme modum aucta potestate quem populus Romanus Cn. Pompeio bellum piraticum gesturo dederat." Tacitus burada Corbulo'ya verilen yetkilerin Pompeius'a verilen yetkilerle aynı seviyede olduğunu belirtmektedir. Appianos (*Mith.* 94) Pompeius'tan bahsederken "krallar kralı" benzetmesi yaparken, Plutarkhos (*Pomp.* XXV.3) bu yetkilerin ἐξουσίᾳ ἀπερίληπτον (=sınırsız yetki) ve korkulacak nitelikte olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bkz. Arslan, 2007: 438; Seager, 2002: 51.

⁹¹ Cass. Dio XXXVI.50.1; Plut. *De fort. Rom.* 11; Arslan, 2007: 448-449. Hatta II. Tigranes, VI. Mithridates için 100 talanton ödül parası da belirlemiştir. Bkz. Arslan, 2007: 463.

⁹² Cass. Dio XXXVI.51.1-2.

⁹³ Arslan, 2007: 462-463.

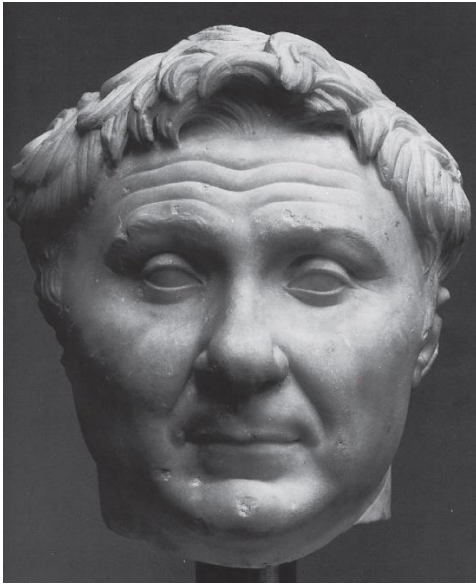
⁹⁴ Plut. *Pomp.* XXXIII.1; Cass. Dio XXXVI.51.3; Vell. II.37.3.

⁹⁵ Madsen, 2020: 28.

⁹⁶ Eutr. VI.13; App. *Mith.* 104; Plut. *Pomp.* XXXIII.3-4; Liv. *per.* 101; Vell. II.37.4; Cass. Dio XXXVI.52.1-4; Arslan, 2007: 466-467.

⁹⁷ App. *Mith.* 105; Strab. XVI.1.24; Plut. *Pomp.* 33; Kaya, 2004: 76.

Tigranes'in Pompeius tarafından *amicus et socius* (=dost ve müttefik) ilan edilmesi de aynı amaca hizmet ediyordu.⁹⁸ Fakat Genç Tigranes, siyasi olarak daha fazla beklenti içine girmişti. Pompeius'un kendisini Sophene ve Gordyene kralı olarak tayin etmesiyle yetinmeyen Genç Tigranes bir de II. Tigranes ile Sophene'deki hazine için tartışmaya girince tekrar isyan etmiştir.⁹⁹ Pompeius, Genç Tigranes'in Parth imparatoruna sığınacağını öğrenince onu yakalamış ve Roma'daki *triumphusta* sergilemek üzere zincire vurmuştur.¹⁰⁰ Ondan alınan Sophene ve Gordyene toprakları, Roma tarafından tekrar Kappadokia kralı yapılan I. Ariobarzanes'in kontrolüne bırakılmıştır.¹⁰¹

Res. 1: Romalı General Gn. Pompeius¹⁰² Res. 2: Pontos Kralı VI. Mithridates¹⁰³

Pompeius'un Armenia'da hâkimiyeti ele geçirmesi üzerine harekete geçen III. Phraates, Genç Tigranes'in serbest bırakılması ve Euphrates Nehri'nin bir kez daha sınır olarak kabul edilmesini istediği bir anlaşmayı elçileri vasıtasıyla Pompeius'a göndermiştir.¹⁰⁴ Armenia'daki Roma üstünlüğünü kabul eden bu

⁹⁸ Cic. *Sest.* 59; Buongiorno, 2021: 93; Morrell, 2017: 66.

⁹⁹ Seager, 2002: 56; Arslan, 2007: 468.

¹⁰⁰ Cass. Dio XXXVI.53.3-6; App. *Mith.* 105; Plut. *Pomp.* XXXIII.5; Gregoratti, 2013: 135; Yıldırım, 2016: 60.

¹⁰¹ App. *Mith.* 105; Bedoukian, 1983: 79; Kaya, 1998: 173; Kaya, 2004: 76; Adcock, 1937: 12; Spiedel, 2019: 127.

¹⁰² Sampson, 2021: chap. 6.

¹⁰³ Sampson, 2021: chap. 6.

¹⁰⁴ App. *Mith.* 106; Plut. *Pomp.* XXXIII.6; Debevoise, 1938: 74; Kaya, 2004: 76; Hatta Orosius, Pompeius'un Iberia ve Albania coğrafyasındaki faaliyetlerinden sonra Parth başkenti Ekbatana'ya gittiğini belirtmektedir. Appianos ise Pompeius'un *Senatus*'un izni olmadan Parthlarla savaşmak istemediğinden bahseder. Tarihsel süreç içinde değerlendirildiğinde Pompeius'un, Parth topraklarına gitmediği görülmektedir. Bkz. App. *Mith.* 106; Oros. VI.4.9: "...inde, cum Armeniam Colchos Cappadociam et Syriam ordinatis rebus conposuisset, promouens de Ponto in Parthiam ad Ecbatanam urbem caput Parthici regni quinquagensimo die uenit."

anlaşma Crassus'un MÖ 54 yılındaki Parth Seferi'ne kadar yürürlükte kalmıştır. Böylece Armenia'da barış sağlanmışsa da VI. Mithridates hala Roma için tehlike arz ediyordu. Pompeius'un yoğun takibi sonucunda Kırım'a kaçan VI. Mithridates bir süre sonra burada intihar edince Mithridates Savaşları da resmi olarak sona ermiş oluyordu.¹⁰⁵ MÖ 62 yılında muzaffer bir komutan olarak Roma'ya dönen Pompeius'a zafer alayı düzenlenmiştir.¹⁰⁶ Pompeius, Roma'ya döndükten sonra Doğu'da yaptığı faaliyetlerin onaylanması için *Senatus*'a başvurmuş ancak muhalefet sebebiyle *lex Pompeia* onaylanmamıştır.¹⁰⁷ MÖ 59 yılında G. Iulius Caesar'ın *consul* seçilmesinin ardından, *triumvirler* arasındaki anlaşma devreye girmiş ve Caesar'ın MÖ 59 yılında çıkardığı yasa ile Pompeius'un Doğu'da yaptığı faaliyetlerin tamamı onaylanmıştır.¹⁰⁸

Sonuç

Roma'nın MÖ 129 yılında *Provincia Asia*'yı kurması Anadolu'nun büyük bir kaos içine sürüklenmesinin en önemli nedenlerinden biriydi. MÖ 129 yılı itibariyle Anadolu'da birçok Hellenistik krallık bulunmaktaydı. Pergamon Krallığı'nın Roma'ya miras bırakılması, kuşkusuz birçok krallığın çıkarları açısından ciddi bir tehdit oluşturmuyordu. Fakat burada belirtilmesi gereken konu Roma'nın *Provincia Asia*'yı kurduktan sonra yayılmacı bir politika izlememesidir. Elbette bunun en büyük sebebi olarak Roma'nın diğer bölgelerde uzun yıllar boyunca yaptığı savaşlar gösterilebilir. Nitekim Roma'nın Anadolu'daki varlığından rahatsızlık duyan yerel krallar Roma'ya karşı organize bir politika takip ettiği için ortaya çıkan kaosa Roma da dahil olmak zorunda kalmıştır. Bahsi geçen dönemde Anadolu'da yaşanan gelişmelere bakıldığında Roma varlığına karşı VI. Mithridates, II. Mithridates ve II. Tigranes'in başat rol oynadığını görebiliriz. Aristonikos İsyanı daha bölgesel bir etki yaratıp kısa sürede bastırıldığı için Roma açısından VI. Mithridates ile girişilen savaşlara göre daha hafif atlatıldığı söylenebilir. VI. Mithridates, Anadolu'nun tek hâkimi olmak istediği için daha yayılmacı bir politika izlemeyi tercih etmiş, bu politika da bir süre sonra Roma ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Daha önce de değinildiği gibi Roma bölgedeki çıkarları zedelendiği için bu kaos ortamına girmek zorunda kalmıştır. Kappadokia ve Bithynia krallıkları özelinde koruyucu bir rol üstlenen Roma, VI. Mithridates'in saldırgan tutumuna karşı cevap vermek zorunda kalmıştır. Ancak burada belirtilmesi gereken konulardan biri de Pontos Krallığı'nın Roma ile savaşa girmeden önceki siyasi konumudur. VI. Mithridates ile II. Mithridates arasındaki siyasi ittifak oldukça önemli bir noktaya yerleştirilmelidir. II. Mithridates'in ölümüne kadar olan süreç dikkate alındığında VI. Mithridates'in Armenia'da daha rahat hareket ettiği hatta gerektiğinde Parth ordusundan yardım aldığı görülebilir. Bununla birlikte II.

¹⁰⁵ Liv. *per.* 102; Cass. Dio XXXVII.13.3-4; App. *Mith.* 111-112; Eutr. VI.12; Ergin, 2013: 75; Arslan, 2007: 506. Orosius, Mithridates Savaşları'nı o dönemdeki savaşlarla kıyasla en tehlikelisi, en uzun ve en acı vereni olarak tanımlamaktadır. Bkz. Oros. V.24.17.

¹⁰⁶ Bu zafer alayında diğer esirlerin yanında korsan liderleri, Genç Tigranes, eşi ve kızı, II. Tigranes'in eşlerinden Zosime, Yahudi Kral Aristoboulos, VI. Mithridates'in beş oğlu ve bir kız kardeşi sergilenmiştir. Plut. *Pomp.* XLV.4.

¹⁰⁷ Cass. Dio XXXVII.49.2.

¹⁰⁸ Vell. II.44.2; Plut. *Pomp.* XLVIII.3; Cass. Dio XXXVIII.7.5; Suet. *Iul.* XIX.2; Broughton, 1952: 187-188.

Mithridates'in ölümü muhtemelen VI. Mithridates'i siyasi ortamda yalnız bırakmıştır. Pontos kralının, MÖ 86 yılında yapılan Dardanos Antlaşması'nın ardından geri çekilmesi ve MÖ 72 yılındaki Kyzikos kuşatmasının ardından da Armenia'ya sığınması güçlü bir müttefikinin olmadığını gösterir. Roma'nın bu döneme kadar Armenia özelinde bir politikası bulunmamasına rağmen VI. Mithridates'in Armenia kralı olan damadı II. Tigranes'e sığınması, Roma'da Armenia seferi fikirlerinin oluşmasını sağlamıştır. Bu yüzden MÖ 69 yılındaki Tigranokerta Savaşı, Roma'nın Anadolu'daki hâkimiyeti açısından kritik bir öneme sahiptir. Uzun yıllardır Pontos-Parth denklemi kendisine yer edinmeye çalışan II. Tigranes, Tigranokerta'da Roma'ya yenilince Armenia'da çözümler meydana geldiği görülür. Lucullus'un Armenia içlerine kadar ilerlemesi ve Pompeius'un bölgede bağımsız krallıkları desteklemesi de Armenia'daki güç dengelerinin Roma lehine değişmesine neden olmuştur. Armenia'da II. Tigranes'e bağlı Sophene Krallığı, II. Tigranes'in oğluna verilirken, II. Tigranes de Roma müttefiki olarak Armenia tahtında kalmaya devam etmiştir. Roma'nın Armenia'daki varlığını güçlendirmesi ilerleyen dönemlerde Parth İmparatorluğu ile karşı karşıya gelmesine zemin hazırlamıştır. Roma'nın Armenia'daki politikasını bir kenara bırakırsak MÖ 64 yılında yani Tigranokerta Savaşı'ndan beş yıl sonra Roma, Anadolu'da iki ayrı eyalet daha kurmuş böylece bölgedeki güç dengelerini kendi lehine kullanmaya çalışacağını göstermiştir.

242

OANNES
5 (1)

Res. 3: Romalı Komutanlar Lucullus ve Pompeius'un Doğu'daki Askeri Faaliyetleri ve Armenia'daki Roma Garnizonları

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Roman History, translated by J.C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, 1935-1939.
- App. *B.Civ.* (=Appianus, *Bella Civilia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Appian's Roman History, translated by H. White I-IV, Cambridge: Harvard University Press, 1912-1913.
- App. *Mith.* (=Appianus, *Mithridatica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Appian's Roman History, translated by H. White I-IV, Cambridge: Harvard University Press, 1912-1913.
- Cass. Dio (=Cassius Dio, *Rhomaika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Roman History, translated by Earnest Cary, Harvard University Press, 1914-1927.
- Cic. *Flac.* (=Cicero, *Oratio pro L. Flacco*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Marcus Tullius Cicero, literally translated by C. D. Yonge, B. A. London. Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden. 1856.
- Cic. *Man.* (=Cicero, *Pro Manilia or Oratio de Imperio Cn. Pompei*). Kullanılan Metin ve Çeviri: M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero, literally translated by C. D. Yonge, B. A. London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden. 1856.
- Cic. *Mur.* (=Cicero, *Oratio pro L. Murena*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, literally translated by C. D. Yonge, B. A. London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden. 1856.
- Cic. *Phil.* (=Cicero, *Orationes Philippicae in M. Antonium*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, literally translated by C. D. Yonge. London: George Bell & Sons. 1903.
- Cic. *Sest.* (=Cicero, *Oratio pro P. Sestio*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, literally translated by C. D. Yonge, B. A. London: George Bell & Sons, York Street, Covent Garden. 1891.
- Diod. Sic. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*, çev. R.M. Geer, London, 1947; attalus.org/translate/diodorus37.html (Erişim Tarihi 1.08.2021).
- Eutr. (=Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Eutropius, Roma Tarihinin Özeti, çev. Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Fest. *Brev.* (=Rufius Festus, *The Breviarium of Festus*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Breviarium of Festus*, çev. J.W. Eadie, London, 1967.
- Flor. *Epit.* (Florus, *Epitome*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Florus, *Epitome of Roman History*, translated by E. S. Forster, Cambridge: Harvard University Press, 1929.

- Ioseph. *Ant. Iud.* (=Flavius Iosephus Historicus, *Antiquitates Iudaicae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: The Jewish Antiquities, English translated by H.J. Thackeray, London & New York 1930-1939.
- Ioseph. *Bell. Iud.* (=Flavius Iosephus Historicus, *Bellum Iudaium*). Kullanılan Metin ve Çeviri: The Jewish War, English translated by H.J. Thackeray, London & New York, 1927-1928.
- Iust. (=Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Iustinus, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, translated by the Rev. John Selby Watson, London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden, 1853.
- Liv. *per.* (=Livius, *Ab Urbe Condita Librorum Periochae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Livy, From the Founding of the City), translated by A.C. Schlesinger, I-XIV, London and New York, 1967.
- Memn. (=Memnon). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herakleia Pontike Tarihi (Περι Ηρακλειας)*, çev. M. Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007.
- Oros. (=Orosius, *Historiarum adversus paganos libri VII*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Seven Books of History against the Pagans*, çev. A. T. Fear, Liverpool: Liverpool University Press, 2010.
- Plut. *Cam.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Camillus*, çev. B.Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1914.
- Plut. *De Fort. Rom.* (= Plutarkhos, *De Fortuna Romanorum*), Kullanılan Metin ve Çeviri: *Moralia*, çev. Frank Cole Babbitt, Cambridge: Harvard University Press, 1936.
- Plut. *Flam.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Flaminius*, çev. B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1921.
- Plut. *Luc.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Lucullus*, çev. B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1920.
- Plut. *Mar.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Marius*, çev. B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1920.
- Plut. *Pomp.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pompey*, çev. B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1917.
- Plut. *Sull.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Sulla*, çev. B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1920.
- Plut. *Tib.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Tiberus Gracchus*, çev. B. Perrin, Cambridge: Harvard University Press, 1921.
- Sall. *Hist.* (=Sallustius, *Historiae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Sallust, translated by J.C. Rolfe, London and New York, 1921.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geography*, translated by H.L. Jones, LCL, Harvard University Press, 1917-1932. Strabon, *Coğrafya*. Çev.: A. Pekman. İstanbul 2000.

- Suet. *Iul.* (=Suetonius, *De Vitae Caesarum*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Julius Caesar*, çev. J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, 1914.
- Tac. *Ann.* (=Tacitus, *Annales*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Annals*, çev. J. Jackson, Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- Tac. *Germ.* (= Tacitus, *De Origine et Situ Germanorum*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri*, çev. Mine Hatapkapulu, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2006.
- Vell. (=Velleius Paterculus, *Historia Romana*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Compendium of Roman History*, çev. F.W. Shipley, Cambridge: Harvard University Press, 1924.

Yazıtlar

- FD III *Fouilles de Delphes. Tome III Épigraphie*, Ed. G. Colin vd., Paris, 1909-1985.
- ID *Inscriptions de Délos. 7 vols.* Paris 1926-1972.
- IK Knidos I Blümel, Wolfgang. *Die Inschriften von Knidos I. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 41. Bonn 1992.
- OGIS Dittenberger, Wilhelm. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae. 2 vols.* Leipzig 1903-1982.
- SIG² *Sylloge Inscriptionum Graecarum I-IV*, Ed. W. Dittenberger vd., Leipzig, 1915-1924.

Modern Kaynaklar

- ADCOCK, F. E., 1937. "Lesser Armenia and Galatia After Pompey's Settlement of the East", *The Journal of Roman Studies*, 27/1, ss. 12-17.
- ARSLAN M., 2007. *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- ARSLAN, M., - ÖREN, N. T., 2011. "Akdeniz'in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerinde Korsanlar", *Adalya*, 14, ss. 189-206.
- ATLAN, S., 2014. *Roma Tarihinin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAZ, F., 2014. "İmparator Hadrianus'un Son Yıllarında Anadolu'daki Bazı Eyaletlerin Yönetimlerinde Dikkat Çekici Noktalar", *Mediterranean Journal Of Humanities*, 4/2, ss. 51-59.
- BEDOUKIAN, P. Z., 1983. "Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene", *American Numismatic Society*, 28, ss. 71-88.
- BROSIUS, M., 2006. *The Persians: An Introduction*, Routledge, London and New York.

- BROUGHTON, T. R. S., 1951-1952. *The Magistrates of the Roman Republic*. Volume I: 509 B.C.-100 B.C. New York; Volume II: 99 B.C-31 B.C. New York.
- BUONGIORNO, P., 2021. “The Roman Senate and Armenia (190 BC-Ad 68)”, *Electrum*, 28, ss. 89-104.
- DABROWA, E., 2012. “The Arsacid Empire”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, Ed.: Touraj Daryaee, Oxford University Press, Oxford, ss. 164-186.
- DEBEVOISE, N. C., 1938. *A Political History of Parthia*, Chicago University Press, Chigaco.
- DEMİR, M., 2008. “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, ss. 171-182.
- DEMİR, M., 2011. “Antik Kaynaklar Işığında III. Attalos’un Vasiyeti”, *Uluslararası Bergama Sempozyumu 07-09 Nisan 2011*, Eds.: E. Önen-M. Mutluer-N. Çetin, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir, C.1, ss.179-199.
- DEMİR, M., 2014. “Roma-Armenia İlişkileri (MÖ 95-MS118)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed.: Mehmet Metin Hülagü vd., C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 55-98.
- DEMİR, M., 2021a. “Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme”, *Anadolu Araştırmaları*, 24, ss. 145-176.
- DEMİR, M. 2021b. “Tigranokerta Savaşı (MÖ 69) Sonrasında Güç Dengeleri: Parthlarla Gizli Antlaşma Gayretleri”, *Eskiçağ’da Savaş ve Diplomasi*, Eds.: G.M. Şahin - A. Doğan, Ege Yayınları, İzmir, ss. 331-350.
- DIMITRIEV, S., 2006. “Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 55/3, ss. 285-297.
- DOĞANCI, K., 2007. *Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27-M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik bir İnceleme)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- DOĞANCI, K., 2017. “Roma İmparatorluğu’nun Bithynia Pontus Eyaletinde Uyguladığı Askeri Politikalar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 56, ss. 68-85.
- DOĞANCI, K., 2019. “Roma Eyaletlerinde Adli Uygulamalar: Bithynia et Pontus Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/64, ss. 212-223.
- DOWLER, A., 2019. “Bithynia”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 90-101.
- ELLERBROCK, U., 2021. *The Parthians: The Forgotten Empire*, Routledge, London and New York.

- ERGİN, G., 2013. *Anadolu'da Roma Hakimiyeti Diriliş ve Düzen*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- EVANS, R., 2011. *Roman Conquests: Asia Minor, Syria and Armenia*, Pen & Sword, Yorkshire.
- FRENDO, D., "Roman Expansion and the Graco-Iranian World: Carrhae, Its Explanation and Aftermath in Plutarch", *Bulletin of Asia Institute*, 17, ss.7 1-81.
- FRYE, R. N., 1983. *The History of Ancient Iran*, Beck, München.
- GENÇ, Ö., 2016. "II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, ss. 247-256.
- GIOVANNINI, A., 2008. "Date et Objectifs de la Lex de Provinciis Praetoriis (Roman Statutes, no 12)", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 57/1, ss. 92-107.
- GÖKMEN, E., 2019. "VI. Mithridates'in Kappadokia Politikası ve Roma'nın Diplomatik Girişimleri", *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar II*, Ed.: H. Babacan, Gece Kitaplığı, İstanbul, ss. 171-192.
- GÖKMEN, E., 2020. *Hellenistik Çağ'da Anadolu'daki İsyan Hareketleri*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- GREGORATTI, L., 2013. "Between Rome and Ctesiphon: the Problem of Ruling Armenia", *Iran: History, Culture. The Modern Perspectives of Progress*, ss. 134-141.
- GROUSSET, R., 2019. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev.: Sosi Dolanoğlu, 2.b., Aras Yayınevi, İstanbul.
- HASSALL, M., - CRAWFORD, M., - REYNOLDS, J., 1974. "Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.", *The Journal of Roman Studies*, Vol.64, ss. 195-220.
- HIND, J. G. F., 2006. "Mithridates", *Cambridge Ancient History*, Ed.: J. A. Crook vd., Vol. 9, ss. 129-164.
- KAYA, M. A., 1998. "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13/1, ss. 163-173.
- KAYA, M. A., 2004. "Romalılar, Partlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S.4)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 19, ss. 73-86.
- KAYA, M. A., 2005. "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, ss. 11-30.
- KAYA, M. A., 2009. "Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)", *Doğu-Batı Dergisi*, 49/1, ss. 195-233.
- KAYA, M. A., 2017. "Roma Cumhuriyeti'nin İÖ 80'li Yılları: Siyaset, Darbeler ve İç Savaş", *Uluslararası Darbe Sempozyumu*, Ed.: Mustafa Aslan vd., C.2, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, ss. 807-828.

- KEAVENEY, A., 1981. “Roman Treaties with Parthia circa 95-circa 64 B.C.” *The American Journal of Philology*, 102/2, ss. 195-212.
- KEAVENEY, A., 2003. *Lucullus: A life*, Routledge, London and New York.
- KEAVENEY, A., 2005. *Sulla: The Last Republican*, Routledge, London and New York: Routledge.
- LEACH, J., 1986. *Pompey the Great*, Routledge, London and Sydney.
- LICHTENBERGER, A. – SCHREIBER, T. – ZARDARYAN, M. H., 2021. “First Result and Perspectives of a New Archaeological Project in the Armenia Capital Artaxata: From Artashes-Artaxias I to Roman Imperialism”, *Electrum*, 28, ss. 245-276.
- MADSEN, J. M., 2020. *From Trophy Towns to City-States: Urban Civilization and Cultural Identities in Roman Pontus*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor: to the End of the Third Century After Christ*, Princeton University Press, Princeton.
- MALAY, H. 1987. “Batı Anadolu’da Aristonikos Ayaklanması (İ.Ö. 133-129)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 3/1, ss. 13-48.
- MAYOR, A., 2013. *Mithridates*, çev.: Gürkan Ergin, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- MCGING, B. C., 1984. “The Date of the Outbreak of the third Mithridatic war”, *Phoenix*, 38/1, ss. 12-18.
- MCGING, B. C., 1986. *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Brill, Leiden.
- MCGING, B. C., 1995. “The Ephesian Customs Law and the Third Mithridatic War”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 109, ss. 283-288.
- MITCHELL, S., 2019. “Armenia Krallığı”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 134-143.
- MORRELL, K., 2017. *Pompey, Cato, and the Governance of the Roman Empire*, Oxford University Press, Oxford.
- OKTAN, M., 2008. “Roma Cumhuriyet Dönemi’nde Pontos’da Yapılan Düzenlemeler”, *Anatolia*, 34, ss. 47-75.
- OLBRYCHT, M. J., 2009. “Mithridates VI Eupator and Iran”, *Mithridates VI and Pontic Kingdom*, ed. Jakob Munk Højte, Aarhus University Press, Aarhus, ss. 163-190.
- OLBRYCHT, M. J., 2011. “Subject and Allies: The Black Sea Empire of Mithridates VI Eupator (120-63 BC) Reconsidered”, *Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times*, Ed.: Ewdokisa Papuci-Władyka vd., Krakow, ss. 275-281.

- OLBRYCHT, M. J., 2021. “The Battle of Tigranokerta, Lucullus, and Cataphracts: A Re-Assessment”, *Mnemosyne*, 75/6, ss. 1-36.
- OVERTOOM, N. L., 2021. *Reign of Arrows: the Rise of the Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, Oxford University Press, Oxford.
- ÖZSAİT, M. 1982. “Anadolu’da Hellenistik Dönem”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 2*, Görsel Yayınları, ss. 280-324.
- ÖZTÜRK, H. S., 2009. “MÖ III. Yüzyıldan MÖ I. Yüzyılın Başlarına Kadar Doğu Akdeniz ve Küçük Asya’nın Güney Kıyılarında Korsanlık/Haydutluk”, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World*, Ed.: Oğuz Tekin, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 299-308.
- PASTOR, L. B., 2008. “Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188-89 B.C.)”, *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer*, Ed.: Altay Coşkun, ss. 45-63.
- PASTOR, L. B., 2014. “The Meeting Between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia”, *Cedrus*, 2, ss. 225-239.
- PASTOR, L. B., 2019. “Pontos Krallığı”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 104-115.
- PASTOR, L. B., 2020. “The Origins of the Ariobarzanid Dynasty”, *Gephyra*, 20, ss. 61-78.
- PAYASLIAN, S., 2007. *The History of Armenia: From the Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, New York.
- SAMPSON, G. C., 2008. *The Defeat of Rome: Crassus, Carrhae and the Invasion of the East*, Pen & Sword, Yorkshire.
- SAMPSON, G. C., 2021. *Rome’s Great Eastern War*, Pen & Sword, Yorkshire–Philadelphia.
- SANTANGELO, F., 2007. *Sulla, the Elites and the Empire: A Study of roman Policies in Italy and the Greek East*, Brill, Leiden and Boston.
- SAYAR, M. H., 2019. “Roma Eyaleti Olarak Kilikia”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 334-355.
- SAYAR, M. H., 2020. “Propontis’in Kuzey ve Güney Sahillerindeki Şehir Devletleri Arasındaki İlişkilere bir Örnek: Perinthos ve Kyzikos”, *Propontis ve Çevre Kültürleri*, Ed.: Vedat Keleş, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 731-736.
- SCHNEIDER, R. M., 2007. “Friend and Foe: the Orient in Rome”, *The Age of the Parthians*, Ed.: Vesta Sarkosh Curtis vd., I. B. Tauris, London and New York, ss. 50-86.
- SEAGER, R., 2002. *Pompey the Great*, Blackwell Publishing, Oxford.
- SHELDON, R. M., 2010. *Rome’s War in Parthia Blood in the Sand*, Valentine Mitchell, London.

- SHERK, R. K., 1984. *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SHERWIN-WHITE, A. N., 1977a. “Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B. C.”, *The Journal of Roman Studies*, Vol.67, ss. 62-75.
- SHERWIN-WHITE, A. N., 1977b. “Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla”, *The Classical Quarterly*, 27/1, ss. 173-183.
- SHERWIN-WHITE, A. N., 1984. *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A. D. 1*, Duckworth, London.
- SHERWIN-WHITE, A. N., 2006. “Lucullus, Pompey and the East”, *The Cambridge Ancient History*, Ed.: J.A. Cook vd., Vol.9, ss. 229-273.
- SOSLU, S., 2017. “Kappadokia Krallığı’nda Siyasi Evlilikler ile Kurulan İttifaklar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36/61, ss. 9-30.
- SPIEDEL, M. A., 2019. “Hellenistik Kappadokia Krallığı”, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Ed.: Oğuz Tekin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 118-131.
- TAŞDÖNER ÖZCAN, K., 2015. “Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.23, ss. 97-118.
- TAŞDÖNER, K., 2016. “Anadolu’da Roma’ya Bağımlı Bir Krallık: Kappadokia (İÖ 64–İS 17)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.27, ss. 25-42.
- TİRYAKI, S., 2016. “Roma İmparatorluğu’nun Fırat (Euphrates) Hattı (M.Ö. 129-M.S.230)”, *Turkish Studies*, C.11, ss. 217-236.
- TOSUN, S. P., 2021a. “MÖ II. Yüzyılda Doğu’daki Süper Güç: Parthlar”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, ss. 1-17.
- TOSUN, S. P., 2021b. “İmparator Traianus’un Armenia Politikası ve Provincia Armenia MS 114-117”, *Dersim/Tunceli Tarihi Araştırmaları*, Ed.: Uysal Dıvrak, Kalan Yayınları, Ankara, ss. 9-34.
- TOZAN, M., 2011. “Aristonikos Ayaklanması Hakkında Son Zamanlarda Yayınlanan Belgeler ve Çeşitli Görüşler”, *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, C.1, ss. 158-178.
- TOZAN, M., 2013. “Marcus Antonius’un Korsanlara Karşı Seferi ve *Lex De Provinciis Praetoriis*”, *Tarih Okulu*, S.14, ss. 1-26.
- TOZAN, M., 2014. “Üçüncü Makedonya Savaşı’ndan Pompeius’un Seferine Roma’nın Doğu Politikası ve Anadolu’nun Güney Kıyılarında Korsanlık (M.Ö. 167-M.Ö.67)”, *Cedrus*, 2, ss. 135-169.
- TOZAN, M., 2016. “Cicero’nun Cilicia Valiliği”, *Cedrus*, 4, ss. 105-126.
- ÜRETEN, H., 1999. *Hellenistik Dönemde Pergamon Krallığı ve Roma Devleti ile İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- WILLIAMS, R. S., 1984. “The Appointment of Glabrio (“cos”.67) to the Eastern Command”, *Phoenix*, 38/3, ss. 221-234.

- YILDIRIM, E., 2013. “Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, *Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29, ss. 261-272.
- YILDIRIM, E. 2016. “Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi ile İlgili Anlatımlar”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/7, ss. 51-73.

252

OANNES
5 (1)

ADİLCEVAZ KEF KALESİ KAZISI: YENİ BULGULAR VE
DEĞERLENDİRMELER
*ADILCEVAZ KEF FORTRESS EXCAVATION: NEW FINDINGS AND
EVALUATIONS*

İsmail COŞKUN

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
ismailcoskun@yyu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9265-4949

Orhan VAROL

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Linguistics
orhan_van@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8662-484X

Erdal POLAT

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
erdalpolat@yyu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-2229-9819

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 15.01.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.02.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.03.2023
Sayfalar-Pages : 253 – 274
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1234641>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: COŞKUN, İ. – VAROL, O. – POLAT, E., “Adilcevaz Kef Kalesi Kazısı: Yeni Bulgular ve Değerlendirmeler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 253 – 274.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023
253 – 274

Araştırma Makalesi / Research Article
Yazar Katkı Düzeyi: Eşit
Contribution Level of Authors: Equal

ADİLCEVAZ KEF KALESİ KAZISI: YENİ BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER

EXCAVATION AT KEF FORTRESS IN ADILCEVAZ: NEW FINDINGS AND EVALUATIONS

Doç. Dr. İsmail COŞKUN* – Doç. Dr. Orhan VAROL – Dr. Öğr Üyesi Erdal POLAT

Öz

Urartu kalelerinden biri olan Kef Kalesi, Bitlis İli, Adilcevaз İlçe sınırları içerisinde Süphan Dağı'nın eteklerinde 2300 rakımıyla Van Gölü'ne hâkim volkanik bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kale, Van Gölü havzasına inen önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) döneminde inşa edilen Kef Kalesi, krallığın zenginliğini ve gücünü ortaya koymasından önemlidir. Kef Kalesi'nde ilk kazılar 1964-1972 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda tespit edilen mimari ve yazınsal değerlerdeki arkeolojik verilerle kalenin önemi ortaya çıkmıştır. Yaklaşık olarak 50 yıl aradan sonra Kef Kalesi yeni dönem kazıları 2021 yılında başlatıldı. Bu çalışmada, 2021 ve 2022 yılında Kef Kalesi'nde ulaşılan arkeolojik ve filolojik verilerin değerlendirmelerine yer verilmektedir. Arkeolojik veriler ilk dönem kazıları ve bulgularıyla bağlantılı bir şekilde yorumlanmaktadır. Kalenin büyük

Abstract

Kef Fortress of Urartu, is located on a volcanic hill overlooking Lake Van with an altitude of 2300 on the skirts of Süphan Mountain within the borders Adilcevaз Districts of Bitlis Province. The fortress is located on an important transition route leading to the Van Lake basin. Kef Fortress and its surrounding settlement, built during the reign of Urartian King Rusa II (685-645 BC), are important in terms of revealing the wealth and power of the kingdom. The first excavations in Kef Fortress were carried out between 1964-1972. With the important architectural and literary archaeological information discovered in these investigations, the significance of the fortress has been made clear. The excavations for Kef Fortress's new age were restarted in 2021 after a hiatus of over 50 years. This study incorporates analyses of the archaeological and philological information gathered in Kef Fortress in 2021 and 2022. Archaeological data are interpreted in connection with the early excavations and findings. Work has begun in the Great Hall of the fortress, and the elephant feet here have been resurrected.

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

salonunda çalışmalar başlamış, burada yer alan fil ayakları yeniden ayağa kaldırılmıştır. Kef Kalesi ikinci dönem kazılarında çanak çömlek parçalarının yoğun bir şekilde ele geçtiği hizmet odaları tespit edilmiştir. Birbirleri ile bağlantılı olan bu odalarda öğütme aletlerinin de ele geçmesi, odaların, sarayın mutfak bölümü olabileceğini düşündürmektedir. Yüzeysel araştırması ve kazı sürecinde Urartu çivi yazılı iki parça bulunmuş ve bu parçaların okuması yapılmıştır. Kalede bulunan tanrısal motifli ve mitolojik sahneler içeren çivi yazılı taş bloklar, Urartu arkeolojisinin Kef Kalesine özgü önemli buluntularındandır. Bazalt taş bloklara işlenmiş yazıtlarda geçen *ašihusi* sözcüğünün 'aş/bereket evi' anlamıyla tarihsel dil etkileşimleri ve etimoloji çalışmalarına kaynaklık edeceği anlaşılmaktadır.

During the second period excavations of Kef Fortress, service rooms where sherds were intensively found. The fact that grinding tools were also found in these interconnected rooms suggests that the rooms may have been the kitchen section of the palace. During the survey and excavation, two pieces of Urartian cuneiform were found and these pieces were read. Cuneiform stone blocks with divine motifs and mythological scenes found in Kef Fortress, are important finds of Urartian archeology. It is understood that the word *ašihusi*, which is mentioned in the inscriptions carved on basalt stone blocks, will be a source for historical language interactions and etymology studies with the meaning of 'house of food/fertility'.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Doğu Anadolu, Kef Kalesi, II. Rusa, Çivi Yazısı. **Keywords:** Urartian, East Anatolia, Kef Fortress, Rusa II, Cuneiform.

Extended Abstract

Kef Fortress is located on a volcanic hill on the northern shore of Lake Van, within the borders of Adilcevaz District of Bitlis Province. The east, west and south of the fortress have a very steep area. Such a topographic structure facilitated the defense of the fortress. The first studies at Kef Fortress were carried out in the 1960s. After a long break, the new period excavations were started in 2021. In this paper, the second period archaeological studies in Kef Fortress are discussed. The embossed stone blocks found in Adilcevaz Kef Fortress show unprecedented features. No such bas-reliefs were found before the Urartian King Rusa II. While the elephant feet and mudbrick walls in the great hall of the palace were standing on top of each other according to old excavation photographs, it has been seen that all of them have been demolished due to the destruction of nature today. One of these elephant feet has been resurrected with the work done. It was observed that there were seven elephant feet towards the western part of the fortress and that there were intense traces of fire on the mudbrick walls of the place called the Great Hall. In addition, during the studies carried out in the area on the east side of the fortress, which is called the Lower Hall, it was observed that some elephant feet turned into ashes due to the burning of their stones.

The fact that both the adobe bricks and the wooden parts between the adobe bricks were burned throughout the fortress indicates that the area had undergone a great fire. Blue, yellow and red fresco fragments were seen in the areas of the great hall near the elephant's feet. This hall, which has 7 elephant feet with a huge size, is one of the most special halls of the palace with its wall paintings. In the excavation work carried out in the section called the corridor, it was determined that there were remains of blue paint. For this reason, it is understood that the walls of the corridor section were also decorated with frescoes. During the excavations in the area called the Lower Hall, elephant feet were found that were under the ground and were not found in previous excavations. It is thought that the carrier columns in question are related to the palace building to the west of the fortress. At the western end of the fortress, there is a series of spaces with very dense ceramic remains in an area close to the city walls. It is thought that these structures, in which limestone was used instead of basalt, had a multi-room structure and could possibly be service buildings.

A stone block with relief was found between the lower city to the south of the fortress and the storage rooms of the palace. On the stone block, it was seen that there were two-dimensional reliefs with a length of 40 to 33 cm and a width of 5 cm, a relief of a fortress depiction and a "T" shaped depiction of a blind window. As a result of the examination of the reliefs on the stone block, it was understood that the stone block was actually left unfinished and not fully finished.

The ceramics seen in the fortress are generally Urartian red burnished, buff slipped and pink tile paste. Especially in the western part of the fortress, daily cooking pots, plates and sherds were found. On the surface of the storage area in the southern part of the palace, pithos mouth and bottom pieces were found intensively. Although a small number of well-fired black ceramics were found in the area of the fortress, which is described as the palace section. The fortification system of the fortress was generally built in accordance with the nature of the land. The lower fortress is surrounded by fortification walls as in the upper fortress. The northern part of the fortification walls of the upper fortress was drawn and added to the general plan. In the light of the studies, the basalts of two of the remaining six elephant feet were determined. The restoration of the two elephant feet in question is also planned for the next season. It is also planned to carry out studies on the superstructure of the elephant feet that have been raised and will be lifted. Accordingly, adobe casting will be carried out in 3 or 4 rows on the elephant feet, adhering to the original dimensions. As a result of the first period excavations, it is said that the embossed stone blocks are on the second floor of the great hall. However, the probability of these 3 ton embossed stone blocks being on the second floor is very low. These blocks are probably located just above the elephant feet in the great hall. The entrance to the fortress should probably be on the east side. In this region, after passing a rectangular structure, there is a possible door structure built of basalt at the junction of the inner and outer walls. As a result of the excavation work to be carried out in this area, the gate, which is thought to be of ceremonial nature, will be

revealed. During the excavations and surveys in the fortress, two different materials, which can be called as orthographic fragmentary finds, were found.

The first of these is a basalt piece of inscription that has been deformed to a certain extent due to the fire in the fortress. The second inscription found in the fortress belongs to a pithos. Since the beginning and end parts of the inscription are broken, 3 aqarqi 6 tirusu readings are obtained according to the long form of the inscription. Written documents in the fortress provide data that sheds light on the history of Urartu as well as the history of humanity and the language relations in the past of Eastern Anatolia. Thanks to the inscriptions, we reach information about the architectural structures and formations as well as the actions of the kings of the period. In this context, the data on the aşıhusi 'house of food/fertility' draws attention with the language interactions of the period and the etymological information that can be associated with today's languages. We see that the food is placed in pitos by specifying certain units of measurement with cuneiform.

It is understood that the materials with literary value will increase depending on the continuity of the works in the fortress. Kef Fortress will shed light on the problems that could not be answered in previous studies with the new period excavations. In this direction, the continuity of the new period excavations of Kef Fortress will make great contributions to both Urartian archeology and regional studies.

Giriş

Urartu Kralı Argiştı oğlu Rusa¹, krallığın tahtında bulunduğu süreçte (MÖ 685-645) Urartu hâkimiyet alanı içindeki imar faaliyetlerine önem vermiştir. Söz konusu imar faaliyetlerinin içerisinde krali kentlerin inşasının önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan ve II. Rusa tarafından inşa edildiği bilinen Adilcevaz Kef Kalesi dışında, Urartu Krallığı sınırları içinde bulunan Ayanis, Bastam, Karmir Blur ve Toprakkale gibi önemli kentler/kaleler aynı kral döneminde inşa edilmiştir.² Bu kentler/kaleler, yapılan çalışmalar ve ele geçen buluntular ışığında Urartu Sanatının da en iyi temsilcileri arasında yer almaktadır. Özellikle Adilcevaz Kef Kalesi'nde bulunan kabartmalı taş bloklar daha önce benzerine rastlanmamış özellikler göstermektedir. Urartu Kralı II. Rusa'dan önce inşa edilmiş olan kalelerde bu tür alçak kabartma eserlere rastlanmamıştır. Bu durum da II. Rusa'nın Urartu Arkeolojisine kattığı yenilikler arasında kabul edilmektedir. Belki de bu nedenle Çilingiroğlu bu dönemi Urartu'nun Rönesansı olarak nitelendirmektedir.³

Kef Kalesi, Bitlis İli, Adilcevaz İlçesi'nin 5 km kadar kuzeyinde yaklaşık 2300 rakıma sahip, volkanik bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Kef Kalesi, Adilcevaz ilçe merkezinden de yaklaşık 550 m yüksekte yer almaktadır.

¹ Bu dönemde (MÖ 685-645) Urartu Krallığı'nın tahtında bulunan kişinin kaçınıcı Rusa olduğu konusu tam olarak belli değildir. Yine de metin içinde II. Rusa adı tercih edilmektedir.

² II. Rusa'nın inşa ettirdiği kaleler ile ilgili bkz Çilingiroğlu, 2007: 73-89.

³ Çilingiroğlu, 2007: 81.

Kalenin doğusu, batısı ve güneyi oldukça sarp ve dik bir alana sahiptir. Böylesi topografik bir yapı kalenin savunulmasını kolaylaştırmıştır. Kalenin yer seçimi konusunda yukarıda ifade edilen özelliklere sahip olması buranın bilinçli bir tercih olduğunu ortaya koymaktadır (Harita1).

Kef Kalesi, Erciş ve Bitlis yerleşimleri arasındaki önemli bir yol güzergâhı üzerinde, Van Gölü'nün kuzey batısında ve göle hâkim bir konumda yer almaktadır. Süphan Dağı eteklerinde kurulan kale, yüksek bir görüş açısı ile Adilcevaz ilçesini ve Van Gölü'ne paralel uzanan Erciş-Bitlis arasındaki ulaşım yolunu gören bir lokalizasyondadır. Kale konumu ile dini, askeri ve ticari öneme sahip bir bölgede yer almaktadır (Fotoğraf 1).

Çalışma konumuz olan Kef Kalesi'nin yeni dönem (2021-2022 yılı) kazılarında daha önce de kalede arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu arkeolojik kazılardan ötürü çalışmalar, birinci ve ikinci dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlk dönem kazıları 1964 yılında başlamış ve 1972 yılında sonlandırılmıştır. İkinci Dönem kazıları ise 2021 yılında başlatılmış ve halen devam etmektedir. Bu çalışmada, 2021 yılında başlayan yeni dönem kazıları ile ilgili ilk veriler ve değerlendirmeler paylaşılmaktadır.

Kef Kalesi İlk Dönem Araştırma ve Kazıları

Kef Kalesi ile ilgili ilk bilgiler, 1900'lü yılların başında aynı zamanda bir gezgin olan Lynch tarafından verilmektedir. Lynch, Süphan Dağı'na çıkışını anlatırken Kef Kalesi'nden “*yıkık bir kale ve altında manastır yer alır*” diyerek kısa bir şekilde bahsetmektedir.⁴ Ancak Kef Kalesi'ni ziyaret ederek kale ile ilgili kapsamlı ilk çalışmayı Burney gerçekleştirmiştir.⁵ Yaptığı çalışmalarda kalenin bir planını çizmiş ve kalede yüzey araştırması yapmıştır. Yapılan yüzey araştırmasında, kaledeki mimari kalıntılardan ve çanak çömlek buluntularından bahsetmektedir. Burney, Kef Kalesi ile ilgili yaptığı ilk tespitinde, kalenin Sargon'un bahsettiği *Qallania* yerleşimi olabileceğini ifade etmektedir (Fotoğraf 2).⁶

Burney, Lawson ile birlikte ayrıca kalenin üzerinde kabartmalı bazalt bir blok bulmuşlardır.⁷ Aynı araştırmacılar, muhtemelen Kef Kalesi'nden taşınarak Adilcevaz Kalesi inşasında kullanılmış olan “*Adilcevaz Kabartmaları*”nı da incelemişlerdir.

Van'da araştırmalar yapan Bilgiç, Ögün, Erzen ve Boysal, 1959 yılından itibaren Kef Kalesi'ni ziyaret etmiş ve 1962 yılında kalede bir kazı yapılmasına karar vermişlerdir. Kazı izinleri, 1963 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınmıştır. Kazı çalışması, daha öncesinde Burney'in tespit ettiği kabartmalı bloğun olduğu yerde, yani yuvarlanmış olabileceği düşünülen 'A çukuru' olarak adlandırılan kalenin batı kısmında 3 Temmuz 1964 yılında başlamıştır.⁸

⁴ Lynch, 1901: 331.

⁵ Burney, 1957: 50,51.

⁶ Burney, 1957: 50,51.

⁷ Burney – Lawson, 1958: Fig. 3.

⁸ Bilgiç – Ögün, 1964: 64,93.

1964 yılında başlatılan arkeolojik kazılar, 1972 yılına kadar toplam 8 sezon, düzenli olarak devam etmiştir.⁹ Son yıl yapılan kazı çalışmaları ile birlikte sarayın 40'tan fazla odası açığa çıkartılmıştır. Ancak, Ögün, sarayın 140 odalı olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰ Kalenin kuzey ve güney sur duvarlarının etrafı temizlenmiş ve tüm bu kazı sezonları boyunca çok az küçük buluntuya rastlanmıştır. Kalenin bazı odalarının da tamamen boş olduğu görülmüştür.¹¹ Kazı çalışmalarında, birbirine kapılarla bağlanan 3 depo odasına ve bu odaların içinde 170'ten fazla pitosun varlığı tespit edilmiştir. Burada ele geçen pitosların üst kısmında çivi yazılarının mevcut olduğu görülmüştür.¹² Söz konusu veriler, ilk dönem kazılarının önemli buluntuları arasında yer almıştır.

Burney'in tespit ettiği ve ilk dönem kazılarında ortaya çıkarılan 9 kabartmalı taş blok Urartu arkeolojisinde daha önce görülmemiş buluntulardır. Bu blokların dört tarafı kabartmalı olup üst kısımlarında yazılar görülmektedir. Bloklar üzerindeki yazılar Bilgiç tarafından ilk incelemelerde "Argiştı oğlu Rusa" şeklinde okunmuştur.¹³ Daha sonra Salvini de blok üzerindeki yazıyı aynı şekilde tercüme etmiştir.¹⁴ Bu veriler ışığında Kef Kalesi'nin II. Rusa tarafından yaptırılan bir kale olduğu kesinlik kazanmıştır.

Bazalttan yapılmış olan kabartmalı taş bloklar Ögün'e göre, büyük salonun ikinci katında yer almaktadır.¹⁵ Ayrıca ilk dönem kazılarında, büyük salon olarak nitelendirilen alanda duvarların kırmızı, sarı, beyaz ve mavi renklerle freskli oldukları belirtilmektedir. Yaklaşık olarak 2 metresi korunmuş olan duvarların 170-180 cm'lik bölümünde bu freskler yer almaktadır. Duvarın alt kısımlarında herhangi bir boya kalıntısına rastlanılmamıştır.¹⁶ Bu fresklerin genel olarak çıkarılma aşamasında tamamen tahribata uğramasından dolayı, figürlerle ilgili hiçbir bilgilimiz bulunmamaktadır.

Kef Kalesi Yeni Dönem Kazıları

Kef Kalesi kazıları yaklaşık olarak elli yıllık bir aradan sonra 2021 yılında yeniden başlatıldı.¹⁷ Kazıda, koruma, onarım ve çevre düzenlemesi çalışmaları dışında yeni buluntuların değerlendirilmeleri gerçekleştirilmektedir.

Mimariye Dair Tespit ve Değerlendirmeler

Kef Kalesi'nin yeni dönem kazı çalışmalarından önce, kalenin tamamı için bir plankare hazırlanmıştır. Bu kareler isimlendirilerek, kazı çalışmaları bu plankarelere göre yapılmıştır. Geçen elli yıllık süreçte, ilk dönem yapılan

⁹ Bilgiç – Ögün, 1974: 31.

¹⁰ Ögün, 1982: 217,236.

¹¹ Bilgiç – Ögün, 1974: 31.

¹² Ögün, 1982: 217,236.

¹³ Bilgiç – Ögün, 1964: 64,93.

¹⁴ Salvini, 1998: 124.

¹⁵ Bilgiç – Ögün, 1964: 64,93.

¹⁶ Bilgiç – Ögün, 1967: 119,123.

¹⁷ Kazı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleriyle başlamıştır. Çalışmalar Doç. Dr. İsmail COŞKUN' un başkanlığı ve Doç. Dr. Orhan VAROL ile Dr. Öğretim Üyesi Erdal POLAT'ın başkan yardımcılığı ile devam etmektedir. Bu çalışmalar Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye Merkez Müdürlüğü'nün maddi katkılarıyla gerçekleştirilmektedir.

kazı çalışmalarında açılan bölümler doğanın tahribatına uğramıştır. İlk döneme ait kazı fotoğraflarında sarayın büyük salonunda yer alan fil ayakları ve kerpiç duvarların orijinal haline yakın bir durumda olduğu fakat günümüzde hepsinin yıkıldığı görülmüştür (Fotoğraf 3).

Fil ayaklarının eski haline kavuşturulması için hazırlıklar yapılmıştır. Yapılan hazırlıklar içerisinde, fil ayaklarının olduğu büyük salonun iç kısmının orijinal zeminine göre temizlenmesi bulunmaktadır. Söz konusu alanda bulunan fil ayakları numaralandırılmıştır. Numaralandırılan ve 1 numaralı fil ayağı olarak ifade edilen taşıyıcı sütunun bazalt bloklarının büyük bölümünün toprağın altında kaldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca bazı bazalt blokların da fil ayaklarından uzağa taşındıkları anlaşılmıştır. Ortalama 1,5 ton ağırlığındaki bazalt blokları kaldırmak için 5 tonluk caraskal ve ona göre üçayak temin edilmiştir. Ahşap kalaslar yardımı ile bazalt bloklar, fil ayaklarının yakınına taşınmış ve o fil ayağında olması gereken bazalt bloklar tek tek numaralandırılmıştır. Yapılan bu numaralandırmaya göre doğru taş parçaları olması gereken yerlerine konulup fil ayağı eski haline getirilerek ayağa kaldırılmıştır. Fil ayaklarının iç kısımlarının kaba harç ve toprakla doldurulmuş olduğu görülmüştür. Benzer şekilde fil ayağının iç kısmı dolgu toprağı ile doldurulmuştur. Yapılan bu çalışma ışığında, diğer fil ayaklarının da bu şekilde ayağa kaldırılması planlanmaktadır (Fotoğraf 4).

Kalenin batı kesimine doğru 7 adet fil ayağının olduğu ve büyük salon olarak adlandırılan mekânın kerpiç duvarlarında yoğun yangın izlerinin olduğu görülmüştür. Alandaki çalışmalarda 6 no'lu fil ayağının batı yönünde temel taşlarının yaklaşık olarak 15 cm kadar batısından kuzey hatta doğru devam eden yangın tabakası ve yanmış ahşap kalıntılara rastlanılmıştır. Ayrıca ayağa kaldırılmış olan 1 no'lu fil ayağının kuzey tarafında, doğu-batı hattında devam eden taş temel üzerine dört sıra kerpiç duvar görülmüştür. Duvardaki kerpiçler arasında ahşap parçalarının yanmış olan kalıntılarının olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca 4 ve 5 no'lu fil ayaklarının ortasındaki bölümde, kerpiç ve ahşap kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir. Kalenin doğu tarafında kalan ve Aşağı Salon olarak nitelendirilen alanda yapılan çalışmalarda, fil ayaklarının çevreye dağıldığı ve bazı fil ayaklarının taşlarının yanmasından dolayı külleşmiş olduğu gözlemlenmiştir. Kalenin batı uç kısmının güney kesiminde, 1,3 m uzunluğunda tek sıra halinde yanmış kerpiç ve ahşap parçaları ele geçmiştir. Burada hem kerpiçlerin hem de kerpiçler arasında kalan ahşap parçaların yanmış olması alanın büyük bir yangın geçirdiğini göstermektedir.

Aynı alanda yapılan çalışmalarda, duvar kenarları ve salonun fil ayaklarına yakın alanlarında etrafa dağılmış mavi, sarı ve kırmızı renkte fresk parçaları görülmüştür. Boya izlerinin varlığı, bu alanın önemli bir yapı kompleksi olduğunu göstermektedir. Ayrıca büyük salonun sınırları içerisinde bulunan 5 no'lu fil ayağının yüzey toprağı kaldırma işlemi sırasında kırmızı boya kalıntısı ile aynı ayağın 60 cm kadar batısında Urartu Mavisini olarak adlandırılan mavi boya kalıntısına rastlanılmıştır. Büyük salondaki duvarların freskle süslenmiş olması buranın mimarisine önem verildiğini göstermektedir. Devasa büyüklüğe sahip olan 7 adet fil ayağının yer aldığı bu salon duvar resimleri ile birlikte sarayın en özel salonlarından (Aşihusi) biri olma özelliği

taşımaktadır. Bu konuya dair detaylı bilgi bir sonraki bölümde ele alınacaktır (Fotoğraf 5).

Alandaki kazı çalışmaları, büyük salonun güney doğusuna denk gelen depo odalarının kuzey kısmında yer alan hol bölümündeki bazalt blokların etrafının temizliği ile devam etmiştir (Fotoğraf 6). Hol olarak adlandırılan bu bölümde mavi boya kalıntılarının olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle hol bölümünün de büyük salonun duvarları gibi fresklerle süslü olduğu anlaşılmaktadır.

Holün güney kısmında kalan alanda teraslama yapıldığı görülmektedir. Tesviye işlemi için kaba taşların ve mıcırın kalenin birçok yerinde kullanıldığı görülmekle birlikte güney bölümdeki dolguda kullanılan taşların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum alanın eğiminin fazla olması ile ilgilidir.

Kalenin kısmen daha az araştırılmış olan doğu bölümünde, Aşağı Salon olarak adlandırılan alandaki çalışmalarda toprak altında kalan ve daha önceki kazılarda ortaya çıkarılmamış fil ayaklarına rastlanılmıştır. Söz konusu taşıyıcı sütunların kalenin batısında kalan saray binası ile ilişkili olduğu ancak bağımsız yapılar oldukları düşünülmektedir.

Kalenin batı uç kısmında sur duvarlarına yakın bir alanda oldukça yoğun seramik kalıntılarının olduğu mekânlar dizisi yer almaktadır. İnşasında bazalt yerine kireçtaşı kullanılmış olan bu yapıların çoklu oda yapısına sahip olduğu ve muhtemelen hizmet binaları olabileceği düşünülmektedir. Hizmet odalarının bir bölümü muhtemelen mutfak olarak kullanılmıştır. Bu alanda öğütme taşları ve mutfak kapları yer almaktadır. Yaklaşık 1 m yükseklikteki taş duvarların üzerinde kerpiç izleri görülmektedir. Yapılar arasında odaları birbirine bağlayan geçitler bulunmaktadır. Bu yapıların da kaledeki büyük yangından etkilendikleri kerpiçlerin artık tuğlalaştıkları tespit edilmiştir. Burada yapılan çalışmalarda doğu-batı doğrultusunda uzanan ve farklı ölçülere sahip olan 3 taş temel sırası ortaya çıkarılmıştır. İlk taş temel sırasının 2,5 m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 60 cm yüksekliğinde olduğu görülmüştür. İkinci taş temel sırasının 1,7 m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 40 cm yüksekliğinde, üçüncü taş temel sırasının da aynı ölçülere sahip olduğu anlaşılmıştır (Fotoğraf 7). Kalenin yine batı ucunda olan güney ve kuzey kesimlerinde, 4,5 m uzunluğunda, 65 cm genişliğinde ve 80 cm yüksekliğinde olan 1,9 m doğuya doğru kavis çizen, üzerinde yanmış kerpiç ve bazalt taşın olduğu duvar yapısı ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 8). Aynı açmanın kuzey kesiminde, 2 m uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 75 cm yüksekliğinde üzerinde yanmış kerpicing olduğu bir duvar yapısı ortaya çıkarılmıştır.

Burney'in 1958 yılında Kef Kalesi'nde tespit ettiği kabartmalı taş blok, günümüzde kalenin güneyindeki aşağı şehir ile sarayın depo odaları arasında yer almaktadır.¹⁸ Taş bloğun açık alanda bulunmasından dolayı üzerinin yoğun liken tabakası ile kaplandığı görülmüştür. Bu nedenle öncelikle taş bloğun üzerindeki liken tabakası temizlenmiştir. Temizleme işlemleri ile taş bloğun üzerindeki kabartmalar belirgin bir hale getirilmiştir. Yuvarlanarak

¹⁸ Burney - Lawson, 1958:216.

aşağı doğru düştüğü anlaşılan taş bloğun genişliği ve yüksekliği 1.2 metredir. Taş bloğun üzerinde, iki boyutlu ve kabartma halinde işlenmiş uzunlukları 40 ile 33 cm, genişlikleri 5 cm olan kale tasviri kabartma ve kör pencere olarak ifade edilen “T” şeklinde betimlemelerin olduğu görülmüştür. Taş blok üzerindeki kabartmaların incelenmesi sonucunda, aslında taş bloğun yarım bırakıldığı ve taşın usta tarafından işlendiği sırada kırıldığı için bitirilmediği düşünülmektedir (Fotoğraf 9).

Kalede görülen seramikler genel olarak Urartu kırmızı perdahlı, devetüyü astarlı ve pembe kiremit hamurludur. Özellikle kalenin batı bölümünde günlük pişirme kapları tabak ve çanak parçaları ele geçmiştir. Sarayın güney kısmında yer alan depo alanının yüzeyinde de pitos ağız ve dip parçaları yoğun bir şekilde bulunmuştur. Az sayıda da olsa iyi fırınlanmış siyah renkteki seramikler kalenin saray bölümü olarak nitelendirilen alanında görülmüştür.

Kef Kalesi yeni dönem kazı çalışmalarında, ilk dönem kazılarında olduğu gibi yazılı veriler bulunmuştur. Bu bağlamda kalenin güney tarafında depo odalarının bulunduğu alanda tahrip olmuş bir şekilde yazıtlı pitos parçası ele geçmiştir. Ayrıca yine aynı alanda ve kırık pitos parçalarının olduğu yerin yakınında da çivi yazılı andezit bir taş bloğunun parçasına rastlanılmıştır. Önceki dönem kazılarında ele geçen kabartmalı blok parçalarının üst kısmındaki yazıtlara benzeyen bu yazılı veri, yeni dönemde yapılan kazılarda da önemli veriler arasında kendine yer bulmuştur.

Kalenin sur sistemi genellikle arazinin yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Aşağı kentin etrafı yukarı kalede olduğu gibi sur duvarları ile örülüdür. Yukarı kalenin sur duvarlarının kuzey bölümünün çizimi yapılarak genel plana eklenmiştir. İlk dönem bulunan ve yeni dönemde tespit edilen mimari öğeler birleştirilerek yeni bir plan hazırlanmaktadır. Yeni alanlar ortaya çıkarıldıkça genel mimari plana eklenecektir (Çizim 1).

Yazı Envanteri ve Aşihusi Adına Dair Değerlendirmeler

Urartu, Eski Yakındoğu'nun diğer krallıkları gibi kralın mutlak hâkimiyetine dayalı bir yönetim tarzına sahipti. Dönemin geleneğine uygun olarak Urartu kralları, özellikle baş tanrı Haldi'nin emirleri ve önderliğine bağlı olarak yönetimlerini güçlendirmekte ve hâkimiyetlerini pekiştirmekteydiler. Urartu yaşam alanında ortaya çıkan birçok yazıtta olduğu gibi Kef Kalesi'ndeki kiklopik işlevli bazalt taş bloklara işlenmiş tanrısal ritüel motifleri içeren yazıtlar ile bu tarihsel örgünün varlığı açık bir biçimde görülebilmektedir (Fotoğraf 10).

Kef Kalesi'ne ait olduğu belirlenen iki farklı yazıt ile karşılaşmaktayız. Bunlardan ilki, içeriğinin anlaşılması çalışmaları devam eden ve genel olarak kalenin yapılması ve peyzaj düzenlemeleri konularını içermektedir (Fotoğraf 11).¹⁹ Diğer yazıt grubu ise dokuz farklı bazalt taş bloğuna mitolojik sahnelerle beraber işlenmiş görülmektedirler.²⁰ Bu yazıtlarda bulunan Ê ‘tapınak/yapı’ ideogramı sonrasındaki *aşihusi* sözcüğü dikkat çekmektedir. Kef Kalesi'nin tarihsel önemi ve kültürel değerinin belirlenmesinde öncelikle çivi yazısının

¹⁹ Burney - Lawson, 1958: 216; Hulin, 1959: 189-195. <http://oracc.org/ecut/Q007103/>

²⁰ Salvini, 1998: 127

çeviri sistemine göre É *a-ši-ḫu-si* olarak belirtilen bu yapının anlaşılır olması gerekmektedir.

Urartu yazıtlarının derlenmesi ve dil özelliklerinin anlaşılması konusunda önemli katkıları bulunan F. W. König'in çalışmaları öncü eserlerdendir.²¹ König, É *ašihusi* ibaresi için *Tempel des Gottertums* 'Tanrısal Tapınak' ve *Kultraum für die Trankopfer* 'Libasyonlar için Kült Odası' olabileceğini belirtmektedir.²²

Kef Kalesi birinci dönem kazı yöneticileri olan E. Bilgiç ve B. Ögün, *ašihusi* yapısını 'içki kurbanı kült yeri' olarak adlandırmaktadırlar. Salvini ise bu görüşün kabul edilemez olduğunu belirtmektedir.²³ Kral II. Rusa'nın diğer bir kale yapısı olan Ayanis kazılarının *ašihusi* konusunda bilgi sağlayabileceğini aktarmaktadır²⁴. II. Rusa'nın büyük bir komplekse sahip Kef Kalesi imarı içinde *ašihusi* yapısının bir ayrıcalık ve öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Salvini çalışmasında, Arinberd'teki II. Sarduri'ye tarihlenen yazıt ve kendi oluşturduğu çeviri ile bu yapı hakkındaki düşüncesini belirtmektedir:

i-ni É a-ši-ḫu-si za-du-ni e-a i-ni-li 'a-ri-li šu-a-li

'O bu *ašihusi* yapısını inşa etti ve bu tahıl ambarlarını yaptı'.²⁵

Salvini, *ašihusi* yapısını, bu yazıtla bağlı olarak mimari açıdan depolama yapılarıyla ilişkili olabileceğini de belirtmektedir. Urartu arkeolojisi ve filolojisine önemli katkılar sağlamış, araştırmacıların *ašihusi* konusundaki görüş ve önerileri göz ardı edilmemektedir. *Ašihusi*'nin *ari* 'tahıl/yiyecek ambarı' ile eş dizinli olması, yani aynı bağlam içinde bir arada bulunması bu türden bir akıl yürütme gerçekleşmesi için yönlendirici olmaktadır. Bunun yanında sözcüğün semantik ve etimolojik açıdan ele alınmasının bu görüşün geçerliliğinin test edilmesine önemli katkılar sunacağı anlaşılmaktadır. *Ašihusi* sözcüğünün anlaşılabilirliğinin sağlanmasına katkı sunabilecekleri düşünülerek bazı göstergesel ve art zamanlı morfolojik verilerin de analizlerini burada yapmaya çalıştık. Tanrı Haldi'nin aslanlar üzerinde bir libasyon sahnesinde karşılıklı betimlendiği görselin üstünde yine karşılıklı betimlenen ve pençelerinde tavşanla iki kartal bulunmaktadır. Adilcevaz Koruma Evi'nde restorasyon ihtiyacı duyulan (Fotoğraf 10) bu taş yontu sanatının en iyi korunmuş örneği Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndedir. Urartu taş yontu sanatında Kef Kalesi dışında başka yerlerde örneği olmayan bu görsellerin, o dönem ortaya çıkmış bir kuraklıkla ilişkili olabileceği ve yiyeceğin (bereketin) tekrar oluşması için kral tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.

Dilsel açıdan değerlendirdiğimizde, Farsçada ve Türkçenin özellikle bölge ağızlarında yaygın bir biçimde kullanımı devam eden *aş* 'yemek' sözcüğü etimoloji kaynaklarına göre Eski Farsça (Persçe) etkisinde gelişen Orta Farsça döneminde de örtüşen sesletime ve anlamsal değere sahipti.²⁶ Dillerdeki bazı sözcüklerin tarihi, o dillerden daha eskiye yani farklı dil veya dillere

²¹ König, 1950; König, 1955.

²² König, 1950; Salvini, 1998: 123-129.

²³ Bilgiç – Ögün, 1965: 8; Salvini, 1998: 124.

²⁴ Salvini, 1998: 129.

²⁵ Salvini, 1998: 127.

²⁶ <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/a%C5%9F>

dayanabilmektedir. Bu sözcükler aktarıldıkları dilin ses envanterine de uygun hale getirilmektedir. Farklı toplumların bir araya geldiği ve yoğun dil etkileşimlerinin yaşandığı bölgelerde dilsel unsurlarının geçişi çok yaygındır. Özellikle Eski çağ toplumları için ulus-devlet ya da milliyetçilikle sınırlandırılan dil tutumları bulunmadığından standart dil yerine çok kültürlülüğü sergileyen karma dil yapıları çok daha fazla ve yaygındır. Dillerin yeni bir sözcük türetim yetkinlikleri bulunsa da buna ihtiyaç duyulmazdı. Aynı yaşam alanındaki farklı bir dilin söz varlığı unsurları etkileşimdeki diğer dillerde de yaşam bulabilmekteydi. Urartu toplumu ve dili için de benzer bir sürecin yaşanmış olması şaşırtıcı değildir.

Urartu Krallığını, MÖ 9. yüzyılın tarihsel ve bölgesel şartlarına bağlı olarak farklı etnisiteye mensup halkların bir araya gelerek oluşturdukları birçok çalışmada belirtilmektedir.²⁷ Urartu tanrı panteonunun çeşitliliği ve dil özelliklerinin farklı halklara ve dil ailelerine işaret etmesi de bu oluşumun kaynaklarının anlaşılmasında etkili olmaktadır. Artzamanlı bir inceleme için yeterli biçim-sesbilimsel veri bulunmasa da Urartuca yazıtlarda geçen bir başka ibare *urişhusi* 'hazine evi' *hus* ibaresinin ev ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. İngilizcede de *house* 'ev' ya da *husband* 'koca' sözcüğünün ilk bileşeni olan *hus* 'ev' sözcüğünün Eski İskandinav dilleri kökenli olduğu belirtilmektedir. İsveççe gibi günümüz İskandinav dillerinde de kullanımına devam edilen bu sözcüğün kaynağı Hint Avrupa dil ailesinin ata dili sayılan Hititçeye kadar uzayabilir. Bu sözcük, Geç Hitit kent devletlerinden Urartu'nun söz varlığına yerleşmiş olabilir. Diğer bir ilişkili sözcük 'birine ya da bir şeye özel, özgü' anlamındaki Arapça kökenli *hususi* sözcüğüdür. İnsanın yuvasının, evinin de ona özgü olması sözcüksel üretkenliğin ilişkisel kaynağı olabilir²⁸. Bu nedenlerle *aşihusi* adının kıtlığa son vermekle ilişkilendirilerek *aşevi* yanında bu sözcükle ilişkili 'bereket evi' olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu görüş, dilbilimsel, filolojik ve arkeolojik yeni veri ve değerlendirmelere bağlı olarak detaylı bir biçimde ele alınmalıdır. Ayanis ve Kef Kalesi gibi II Rusa dönemi yerleşimlerinde sürdürülecek kazı çalışmalarına bağlı olarak mimari yapıların ve yazıtların gün yüzüne çıkmasının *aşihusi* yapısının anlaşılabilirliğine önemli katkılar sağlayacağı açıktır.

Kef Kalesi'ndeki kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları sırasında yazımsal parçalı buluntu olarak adlandırılabilir iki farklı materyal ele geçirilmiştir. Bunlardan ilki, kalede çıkan yangından etkilenerek belirli oranda deforme olmuş bazalt bir yazıt parçasıdır (Fotoğraf 12). Adilcevaz'da korumaya alınmış bazalt bloklarından birine ait olabilecek olan bu yazıt parçası üzerinde birliktelik ya da belirtilik anlamı sağlayan *ni* işaretinin bulunduğu anlaşılmaktadır (Çizim 2). Yazıtın birkaç yerinde geçen *ni* hece işaretini yansıtan parçanın, koruma altına alınan diğer kırık parçalar ve taş bloklarla eşleştirilerek gelecekteki bir restorasyon çalışması ile ait olduğu yere yerleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Kalede tespit edilen ikinci yazıtlı buluntu bir pitosa aittir. Salvini²⁹ tarafından oluşturulan son Urartuca korpus çalışmasında Kef Kalesine ait

²⁷ Balkan, 1984: 514; Dinçol, 1994: 7

²⁸ Semitik dillerden edinilmiş olabilecek *hus* sözcüğünün İsveççe ve İngilizce gibi dillerdeki işlevselliği farklı bir çalışmada ele alınacaktır.

²⁹ Salvini, 2008: <http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/pager>.

olduğu belirtilen ve farklı sayısal değer bildirimini olan 18 çivi yazılı pitos parçası bulunmaktadır. Kef Kalesi *ari* ‘tahıl ambarı’ alanında ele geçen pitos parçası üzerinde *kırk3? a 6?* [*kırk ti*] yazıldığı anlaşılmaktadır. 19’uncu pitos değer bildirimini olarak nitelenebilecek bu yazılı parçanın yazıt başlangıç ve bitiş bölümleri kırık olduğundan yazıtın uzun formuna göre *3 aqarqi 6 tirusu* okuması elde edilmektedir. Yani muhtemelen bu yazıtın işlendiği pitos 3 akıcı / sıvı birimi ve 6 katı birimi içerebilecek kapasiteye sahiptir (Fotoğraf 13/Çizim 3).

Değerlendirme ve Sonuç

Kef Kalesi’nde yaklaşık elli yıllık uzun bir aradan sonra yeni dönem kazıları 2021 yılında başlatılmıştır. Geçen bu uzun zaman dilimi içerisinde ilk dönem kazılarının ve onarımlarının yapıldığı alanların doğanın tahribatına maruz kaldığı görülmüştür. Kef Kalesi’nde 2021 yılında başlayan yeni dönem çalışmaları, özellikle geçen yıllarda oluşan bu tahribatı azaltmaya yönelik olmuştur. İlk dönem kazılarında, fil ayakları olarak adlandırılan ve o dönemde ayakta olan bazalt taş blokların eski haline getirilmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle öncelikle taşıyıcı sütun olarak bilinen fil ayaklarının yeniden ayağa kaldırılma çalışması planlanmıştır. Fil ayaklarının tekrar ayağa kaldırılma işlemi büyük bir iş gücü ve zaman gerektiren oldukça zor bir çalışmadır. Bazı teknik ve fiziki planlamalar doğrultusunda, ilk etapta büyük salonda bulunan 7 fil ayağı için bu çalışmanın yapılması düşünülmüştür. Her biri yaklaşık 1,5 ton ağırlığında olan bazaltların, yerleştirilmeleri gereken fil ayaklarına yaklaştırılması ve yerlerine konulması iyi bir planlama ve iş gücü gerektirmektedir. Alanda bulunan bir fil ayağının ayağa kaldırılma işlemi tamamlanmış, kalan altı fil ayağından ikisinin bazalt bloklarının yerleri tespit edilmiştir. Söz konusu iki fil ayağının ayağa kaldırılma işlemleri de gelecek sezon için planlanmaktadır. Ayrıca fil ayaklarının üst yapılarındaki mimari dokuya dair belirlemeler yapmak da bu plana dahildir. Bu doğrultuda, fil ayaklarının üzerine 3 ya da 4 sıra olacak şekilde orijinal ölçülerine sadık kalınarak kerpiç dökümü gerçekleştirilecektir.

Yapılan ilk dönem kazıları sonucunda, kabartmalı taş blokların büyük salonun ikinci katında olduğu belirtilmektedir. Ancak yaklaşık 3 tonluk bu kabartmalı taş blokların ikinci katta olma olasılığı oldukça düşüktür. Bloklar muhtemelen büyük salonda, fil ayaklarının hemen üzerinde yer almaktaydı. *Aşihusi* yapısı olarak da düşünülen bu salonda, seçkin sanat eserlerinin olma olasılığı yüksektir. Bu anlamda duvarlarındaki fresklerle de uyumlu olacak şekilde kabartmalı taş bloklar büyük salonda yer almaktaydılar. Devasa fil ayaklarının kullanımı II. Rusa’nın inşa ettirdiği kalelerde benzer özellikler göstermektedir. Özellikle Süphan Dağını gören bir konumda inşa edilen Ayanis Kalesi³⁰ ile Süphan Dağı’nın eteklerinde yer alan Kef Kalesi’nin mimarileri oldukça benzerdir.

Kalenin giriş kısmı, muhtemelen kompleksin doğu tarafındadır. Bu bölgede dikdörtgen planlı bir yapıyı geçtikten sonra iç sur ve dış surun birleşme bölümünde bazalttan inşa edilmiş muhtemel bir kapı yapısı bulunmaktadır. Bu alanda yapılacak kazı çalışması neticesinde törenselleşmiş nitelikli olduğu düşünülen kapı ortaya çıkarılacaktır. Bazaltın mimaride yoğun

³⁰ Çilingiroğlu – Işıklı, 2015: 309-323; Işıklı, 2014: 110-119.

bir şekilde kullanılması II. Rusa dönemi karakteristik özelliklerden birisi olarak değerlendirilebilir. II. Rusa'dan önceki dönemlerde bazalt daha sınırlı ve özellikle tapınak yapıları ile ilgili bölümlerde³¹ yer alırken, II. Rusa döneminde kalenin genel mimarisinde kullanılmıştır.

İlk dönem kazılarında kalenin tapınak alanı tespit edilememiştir. Ancak krali olarak inşa edilen, önemli birçok kabartmalı bloğun bulunduğu ve Urartular için kutsal olan Süphan Dağı'nın eteğinde yer alan kalede, en az bir tapınak yapısı olmalıdır. Kef Kalesi yeni dönem kazılarında, kalenin doğu ucundan batı ucuna kadar olan alanlardaki açmalarda, oldukça fazla yanmış kerpiç ve ahşap kalıntılarına rastlanılmıştır. Bu veriler ışığında kalenin büyük bir yangın geçirdiği anlaşılmaktadır. Asur Krallığı ile Urartu arasında savaş gibi bir sıcak temasın II. Rusa döneminde gerçekleşmemesinden dolayı, Urartu Kralı, imar faaliyetlerini daha rahat bir şekilde yapmış olmalıdır. Diğer Urartu kralları ile kıyaslanınca nispeten daha az sorunlu bir yönetim süreci yaşayan II. Rusa, komşularında var olan taş kabartma sanatını kurduğu yeni krali kentlerde uygulamıştır. Bunun en özel örneklerinden birini de Kef Kalesi'nde görmekteyiz.

Kaledeki yazılı belgeler, Urartu tarihine olduğu kadar insanlık tarihine ve Doğu Anadolu'nun geçmişindeki dil ilişkilerine ışık tutan veriler sağlamaktadır. Yazıtlar sayesinde, dönemin krallarının icraatları yanında mimari yapı ve oluşumlara dair bilgilere ulaşmaktayız. Bu bağlamda *aşihusi* 'aş/bereket evi' konusundaki veriler, döneme dair dil etkileşimleri ve günümüz dilleriyle ilişkilendirilebilecek etimolojik bilgileri içermesiyle dikkat çekmektedir. Katı ve sıvı yiyeceklerin bazı ölçü birimleriyle belirtilerek çivi yazısıyla pitoslara işlenmelerinin gerçekleştiğini görmekteyiz. Yazının icadı ve gelişiminde sayısal verilerin kaydının öneminin büyük olduğu bilinmektedir. Urartu depolama küplerinde de çiviyazısının sayısal değerlerinin diğer çivi yazılı dillerle ortak kullanımlarına dair örnekler ve bilgiler edinmekteyiz. Yazımsal değere sahip materyallere ulaşma imkanının, kaledeki çalışmaların devamlılığına bağlı olarak artacağı anlaşılmaktadır. Genellemek gerekirse Kef Kalesi yeni dönem kazılarının Urartu arkeolojisine önemli ve büyük katkılar sunacağı açıktır.

Kaynakça

- BALKAN, K., 1984. "Urartuluların Kökeni ve Dilleri", *Belleten* 48 (191-192), ss. 513-522.
- BURNEY, C. A., 1957. "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7, ss. 37-53.
- BURNEY, C. A. – LAWSON, G. R. J., 1958. "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik", *Anatolian Studies* 8, ss. 211-218.

³¹ Çavuşoğlu – Biber, vd., 2017: 198.

- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1964. “1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”, *Türk Arkeoloji Dergisi Cilt 2, Sayı XIII*, ss. 102-105.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1964. “1964 Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia Dergisi, sayı 8*, ss. 64-93.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1967. “Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları (1965)”, *Türk Arkeoloji Dergisi s. XIV*, ss. 119-123.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1974. “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, *Türk Arkeoloji Dergisi 30 (1)*, ss. 31-35.
- ÇAVUŞOĞLU, R. – BİBER, H. – KILIÇ, S. – YILMAZ, H., 2018. “Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, ss. 187-206.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 2007. “Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü”, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (10)*, ss. 73-89.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. – İŞIKLI, M., 2015. “25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları Dün, Bugün ve Gelecek”, Eds.: H. Kasapoğlu-M. Ali Yılmaz, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, ss. 309-323.
- DİNÇOL, M. A. 1994. “Cultural and Political contacts between Assyria and Urartu”, *Journal of the Institute of Archaeology*, Tel Aviv.
- HULIN, P., 1959. “New Urartian Inscriptions from Adilcevaz”, *Anatolian Studies 9*, ss. 189-195.
- İŞIKLI, M., 2014. “Reflectings on Twenty Five Years of Excavations at Ayanis; Past, Present and Future”, *ARAMAZD (Armenian Journal of Near Eastern Studies)*, VIII/1-2, ss. 110-119.
- KÖNİĞ, W. F., 1950. *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, Graz (Cilt 1).
- KÖNİĞ, W. F., 1955. *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, Graz (Cilt 2).
- LYNCH, H. F. B., 1901. *Armenia, Travels and Studies Vol. II The Turkish Provinces*, Longmans Green and Co. London: 39 Paternoster Row New York and Bombay.
- ÖĞÜN, B., 1978. “Die Urartäischen Bestattungsbräuche”, *In Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, 2, ss. 639-678.
- ÖĞÜN, B., 1982. “Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer”, *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Verlag Philipp von Zabern, ss. 217-236.
- BİLGİÇ, E. – ÖĞÜN, B., 1968. “1967 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Türk Arkeoloji Dergisi XVI-I*, ss. 45-50.
- SALVINI, M., 1998. “The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 40 (1), ss.123-129.

SALVINI, M., 2008. Corpus Dei Testi Urartei Volume I, II, III, Le Iscrizioni Su Pietra E Roccia-Tavole, Roma.

Görseller

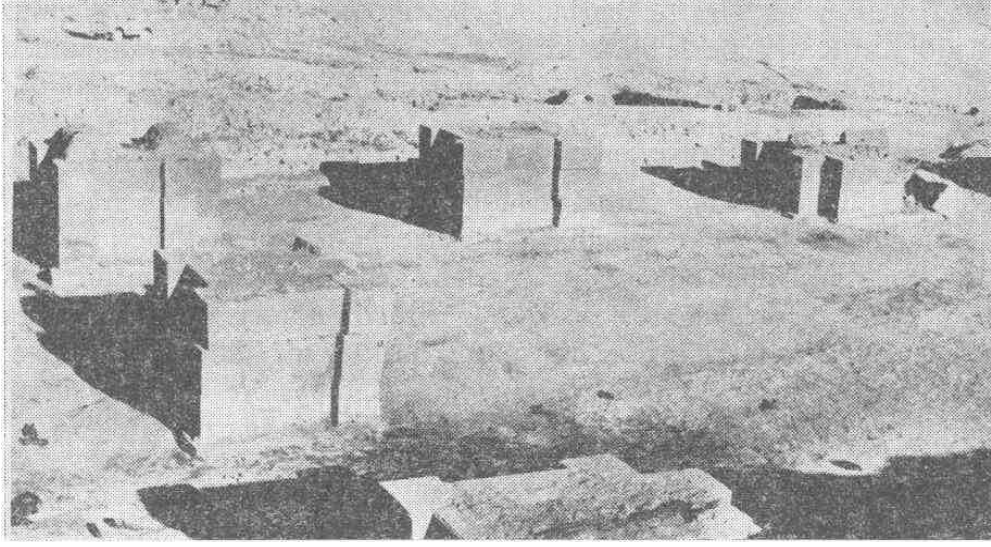
268

OANNES
5 (1)

Harita 1: Kef Kalesi

Fotoğraf 1: Kef Kalesi'nin havadan görünümü.

Fotoğraf 2: Kef Kalesi eski dönem kazıları (Bilgiç-Öğün, 1968: Res. 1).

Fotoğraf 3: Büyük Salon Fil ayakları.

Fotoğraf 4: Büyük Salon 1 no'lu Fil ayağı.

270

OANNES
5 (1)

Fotoğraf 5: Kef Kalesi boya kalıntıları.

Fotoğraf 6: Koridor alanında bulunan bazalt taşlar.

Fotoğraf 7: Yukarı Salon kısmında bulunan duvar kalıntıları.

Fotoğraf 8: Yukarı Salon kısmında bulunan duvar yapısı.

272

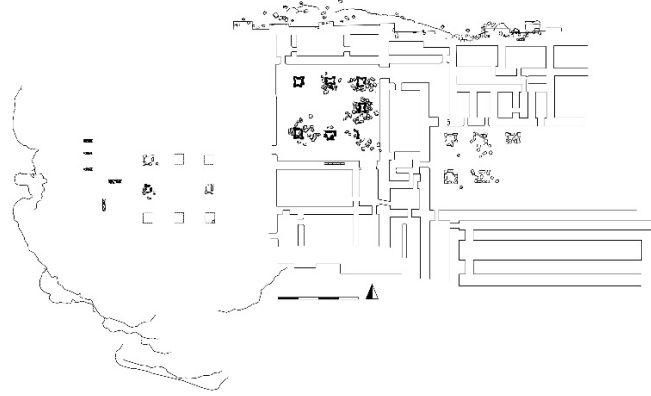
OANNES
5 (1)

Fotoğraf 9: Kalenin güney eteklerinde bulunan figürlü taş blok.

Kef Kalesi
Bitlis/Adilcevaz
2022

Plan
Ölçek:1/500

273
OANNES
5 (1)

Çizim 1: Kef Kalesi planı.

Fotoğraf 10: Tanrısal ritüel motifleri içeren taş blok.

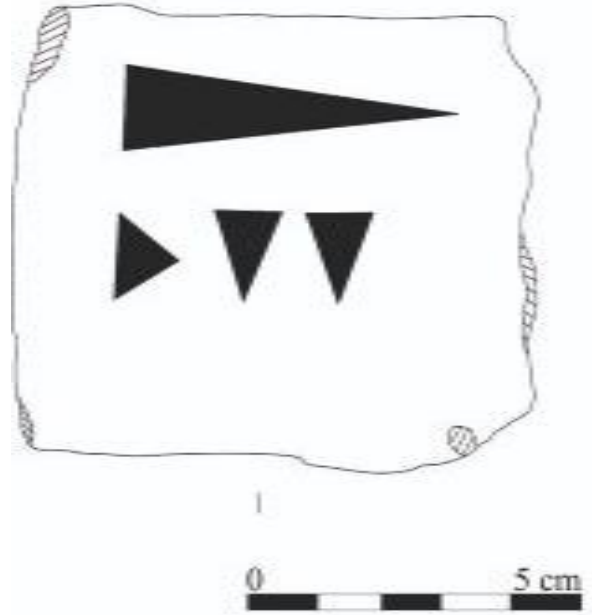
Fotoğraf 11: Kef Kalesi taş blok yazıt.

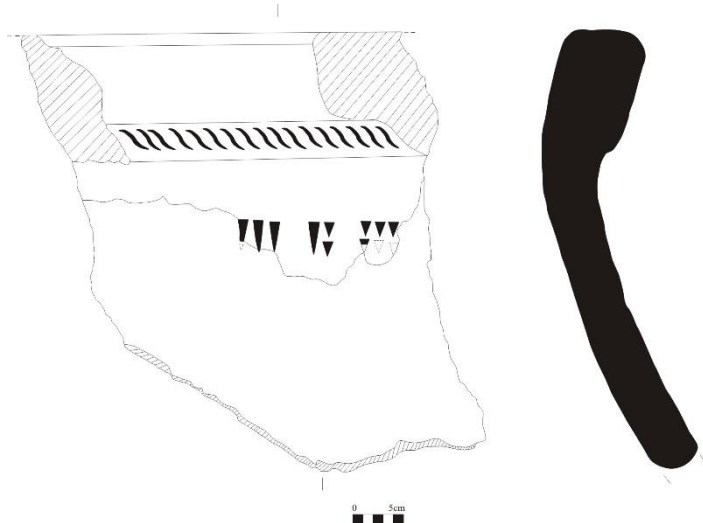
274

OANNES
5 (1)

Fotoğraf 12: Yazıtlı bazalt taş.
Çizim 2: Yazıtlı bazalt taş.

Çizim 3: Yazıtlı Pitos parçası

Fotoğraf 13: Yazıtlı Pitos

ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NDA ALACA HÖYÜK KRALÎ MEZARLARINDA
KURBAN UYGULAMALARINA DAİR BAZI GÖZLEMLER
*SOME OBSERVATIONS REGARDING THE PRACTICES OF SACRIFICE
IN ALACA HÖYÜK KING TOMBS IN THE EARLY BRONZE AGE*

Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History
fsevinc@ogu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2390-311X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **15.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **27.02.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **275 – 301**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1235520>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: SEVİNÇ ERBAŞI, F., “Erken Tunç Çağı'nda Alaca Höyük Krali Mezarlarında Kurban Uygulamalarına Dair Bazı Gözlemler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 275 – 301.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NDA ALACA HÖYÜK KRALİ MEZARLARINDA
KURBAN UYGULAMALARINA DAİR BAZI GÖZLEMLER
*SOME OBSERVATIONS REGARDING THE PRACTICES OF SACRIFICE
IN ALACA HÖYÜK KING TOMBS IN THE EARLY BRONZE AGE*

Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Öz

Erken Tunç Çağında Anadolu, Yakınoğu'nun genel gelişmişlik hareketine katılarak zengin ve güçlü yerel beylerin hüküm sürdüğü odaklar oluşturmuştur. Bu odaklardan biri de Alaca Höyük'tür. Bu durumun en açık göstergesi, seramikten madenin farklı türlerine uzanan çeşitli türdeki hediyelerin içinde bulunduğu, özel olarak tasarlanmış mezarlara defnedilmiş ve muhtemelen kral/kraliçe olan kadın ve erkeklerin hoker tarzında gömülmüş iskeletleridir. 1935 yılında başlayan süregelen kazılarda 13 tane mezar açığa çıkartılmıştır. Kazıların sonuçları 1937 yılı itibarıyla yayımlanan R. O. Arık ve H. Z. Koşay'ın kaleme aldığı kitaplarda ayrıntılı olarak aktarılmış, mezarlara geniş yer verilmiştir. Bununla birlikte kurban törenleri hakkında bilgi ve değerlendirmeler söz konusu yayınlarda ayrıştırılarak konu edilmemiştir. T. Özgüç'ün 1948 tarihli yayınında konuyu, Anadolu genelinde irdelediği ve Alaca Höyük mezarlarını da masaya yatırarak, değerli tespitler yaptığı

Abstract

In the Early Bronze Age, Anatolia joined the general development movement of the Near East and created centers which were ruled by rich and powerful lords. One of these centers is Alaca Höyük. The clearest indication of this situation is the hoker style skeletons of men and women, possibly kings/queens, buried in specially designed tombs containing various kinds of gifts ranging from ceramics to different types of metal objects. In the continuous excavations that started in 1935, 13 graves were unearthed. The results of the excavations were detailly explained in the books written by R. O. Arık and H. Z. Koşay, published in 1937, and the graves were given widely. However, information and evaluations about sacrificial ceremonies were not specifically mentioned in the publications. T. Özgüç, in his 1948 publication, examined the subject throughout Anatolia and made valuable determinations by also discussing the Alaca Höyük tombs. Based on T. Özgüç's theory, it is estimated that the most crucial scenes in the two-stage funeral ceremony, which take place before

izlenmektedir. T. Özgüç'ün teorisinden yola çıkarak, mezarlar kapatılmadan önce ve kapatıldıktan sonra gerçekleşen iki aşamalı cenaze töreninde en can alıcı sahnelerin kurban uygulamaları olduğu tahmin edilmektedir. Kurbanların cansız/kansız ve canlı/kanlı olmak üzere iki farklı türde gerçekleştiği teorisini doğrulayan kanıtlar mezar çukurlarında ve üstü kapatılan mezarın damında tespit edilmiştir. Bu çalışmada her bir mezar, kurbanla ilişkili olduğu düşünülen malzemeler ya da başka kalıntıları kapsayan buluntular bağlamında tek tek inceleme altına alınmıştır. Böylelikle Alaca Höyük'teki kral ve kraliçelerin definleri sırasında, mezarlarda gerçekleşmiş olan kurban törenlerini görünür hale getirmek hedeflenmiştir. Kurbanın, iktidar sembolü bir törensel uygulama olduğundan hareketle Alaca Höyük mezarlarının sahiplerinin, kendi zamanlarında bölgede hâkim bir pozisyona sahip oldukları sonucuna dikkat çekilmiştir.

and after the graves are closed, are the sacrificial practices. Evidence confirming the theory that there were two different types of victims, dead/bloodless and alive/bloody, were found in the burial pits and on the roof of the covered grave. In this study, each tomb was examined individually in terms of materials thought to be related to the victim or other findings. Thus, it was aimed to make visible the sacrificial ceremonies that took place in the tombs during the burials of the kings and queens in Alaca Höyük. Considering that sacrifice is a ceremonial practice as a symbol of power, attention has been drawn to the conclusion that the owners of Alaca Höyük tombs had a dominant position in the region in their own time.

Anahtar Kelimeler: Libasyon, Ölü Yemeği, Cenaze, Hayvan Kurbanı, Oda Mezar.

Keywords: Libation, Funeral Dinner, Funeral, Animal Sacrifice, Chamber Tomb.

Extended Abstract

Aim: The aim of this study is to analyse the findings discovered in the Early Bronze Age King Tombs, which were placed in the 5th, 6th, 7th, and 8th layers of the Culture III in Alaca Höyük excavations, in the context of "sacrifice ceremonies" and to present a category about which sacrifice types they are related to according to their intended use. Thus, the materials used in libation and the remains of sacrificed animals in Alaca Höyük tombs and funeral ceremonies will be separated and archaeological findings will gain meaning.

Problem: The most basic sources about Alaca Höyük King/Queen Tombs are publications containing detailed excavation results. In addition, there are other publications in which important determinations and careful examinations are made about the graves. The first report on the Alaca Höyük excavations, which started in 1935 and where royal tombs were discovered, was published by R. O. Arık in 1937 in two volumes, one in Turkish and the other in French. In this work, the B, R and T burials are described in detail. H. Z. Kosay reported the information on graves A, A1 and C in his publication in

1938. Then, H. Z. Kosay wrote the first reports of the excavations carried out between 1937-1939 in the 1951 Turkish French work and made a general introduction to the H, D, E, F, K, L, S tombs in the King Tombs section. T. Özgüç also made important determinations about the Alaca Höyük King Tombs in the book published in 1948. Regarding the sacrifice practices in Alaca Höyük King/Queen Tombs, he suggested that the funeral ceremony took place in two stages, a drink offering/libation was made before the tombs were closed, a funeral dinner was arranged after they were closed, and animals were sacrificed. U. Yalçın and H. G. Yalçın also evaluated each grave individually in their publication in 2010. Although the sacrificial practices and related findings in Alaca Höyük Tombs were not ignored in the mentioned works, it was determined that there was no special and discriminating study focusing on sacrifice. To make the sacrificial practices visible in Alaca Höyük King Tombs constitutes the main problem of this study.

Method: The idea that the funeral ceremony, which took place in Alaca Höyük Tombs, has two stages, is the basis of this study. Most likely, sacrificial practices differing in principle at both stages were crucial moments of the ceremony. Although the main frame was determined in this way, first, general information about the sacrifice and its types are provided. Then, each tomb was analysed twice respectively, and findings from them were explained according to their potential for use in sacrificial ceremonies.

Results and Conclusion: In Alaca Höyük king and queen tombs, jugs/pitchers, teapots and similar ceremonial vessels suitable for serving liquids were found inside the tomb and mostly in front of the face of the deceased, confirming that libation was performed at the first stage of the funeral ceremony. In the second stage of the burial ceremony, the top of the tomb was covered with planks, plastered, and then the head and leg bones of the sacrificial animals, mostly oxen, were placed on the roof of the tomb in an orderly manner, mostly with the head bone facing the tomb. These bones are the remains of the sacrifice, which were left over from the funeral dinner that started after the burial and were accepted as the share of the dead. The tombs are all arranged according to the same principles, but there are some exceptions:

- The complete discovery of dog skeletons in tombs B and H is probably since the dog was treated as the personal "stuff" of the deceased.
- Goat bones were also found in tomb A. Perhaps this situation may be associated with the excess participation in the funeral dinner.
- In tomb E, two extremely unusual practices draw attention. It is provoking that human skull and the second pig head were found in the northwest and southwest corners of the grave, which face the dead body lying in a hoker position. It is not possible to determine if pig and human sacrifices occurred because of a situation related to the deceased or his death.

No other Early Bronze Age cemetery or tomb has been discovered, which has the same characteristics as the sacrificial practices in Alaca Höyük Royal Tombs. Only some parallel features with the Resuloğlu Cemetery, which is dated to Early Bronze Age, may be observed. However, this cemetery is a

public graveyard and cannot exactly match the king/queen tombs in Alaca Höyük. However, in both centres, the victim was committed in accordance with certain instructions. In Alaca Höyük, both the constructing in the tombs and the libation and animal sacrifices which applied parallel with the constructing (and possibly in the presence of many participants) show that some privileged people were the basis of organised social structure in Alaca Höyük.

Giriş

Anadolu, Erken Tunç Çağı'nda çok sayıda kültür alanına bölünmüş ve kısmen tecrit edilmiş bir bölge olsa da Yakınoğu toplumlarının ayrıcalıklı ve zengin bir grup tarafından organize edilmiş genel gelişmişlik hareketine katılmıştır. Erken Tunç II çağında Anadolu'nun maden zenginliğini değerlendirmeyi başaran gruplar belirli noktalarda güç odakları oluşturmuş gibi durmaktadır¹.

Erken Tunç Çağında Anadolu'da bugünküne yakın coğrafi koşullar nüfus artışına neden olmuş, artan nüfus daha fazla üretimi tetiklemiş, ürünlerin dağıtılması/depolanmasını organize eden ve Kalkolitik Dönemde belirmeye başlayan güç odakları, üretim ekonomisinin gelişiminde olmaz olmaz madencilik tekniklerinin gelişimine ön ayak olmuşlardır. Toplumu örgütleyen söz konusu güç odakları ile üretici toplum arasındaki ayrışma kendini iyiden iyiye göstermeye başlamıştır. Böylece ayrışan yönetici sınıf, saraylardaki görkemli yaşamları, mezarlarındaki zengin mezar hediyeleriyle farklılaşmıştır². Anadolu'da altın, gümüş, bakır ve kalay başta olmak üzere çeşitli madenlerin işlenmesi konusunda uzmanlaşmış insanların yaşadığı kentler arkeolojik kazılarla belirlenmiş, yönetici sınıfa ait mezarlar da açığa çıkartılmıştır. Özellikle Erken Tunç II çağında Alaca Höyük başta olmak üzere Troya, Eskiyaar, Horoztepe, Mahmatlar, Demircihöyük, İkiztepe gibi yerleşmeler, mezarlarındaki görkemli hediyeleriyle dikkat çeker³.

Alaca Höyük, Mahmatlar, Horoztepe gibi mezarlıklarda ele geçen madeni eserler bölgedeki zenginliğin yanında, lüks prestij mallarına sahip yönetici sınıfın varlığının kanıtıdır. Metalin her zaman statü sembolü olarak görülmesi sosyal yapıda değişimi tetiklemiştir. Bundan hareketle; altın, gümüş ve kalayın çıkarılıp dağıtımının kontrolü hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Böylece maden ekonomisi ve ticaretle zenginleşen yöneticiler belirmeye başlamıştır⁴. Yüksek teknik, şekil ve üslup birliği gösteren eserleri üreten yerel atölyelerin bölgedeki yönetici sınıfın denetiminde çalıştığı düşünülmektedir⁵. Yerel gücü elinde bulunduranlar seçkinler/elitler⁶ veya prensler⁷ gibi farklı önermelerle tanımlanabilmektedir.

¹ Huot-Thalman, vd., 2000: 171.

² Sevin, 2003: 116-117.

³ Aydınğün, 2001: 24; Sevin, 2003: 131-136.

⁴ Şahoğlu, 2005: 341.

⁵ Özgüç, 2002: 400

⁶ Düring, 2016: 312.

⁷ Özgüç, 2002.

Erken Tunç II çağıyla eş zamanlı oldukları anlaşılan⁸ Erken Hanedanlık Ur Kraliyet Mezarlığı⁹ ile Alaca Höyük Mezarları arasında ortak yanlardan biri ritüel kurban uygulamalarıdır. Her ne kadar mezar odaları daha eski zamanlarda soyulmuş da olsa Eski Krallık Dönemi IV. Hanedanlık (yak. MÖ 2600-2500) Mısır kralları da Giza bölgesindeki görkemli piramitlerini aynı dönemde inşa ettirmişlerdir¹⁰. Alaca Höyük Kraliyet Mezarları zamanında, Yakındoğu dünyasında görece bir refah ve zenginliğin yaşandığı ve büyük güç odaklarının olduğu anlaşılmaktadır. Kurban uygulamaları, söz konusu gücün yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Alaca Höyük kazıları, 22 Ağustos 1935 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından başlatılmıştır. İlk kazı sezonunda Höyük'teki yerleşmelerin kronolojisi ana hatlarıyla belirlenmiştir. Kalkolitik Dönemden Osmanlı Dönemine uzanan bir stratigrafi ortaya konmuş olmakla birlikte özellikle Erken Tunç Çağına ait zengin mezar hediyelerine ve sıra dışı defin yöntemlerine sahip "Krali Mezarlar", en dikkat çekici keşif olmuştur¹¹.

1935 ve 1939 yılları arasında gerçekleştirilen ilk dönem kazılarında açığa çıkarılan ve "kraliyet mensupları" ile ilişkilendirilen mezarlar arkeoloji dünyasında büyük yankı uyandırdıysa da daha sonrasında yürütülen çalışmalarda Erken Tunç Çağı dönemi oldukça ihmal edilmiştir. Alaca Höyük ve sonrasında gerçekleştirilen diğer Orta Anadolu-Erken Tunç Çağı araştırmaları, "Çekirdek Bölge" olarak tanımlanan Çorum ve çevresinde, madencilik faaliyetleriyle ünlü ve ormanlarla kaplı bir coğrafyada yaşayan yüksek bir kültürün varlığını ortaya koymuştur¹².

Bu dönemde Orta Anadolu'da Hatti halkının yaşadığı belgelendiğinden Alaca Höyük mezarlarındaki kral/kraliçelerin Hatti halkının içinden çıktığı düşünülmektedir¹³. Mezarlar, Alaca Höyük'ün, Erken Tunç Çağı içindeki önemli konumunun da bir göstergesi kabul edilebilir.

Alaca Höyük mezarları zamanından görece kısa bir dönem sonraya tarihlenen Naramsin metinleri, Hatti Ülkesi ve kralından bahsetmektedir ve bu bahis Orta Anadolu'nun kuzeyi için büyük önem taşımaktadır. "Hatti Ülkesi" olarak adlandırılan Orta Anadolu'nun kuzeyindeki yerel Hattili halkın oluşturduğu "Hatti Beyliği" ve kralı Pampa, bu metinlerinde Akad Kralı Naramsin'e karşı birleşen 17 kent beyinden biri olarak geçmektedir¹⁴. Bu beyliklerin en belirgin özellikleri yönetici bir sınıf tarafından idare edilmeleri, ticari faaliyetlere katılmaları, surlarla çevrili olmalarıdır. Yönetici, asker ve tüccarların olması aynı zamanda sınıflı toplum yapısının oluştuğunu göstermesi bakımından önemlidir¹⁵.

Alaca Höyük'te, çok büyük olasılıkla Hattili yöneticilere ait olan ve "kraliyet mezarları" olarak literatürde yer edinmiş mezarlar 13 tane olmakla

⁸ Yalçın- Yalçın, 2010: 23.

⁹ Bottéro, 2005: 58-64.

¹⁰ Freeman, 2003: 34-35.

¹¹ Koşay, 1937: 525.

¹² Özgüç, 2002: 400.

¹³ Çınaroğlu, 2018: 3-4.

¹⁴ Güterbock, 1938: 67.

¹⁵ Joukowski, 1996: 144

birlikte defnedilen kişi sayısı 16'dır ve tamamının cinsiyet tespiti yapılamasa da hem erkek hem de kadınlara ait olanlar vardır¹⁶. Zengin mezar hediyeleri ve sıra dışı defin yöntemleriyle defnedilmiş bu mezarların sahiplerinin saray ya da kutsal yapılarına ya da şehirlerindeki başkaca temel nitelikli mimari unsurlara mesela bir şehir suruna dair hemen hemen hiçbir şey bulunmamıştır¹⁷. Bununla birlikte ayrıcalıklı bireyler oldukları, her şey bir yana mezarlardaki "kurban" uygulama biçimleri sayesinde izlenmektedir.

Bu çalışmanın amacı da Alaca Höyük kazılarında III. kültür çağındaki 5, 6, 7 ve 8. tabakalara yerleştirilen Erken Tunç Çağı Krali Mezarlarında keşfedilen buluntuların "kurban törenleri" bağlamında analizini yapmak ve kullanım amaçlarına göre hangi kurban türleri ile ilişkili olduklarına dair bir kategori sunmaktır. Ana çerçeve bu şekilde belirlenmiş olmakla beraber öncelikle kurbanın ne olduğu ve türleri hakkında genel bilgi verilecektir. Sonrasında, her bir mezar sırayla iki kere ele alınıp, buluntuları, kurban törenlerinde kullanılma potansiyellerine göre açıklanacaktır.

Alaca Höyük kral/kraliçe mezarları hakkında en temel kaynaklar, kazı sonuçlarının ayrıntılı anlatımlarını içeren yayınlardır. Bunların yanı sıra mezarlar hakkında önemli tespitlerin yapıldığı ve özenli incelemelerin sunulduğu başkaca yayımlar da aşağıda tanıtılmıştır:

1935 yılında başlayan ve krali mezarların keşfedildiği Alaca Höyük kazılarına dair ilk rapor R. O. Arık tarafından 1937 yılında biri Türkçe ve diğeri Fransızca olmak üzere iki ayrı ciltte yayımlanmıştır¹⁸. Eserde ilk olarak, kazıların başlamasından çok daha önce Alaca Höyük'te gerçekleşen araştırmalar, bölgenin coğrafyası ve topografyası hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında kazının başlangıç safhasından önce çevresindeki yüzey araştırmaları ve incelemeler ile kazının başlangıcı itibarıyla izlenen yöntem konu edilmiştir. Eserin büyük bölümünü ise keşfedilen mezarların detaylı anlatımı içermektedir ki bu mezarlar B, R ve T mezarlarıdır. Son bölümde bir katalog yer almaktadır. Kazının çeşitli safhaları, mezarlar ve mezar buluntuları eser içinde ve sonunda yer alan siyah-beyaz fotoğraflarla (sonda renkli levhalar şeklinde bir sınıflandırmayla) belgelenmiştir.

1937 yılında H. Z. Koşay tarafından, 1936 yılı kazı sezonuna ait ilk sonuçlar Belleten Dergisinin 1. sayısında yayımlanmıştır¹⁹. Adı geçen yayında stratigrafik bir şema verilmiş ve kültür çağlarıyla ilgili kısa ancak öz değerlendirmeler yapılmıştır. Mezarların eş zamanlı çevre kültürlerle karşılaştırmasının yapılmış olması bilhassa önem arz eder. Alaca Höyük Kazısının tarih bilimine katkılarını özetleyen sonuç kısmı da dikkat çekicidir.

H. Z. Koşay, 1938 yılındaki yayında 1936 yılı kazı sonuçlarını kitaplaştırmak suretiyle, I-IV. kültür çağlarındaki keşifleri ve gün yüzüne çıkan buluntuları; "Mimari", "Çanak-Çömlek" ve "Küçük Eserler" başlıkları altında ayrıntılı olarak raporlandırmıştır²⁰. A, A1 ve C mezarlarına ait bilgiler,

¹⁶ Yalçın- Yalçın, 2010: 25-37.

¹⁷ Yalçın-Yalçın, 2010: 81.

¹⁸ Arık, 1937a; Arık, 1937b.

¹⁹ Koşay, 1937.

²⁰ Koşay, 1938.

“III. Kültür Çağı” başlığı altında aktarılmış, mezarların ve mezar buluntularının fotoğrafları, çizimleri ve envanterlerine de yer verilmiştir.

H. Z. Koşay, 1937-1939 yılları arasında yapılan kazıların ilk raporlarını, 1951 tarihli Türkçe-Fransızca eserde kaleme almıştır²¹. Eserde sırasıyla “Yapı Katları”, “Alaca Höyük’ün Son Çağlarında Bulunan Eserler”, “Eti Eserleri”, “Kültepe ve Bakır Çağı Çanak Çömlekleri” ve son olarak “Krali Mezarlar” başlıkları altında beş bölüm işlenmiştir. Sonuç kısmından sonra H. G. Güterbock tarafından hazırlanan, “Tablet ve Mühürler” başlıklı, ek niteliğinde ayrı bir bölüm mevcuttur. Krali Mezarlar bölümü içinde H, D, E, F, K, L, S mezarlarının genel tanıtımı yapılmış; gömü şekilleri ve buluntuları açısından konu edilmiştir. Eserin içinde ve levhalar bölümünde, buluntuların fotoğrafları, siyah beyaz ya da renkli olmak üzere izlenebilmektedir.

Yukarıda küçük çaplı tanıtımlarla gözler önüne serilen eserlerin temel niteliğinin Alaca Höyük Kazıları hakkında ayrıntılı bilgi vermek olduğu gözlemlenmiştir. Krali Mezarlar, zengin buluntuları ve kendine has gömü yöntemleriyle kazı raporlarında ağırlık oluştursa da diğer kültür çağlarına ait mimari ve küçük buluntulara da aynı özenle yaklaşmıştır. Bu bakımdan mezarlarda kurbanla ilişkili buluntular da konu edilmiş olmakla birlikte, özel olarak ayrı bir bölümde ele alınmış değildir.

T. Özgüç, 1948 yılında yayımlanmış olduğu “Öntarihte Anadolu’da Ölü Gömme Âdetleri” adlı kitapta, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağlarında Anadolu’daki mezar biçimlerini, belli başlı mezarlıkları, gömü adetlerini anlatmış ve son olarak da mezarlardaki insanların antropolojik değerlendirmesini yapmıştır²². Bilhassa Alaca Höyük Krali Mezarları hakkındaki tespitleri önem arz eder: Mezarları “Oda Mezar” olarak kategorize etmiştir²³. Alaca Höyük Kral/Kraliçe Mezarlarındaki kurban uygulamalarına dair önerisi ise, cenaze töreninin iki aşamalı gerçekleştiği, mezarlar kapatılmadan önce içki sunusu/libasyon yapıldığı, kapatıldıktan sonra ölü yemeği düzenlendiği ve hayvanların kurban edildiği şeklindedir²⁴.

Alaca Höyük Krali Mezarlarına yeni bir bakış sunan 2010 tarihli yayına da dikkat çekilmesi zaruridir²⁵. Ü. Yalçın ve H. G. Yalçın, “Araştırmanın Tarihçesi” ve “Mezarlar Hakkında Genel Bilgi” ve “Tarihlendirme”den sonra her bir mezarı tek tek değerlendirmeye almışlardır. Özellikle mezar buluntularının dağılımını gösteren şema kurban (hayvan kurbanı) ile ilgili sınıflandırmayı içerdiği için önemlidir²⁶. Sonrasında hükümdarlık sembolleri olan bilhassa metalden eşyalara dikkat çekilerek, buluntular zanaatkarlık bağlamında değerlendirmeye alınmış ve sonuçta mezar sahiplerinin hükümdar olma nitelikleri yanı sıra zanaatkar kökenli olabileceklerine dair kanıtlar üzerinde durulmuştur.

İncelenen eserlerde Alaca Höyük Mezarlarındaki kurban uygulamaları ve ilişkili buluntular göz ardı edilmemiş olmakla birlikte, kurban konusunu

²¹ Koşay, 1951.

²² Özgüç, 1948.

²³ Özgüç, 1948: 40.

²⁴ Özgüç, 1948: 46, 92-95 ve 122-124.

²⁵ Yalçın- Yalçın, 2010.

²⁶ Yalçın- Yalçın, 2010: 40.

odağa alan özel ve ayırıştırıcı bir çalışmanın var olmadığı tespit edilmiştir. T. Özgüç'ün cenaze töreninin iki aşamalı gerçekleştiği tasavvuru bu çalışmanın temel dayanağını oluşturmaktadır. Büyük olasılıkla, her iki aşamada ilkesel olarak birbirinden farklı kurban uygulamaları törenin can alıcı anlarıydı. Bu çalışmanın temel hedefi, söz konusu törenlerde kullanılan malzeme ve kurban edilen hayvanların kalıntılarını imbikten geçirircesine ayırştırmak ve tasnifini yapmak suretiyle malzemeyi kurban bağlamında anlamlandırmaktır.

Kurban nedir? Türleri nelerdir?

Kurban genellikle, kutsal ile bağ kurmak, ona yakın olmak, onun gücünden yararlanmak ya da kızgınlığından korunmak için kesmek, dökmek ve parçalamak suretiyle tahrip edilen canlı ya da cansız olabilen nesnedir²⁷. Kurban, prensipte, bir yeme-içme nesnesi olduğundan törensel ziyafette tüketilir; bu tüketimde en büyük pay, törenin merkezinde yer alan tanrı/tanrıça veya başkaca kutsal varlığa ayrılır²⁸.

Cenazede gerçekleşen kurbanlarda ise törenin merkezinde “ölü/ölü ruhu” yer alır. Cenaze törenlerindeki kurban uygulamaları, ölmekle farklı bir boyuta geçmiş ancak gücünü yitirmek bir yana katlanarak arttırmış olan “ölmüş birey”e sunulur²⁹. Mezarların pek çoğunda keşfedilen hediyeler ve bazen de hayvan kalıntıları; yaşayanların ölümlerle olan bağlantısının ve onlara duydukları saygının göstergesidir.

Kurban her zaman, sunma biçimi ve sunulan nesneye göre farklılık gösteren bir düzene sahip olmuştur. Bu farklılaşma, “Alaca Höyük Krali Mezarları” söz konusu olduğunda ikiye ayrılabilir:

İçki kurbanı: Törenin belli bir anında, tanrıyı temsil eden imgenin önüne ya da kutsal kabul edilen belirli başka bir noktaya, özel bir kap aracılığıyla içkiyi dökerek “içki kurban etme eylemi” gerçekleştirilir. Söz konusu eylem Eskiçağ kült törenlerinde vazgeçilmez bir ayin olduğu için³⁰ Latince libare kökünden türemiş olan libasyon terimi³¹, “içki kurbanı” için literatürde kullanılagelmiştir. Libasyonda kullanılan kapların niteliği, Alaca Höyük'te daha sonra hâkim güç olan Hititlere ait tasvirli eserlerde açıkça izlenebilmektedir³². Bu kapların prensipte, törensel dökme işlemine uygun gaga ağızlı ibrik/testi ya da çaydanlık formunda olması gerektiği kabul edilmektedir.

Hayvan kurbanı: Genellikle yenilebilir türden olanların tercih edildiği kurbanlık hayvanın kesilip parçalanması ile ortaya çıkan etlerin törenlerde tüketilmesi ve seçilen bazı parçalarının da bayram töreni ise tanrıya/tanrıçaya, cenaze ise ölüye sunulmasıyla gerçekleşir³³. Ancak, kesilip parçalanmadan bütün haliyle sunulan kurbanlara da rastlanmaktadır.

²⁷ Sevinç Erbaşı, 2013: 34-40.

²⁸ Haas, 1994: 640.

²⁹ Sevinç Erbaşı, 2013: 41.

³⁰ Eski Mezopotamya'da libasyon için Heimpele, 1987-1990: 1-5; Hititlerde libasyon için Frantz-Szabo, 1987-1990: 5.

³¹ Kabağağaç-Alova, 1995: 343.

³² Sevinç Erbaşı, 2012: 71-74.

³³ Archi, 1979: 208-209.

Eski Yakınoğu'da çok sık olmamakla birlikte insan kurbanı da görölmektedir. Modern insan için insan kurbanı "korkunç bir şey" olarak algılansa da Eski Dünya'da insan kurbanının gerekli göröldüğü durumlar olmuştur³⁴. Ancak insanların kurban edildiği her durumda kan akıtılmış, değildir. Bununla ilgili olarak en ünlü örnek -Alaca Höyük Krali Mezarlığı ile eş zamanlı olan- Erken Hanedanlık Dönemi Ur Kraliyet Mezarlığı'dır. Kral ve kraliçelerin mezar çukurlarında, hayvan kurbanlarından başka, büyük olasılıkla, kendilerini zehirlemek suretiyle gönüllü olarak efendilerine kurban olmuş hizmetkar ve muhafıza ait olduğu düşünölen çok sayıda insan kalıntısı ele geçmiştir³⁵.

Bu durumda kurbanlar hem canlı/kanlı hem de cansız/kansız olabilmektedir. Her halükârda kurban, ritüel bir uygulamadır ve belirli bir prosedüre göre gerçekleşmektedir. Kurbanın belirli kurallara göre uygulanıyor olması onun her zaman komplike bir kültüsel çerçeve içinde değerlendirilmesini gerektirmiştir. Bu nedenle kurban, din, devlet veya erk birlikteliği içinde düşünölmek durumundadır. Örgütlü bir toplumsal yapı veya devlet mefhumunun ilk belirtileri olmadan "kurban" gözlemlenemez³⁶.

Alaca Höyük Krali Mezarlarında kansız ve kanlı kurban uygulamalarına dair kanıtlar

Erken Tunç II çağına ait 13 kraliyet mezarı dikdörtgen formda "oda mezar" şeklindedir. Mezar çukurlarının çevresi taşlarla çevrelenmiş ve bazılarının tabanı kerpiç döşenmiştir. Çukurlar doğu-batı doğrultusunda açılmış olup, yaklaşık 0.75 m derinliğindedir ve üstleri ahşap örgölüdür. Üzerlerine yerleştirilen uzunlamasına hatıllar ve onların üstüne yerleştirilen kirişler kumla karışık toprakla kaplanmıştır. Ölülerin hepsi sağ yanlarına, başları batıya bakacak şekilde hoker tarzında yatırılmıştır³⁷. T. Özgüç, Alaca Höyük mezarlarını Orta Anadolu'nun dikdörtgen biçimli taş duvarlı, düz damlı, tek odalı Bakır Çağ evlerine benzetmiş, bu evlerin kapısız ve penceresiz, alçak damlı bir modeli olarak tanımlamıştır. Bu ölü hücreleri ilk defa Alaca Höyük Kraliyet Mezarları aracılığıyla Anadolu'ya girmiş olan ölü-evi tasavvurudurlar³⁸.

Alaca Höyük'teki Tunç Çağı stratigrafisine göre H, S, B, D, R ve T olarak adlandırılan mezarlar 5. tabakaya, A, C ve E mezarları 6. tabakaya, F, K ve L mezarları 7. tabakaya yerleştirilmiştir. T₁ ve A₁ mezarları ise 5. ve 6. tabaka arasındadır³⁹. Ancak arazinin topografik yapısından kaynaklı olarak derinlikleri arasındaki farkın kronolojik bir anlam taşımadığı da ileri sürölmüştür⁴⁰. Mezarların karakteristik özellikleri, ölülerin mezar içindeki pozisyonları, mezar hediyeleri ve kurban uygulamalarındaki eş değerlik, tabakalar arasında kronolojik açıdan önemli bir fark olmadığını doğrular niteliktedir.

³⁴ Recht, 2010: 168-169.

³⁵ Bottéro, 2005: 58-64.

³⁶ Russel, 2012: 86.

³⁷ Çınaroğlu, 2018: 7.

³⁸ Özgüç, 1948: 99-102.

³⁹ Yalçın-Yalçın, 2010: 17; Çınaroğlu, 2018: 7.

⁴⁰ Özyar, 1999.

Mezarların 6-30 m² arasında değişen büyüklükleri, ölünün mezar odasına yatırılmasından sonra geriye kalan boşluğa fazla sayıda mezar hediyesi konulmasına imkân tanımıştır. Zengin mezar hediyeleri içinde çok sayıda kült eşyası ve gündelik kullanıma uygun kişisel eşyalar ile krallık alametleri yer alır⁴¹.

Alaca Höyük kral ve kraliçelerinin cenaze törenlerinde gerçekleşen kurbanların iki aşamalı olduğuna yukarıda da işaret edilmiştir. İlk aşama mezar kapatılmadan önce mezar odasına doğru ve belki mezarın içinde gerçekleşen törenlerdir ve kansız kurbanlar bu aşamada sunulmuş olmalıdır⁴².

Bu çalışmada mezarların her biri, kendi zamanındaki törenin aşamalarıyla uyumlu bir şekilde iki aşamalı olarak ele alınacaktır. Öncelikle keşiflerindeki kronolojik sıraya göre mezarlardaki libasyon/sıvı kurbanına delil teşkil eden akıtma kaplarının bilgisine yer verilecek daha sonra da aynı mezarlarda ele geçen hayvan kurbanlarının tanıtımı yapılacaktır. Böylelikle mezarın içinde ve mezar kapatıldıktan sonra gerçekleşen iki aşamalı tören somutlaştırılacaktır.

Aşağıda, törenin ilk aşamasında gerçekleşen libasyonlara dair delil teşkil eden akıtma kaplarının bilgisi sunulmaktadır:

B mezarında keşfedilmiş olan altın testi ve kadeh MÖ 3. binyıl libasyon törenlerine ait zarif eşyalar olarak tanımlanmıştır⁴³. R. O. Arık Al. 241 envanter numarasının verildiği kadehi şampanya kadehine benzetmiş ve Al. 242 envanter numaralı testiyi de gaga ağızlı toparlak gövdeli ibrik olarak tanımlamıştır⁴⁴ (Res. 1). Altın ibrik ve kadehin çıktığı yerin altında gümüşten garip bir madeni küme tespit edilmiştir. Bu küme içinden çıkan çeşitli parçaların bir kabın sapına ait olduğu anlaşılmış ve hatta Ur şehri kazılarında buna benzer saplı kapların ölü için bir ritüel anlamı olduğu tahmininde bulunulmuştur. Bu nedenle bu sapın ait olduğu kabın ölüye libasyon için kullanıldığı iddia edilmiştir (Res. 2)⁴⁵.

R mezarında da iskeletlere yakın bir konumda Al. 1082 envanter numaralı bir bakır ibrik (Res. 3) ve Al. 1083 envanter numaralı gümüş bir tas ve Al. 1084 envanter numaralı başka bir bakır tas ile paramparça olduğu için envanter numarası verilememiş bir bakır tepsi birlikte bulunmuştur⁴⁶. Ölüye libasyon ve sunu için kullanılmış ritüel malzeme olduklarını düşündürür.

T mezarının altında, doğal olarak ondan daha eski olan bir mezar daha bulununca, alttaki T₁ olarak numaralandırılmış; T ve T₁'in iki kat seviyeli mezar oluşturdukları ortaya çıkmıştır⁴⁷. T'nin güney duvarı yakınında tespit edilen ölünün kafatasının doğusunda Al.1073 envanter numarası verilmiş olan, ezilmiş, kırılmış olarak bulunan kabın da libasyon işlevine sahip olduğu

⁴¹ Yalçın- Yalçın, 2010: 19.

⁴² Özgüç, 1948: 93-94.

⁴³ Mellink, 1987: 65-66.

⁴⁴ Arık, 1937a: 59, Şekil 80 ve CLXVIII-CLXXI.

⁴⁵ Arık, 1937a: 61-62, Şekil 86A-86B.

⁴⁶ Arık, 1937a: 72.

⁴⁷ Arık, 1937a: 97.

tahmin edilmektedir⁴⁸. T₁ katında büyük olasılıkla, konumsal seviyede gerçekleşen bir yangın söz konusu olmuştur. Bu nedenle bazı eşyalar tespiti yapılamayacak hale gelmiştir⁴⁹.

K alanı olarak kayda geçmiş olan ve alanın doğusunda tespit edilen küp mezar sıra dışıdır. Oda mezarlara hoker tarzında gömülmüş kral/kraliçelerden farklı bir niteliğe sahip olduğu hissiyatını uyandırır. Küp mezarın etrafında, taş kümeleriyle dairesel bir duvar oluşturulmuştur. Küpün içinde herhangi bir hediye izlenmese de buradaki taşların altından çanak parçalarının çıkmış olması, cenaze töreninde kırılan ritüel kap olduğunu düşündürmüştür⁵⁰.

A mezarı, en iyi korunmuş mezarlardan biri olsa da libasyon kapları bakımından örnekleri azdır ya da bugüne sağlam ulaşmamıştır. Mezarın içine konan diğer eşyalarla birlikte ele geçen ve MA 75 olarak kaydedilen küçük gümüş ibriğin biçimi zorlukla ortaya çıkartılmıştır⁵¹ (Res. 4).

A₁ mezarı, A mezarına göre biraz daha yüksekte tespit edildiği için ondan sonraki bir safhaya aittir. Altın ve bakır mezar hediyeleri dikkat çekici olmakla beraber -mezardaki tahribattan da kaynaklı olabilir- libasyon kabına gönderme yapılmamıştır⁵².

C mezarında insan iskeletleri bozuk ve dağınık halde bulunmuştur. Mezarın iki ya da üç kişi için olduğu tahmin edilmiş ancak dağınıklık ve tahribattan dolayı yatış pozisyonları anlaşılammıştır⁵³. Mezarda libasyon kullanımına uygun bir kap tespit edilmiş değildir.

H mezarında hoker tarzında yatırılmış ölünün yüzü hizasında idoller içinde AL/b.H.2 kayıtlı, testi taşıyan çıplak kadın figürini dikkate değerdir⁵⁴ (Res. 5). Figürin ile ilgili olarak, törensel sunu geleneğinin sanatsal temsili niteliği taşıdığı önerisinde bulunulmuştur⁵⁵. Bu bakımından sıvı kurbanı/libasyon için kanıt niteliği arz eder. Hali hazırda mezarın boş kalan diğer yerlerinde de gümüş kaplar ele geçmiştir; bunlardan ikisi - AL/b.H.118 ve 120- libasyon kabı olmaya elverişlidir⁵⁶ (Res. 6-7).

D mezarı, çöküntüden kaynaklı olarak tahribata uğramıştır. Pişmiş toprak eserler de büyük ölçüde zarar görmüştür. Bununla birlikte madeni eşya açısından zengindir. Hatta güneş kursları bakımından oldukça dikkat çekici bir mezardır. Libasyon malzemesi olarak işaret edilebilecek buluntular arasında D. 8 olarak kayıtlı olan sıvı akıtmaya uygun bir ibrik mevcuttur. İbriğin karnında iki memecik olduğu görülebilmektedir⁵⁷ (Res. 8). Memeciklerin, libasyon sırasında sıvının süregelen akışını engelleyecek bir hava yapma durumuna karşı önlem olduğu farz edilebilir.

⁴⁸ Arık, 1937a: 81, Şekil 127.

⁴⁹ Arık, 1937a: 97-98.

⁵⁰ Arık, 1937a: 103-104, Şekil 144.

⁵¹ Koşay, 1938: 104.

⁵² Koşay, 1938: 79 ve 83.

⁵³ Koşay, 1938: 83.

⁵⁴ Koşay, 1951: 60 ve 62.

⁵⁵ Mellink, 1987: 65; Yalçın- Yalçın, 2010: 63, Res. 38 – 7026.

⁵⁶ Koşay, 1951: 60 ve 65.

⁵⁷ Koşay, 1951: 66.

E mezarında ölünün yüz hizasında tespit edilmiş olan malzemelerden biri de E. 25 numarasıyla kaydedilen gümüş kaptır ve libasyona elverişli biçimi vardır⁵⁸ (Res. 9).

F mezarı nemden dolayı o kadar tahrip olmuştur ki bazı altın eserlerin mevcudiyeti anlaşılrsa da biçimleri tam tespit edilememiştir⁵⁹.

K mezarı oldukça büyük ve iyi korunmuş bir mezardır. Ölü bedeninin hemen önünde altın ve gümüşten libasyon kapları ele geçmiştir. K. 1 kaydı verilmiş altın kabın ve K. 39 ile K. 40 olarak kaydedilmiş olan gümüş kapların dökmeye elverişli formları çok açıktır (Res. 10-11). K. 48 kaydı olan pişmiş toprak kap da yüksek bir akıtacağı olan libasyon kabıdır⁶⁰ (Res. 12). Libasyon kapları arasında başkaca önemli buluntu ölünün baş ucuna bırakılmış olan, çaydanlık formunda tasarıma sahip ve aslında libasyon için çok uygun olan, kabartma yılanlarla süslenmiş, gümüşten, küresel biçimli, sepet kulplu kaptır⁶¹ (Res. 13). Alaca Höyük için ünik olan bu tip sepet kulplu çaydanlıkların MÖ 3. binin ikinci yarısında pişmiş topraktan ve madenden yapılmış benzerlerinin, Batı Anadolu'da Troya, Beycesultan gibi merkezlerde üretildiği ve ilk kez Troya III. katta ortaya çıktığı aktarılmaktadır⁶². Alaca Höyük kral mezarlarında başka örneklerine rastlanmadığı için- libasyonda kullanılan- ritüel malzemesi olarak ithal edilmiş olan değerli bir ürün olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Alaca Höyük mezarlarının sahiplerinin ticaret yapma potansiyellerini de ortaya koyar.

L mezarı sağlam ele geçmiş bir mezar olsa da nemden kaynaklı olarak içindeki eşyalar büyük zarar görmüştür. Ölünün hemen yanında, baş ve göğüs hizasında altın, gümüş ve bakır eşyalar tespit edilmiştir. Bunlar arasında ağız ve dip kısmı altından olan gümüş libasyon kabı çok büyük zarar görmüş olmasına rağmen zarif biçimi fark edilmektedir ve L. 13 kaydı ile literatüre geçmiştir⁶³ (Res. 14).

S mezarında dağınık olarak bulunmuş olan eşyanın içinde libasyon için kullanılmaya uygun, S. 1 kaydıyla literatüre geçmiş bakır bir ibrik dikkat çekicidir⁶⁴ (Res. 15).

Alaca Höyük kral ve kraliçe mezarlarında, içki sunmaya elverişli testi/ibrik, çaydanlık ve benzeri törensel kapların, mezarın içinde ve çoğunlukla da ölünün yüzü önünde tespit edilmesi, cenaze töreninin ilk aşamasında ölüye libasyon yapıldığını doğrular niteliktedir.

Cenaze töreninin ikinci aşaması ise mezar kapatıldıktan sonra başlar. Burada karşılaşılan kanlı kurban uygulamalarından geriye kalan iskeletlerin cenaze yemeği ile bağlantılı olduğunu kanıtlayan nitelikler söz konusudur⁶⁵.

⁵⁸ Koşay, 1951: 69.

⁵⁹ Koşay, 1951: 70.

⁶⁰ Koşay, 1951: 70-72; Mellink, 1987: 66; Yalçın- Yalçın, 2010: 35.

⁶¹ Koşay, 1951: 70 ve 72; Yalçın- Yalçın, 2010: 35, Res. 26.

⁶² Baltacıoğlu, 2002: 101, dn. 55.

⁶³ Koşay, 1951: 73-74.

⁶⁴ Koşay, 1951: 74.

⁶⁵ Özgüç, 1948: 92-93.

Cenaze yemeği için kurban edilen hayvanların geriye kalan parçalarının mezarlara göre bulunuş durumu -dış etkenlerden kaynaklı olarak- farklılıklar gösterebilmektedir.

B mezarı: İçinde bulunan mezar hediyesi niteliğinde eserlerin üzerine göçmüş olan toprakla karışık taşlar arasında “bos indicus” cinsinden diklemesine konmuş bir öküz başı bulunmuştur. Ayrıca bol miktarda yenilebilir hayvan iskeleti bel kemikleri noksan olarak ele geçmiştir ki hem iri hayvan başlarının hem de diğer bütün iskeletlerin çökmüş olan taş ve toprak sedir üzerine yerleştirildiği anlaşılmıştır⁶⁶.

Mezarın uzun olan güney duvarı üstünde, dibinde ve biraz güneyinde üç hayvan iskeleti çıkarılmıştır. Biri köpek (Res. 16) diğeri koyun olarak tanımlanan bu hayvanlardan ikisinin yüzü kuzeye yani mezarın içine bakacak şekilde yatırılmıştır; sadece farklı derinliklerde tespit edilmişlerdir. Güney tarafındaki üçüncü iskeletle ilgili olarak da “koyun olması muhtemel” açıklaması yapılmıştır⁶⁷. Her üç hayvanın da kemiklerinin eksiksiz ele geçmesi B mezarındaki ölü için kurban oldukları fikrini güçlendirmektedir. Büyük olasılıkla, “koyun olması muhtemel” üçüncü hayvan da yerleştirildiği duvardan düşmüş ve taşların arasında kalmıştır.

R mezarı: B mezarının doğusunda yapılan kazıyla tespit edilmiş ve ilk planda, B mezarındaki gibi boynuzları üzerine dikilmiş, ağız ve dişleri havaya gelmiş büyük bir hayvan başı açığa çıkartılmıştır. Daha sonra da iki hayvanın bacak kemikleri, ön bacaklar ilerde, arka bacaklar geride olmak üzere dizilmiş halde bulunmuştur. İkinci hayvanın başı da ezilmiş halde bulunmuş ve her ikisinin de “öküz-bovine” cinsinden olduğu tespit edilmiştir. Hayvan iskeletlerinin omurga kemiklerinin eksik olduğu anlaşılmıştır⁶⁸. Hayvan iskeletleri dağınık ve birbirinden kopmuş olarak insan iskeletinin üstüne düşmüş hem onu hem de diğer mezar hediyelerini ezmiştir. Ayrıca çürümüş ağaç parçaları da göstermektedir ki dam, ateş veya çürüme ile çökünce üstündeki kurbanlar aşağı düşmüş ve mezar içindeki insan iskeleti ve eşyalara karışmıştır⁶⁹.

T mezarı: Kuzey duvarının hemen dibinde büyük bir hayvan iskeletinin kemikleri birbiri üzerine dizilmiş halde tespit edilmiştir ve sonrasında mezarın ortalarına doğru yayılan taşlar üstünde toprakla örtülmüş hayvan kemikleri çıkmaya devam etmiş, kuzey duvarı dibindeki iri hayvan iskeletinin başı da bulunmuştur⁷⁰.

T₁ mezarı: T mezarının alt seviyesinde açığa çıkartılmıştır ve -daha önce de belirtildiği gibi- birlikte iki katlı bir mezar oluşturmuşlardır. T mezarının batı kenarından hayvan başları çıkmaya başlayınca yeni bir mezar katmanına gelindiği anlaşılmıştır. İlginçtir, hayvanların yanlarında ve burunlarında bilezik gibi bakır halkalar bulunmuştur⁷¹. Mezar içinde hayvan iskeletleri bulunmaya devam edilince diğerleriyle aynı şekilde, mezarın üstünü örten

⁶⁶ Arık, 1937a: 61 ve 65.

⁶⁷ Arık, 1937a: 77 ve Şekil 98, 105-107; Özgüç, 1948: 92; Yalçın- Yalçın, 2010: 28.

⁶⁸ Arık, 1937a: 66 ve 69, Şekil 95, 96, 99, 100-103; Özgüç, 1948: 93.

⁶⁹ Arık, 1937a: 76.

⁷⁰ Arık, 1937a: 81 ve 91; Özgüç, 1948: 93.

⁷¹ Arık, 1937a: 91.

damın çökmesiyle kurban edilmiş hayvanların mezarın üstüne düştüğü ve dağıldığı, diğer eşyaların içine karıştığı anlaşılmıştır⁷².

A mezarı: Diğer tüm mezarlara nazaran en iyi korunmuş olanıdır. Hayvan kurbanları bu mezarda da rutin bir uygulama olarak iki sığırın başı ve çiftler halinde arka ayakları yerleştirilmiş halde bulunmuştur. Ayrıca keçi kemikleri de ele geçmiştir. Kemiklerin hepsinin özenli yerleştirildiği açıkça görülebilmektedir. Mezarın üst tarafında, **A₁** olarak tanımlanan farklı gömüye de benzer şekilde sığır kurbanlarının baş ve bacak kemiklerinin sunulduğu tespit edilmiştir⁷³.

C mezarı: İki ya da üç kişinin birlikte gömüldüğü mezarda hayvan kemikleri mezar alanına dağılmış halde bulunmuştur⁷⁴.

H mezarı: H. Z. Koşay'ın anlatımıyla canlı bir tasavvurunun yapılabildiği mezarın, şu şekilde yapılandırıldığı anlaşılmaktadır: mezarın üstü kalın ağaç kalaslarla örtülmüş, killi toprakla sıvanmış, üzerine toprak atılmış ve mezarın sınırları taş dizileriyle işaretlenmiştir. Sonra da iki adet öküz kesilip ölü yemeği hazırlanmıştır; etleri yendikten sonra başları ve ayak kemikleri çiftler çiftler mezarın ortasına düzenli bir şekilde, burunları batıya gelecek şekilde yerleştirilmiştir⁷⁵ (Res. 17-18). T. Özgüç'ün aktarımına göre öküz kafatası ve bacakları muhtemelen düştüğü için mezarın ortasında tespit edilmiştir⁷⁶. Mezarın güney köşesine yakın bir noktada ise tam olarak tespit edilen köpek kemikleri açığa çıkarılmıştır ki belki ölünün evcil hayvanıdır ve sahibinin ölümü üzerine ona kurban edilmiştir⁷⁷ (Res. 19).

D mezarı: H mezarının batısında keşfedilen mezarın gömme tarzı olarak H mezarından pek de bir farkı yoktur ancak kurban hayvanlarının kemikleri H mezarındaki gibi düzgün bir şekilde yerleştirilmemiştir. Kurban hayvanlarının kemikleri mezarın içine dağılmış şekilde bulunmuştur⁷⁸.

E mezarı: Cenaze yemeğinde üç çift öküzün kurban edildiği, başları ve ayaklarının düzenli bir şekilde çift sıra olarak mezarın üzerine dizilmesinden anlaşılmaktadır. Mezarın duvarının güneybatı köşesinde bir domuz kafatası ve onun karşısındaki kuzeybatı köşesinde de insan kafatasının bulunmuş olması dikkat çekicidir (Res. 20). İnsan kafatası bir insan kurbanına işaret ediyor olabilir⁷⁹ (Res. 21). Esasen hem domuz kurbanı hem de eğer öyleyse "insan kurbanı" Alaca Höyük mezarlari için münferittir. Söz konusu iki buluntunun kurbanla ilişkili olduğu ya da olmadığı yönünde kesin bir tespit yapmak olanaklı değildir.

F mezarı: Mezar oldukça derinde tespit edildiği için tamamen çamur içinde kalmış ve büyük oranda tahrip olmuştur. Bununla birlikte gömü biçiminin diğerleriyle paralel olduğu anlaşılmıştır ve mezarı kapatan çürümüş

⁷² Arık, 1937a: 93 ve 97.

⁷³ Koşay, 1938: 79; Yalçın- Yalçın, 2010: 32-33.

⁷⁴ Koşay, 1938: 83; Yalçın- Yalçın, 2010: 33.

⁷⁵ Koşay, 1951: 62; Yalçın- Yalçın, 2010: 27.

⁷⁶ Özgüç, 1948: 93.

⁷⁷ Koşay, 1951: 62.

⁷⁸ Koşay, 1951: 66; Yalçın- Yalçın, 2010: 27.

⁷⁹ Koşay, 1951: 69; Yalçın- Yalçın, 2010: 31.

ağaç kalasların üzerinde daha fazla sayıda olması muhtemel beş öküz başı tespit edilmiştir⁸⁰.

K mezarı: İyi durumdaki mezarlardan biridir ve mezar damının üzerine yerleştirilmiş olan baş ve bacak kemikleri diğerlerinde olduğu gibi sığırlara aittir⁸¹.

L mezarı: Mezar kapatıldıktan sonra damı üzerinde on öküzün baş ve ayak kemikleri çiftler çiftler olmak üzere düzenli bir şekilde dizilmiştir⁸² (Res. 22). Hayvan kemiklerinin diziliş şekli, boynuz ve alınları yukarıya gelmek üzere, yan yana ve arka arkadır; bacaklar da bunların arasına yerleştirilmiştir⁸³ (Res. 23).

S mezarı, çok bozuk ve malzemeleri dağınık olarak bulunmuştur.⁸⁴ Bu nedenle hayvan kurbanlarıyla ilgili sağlıklı bir tespit yapılamamıştır.

Bazı mezarlar çok büyük tahribata uğramış olmasına rağmen istisnasız hepsinin, kapatılmış olan üst kısımlarına genellikle sığırlara ait baş ve bacak kemikleri düzenli olarak sıralanmıştır. Kurban hayvanlarına ait kalıntıların belirli bir düzende mezarın üstüne yerleştirilmiş olmaları, bunların ölünün payına düşen parçalar olduğunu gösterir. Ölüye ait eşyaların, mezar hediyelerinin ve törenin ilk aşamasında kullanılan ritüel malzemelerin mezarın içine yerleştirilip, üstünün kapanmasından sonra başlayan cenaze yemeğinden geriye kalanlardır⁸⁵. Böylelikle kurban edilen hayvanların etleri yaşayanlar ile ölü arasında paylaşılmış, ölüyle son kez bir ziyafet tertip edilmiştir.

Alaca Höyük kral ve kraliçe mezarlarındaki kurban- cenaze ilişkisi ve bu ilişkinin mezarın niteliğine yansıyan özgünlüğü T. Özgüç tarafından değerlendirilmiş ve aşağıdaki tespitler yapılmıştır:

“Ziyafetin ikinci safhası Alaca Höyük’e hastır. Bugüne kadar Anadolu’da ve dış bölgelerde mezar üstüne düzenli bir surette yerleştirilmiş bu türlü kurban hayvanları bulunmamıştır. Bu, Alaca Höyük’ü bütün Ön Asya mezarlarından ayıran bir kurban merasimidir. Sığır bacaklarının tırnaklarıyla beraber bulunması, bu parçaların yenmeden konulduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. ... Alaca Höyük’dekiler ölü gömüldükten sonra başlayan ölü yemeğinde, mezar sahibinin hissesine düşen kurban kalıntılarıdır”⁸⁶.

Alaca Höyük Krali Mezarlarının keşfini takip eden yıllarda Anadolu’da Erken Tunç Çağına ait başka mezarlar da açığa çıkartılmıştır. Ancak “ölüye kurban” bağlamında, Alaca Höyük’teki 13 kral/kraliçe mezarındaki gibi bir düzenlemeye sahip bir başka mezar alanına rastlanmamıştır.

Kurban uygulamaları bağlamında Alaca Höyük’e en çok benzeyen mezarlık alanı Resuloğlu kazılarında açığa çıkartılmıştır. Çorum ili sınırları içindeki Resuloğlu köyünde 2003 yılı itibarıyla başlayan kazılarda üç ayrı

⁸⁰ Koşay, 1951: 70; Yalçın- Yalçın, 2010: 36.

⁸¹ Koşay, 1951: 70.

⁸² Koşay, 1951: 73.

⁸³ Özgüç, 1948: 93; Yalçın- Yalçın, 2010: 37.

⁸⁴ Koşay, 1951: 74.

⁸⁵ Özgüç, 1948: 92-93.

⁸⁶ Özgüç, 1948: 95.

yerleşmeye ait olarak tespit edilen mezar alanının Erken Tunç Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır⁸⁷. Mezarlar bölgenin yerli halkı Hattililerin ölü gömme gelenekleri hakkında fikir vermektedir. Mezarlık alanda, küp, çömlek ve taş sandık tipinde 271 mezardan oluşan çeşitli gömü tipleri uygulanmıştır⁸⁸. Resuloğlu, mezarlık sayısı göz önünde bulundurulduğunda krali olmaktan ziyade bir halk mezarlığıdır. Ancak kurban uygulamaları Alaca Höyük kral/kraliçe mezarları ile paralellikler göstermektedir. Bazı küp mezarların ağızlarının libasyon için açık bırakıldığı anlaşılmıştır ve etrafları taşlarla çevrelenmiştir. Ayrıca bir cenaze yemeğinin gerçekleştiğini işaret eden hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Bunlar tıpkı Alaca Höyük kral/kraliçe mezarlarında olduğu gibi sığır baş ve ayak kemikleridir. Taş sandık tipindeki mezarlarda da beden, yüz kısmı batıya bakacak şekilde hoker tarzında gömülmesi Alaca Höyük mezarlarındaki ölülerin oda mezarlara yatırılış yönünü hatırlatmaktadır. Sığır baş ve ayak kemikleri bu mezarlarda da ele geçmiştir ve çarpıcı bir şekilde Alaca Höyük mezarlarına benzer şekilde mezar duvarının üzerine yerleştirilmiştir⁸⁹. Taş sandık tipindeki mezarlar adeta Alaca Höyük oda mezarlarının daha küçük boyutlu modeli izlenimi taşırlar.

Hem Alaca Höyük hem de Resuloğlu mezarlarındaki uygulamalar her iki bölgenin zengin konumlarıyla ilişkilendirilebilir. Örneğin Resuloğlu, Ortaçağ'a kadar önemli ve stratejik yerleşmelerden biridir⁹⁰. Alaca Höyük'ün ise tarıma ve hayvancılığa elverişli konumu, maden yataklarına yakınlığı⁹¹ onu önemli bir güç merkezine dönüştürmüş olmalıdır. Cenazede sunulan kurbanlar da zenginliklerinin, itibar ve prestijlerinin göstergesidir.

Sonuç

Erken Tunç II Çağında Alaca Höyük'te keşfedilen oda mezarların kuzeybatı köşesine hoker tarzında gömülmüş olan kral/kraliçeler zengin hediyelerle birlikte defnedilmişlerdir. Mezarların ve buluntuların durumundaki nizam, zamanın bu evresinde, Alaca Höyük'de cenaze töreninin belli bir ihtişama sahip krali bir defin geleneğinin ortaya çıktığını belgelemektedir.

Cenaze töreni iki aşamalı gerçekleştiği gibi, törenlerin odağını oluşturan kurbanlar da aşamalara göre farklılıklar göstermektedir. Mesela Alaca Höyük kral ve kraliçe mezarlarında, içki sunmaya elverişli testi/ibrik, çaydanlık ve benzeri törensel kapların, mezarın içinde ve çoğunlukla da ölünün yüzü önünde tespit edilmesi cenaze töreninin ilk aşamasında ölüye libasyon yapıldığını doğrular niteliktedir. Cenaze töreninin ikinci aşamasında da mezarın üstü kalaslarla kapatılmış, sıvanmış sonra da mezarın damı üzerine kurban hayvanlarının -bunlar çoğunlukla öküz cinsinden hayvanlardır- baş ve bacak kemikleri, genellikle baş kemiği mezara bakar biçimde, düzenli bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu kemikler ölü gömüldükten sonra başlayan cenaze yemeğinden arta kalan ve ölünün payı kabul edilen kurban kalıntılarıdır.

Mezarların hepsi aynı prensiplere göre düzenlenmiştir ancak bazı istisnalar da yok değildir:

⁸⁷ Yıldırım, 2006: 1.

⁸⁸ Yıldırım, 2011: 458.

⁸⁹ Yıldırım, 2006: 6.

⁹⁰ Yıldırım, 2006: 1.

⁹¹ Yalçın- Yalçın, 2010: 7.

- B ve H mezarlarında köpek iskeletlerinin bütün halde/eksiksiz bulunuşları, büyük olasılıkla köpeğin mezara yerleştirilen ölünün şahsi “eşyası” gibi muamele görmesinden kaynaklıdır.
- A mezarında keçi kemiklerine de rastlanmıştır. Belki bu durum cenaze yemeğine katılımın fazlalığı ile ilişkilendirilebilir.
- E mezarında ise son derece sıra dışı iki farklı cinsten uygulama dikkati çeker. Mezarın, hoker tarzında gömülmüş ölüye dönük olmak üzere kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde, ilki insan kafatası ikincisi domuz kafatası olmak üzere iki buluntunun tespit edilmiş olması düşündürücüdür. Mezarda yatanla ya da onun ölümüyle ilişkili bir durum sonucu domuz ve insan kurbanı gerçekleşmişse de bunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir.

Alaca Höyük Krali Mezarlarındaki kurban uygulamalarıyla birebir aynı niteliklere sahip Erken Tunç Çağına ait başka bir mezarlık alanı ya da mezar keşfedilmiş değildir. Yalnızca Erken Tunç Çağı Resuloğlu Mezarlığı ile paralellikler kurulabilmektedir. Ancak söz konusu mezarlık bir halk mezarlığıdır ve Alaca Höyük'teki kral/kraliçe mezarlarıyla tamı tamına örtüşmemektedir. Ancak her iki merkezde de kurbanın belirli kurallara göre uygulandığı aşikardır.

Alaca Höyük mezarlarındaki düzenleme ve bu düzenlemeyle doğru orantılı gerçekleşmiş olan içki ve hayvan kurbanları, ayrıcalıklı birilerinin Alaca Höyük'teki iyi organize olmuş bir toplumsal yapının bel kemiğini oluşturduğunu göstermektedir.

Yazının en başında da belirtildiği üzere, hiyerarşik bir toplumsal yapının oluştuğu Erken Tunç Çağı Anadolu'sunun bölgesel güçleri göz önünde bulundurulduğunda Alaca Höyük, mezarlar ve kurban bağlamında özel bir yere sahiptir. Bilhassa bol miktarda büyükbaş hayvanın kurban edilip, törensel yemekte tüketilmiş olması törenin geniş bir katılımcı kitleyle gerçekleştiğini düşündürür. Belki bu töreni, kuralları önceden belirlenmiş, nizami bir “devlet”, “kraliyet” veya “resmi” tören olarak değerlendirme imkânı yaratır.

KAYNAKLAR

- ARCHI, A., 1979. "Das Kultmahl bei den Hethitern", *VIII. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara, 197-213.
- ARIK, R. O., 1937a. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı: 1935'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara.
- ARIK, R. O., 1937b. *Les Fouilles d'Alaca Höyük Entreprises par la Société d'Histoire Turque: Rapport Préliminaire sur les Travaux en 1935*, Ankara.
- AYDINGÜN, Ş. G., 2001. "British Museum ve Anadolu medeniyetleri Müzesi Koleksiyonlarında Alacahöyük ve Ur Kral Mezarlarında Altın Eserler", *P Sanat- Kültür-Antika Dergisi*, Sayı 20, İstanbul, 22-37.
- BALTACIOĞLU, H., 2002. "Arkeolojik ve Antropolojik Verilerin Işığında Alaca Höyük "Kral" Mezarları Konusunda Gözlemler", *Ortaçağ'da Anadolu: Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan*, Ankara.
- BOTTÉRO, J., 2005. *Eski Yakındoğu: Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Çev.: P. Güzelyürek- L. A. Özcan- A. Kahiloğulları, Dost Kitabevi, Ankara.
- ÇINAROĞLU, A., 2018. "Alaca Höyük Erken Tunç Çağı Krali Mezarları ve İki İdoller", *Arkhaia Anatolika: Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi* 1, 1-14.
- DÜRİNG, B. S., 2016. *Küçük Asya'nın Tarihöncesi. Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, Çev.: Azer Keşkin. İstanbul.
- FRANTZ-SZABÓ, G., 1987-1990. "Libation: Philologisch. Bei den Hethitern", *Reallexikon der Assyriologie (RIA)*, Band 7, Berlin. New York.
- FREEMAN, C., 2003. *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev.: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara.
- GÜTERBOCK, H. G., 1938. "Die Tradition und Ihre Literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200, Zweiter Teil: Hethiter". *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 44/10: 45-149.
- HEIMPEL, W., 1987-1990. "Libation: Philologisch. Mesopotamien", *Reallexikon der Assyriologie (RIA)*, Band 7, Berlin. New York.
- HUOT, J. L. - THALMANN, J.P. - VALBELLA, D., 2000. *Kentlerin Doğuşu*, Çev.: Ali Bektaş Girgin, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- JAMES, E. O., 1920. "Sacrifice", *Encyclopaedia of Religion and Ethics* XI, J. Hastings (ed.), Edinburg.
- JOUKOWSKY, M. S., 1996. *Early Turkey an Introduction to the Archaeology of Anatolia from Prehistoric through the Lydian Period*. Iowa: Kendall/ Hunt Publishing.
- KABAAĞAÇ, S.- ALOVA, E., 1995. *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- KOŞAY H. Z., 1937. "Türk Tarih Kurumu Tarafından Alaca Höyük'te 1936 Yazında Yaptırılan Hafriyatın Elde Edilen Neticeler", *Belleten* 1, 525-533.
- KOŞAY H. Z., 1938. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı: 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara.

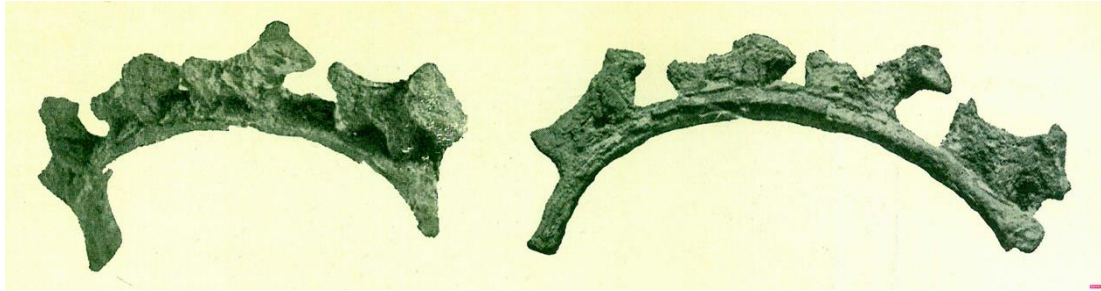
- KOŞAY, H. Z., 1951. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı: 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor/ Les Fouilles d'Alaca Höyük Entreprises par la Société d'Histoire Turque: Rapport Préliminaire sur les Travaux en 1937-1939*, Ankara.
- MELLINK, M., 1987. "Anatolian Libation Pourers and the Minoan Genius", *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds*, A. E. Farkas- P. O. Harper- E. B. Harrison (eds.), Mainz on Rhine.
- ÖZGÜÇ, T., 1948. *Öntarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 2002. "Anadolu Şehir Devletleri: Eski Tunç Çağı'ndan Assur Ticaret Kolonilerine". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*. Wenzel Jacob (ed.), Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland. 402-403.
- ÖZYAR, A., 1999. "Reconsidering the Royal Tombs of Alacahöyük: Problems of Stratigraphy According to the Topographical Location of the Toms", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Vol. 2, Ankara, 79-80.
- RECHT, L., 2010. "Human Sacrifice in the Ancient Near East", *Trinity College Dublin Journal of Postgraduate Research* 9, 168-180
- RUSSEL, N., 2012. "Hunting Sacrifice at Neolithic Catalhöyük", *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, A. M. Porter – G. M. Schwartz (ed.), Winona Lake, 79-95.
- SEVİN, V., 2003. *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- SEVİNÇ ERBAŞI, F., 2013. *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü. Cenaze / Diğer Ritüeller*, İstanbul.
- ŞAHOĞLU, V., 2005. "The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age". *Oxford Journal of Archaeology* 24/4, 339-361.
- YALÇIN, Ü.- YALÇIN, G., 2010. *Alacahöyük Kral Mezarlarına Yeni Bir Bakış: Hükümdar, Dini Lider, Zanaatkar?*, İstanbul.
- YILDIRIM, T., 2006. "An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum. A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried out Between Years 2003-2005", *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)*XIV, P. Chuvin- A. Tibet (eds.), İstanbul, 1-14.
- YILDIRIM, T., 2011. "Resuloğlu Mezarlığında Ele Geçen Bir Grup Sap Delikli Balta", *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri: Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, A. Öztan- Ş. Dönmez (yay. haz.), Ankara, 457-469.

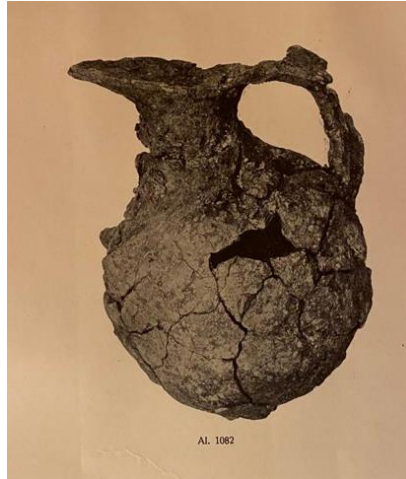
Ekler

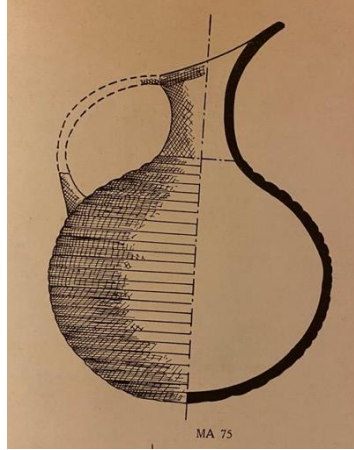
Resim 1. B Mezarında keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan altın ibriğin yan ve kuşbakışı görünümü. Kaynak: Arık, 1937a-b: Lev. CLXXI.

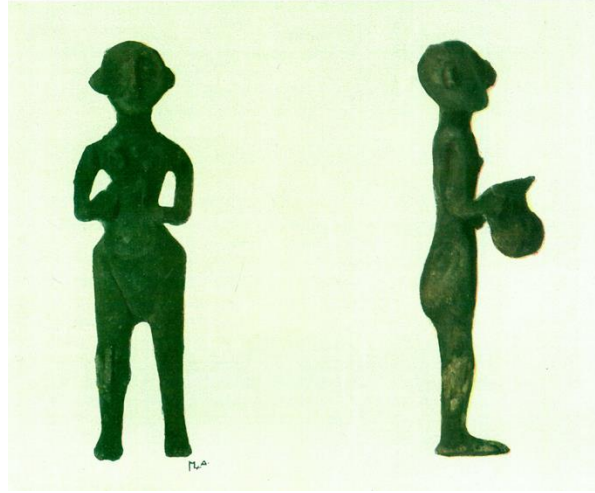
Resim 2. B Mezarında keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan altın testi. Kaynak: Arık, 1937a: 63 ve Şek. 86A-86B.

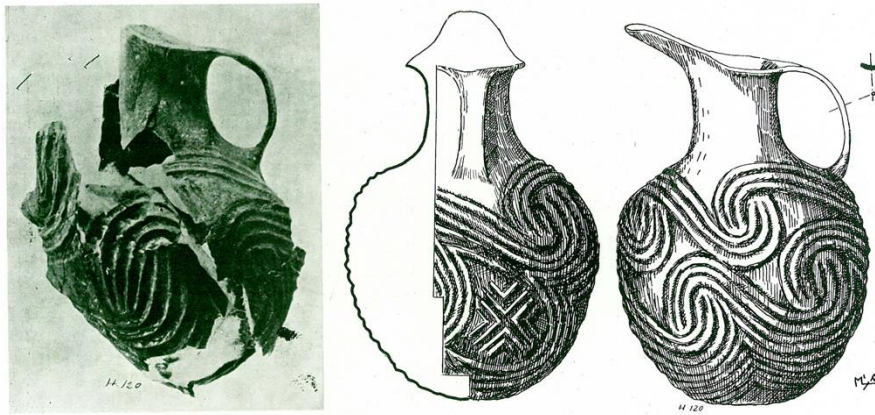
Resim 3. R Mezarında keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan bakır ibrik. Kaynak: Arık, 1937a-b: Lev. CCXXXV.

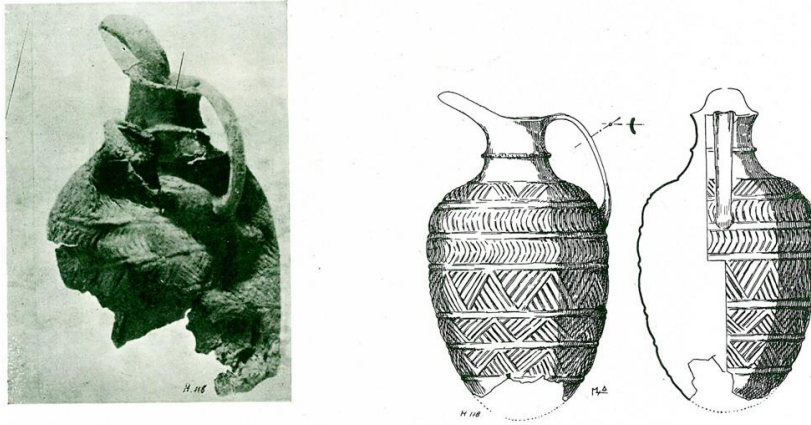
Resim 4. A Mezarında keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olduğu tahmin edilen gümüş ibriğin tam halinin canlandırılmasını gösteren çizim. Kaynak: Koşay, 1938: Lev. LXXXVIII.

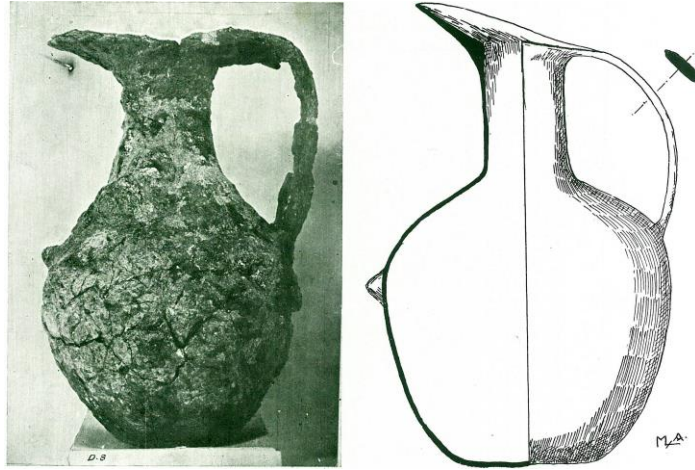
Resim 5. H Mezarında ölünün yüzü hizasında keşfedilmiş olan testi taşıyan çıplak kadın figürünün cepheden ve yandan görünüşü. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXXXIX.

Resim 6. H Mezarında tahrip olmuş şekilde keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan gümüş testi ve tam halini gösteren çizim. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXXXII.

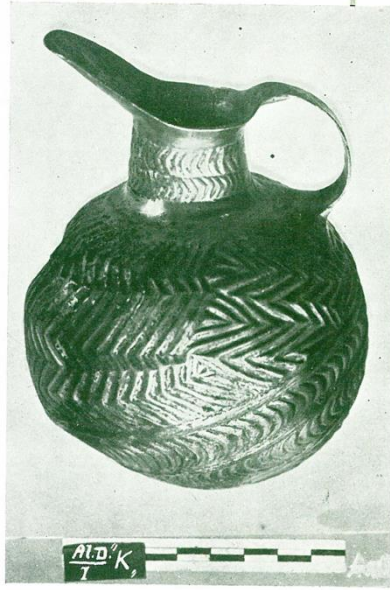
Resim 7. H Mezarında tahrip olmuş şekilde keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan gümüş testi ve tam halini gösteren çizim. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXXXII.

Resim 8. D Mezarında tahrip olmuş şekilde keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan bakır ibrik ve tam halini gösteren çizim. Karın kısmındaki memecikler mevcuttur. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXLVII.

Resim 9. E Mezarında tahrip olmuş şekilde keşfedilmiş olan ve libasyon için kullanılmış olan gümüş kap. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLXV.

Resim 10. K Mezarında bulunan ve libasyon için kullanılmış olan altın kap. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLXXVI.

Resim 11. K Mezarında bulunan gümüş libasyon kapları ve tam hallerini canlandıran çizimler. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLXXIX.

Resim 12. K Mezarında bulunan pişmiş topraktan, siyah renkli gaga ağızlı libasyon kapları kabı. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLXXXIV.

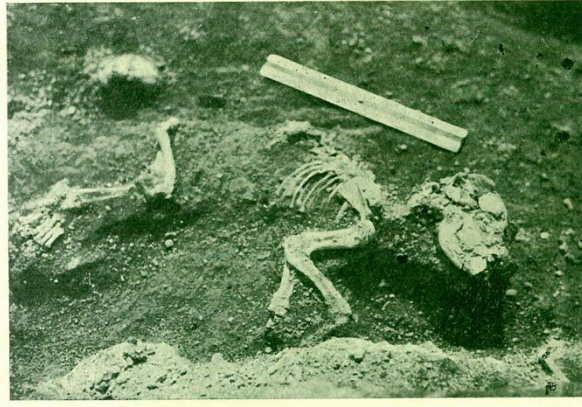
Resim 13. K Mezarında bulunmuş olan, çaydanlık şeklinde ve yılan kabartmalı libasyon kabının tam halini canlandıran çizimi. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLXXVIII.

Resim 14. L Mezarında bulunmuş olan, ağız ve dip kısmı altından gümüş libasyon kabının tam halini canlandıran çizimi. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXCVI.

Resim 15. S Mezarında bulunmuş olan, libasyon kabı. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CCIV.

Resim 16. B Mezarının güney duvarı üstünde tespit edilmiş olan yüzü mezarın içine döndürülerek yatırılmış olan köpek iskeleti. Kaynak: Arık, 1937a: 74 ve Şek. 106.

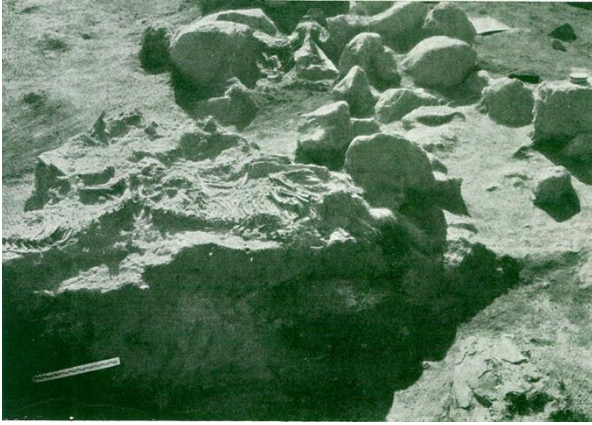

Resim 17. H Mezarının görünüşüne dair yapılan çizimde öküz başlarının mezar içine bakacak şekilde düzenli yerleştirilişi izlenebilmektedir.

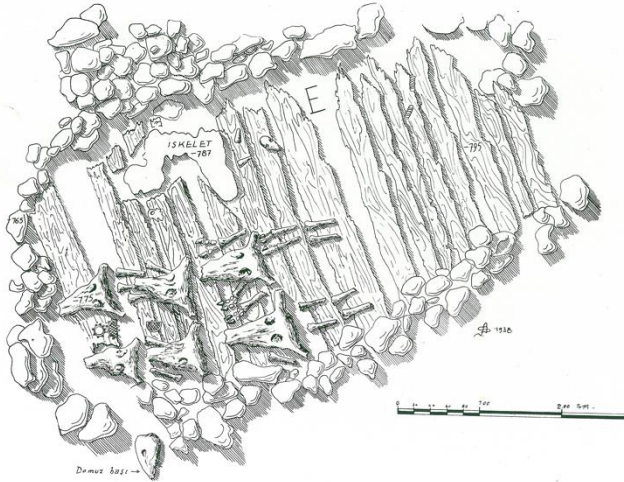
Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXVII.

Resim 18. H ve D mezarı arasındaki duvarın üzerine düzenli yerleştirilmiş olan kurban hayvanlarının kemikleri. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXLV, Res. 1.

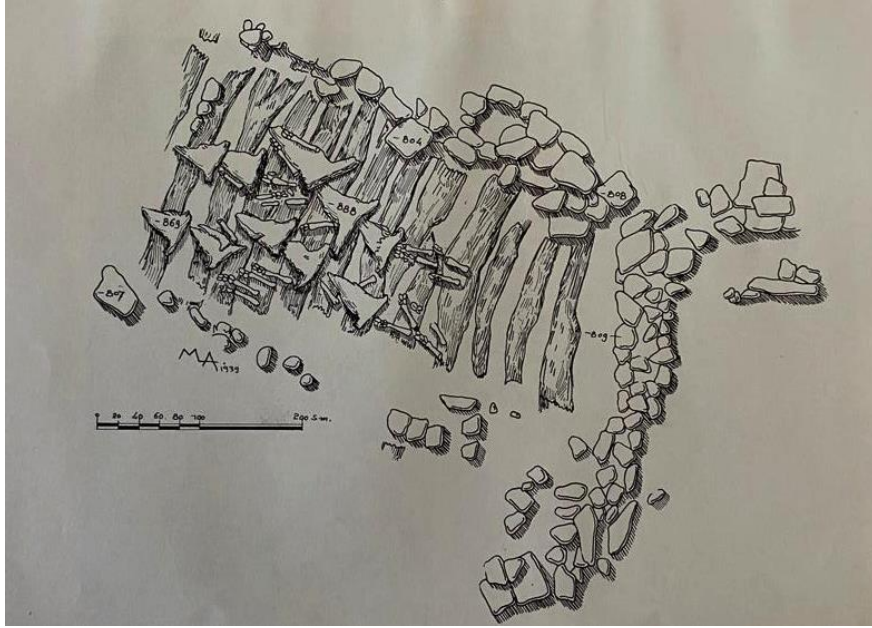
Resim 19. H mezarının güney köşesine yakın bir noktada tam olarak tespit edilen köpek kemikleri. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXXI.

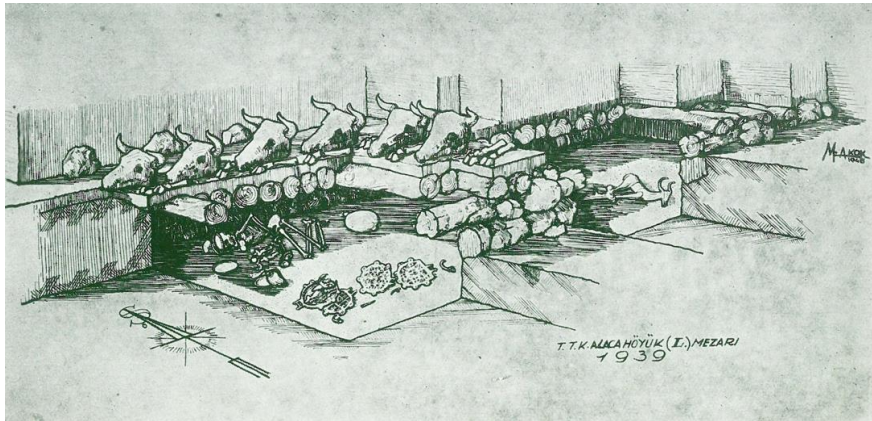
Resim 20. E mezarının planı üzerinde üç çift öküzün baş ve bacak kemiklerinin dizilişi ile domuz başı ve 765 numarayla gösterilen insan kafatası izlenebilmektedir. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLVII.

Resim 21. E mezarının kuzeybatı köşesinde bulunan insan kafatası. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLX, Res. 2.

Resim 22. Alaca Höyük L mezarının planı. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CLXXXIX.

Resim 23. Alaca Höyük L mezarının canlandırması. Kaynak: Koşay, 1951: Lev. CXCI

302

OANNES
5 (1)

ATTIC LEKYTHOI FROM LYDIAN TERRITORY IN THE INVENTORY
OF AKHİSAR ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

AKHİSAR ARKEOLOJİ MÜZESİ ENVANTERİNDEKİ LİDYA
BÖLGESİNDE BULUNMUŞ ATTİKA LEKYTHOSLARI

Zafer KORKMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
zaferkorkmaz@selcuk.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6018-9533

Volkan YILDIZ

Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters, Department of
Archaeology
yildiz.volkan@cbu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1917-521X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **16.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **16.03.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **303 – 314**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1236187>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: KORKMAZ, Z. – YILDIZ, V., “Attic Lekythoi from Lydian Territory in the Inventory of Akhisar Archaeological Museum”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 303 – 314.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

303 – 314

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50

Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

ATTIC LEKYTHOI FROM LYDIAN TERRITORY IN THE INVENTORY OF AKHİSAR ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

AKHİSAR ARKEOLOJİ MÜZESİ ENVANTERİNDEKİ LİDYA BÖLGESİNDE BULUNMUŞ ATTİKA LEKYTHOSLARI

Dr. Öğr. Üyesi Zafer KORKMAZ* – Doç. Dr. Volkan YILDIZ

Abstract

This article presents a study of two black and three red-figure Attic lekythoi from the Akhisar Museum which was found in the Lydian Territory. All have a variety of decorations such; as mythological scenes, rows of palmettes, and single palmettes. Two of them are decorated with mythological scenes; the one in black-figure belongs to the Haimon group and is dated by the first quarter of the fifth century BC. The red-figure one, on the other hand, belongs to the Karlsruhe 280 group and is dated by the fifth century BC. The other three *lekythoi* have palmette motif decorations. The first one is in black-figure and belongs to the Little Lion Group. It has a decoration consisting of two horizontal rows of palmettes and goes back to the early fifth century BC. The last two are squat *lekythoi* that belong to the red-figure and single palmette decorated. The lekythoi proves that using of Attic pottery in the Lydia Region was not limited to the city of

Öz

Bu makale, Akhisar Müzesi'nde bulunan beş adet siyah ve kırmızı figürlü lekythos'un incelemesini sunmaktadır. Lekythosların bezemeleri; mitolojik sahneler, palmet dizisi ve tek palmetten oluşur. Lekythoslardan ikisi mitolojik sahnelerle bezenmiştir; siyah figürlü olan Haimon grubuna aittir ve MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Kırmızı figürlü olan ise Karlsruhe 280 grubuna ait olup MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Diğer üç lekythos ise palmet motif bezemelidir. İlki siyah figürlü olup Küçük Aslan Grubu'na aittir. İki yatay sıra palmetten oluşan bezeme, MÖ 5. Yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Son ikisi kırmızı figürlü tek palmet bezemeli bodur lekythoslardır. Lekythos, Attika Seramiği'nin Lidya Bölgesi'nde kullanımının sadece Sardis kentiyle sınırlı olmadığını kanıtlamaktadır. Buna göre MÖ 5. Yüzyılda bölgedeki Pers hakimiyetinin yerleşim dokusunu etkilemediğini ve Attika seramiğinin Bölge geneline yayıldığı gerçeğini ortaya

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

Sardis. Accordingly, it reveals the fact that the Persian domination in the region in the 5th century BC did not affect the settlement pattern, and Attic pottery spread throughout the region. In addition, these ceramic finds give the idea that locations such as Çaltepe had different residential uses over time.

koymaktadır. Ayrıca bu seramik buluntular, Çaltepe gibi yerlerin zaman içinde farklı konut kullanımlarına sahip olduğu konusunda fikir vermektedir.

Keywords: Manner of Haimon, Group of Karlsruhe 280, Little Lion Shape, Central Lydia.

Anahtar Kelimeler: Haimon Stili, Karlsruhe 280 Grubu, Küçük Aslan Formu, Orta Lidya.

Introduction

In this article, we'll study a group of vases, from the Akhisar Archeology Museum which were found in Sart, Alaşehir and Saruhan/Çaltıtepe according to the museum's registry records.¹ These vases can be classified into two groups: the first is roughly dated by the first half of the fifth century BC, and the second goes back to the first half of the fourth century BC. The majority of vases do not show traces of lime component on the surface. Despite some insignificant missing parts, fractures, and cracks on mouths or bodies, forms are almost fully preserved. The vases show a great indication that they were found in a necropolis. The main aim of this study is to identify painters and workshops to which this group of Attic vases belongs. Then, present this unscientifically excavated group of vases, professionally classified to Attic ceramic specialists.

The second aim is an attempt to recognize the origin regions of these vases and to estimate the probability of finding them in central Lydia.

The group consists of five Attic vases amongst which two vases of black figure shouldered *lekythoi* and three red-figure squat *lekythoi*. The black figure shouldered *lekythoi* belong to Beazley's Type II² and Richter-Milne Type II "Shoulder set off from body".³ The *lekythoi* have two different body decorations: Figure decorated (cat no. 1) and palmette decorated (cat no. 2).

¹ The main bulk of Attic black-figure and red-figure vases come from excavation sites in Turkey, the whole Mediterranean and the Black Sea region. Unfortunately, most of these vases were unearthed by illegal excavations that lacked scientific documentation, as a result, any data we could have acquired from the vases' archaeological context is lost forever. Moreover, those which survived and appeared in museums were acquired by looting or purchasing, hence their registered findspot and other information are unreliable. Fortunately, identifying forms, painters, groups, and workshops to which vases belong is achieved by reliable scientific studies. Having said that, looting activities have restricted our ability to extract further important information like the range of pottery expansion and trade networks.

² Beazley, 1956: 675; Kurtz, 1975: 76-77.

³ Richter-Milne, 1935: 15.

Cat. No. : 1 (fig. 1-5).

Inv. No. : 3038

Dimensions: H: 13,1 cm., d. mouth: 2,7 cm, d. body 4,3 cm, d. base: 3,5 cm., t. wall: 0,5 cm.

Fabric: 7.5 YR 7/4, pink.

Glaze on mouth, handle, foot, and bottom of the body: 2.5 YR 2.5/1, reddish black.

Ground on body: 2.5 YR 5/6, red.

Find spot: Alaşehir.

Condition: The handle is missing. Chips on the surface, foot, and mouth. The mouth is glazed, and the neck is preserved.

Description: Chimney mouth, band handle, flat shoulder, a sharp curve connecting shoulder to body and tapering body to foot. Concave foot at the center of the bottom with two degrees outwards. Upper part of the body is concave.

Decoration: Two rows of dots over rays on shoulder. The scene on the body has an irregular double row of dots. The scene depicts a woman (Ariadne?) wearing a chiton and a himation, riding a chariot and stretching her arms to hold the rein. In front of her a figure of a woman carrying a lyre. Immediately in front of the lyre lies a black glazed crescent shaped space that brings to mind the depiction of Dionysus hiding behind the chariot. The chariot's third horse is white painted while the chariot itself has branch like decoration lines (ivy? /vine branches?). Behind the chariot, a seated female figure is depicted looking to the left. The scene is defined by a line at the bottom. Two lines on the wide black glazed band at the bottom are preserved. Another two lines are seen on the sharp incurve above the foot. Both painted and incised lines were drawn carelessly. The scene depicted and the style of the painting indicate a Haimon group vase style.⁴ The back is preserved. The white paint is added to faces, legs, arms, and the lyre.

Analysis: The composition of the goddess mounting a chariot along with the female figure carrying the lyre is the favorite style of the Haimon Painter.⁵ So as the unfeathered block face, carelessly drawn convex lines of chitons and himations, croup lines of the horses, and added white and other details of the scene.⁶ The painting pattern and style is dated to the second quarter of the fifth century BC.

Cat. No: 2 (fig. 6-10).

Inv. No.: 4499

Dimensions: H: 10,2 cm., d. mouth: 2,9 cm, d. body 4,3 cm, d. base: 2,9 cm., t. wall: 0,5 cm.

⁴ Vos, 1978: Tafel 94. Burow, 1980: Tafel 50, 8.

⁵ Beazley, 1956: 539-542.

⁶ Brümmer, 1976: Tafel 31, 15-17. Sidorova, 1996: 38, Plate 39, 6. Moignard, 1989: Plate 15, 6-8.

Fabric: 2.5 YR 6/6, light red.

Glaze on mouth and handle: 2.5 YR 2.5/1, reddish black.

Glaze on body: 2.5 YR 3/6, dark red.

White ground: 2.5 Y 8/2, pele brown.

Find spot: Sardis.

Condition: Neck gummed, part of the base is missing, mild abrasion on the surface, fired gloss (reddish black and dark red on body), and yellowish cream slip in frieze.

Description: The broad cylindrical body shows the Little Lion Shape despite the slight curve from neck to shoulder and the sharp incurve connecting body to base.⁷

Decoration: Two rows of black glazed decoration on the shoulder. The upper row is decorated with thin petals or short lotus buds, while the bottom row is decorated with tongues. Five black palmettes are aligned in two horizontal rows (three palmettes in the upper row and two in the lower one). The interspaces are decorated by curls and dots, while the hearts of the palmettes are filled with red paint. Two small volutes/tendrils are placed below the hearts of palmettes, while other small volutes/tendrils flank the palmettes themselves. On both sides of the palmette rows, lies a small horizontal volute/floral decoration. The bottom of the body is a plain glaze.

Analysis: The palmette decoration pattern on *lekythoi* is a well-documented subject.⁸ *Lekythoi* carrying this pattern which is found in Como⁹, Toronto¹⁰, Basel¹¹, Leiden¹², and Sinope¹³ all are dated by the first quarter of the fifth century BC. Nevertheless, the regular pattern of the Akhisar vase could make the dating quite earlier; around the early fifth century BC.¹⁴ The vase's shape does not show any unusual form; however, the upper body is far from being elongated or cylindrical.

The red-figure *lekythoi* at the Akhisar Museum do not diverge in form from those found in other sites in the Mediterranean and the Black Sea. According to the inventory records, the vases were found in Alaşehir and Çaltıtepe villages of the Saruhanlı district. For the reason which these vases were probably found in the necropolis areas in Central Lydia. Red-figure squat *lekythoi* are in their typical form with the exception of faint nuances; funnel-shaped rims, short and cylindrical necks, sharp profile at the transition from rim to neck, stocky body, low ring base with a low convex profile and a strip handle that goes from the neck to the shoulder. In most examples, the junction of the neck and shoulder is slightly defined. The decoration is a single

⁷ Blegen et al., 1964: 330,9. Hayes, 1981: Pl. 41,15.

⁸ Kurtz, 1975: 150-151.

⁹ Porten Palange, 1970: Tav 7, 5a-5b.

¹⁰ Hayes, 1981: Pl. 41,6.

¹¹ Descoedres, 1981: Tafel 54, 7.

¹² Vos, 1983: Plate 111, 3.

¹³ Gökay, 2020: 437, Att. 37.

¹⁴ Brommer, 1956: Tafel 12,2. Giudice, 1979: Tav. 41, 7-8. Marcadé, 1952: 598. Beazley, 1956: 489. Brownlee, 1995: 339, Plate 91, CP-640. Smith, 2003: 360, plate 59 a-b.

human (cat. no. 3) or palmette pattern (cat. no. 4-5). Figures are painted in red-figure technique and are placed on a band.

Cat. No. : 3 (fig. 11-12).

Inv. No. : 3036

Dimensions: H: 13cm., d. mouth: 3,4 cm, d. body 7,8 cm, d. base: 6,1 cm., t. wall: 0,6 cm.

Fabric: 2.5 YR 6/8, light red.

Glaze: 10 YR 2/1, black.

Find spot: Alaşehir (Philadelphia).

Description: A squat lekythos with a bell-shaped mouth and a flat lip. There is a low incised line between the mouth and the short neck. An oviform shoulder topping the barrel shaped body. A low ring base. Glaze is faded in some places.

Decoration: The body is decorated with a winged female figure (Nike?) that stretches her left arm towards an altar while carrying something in her hand. The hair and face are painted without paying attention to details. Earrings are represented by a simple circle and there is a lock of her hair falling on her neck. Her mouth's corner is marked by a dot of glaze. She is wearing a beltless chiton that has several lines of fine long folds drawn in brownish glaze. Her wings are painted by the colour of the clay and, like the chiton's folds, its details are painted by the black glaze. The scene is defined from below by a wide stripe.

Analysis: Similar scenes of Nike or other winged female figures while flying, sitting or walking (an altar or a box can be present in some scenes and absent in others) were found in Russia¹⁵, Reading¹⁶, Glasgow¹⁷, Bryn Mawr¹⁸, Benaki.¹⁹ The similar painting pattern and composition ones from Athenian Agora²⁰ and Kelenderis²¹ which are in the Group of Karlsruhe 280 are dated to the third quarter of the fifth century BC. Moreover, there are similar squat *lekythoi* depicting an individual or two women or Nike with a box is only an abbreviated depiction of a multi-figure painting like a wedding ceremony²² also found in Russia²³ and Macedonia²⁴ belonging to the same period. It is also worth mentioning that according to the inventory records, a squat *lekythos* with a similar composition was found in Salihli.²⁵ Salihli finding is different

¹⁵ Tugusheva, 2003: Pl. 38. 3-5. Pl. 41,5. Pl. 42.

¹⁶ Ure – Ure, 1954: Pl. 28,2.

¹⁷ Moignard, 1997: Pl. 30, 10-11.

¹⁸ Ashmead – Phillips, 1971: Pl. 39,3.

¹⁹ Victoria, 2006: fig. 11-12.

²⁰ Moore, 199: 48, Pl. 93, 946, 948.

²¹ Zoroğlu, 2009: Pl. VII, 2-3.

²² Klinger, 2002.

²³ Tugusheva, 2003: Pl. 38. 3-5. Pl. 41,5. Pl. 42.

²⁴ Sanev, 2013: 29, no. 21.

²⁵ Yıldızhan, 2022: Fig. 2.

from Alaşehir lekythos with a block face and hair, careless parallel and frequent lines of chiton and bent down posture.²⁶

Cat. No. : 4 (fig. 13).

Inv. No. : 6052

Dimensions: H: 8,2 cm., d. mouth: 3 cm, d. body 4,6 cm, d. base: 3,8 cm., t. wall: 0,7 cm.

Fabric: 7.5 YR 6/6, reddish yellow.

Glaze: 2.5 YR 2.5/1, reddish black.

Palmette: 5 YR 6/6, reddish yellow.

Find spot: Saruhanlı/ Çaltepe or Çaltitepe (north of ancient Moschakome).

Condition: In a good condition, however, part of the mouth is lost and the handle is partially chipped. The glaze on the handle, body, and base is partially flaked.

Description: A squat lekythos with a bell-shaped mouth and a flat lip. Funnel mouth, long neck, squat body and a quite broad low ring foot. The handle appears as an ellipse in section.

Decoration: The body is decorated by a central palmette motif consisted of twelve leaves. Notably, the palmette's leaves are inside a U-shaped decoration with the exception of the sixth leaf which breaks through the shape. The leaves have sharp ends on both sides.

Analysis: Similar vases were found in Olynthus²⁷ and Cilicia²⁸ dated by the first half of the fourth century BC.

Cat. No. : 5 (fig. 14).

Inv. No. : 6217

Dimensions: H: 7,5 cm., d. mouth: 2,7 cm, d. body 4,1 cm, d. base: 3,1 cm., t. wall: 0,7 cm.

Fabric: 7.5 YR 5/4, brown.

Glaze: 5 YR 2.5/1, black.

Palmette: 5 YR 6/6, reddish yellow.

Find spot: Saruhanlı/Çaltepe or Çaltitepe (north of ancient Moschakome).

Condition: Squat lekythos. Part of the mouth is lost. The glaze on the handle, body, and base is quite flaked.

Description: A squat lekythos with a bell-shaped mouth and a flat lip. Funnel mouth, long neck that smoothly connects to the body, squat body, and

²⁶ Blinkenberg – Johansen, 1931: 129, Pl. 167, 4; Beazley, 1939: 27, no. 76.

²⁷ Robinson, 1933: Plate 143, 442. Robinson, 1950: 147, Plate 103, 99-100.

²⁸ Yıldız, 2013: Fig. 2; Yıldız, 2018: Res. 21.

a quite broad low ring foot. An ellipse handle with a concave towards the outside.

Decoration: The body is decorated with a palmette that consists of ten leaves. The palmette is enclosed and its leaves have round ends.

Analysis: Similar vases were found in Olynthus²⁹ and dated by the first half of the fourth century. They were also found in other cities such as Clazomenae³⁰, Sardis³¹, and Tarsus.³²

Conclusion

Sardis is a reference cite in Lydia for Attic imported pottery. The Attic vases which dated back to sixth to fourth century BC creates special division in the whole ceramics material of the city.³³ These materials reveal trade relations between the two cities. But the material of this paper in terms of numbers is not sufficient for analyzing between two regions. Most of the Attic sherds of Sardis exhibits high quality conversely of the material of this paper. It is thought that the rural part of the Lydian Region continues to use the original materials as Sardis. There is a possibility that the red-figured material of Sardis which was found at the graves dated to 5th century B.C. can be compatible with the ceramics that subject of this article in terms of style.³⁴ As a matter of fact, finding spots Thyateria (Akhisar), Çaltepe (north of ancient Moschakome), and Philadelphia (after Calletebus) (Alaşehir) is in the internal zone of Lydia. The survey and excavations reports which are about Akhisar and Alaşehir, do not enlighten for settlement pattern or findings belong to 5th and 4th centuries B.C. The Persian persecution in the region is shown as the main reason for the lack of data which dated to these centuries.³⁵ However, Attic material which found in Sardis suggests that this idea needs to be revised. The dramatic decrease in Attic pottery which dated from 460 to 380 BC is explained with the attack of the Athenian together with the Ionian Revolt, rather than the Persian oppression.³⁶ If the Persian domination had completely took effect on material culture of western Anatolia, the effects of this phenomenon should have been monitored. For instance Gordion has a salient increase in red-figured pottery, unlike Sardis.³⁷ Despite all the turmoil, disappearing of Attic pottery did not observe at Sardis. Additionally the ceramic tradition of the early period (Lydian kingdom) continued from the end of the 6th century BC to the 4th century.³⁸ In that case, the continuing of ceramic culture at the capital might caused for continuing native elements in rural settlements. This phenomenon can be used to explain the lack of Attic ceramics in the rural areas of Lydia. Besides, there is an increase in the use of

²⁹ Robinson, 1933: Plate 141, 417; 142, 427-428.

³⁰ Hasdağlı, 2010: Levha 62, KF 11.

³¹ Schaeffer et al., 1997: Pl. 41, Att. 112.

³² Alkaç, 2006: Fig. 8.

³³ Schaeffer et al., 1997: 65-679.

³⁴ Hanfmann, 1983: 58, 107; Greenewalt, 2005: 83.

³⁵ Erön, 2019: 410.

³⁶ Bruce, 2019: 47.

³⁷ Dusinberre, 2019: 116, fig. 11.

³⁸ Hanfmann 1983, 102.

lekythoi as a grave offering in the whole Mediterranean and Black Sea in the 5th century BC.³⁹

The distribution of tumuli and some of the settlement pattern dated back to the Lydian and Achaemenid periods which are on the slopes of the valleys or on the hills of the valley of Hermus in Lydian territory.⁴⁰ One of the findings spots Çaltepe or Çaltitepe in which on a flat hilltop can be compatible with the settlement pattern of the region. The village also may have an interrelationship due to an inscription dated back to the Roman Imperial period which was found in the village is about Mysteria of Artemis.⁴¹ According to the narration of Strabo and Callimachus, Mysteria at Ephesus follows a different route from other ceremonies and includes a procession, a banquet, and a special feast only for cult members.⁴² As it is known from Sardis and Ephesus the Lydians lived together with the cult of Artemis. According to Pausanias, the Lydians lived in the bay of Ephesus where a shrine to the goddess Cybele was also located.⁴³ In addition to the existence of the inscription, the topography of Çaltepe village and its surroundings also meets the characteristics of such a cult. However, as mentioned above, we see that in the ancient tradition, the lekythos form was mostly used as a grave gift, while open vessel forms were used for votive offerings.⁴⁴ Although an inscription about the cult of Artemis was found in this village, we would like to consider the ceramics evaluated here as a burial gift.

Attic workshops, such as Haimon, were popular at the beginning of the fifth century B.C.⁴⁵ These *lekythoi* have poor quality in terms of drawing and painting, and such vases were widely used as grave offerings. Ionia and Lydia used to import Attic vases from the geometric period and until the fourth century B.C.⁴⁶ These black-figure and red-figure *lekythoi* from the Akhisar Museum are new examples added to the repertoire of Lydia despite the uncertain finding spot information of these vases.

Abbreviations:

Catalogue Number: Cat. No., museum inventory number: Inv. No., height: H., diameter of mouth: d. mouth, diameter of body: d. body, diameter of foot: d. foot, wall thickness: t. wall. Fabric and glaze are defined with the codes of Munsell Soil Colour Charts.

³⁹ Kurtz, 1975: 132-133; Görkay, 2020: 362.

⁴⁰ Meriç, 2018: 61, 63, 77, 180. Roosevelt, 2019: 149, 151.

⁴¹ Malay - Petzl, 2017: 39-42.

⁴² Immendörfer, 2017: 145

⁴³ Pausanias, 7 .2.

⁴⁴ One of the groups of votive items in sanctuaries is miniature vases such as hydria. Using of vases as a votive offering is less in Ionia than in Peloponnesos (Simon, 1986: 309-315. Tanriver, 2009: 174).

⁴⁵ Kurtz, 1975: 79.

⁴⁶ Schaeffer et al., 1997: 66-68.

Bibliography

- ALKAÇ, E., 2006. "Tarsus Müzesinde Bulunan Bir Grup Lekythos." *Olba*, Vol. XIV, ss. 53-71.
- ASHMEAD, A. H. – PHILLIPS, K. M., 1971. *Corpus vasorum antiquorum,, Attic Red-figured Vases, USA Fascicule 13, Bryn Mawr College 1*. Princeton University Press, Princeton.
- BEAZLEY, J. D., 1956. *Attic black-figure vase-painters*, Clarendon Press, Oxford.
- BEAZLEY, J. D., 1939. "Excavations at Al Mina, Sueidia (Continued)." *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 59, Part 1, ss. 1-44.
- BLEGEN, C. W. - PALMER, H. – YOUNG, R. S., 1964. *Corinth, Volume XIII, The north cemetery*, Princeton University Press, Princeton.
- BLINKENBERG, C. – JOHANSEN, K. F., 1931. *Corpus vasorum antiquorum, Copenhagen Musée National iv, Librairie Ancienne*, Edouard Champion, Paris.
- BROMMER, F. 1956., *Corpus vasorum antiquorum, Schloss Fasanerie (Adolphseck) Band 1, Deutschland Band 11*. C.H, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- BROWNLEE, A. B., 1995. "Attic Black Figure from Corinth: III." *Hesperia*, Vol. 64, Part 3, ss. 337-382.
- BRUCE, W., 2019. "Life outside the Walls before the Seleucids." In *Spear-Won Land: Sardis, from the King's Peace to the Peace of Apamea*, Ed.: A. M. Berlin - P. J. Kosmin, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 44-49.
- BRÜMMER, E., 1976. *Corpus vasorum antiquorum, Hamburg, Museum für Kunts und Gewerbe Band 1, Deutschland Band 41-Hamburg, Band 1*, C.H, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- BUROW, J. 1980. *Corpus vasorum antiquorum, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität. Deutschland, Band 47-Tübingen, Band 3*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- DESCOEUDRES, J. P., 1981. *Corpus vasorum antiquorum, Schweiz-Faszikel 4, Basel-Faszikel I*, Verlag Peter Lang, Bern.
- DUSINBERRE, E., 2019. "The Collapse of Empire at Gordion in the Transition form the Achaemenid to the Hellenistic World." *Anatolian Studies*, Vol. 69, ss. 109-132.
- ERÖN, A., 2019, "Akhisar, Karahöyük Dağı ve Çevresinde Tespit Edilen Höyük ve Yamaç Yerleşimleri". *Phaselis*, Vol. V, ss. 397-411.

- GIUDICE, F., 1979. *Corpus vasorum antiquorum, Museo Archeologico Nazionale di Gela Collezione Navarra, Italia-Fascicolo LVI, Gela, Museo Archeologico Nazionale-Fascicolo IV*, Multigrafica Editrice, Roma.
- GÖRKAY, K., 2020. “Corinthian, Attic Black Figure and Red Figure Pottery from Sinope.” *Anadolu*, Vol. 46, ss. 347-453.
- GREENEWALT, C. H., 2005 “Sardis: Archaeological Research and Conservation Projects in 2003.” *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Ankara, ss. 81-91.
- HANFMANN, G. M. A., 1983. *Sardis from Prehistoric to Roman Times, Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*. Harvard University Press, Massachusetts.
- HASDAĞLI, İ., 2010. “Klazomenai HBT Sektörü Klasik Dönem Tabakalarının Değerlendirilmesi.” Ege University, unpublished Ph.D. dissertation, İzmir.
- HAYES, J. W., 1981. *Corpus vasorum antiquorum,, Royal Ontario Museum, Attic black figure and related wares, Canada Fascicule I, Fascicule I-Toronto*, , Oxford University Press, Oxford.
- IMMENDÖRFER, M., 2017. *Ephesians and Artemis: The cult of the great goddess of Ephesus as the Epistle’s context*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- KLINGER, S., “Puzzling postures and their meanings: the case of the L. M. Painter and his associates.” *Rivista di Archeologia*, Vol. XXVI, ss. 43-48.
- KURTZ, D. C. 1975. *Athenian white lekythoi*, Clarendon Press, Oxford.
- MALAY, H. – PETZL, G., 2017. *New religious texts from Lydia*, Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- MARCADE, J., 1952. “Hermès doubles.” *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 76, ss. 596-624.
- MERİÇ, R., 2018. *Hermus (Gediz) Valley in Western Turkey*. A. Ersoy (ed.), Ege Yayınları, İstanbul.
- MOIGNARD, E., 1989. *Corpus vasorum antiquorum, The National Museums of Scotland, Edinburg, Great Britain, fascicule 16-Edinburg*, Oxford University Press, Oxford.
- MOIGNARD, E., 1997. *Corpus vasorum antiquorum, The Glasgow Collections, Great Britain, Fascicule 18*. Oxford University Press, Oxford.
- MOORE, M. B., 1997. *Attic red-figured and white-ground pottery. The Athenian Agora, Vol. 30*, Princeton Academic Press, Lawrenceville.
- Pausanias. *Description of Greece with an English translation by W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, M.A.*, Harvard University Press, Cambridge.
- PORTEN PALANGE, F. P., 1970. *Corpus vasorum antiquorum, Italia-Fascicolo XLVII, Como-Civico Museo Archeologico “Giovio” Fascicolo I, “L’ERMA” di Bretschneider*, Roma.
- RICHTER, G. M. A. – MILNE J. M., 1935. *Shapes and names of Athenian Vases*, The Metropolitan Museum of Art, New York.

- ROBINSON, D. M., 1933. *Excavations at Olynthus, Part V.*, Oxford University Press, London.
- ROBINSON, D. M., 1950. *Excavations at Olynthus, Part XIII*, Johns Hopkins Press, London.
- ROOSEVELT, C., 2019. The Inhabited landscapes of Lydia, In: *Spear-Won Land: Sardis, from the King's Peace to the Peace of Apamea*, Ed.: A. M. Berlin - P. J. Kosmin, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, ss. 145-273.
- SANEV, G. 2013. "Red-figure vases in the FYR Macedonia." *Revue Archéologique*, Vol. 55, ss. 3-55.
- SCHAEFFER, J. S. – RAMAGE, N. C. – GREENEWALT, C. H., 1997. *The Corinthian, Attic and Lakonian pottery from Sardis*. Harvard University Press, Massachusetts.
- SIDOROVA, N., 1996. *Corpus vasorum antiquorum, Attic black-figured vases, Russia-Fascicule I, Pushkin State Museum-Fascicule I*. "L'ERMA" di Bretschneider, Roma.
- SMITH, T. J., 2003. "Black-Figure Vases in the Collection of the British School at Athens." *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 98, ss. 347–368.
- TANRIVER AKAR, D. S., 2009. *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Ege University, unpublished Ph.D. dissertation, İzmir.
- TUGUSHEVA, O., 2003. *Corpus vasorum antiquorum, Attic red-figured vases, Russia, Fascicule VI, Pushkin Museum 6*. "L'ERMA" di Bretschneider, Roma.
- URE, P. N. – URE, A. D., 1954. *Corpus vasorum antiquorum, Great Britain Fascicule 12, University of Reading Fascicule I*, Oxford University Press, London.
- VICTORIA, S., 2006. "Small Vases, Small Moments: I. The red-figured squat lekythoi from the Benaki Museum collection" *Museio Benaki*, Vol. 6, ss. 23-46.
- VOS, M. F., 1978. *Corpus vasorum antiquorum, Rijksmuseum van Oudheden Fascicule 2, The Netherlands, Fascicule 4-Leiden, Fascicule 2*, E. J. Brill, Leiden.
- VOS, M. F., 1983. *Corpus vasorum antiquorum,, Rijksmuseum van Oudheden, The Netherlands, Fascicule 5-Leiden, Fascicule 3*, E. J. Brill, Leiden.
- YILDIZ, V., 2013. "Mersin Müzesinde Bulunan Bir Grup Attik Vazo." *K. Levent Zoroğlu'na Armağan*, Ed.: M. Tekocak, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 743-755.
- YILDIZ, V., 2018. "Kilikya Bölgesinde Görülen Attika Seramikleri Üzerine Bir Değerlendirme." *International Young Scholars Conference II: Mediterranean Anatolia, 04-07 november 2015*, Ed.: T. Kahya, A. Özdizbay, N. Öner Tünen, M. Wilson, AKMED Yayınları, İstanbul, ss. 845-861.

YILDIZHAN, H., 2022. “Ürgüp Arkeoloji Müzesi’nde Yer Alan Bir Grup Attika Figürlü ve Siyah Firnisli Seramik.” *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 4 (1), ss. 197-233.

ZOROĞLU, K. L., 2009. *Corpus vasorum antiquorum, Silifke Museum, Turkish Republic 1, Fascicule 1, Silifke Museum, Ege Yayınları, İstanbul.*

Ekler

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

ELAIUSSA SEBASTE'DEN PHOKAIA KIRMIZI ASTARLI SERAMİKLERİN
ÖN DEĞERLENDİRMESİ
*PRELIMINARY EVALUATION OF PHOKAIAN RED SLIP CERAMICS
FROM ELAIUSSA SEBASTE*

H. Asena KIZILARSLANOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of
Archaeology
asenakizilarслан@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6727-8232

Rabia AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of
Archaeology
aktas83@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5257-9814

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **18.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **16.03.2023**
Yayın Tarihi - Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **315 – 364**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1239089>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: KIZILARSLANOĞLU, H. A. – AKTAŞ, R., “Elaiussa Sebaste’den Phokaia Kırmızı Astarlı Seramiklerin Ön Değerlendirmesi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 315 – 364.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023
315 – 364

Araştırma Makalesi / Research Article
Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50
Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

ELAIUSSA SEBASTE'DEN PHOKAIA KIRMIZI ASTARLI SERAMİKLERİN ÖN DEĞERLENDİRMESİ

PRELIMINARY EVALUATION OF PHOKAIAN RED SLIP CERAMICS FROM ELAIUSSA SEBASTE

Dr. Öğr. Üyesi H. Asena KIZILARSLANOĞLU* – Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKTAŞ

Öz

Dağlık Kilikia Bölgesi'nin en önemli liman kentlerinden biri olan Elaiussa Sebaste, Akdeniz ticaret sisteminde aktif bir geçiş ve durak noktası olmuştur. Kazılar sonucu tespit edilen veriler, Roma ve Geç Roma-Erken Bizans Dönemleri'nde tüm Akdeniz coğrafyasında dolaşımda olan pek çok amphora, mutfak kapları ve Kırmızı Astarlı Seramikler'den oluşan geniş bir form dizisi ile kentin ticaret merkezi olgusunu desteklemektedir. Kentin MS 4. yüzyıldan itibaren yerel üretimi olan LR1 amphoralarını dış piyasaya ulaştırabilme avantajı, uzak bölgelerden farklı ürün gruplarını temin edebilmesini kolaylaştırmıştır. Bu grupların en başında ise Kırmızı Astarlı Seramikler gelmektedir. Geç Roma-Erken Bizans Dönemleri'nde geniş bir coğrafi alanda, değişik formlarda üretilen ve yayılan bu gruba ait seramikler, bölgelerin ekonomik düzeyi ve ticaret sisteminin değerlendirilmesini

Abstract

Elaiussa Sebaste was one of the most important port cities of the Cilicia Tracheia, it was an active and transit point in the Mediterranean trade system. The data obtained as a result of the excavations supports the commercial center of the city with a wide repertoire consisting of many amphorae, kitchen and fine wares circulating in the entire Mediterranean during both the Roman and Late Roman - Early Byzantine Periods.

The advantage of being able to deliver LR 1 amphoras, which are the local production of the city since 4th century AD, to the foreign market has facilitated the supply of different product groups from distant regions. Red Slip Ware are at the top of these groups. Ceramics belonging to this group, which were produced and spread in different forms in a wide geographical area during the Late Roman-Early Byzantine Periods, facilitate

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

kolaylaştırmakta ve ticari rotaların belirlenmesini sağlamaktadır.

Elaiussa Sebaste’de ele geçen, Akdeniz ticaret sistemi içerisinde yer alan farklı seramik gruplarının yayınlanması, kentin üretim, ithalat ve ihracat dinamiği konusunda daha net bilgiler verecektir. Makalenin konusunu oluşturan Phokaia üretimi kaliteli servis kapları da Geç Antik Çağ’da var olan yoğun ticari faaliyetlerin göstergesi olarak Kilikia ve Ege Bölgesi arasındaki ticari ilişkilere, Sebaste özelinde yeni bir kanıt oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, Sebaste’de yoğun olarak kullanıldığı anlaşılan Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri’nin form gruplarının saptanması ve tipolojik özelliklerinin sunulmasının yanı sıra, Elaiussa Sebaste’nin özellikle Phokaia ile ticari ilişkilerine ait veriler sunulmuştur.

the evaluation of the economic level and trade system of the regions and enable the determination of commercial routes.

The publication of different ceramic groups within the Mediterranean trade system found in Elaiussa Sebaste will provide clearer information on the production, import and export dynamics of the city. Fine ceramics produced in Phokaia, which are the subject of the article, are also a new evidence for the commercial relations between Cilicia and the Aegean Region, in Sebaste, as an indicator of the intense commercial activities that existed in the Late Antiquity.

In this context, it is aimed to determine the form groups and typological features of Phokaia Red Slip Ware, which are understood to have been used extensively in Elaiussa Sebaste and It is aimed to reach preliminary results on the commercial relations of Elaiussa Sebaste, especially in Phokaia productions.

Anahtar Kelimeler: Elaiussa Sebaste, Kilikia, Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri, Geç Roma–Erken Bizans Dönemi, Ticaret.

Keywords: Elaiussa Sebaste, Cilicia, Phokaia Red Slip Ware, Late Roman–Early Byzantine Period, Trade.

Extended Abstract

Elaiussa Sebaste, one of the most important port cities of the Cilicia Tracheia is located in Mersin. The city, which was an active and transit point in the Mediterranean trade system during the Roman Period with its two ports, added amphora production to these activities after the 4th century AD, and became a market where local products were delivered to the foreign market. The data obtained as a result of the excavations supports the commercial center of the city with a wide repertoire consisting of many amphorae, kitchen and jugs high in quality circulating throughout the entire Mediterranean during both the Roman and Late Roman-Early Byzantine Periods.

During the Roman Period, a systematic trade network was established in the Mediterranean. During the Late Roman-Early Byzantine Period, when functionality was at the forefront compared to their production, local productions in basic foods came to the fore, and amphorae, the most important packaging of these products, started to create new markets with the

effect of the changing political structure. During this new period, Elaiussa Sebaste, which had a place within the commercial system, became an amphora production center and its economic development was reshaped during the Late Antiquity. The advantage of being able to deliver the amphorae of its own production to the foreign market has made it easier to procure different product groups from distant regions. At the forefront of these groups are Red Slip Ware.

The Phokaian production fine wares, subject to this article, are a new evidence for the commercial relations between Cilicia and the Aegean, in Sebaste, as an indicator of the intense commercial activities that existed in the Late Antiquity. Phokaia Red Slip (Late Roman C) Wares, were widely found in many parts of the Eastern Mediterranean from the middle of the 5th century AD to the beginning of the 7th century AD. Although the first productions were withdrawn as early as the beginning of the 4th century AD, regular imports were found to increase around the end of the 4th- the beginning of the 5th century AD.

Elaiussa Sebaste, which started to produce Proto LRA1 amphora towards the end of the 4th century AD, with the advantage of the trade network it created, it developed economically and added the productions of different regions to its consumption repertoire. In this context, Phokaia Red Slip Ware, according to its spreading network is understood to be one of the fashion productions of the period, are observed intensely among the Sebaste finds. Within the scope of the article, although Phokaia productions obtained from only certain buildings and contexts of the city were evaluated, it was understood that Phokaian productions were intense among the artefacts examined.

In the examined groups, there are early productions related to Çandarlı. Forms 3, 10, 1 and 2 constitute the densest forms, respectively, among all evaluated material groups. Although the forms are mostly composed of undecorated samples, a small number of print decorated productions are also seen. In addition to a small number of floral and geometric decorations, cruciform monograms, which are more common in late productions, are seen intensely among the print decorations. Based on both form and ornamental features, the historical range of materials covers a wide period from the end of the 4th century AD to the beginning of the 7th century AD. Considering the variations of all forms and looking at the historical process supported by statistical data, the existence of productions of the 5th-6th century AD also coincides with the period when the city produced intense amphorae. This process shows parallelism with all other regional productions detected in the city.

The fine wares produced in Phokaia, evaluated within the scope of the article, provide new evidence supporting the dynamics of production, import and export within the Mediterranean trade system, which is also documented with different ceramic groups in the Late Roman-Early Byzantine Period of Elaiussa Sebaste. In this context, it is aimed to determine the form groups and present the typological features of Phokaia Red Slip Wares, which are understood to have been used extensively in Elaiussa Sebaste, as well as to

reach preliminary results regarding the commercial relations of city, especially in Phokaia productions.

Giriş

Kazılarına 1995 yılında başlanan Elaiussa Sebaste antik kentinde şimdiye kadar yapılan kazı çalışmalarında farklı işlevselliği olan pek çok kamusal yapı açığa çıkarılmıştır.¹ Bu yapılar, sonradan bazilikaya dönüştürülmüş olan agora, hamam yapıları ile kentin Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ndeki yeni yapılaşma sürecini temsil eden Bizans sarayı, üretim ve zanaat alanı gibi yapı ve yapı komplekslerinden oluşmaktadır. Makale kapsamında çalışılan malzemenin seçildiği bu kent yapıları, Roma Döneminden Erken Bizans'a kadar geçen süreç içerisinde kullanıldığından dolayı bazı tabakalarda tahribat oluşmuştur. Bu tabakalara rağmen, tüm seramik grupları değerlendirildiğinde, Geç Roma-Erken Bizans Dönemine tarihlenen malzemenin yoğun olduğu belirlenmiştir. Buna bağlı olarak seramiklerin tarihlendirilmesinde buldukları tabaka ve birlikte ele geçtiği diğer malzeme grupları da dikkate alınmıştır.

Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri (LRC) mikalı, kırmızı hamurlu, kırmızı astarlı;² bezeme anlayışında rulet, hayvan motifleri, haç gibi baskı bezemelerin yoğun olarak görüldüğü, az sayıda form çeşitliliğine sahip olan bir gruptur.³ Üretim merkezine bağlı olarak Anadolu'da yoğun olarak Ege Bölgesi ve çevresinde gözlemlenen grup, oldukça geniş bir bölgeye yayılmıştır.⁴

Bu çalışmanın amacı, Elaiussa Sebaste'de bulunan Phokaia üretimi Kırmızı Astarlı Seramikleri'nin değerlendirilmesi yapılarak, bölge arkeolojisi için yeni veriler oluşturulmasıdır. Bugüne kadar Elaiussa Sebaste kazılarından ele geçen ve çalışılan pek çok seramik grubu gibi Phokaia üretimleri de kentin ticari ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda, Elaiussa Sebaste'de ele geçen Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri'nin form gruplarının saptanması ve tipolojik özelliklerinin sunulmasına ek olarak, kentin özellikle Phokaia üretimleri özelinde ticari ilişkilerine dair ön sonuçlara ulaşılması amaçlanmaktadır.

Yedi farklı yapı kompleksinden⁵ seçilen ve toplamda 443 adet malzemenin istatistiksel olarak değerlendirildiği bu makalede (Grafik 1), 69 parça katalog içerisine dahil edilmiştir. Buluntuların bir bölümünün stratigrafik olarak karışık kontekstlerden ele geçmiş olmaları nedeniyle,

¹ Equini-Schneider, 1998; Equini-Schneider, 2003; Equini-Schneider, 2010; Polosa - Kızılarşlanoğlu vd., 2019.

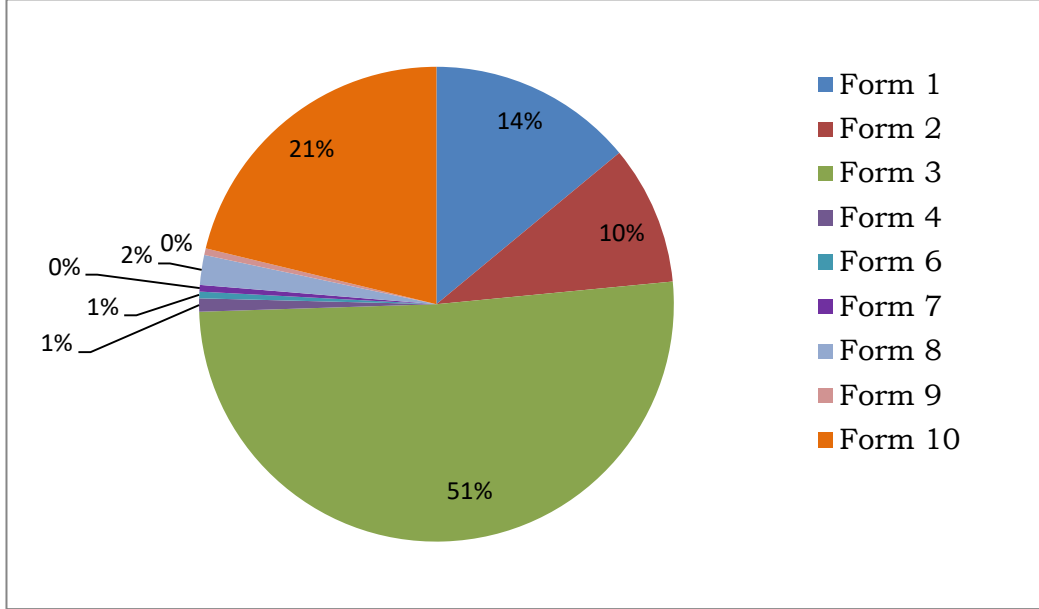
² Waage, 1933: 298; Waage, 1948: 51-52; Hayes, 2008: 84; Hayes, 1972: 324.

³ Hayes, 1972: 323; Waage 1948, 56-58; Berndt, 2003: 33; Fırat, 2015: 161-178; Uğuz, 2015; Civelek, 2021: 41-65.

⁴ Hayes, 1972: 368; Schrunk, 1984; Opait, 1991: Roberts – Albarella, vd., 1993; 165-216; Hayes, 2008: 83-86; Ladstatter - Sauer, vd., 2005: 143-201; Erol, 2011; Tekocak, 2013: 161-171; Mimaroglu, 2019: 73-97; Civelek, 2021: 41-65, Fig.1; Yıldız, 2022: 117-142.

⁵ ISOI: Ada I- Bizans Sarayı; ISOII: Ada II- Üretim ve Zanaat alanı; PT: Küçük Hamam; ISN: Promontoryum; AP: Agora; CW: Yuvarlak Yapı; CW-MN: Yuvarlak Yapının Kuzeyi.

örnekler morfolojik özellikleri, tipolojik gelişimleri ve analogi yolu ile tarihlendirilmiştir.

Grafik 1: Elaiussa Sebaste Phokaia Kırmızı Astarlı seramiklerinin genel dağılımı

Değerlendirmeye alınan 69 örnekten 11'i Hayes⁶ tarafından F1 olarak sınıflandırılmış olan tabaklardır. Hayes Form 2 grubu, 10; Form 3 grubu 18; Form 10, 11 parça ile temsil edilmektedir. Söz konusu dört grubun (F1-3, 10) dışında, az sayıda F4, 6-9 formları tespit edilmiştir. Söz konusu formlar dışında, grupları net olarak saptanamamış olan kaide ve bezemeli gövde parçaları bulunmaktadır. Çalışılan tüm seramik malzeme, ele geçtiği tabaka, konteks verileri ve bunun dışında tipolojik, analogik çalışmalar dikkate alınarak tarihlendirilmiştir.⁷

E.Sebaste LRC/F1⁸

İncelenen seramikler arasında, 62 adet dik ağızlı tabak (F1) örneği tespit edilmiştir (Fig.1-2, 9-Kat.No.1-11).⁹ Ancak malzemeler arasında birbirine benzer formların yoğunlukta olmasına bağlı olarak, makale kapsamına 11 adet parça alınmıştır. Astarın genel olarak kırmızı tonunda olduğu gözlemlenmekle birlikte, fırınlamaya bağlı olarak özellikle ağız kısmında daha koyu tonlar tespit edilmiştir. Buluntuların tarihlendirilmesi yapılırken tabaka verileri de dikkate alınmıştır.

⁶ Hayes, 1972.

⁷ Form gruplarının anlatımı sonunda verilen tarihlendirme bilgisinde tekrar olmaması adına tabaka verileri yeniden vurgulanmamıştır.

⁸ Formların adlandırılmasında bulunan "E.Sebaste" ifadesi, kentin tipolojik sınıflandırılmasında kullanılmaya başlanan ve sürekliliği olacak bir ifadedir. E.Sebaste, "Elaiussa Sebaste'de bulunan" anlamını vermektedir. Bu ifade ile birlikte Phokaia üretimlerinin literatürde genel kabul edilmiş olan Late Roman C (LRC) kısaltmasına ek olarak, Hayes'in (1972) yapmış olduğu form sınıflandırması (Form=F1, F2 vd.) ve alt tiplerinin (A, B vd.) isimleri kullanılmıştır.

⁹ Hayes, 1972: 325-327; Anselmino - Carandini, vd., 1981: 231-232.

Bu grupta, erken seri arasında yer alan Kat.No.1, ince ve dik ağızlı, keskin dudaklı, ağızdan gövdeye belirgin geçişlidir. Diğer kentlerden çıkan paralel örnekler,¹⁰ ele geçtiği tabaka verileri ve Kat.No.1'in tipolojik özellikleri de dikkate alındığında, Sebaste örneği, F1A erken seri içinde, MS 4. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Kat.No.2 ise daha kalın cidarlı, düz dudaklı ve hafif içe dönük ağızlıdır. Daha yaygın bir form olan Kat.No.2'nin paralel tipleri de genel sınıflandırmalar içinde yerini almaktadır.¹¹ Benzerleriyle karşılaştırıldığında Kat.No.2, F1A grubu içinde, MS 4. yüzyılın sonu - MS 5. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.

Kat.No.3, ilk iki örneğe göre daha kısa ve kalın ağızlıdır. Bu tip örnekleri bulunan F1B tipi, F1A ile yakınlık sergilemekle birlikte, ağızın daha kısa ve kalın olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak, formun tipolojik yapısı ve paralel örnekleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde,¹² Kat.No.3, F1B olarak, MS 4. yüzyılın sonu - 5. yüzyılın başına ait olmalıdır.

Kat.No.4, hafif içe dönük kısa ağızlı, konik daralan gövdeli, halka kaidelidir. Ağızdan gövdeye geçişte keskin açığa sahip olmakla beraber, içte gövdeye geçiş bir set ile verilmiştir. Kat.No.5 de aynı profile sahiptir. Ancak ağız iç kısmındaki set daha belirgindir. Örneklerin ele geçtiği tabaka verilerine ek olarak paralel örnekler¹³ ve formun tipolojik özellikleri birlikte değerlendirildiğinde, Kat.No.4 ve 5, F1C grubu içinde, MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Kat.No.6, basit ağızlı, hafif dışbükey profilli gövdeli ve sığ halka kaidelidir. Kat.No.7 de benzer bir ağız yapısına sahip iken dışta hafif açı yapmaktadır. Bu iki örneğin paralel örnekleri çok sayıda kentte ele geçmiştir.¹⁴ Kase formuna sahip olan Kat.No.8, Kat.No.6 ve 7'ye göre daha konik bir gövde yapısına sahiptir ve dış yüzünde sığ bir yiv yer almaktadır.¹⁵ Bu ağız parçası her ne kadar diğer iki örneğe göre daha düz dudaklı olsa da paralel örnekler ve genel form yapısı dikkate alınarak F1D grubu içinde değerlendirilmiştir. Diğer kentlerde tespit edilen örnekler ve tipolojik gelişim temel alınarak Kat.No.6, 7 ve 8, MS 5. yüzyılın ikinci yarısı sonrasına tarihlendirilmiştir.

F1D grubu daha çok basit ağızlı örneklerden oluşuyor olsa da hafif omurgaya sahip olan bazı örnekleri de bulunmaktadır. Bu örnekler arasında sayılabilecek olan Kat.No.9 da kase formunda olup, biraz daha kalın cidarlı ve hafif omurgalıdır. Birebir örnekler olmamakla birlikte bu tip kase versiyonları az sayıda kette karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Ayrıca, örneklerin sınıflandırması genel olarak F1D olarak tanımlansa da F1D/F3 geçiş formu olarak

¹⁰ Aktaş, 2018: Kat. No. 242; Ayaz, 2014: Lev. 28, No. 122; Gürbüzler, 2018: Fig. 18, No. 8.

¹¹ Hayes, 2008: No. 1231; Aktaş, 2018: Kat. No. 245; Gassner, 1997: Taf. 44, No. 535-536; Pröttel, 1996: Taf. 53, No. 5; Berndt, 2003: Taf. 13, TS 148; Şahin, 2020: Abb. 11, No. 14.

¹² Berndt, 2003: Taf. 13, TS 150; Heath - Tekkök 2007-2008: 71, No. 6; Opait, 1985: Abb. 1, No. 2; Doğer, 2007: Pl. IIa; Opait, 1996: Pl. 56, No.12.

¹³ Dello Preite,1997: Tav. XVIII.3; Aktaş, 2018: Kat. No. 258, 260; Ladstätter – Sauer, vd., 2005: Taf. 1, No. 1-3; Σταύρος, 2008: 56, 58, 61, No. 115-116, Tot. 23, Tab. 12, Fig. 11.

¹⁴ Dello Preite, 1997: No. 10-13, Tav. XVIII.10, XIX.2-3; Ladstätter – Sauer, vd., 2005: Taf. 1, No. 9-13; Turnovsky, 1998: 30-31; Σταύρος, 2008: 62-63, No. 118-122, Tot. 24, Tab. 13, Fig. 11; Şahin, 2020: Abb. 11, Nr. 15; Robert – Albarella, vd., 1993: Fig. 6, No. 20.

¹⁵ Anderson-Stojanovic, 1992: 59-60, Pl. 46, No. 396.

¹⁶ Aktaş 2018, Kat. No.262-265.

gruplananlar da vardır.¹⁷ Ancak E.Sebaste örnekleri daha çok F1D grubuna yakınlık gösterdiği için bu grup içinde, MS 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir.

Kaide parçaları olan Kat.No.10 ve 11, genel profilleri birbirine benzemekle birlikte, Kat.No.11'in kaidesinin iç kısmında iki adet set bulunmaktadır. Kat.No.10'un F1 tabaklarının erken örneklerinden olduğu, Kat.No.11'in ise hem küçük kaide çapı hem de astar yapısı ile F1 grubu içinde sınıflandırılan daha geç kase tiplerine ait olduğu düşünülmektedir.¹⁸

E.Sebaste LRC/F2

Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri içinde sıklıkla karşılaşılan formlardan bir diğeri F2 tabaklarıdır.¹⁹ Form olarak geniş ağız tablalı, sığ gövdeli ve yalancı kaidelidir (Fig.2-3, 10 – Kat.No.12-21). Bazı örneklerin ağız kısmında, üretim hatasına bağlı olarak, koyu kırmızı ve siyah tonlar görülebilmektedir. Form çeşitliliğinin az olduğu gruptan makale kapsamına farklılık arz eden 10 örnek alınmıştır. F2 grubuna dahil edilen buluntuların tarihlendirilmesi yapılırken tabaka verileri de dikkate alınmıştır.

Kat.No.12-13, hafif içe eğimli, geniş ağız tablalı ve ağızdan gövdeye geçiş keskindir. Kat.No.12-13 ile benzer tipler Hayes tarafından, F2A olarak gruplandırılmıştır.²⁰ Diğer kentlerde ele geçen F2A örnekleri, MS 4. yüzyılın ikinci yarısı - 5. yüzyılın ilk yarısına verilmiştir.²¹ Buna bağlı olarak iki örneğin tipolojik özellikleri ve diğer antik kentlerde ele geçen benzerleri temel alındığında, parçalar F2A olarak MS 4. yüzyılın ikinci yarısı - 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Kat.No.14 dar ağız tablalı ve ağızdan gövdeye keskin geçişlidir. Kat.No.15 ise yine dar ağız tablalı olmakla beraber, ağız tablası daha düzdür ve gövdeye belirgin dönüş görülmektedir. Kat.No.14-15, F2B olarak MS 4. yüzyılın sonu – 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.²²

Kat.No.16 ağız üzerinde belirgin iki set yer alan, geniş ağız tablalıdır. Kat.No.17'de ise setler daha sığ olmakla birlikte, gövdeye geçişteki kavisin

¹⁷ Arsen'eva – Tatyana, vd., 2003, 430-432, fig. 14-15, 17.

¹⁸ Aktaş, 2018: Kat. No. 242, 253; Berndt, 2003: Taf. 14, No. 161; Hayes, 2008: Fig. 37, No. 1231; Roberts – Albarella, vd., 1993: Fig. 6, No. 18a-b, 19.

¹⁹ Hayes, 1972: 327-329; Hayes, 2008: 87, 238.

²⁰ Hayes, 1972: Fig. 66, No. 1-2; Hayes, 2008: Fig. 37, No. 1237-1238.

²¹ Aktaş, 2018: Kat. No. 272-276; Berndt, 2003: Taf 14, No. TS 162-TS 164; Dello-Preite, 1997: Kat. No. 17-18, XIX, No. 7-8; Ladstätter – Sauer, vd., 2005: Taf. 1, No. 16; Doksanaltı, 2006: No. 241, 349-350, K211; Schrunck, 1984: Pl. 24, 328; Abadie-Reynal – Sodini, 1992: Fig. 3, CF 58-59; Ergürer, 2016: Fig. 4, No. 71; Hayes – Harrison, vd., 1965: D.2; Tekocak, 2013: Fig. 6.4; Tekocak, 2006: No. 66; Uğuz, 2015: Çiz 4, No. 18-19; Yıldız, 2022: Fig. 4-8; Kenrick, 1985: Fig. 71, 687.1.

²² Hayes, 2008: Fig. 37, No. 1239-1240; Dello-Preite, 1997: 1, Kat. No. 19-20, XIX, No. 9-10; Aktaş, 2021: Fig. 9, Kat. No. 12; Gassner, 1997: Taf. 45, No. 540-543; Ladstätter - Sauer, vd., 2005: Taf. 1, No. 14-15; Zelle, 2003: Abb. 6, No. 2 (1346), 1 (1348), 4 (1363), 8 (1364); Tekocak, 2013: Fig. 6.5; Tekocak, 2006: 10, No. 67.

ortadan kalktığı görülmektedir. Kat.No.16-17, F2C olarak MS 4. yüzyılın sonu - 5. yüzyılın ortasına tarihlendirilmiştir.²³

Kat.No.18, hafif eğimli ağız tablası ve keskin açılı gövdeye sahiptir. Kat.No.19'da gövdede neredeyse konik bir profil varken, ağız üçgen profil almıştır. Bu özellikleri ve paralel örnekler temel alınarak Kat.No.18-19, F2D olarak MS 400 ve sonrasına tarihlendirilmiştir.²⁴

Kat.No.20 oturma düzlemi geniş, alçak kaideli iken, Kat.No.21 daha üçgen bir yapıya sahip alçak kaidelidir. Kat.No.20, morfolojik olarak F2A-C ile uyumludur. Kat.No.21 ise F2B tipi ile benzerlik göstermektedir. Bu iki örnek de MS 4. yüzyılın sonu - 5. yüzyılın içine tarihlendirilmiştir.²⁵

E.Sebaste LRC/F3

F3 olarak gruplandırılan omurgalı tabaklar/kaseler Sebaste Phokaia seramik grubu içinde en yoğun gruplardan birini oluşturmaktadır. Makale kapsamında incelenen alanlarda 226 adet örnek tespit edilmiştir (Fig.11). Makale kapsamında ise 18 parça değerlendirilmiştir (Fig.3-5, Kat.No.22-39). F3 grubu içerisinde yer alan örnekler tarilendirilirken tabaka verileri de dikkate alınmıştır. Astarı genel olarak kırmızı olmakla beraber, fırınlamaya bağlı olarak özellikle ağız kısımlarında siyah ve tonları görülmektedir. Bezeme olarak dört örneğin ağız kenarında, rulet bezeme; bir örneğin tondosunda lotus tomurcuğu; dört örneğin tondosunda ise haç monogramı yer almaktadır.

Kat.No.22-23, dışa dönük dudaklı, omurgalı, hafif dışbükey kavisli gövdeli, alçak kaideli bir yapıya sahiptir. Erken seri içinde sayılan F3A tipine ait olan Kat.No.22-23, MS 400-450 yılları arasına tarihlendirilmiştir.²⁶

Kat.No.24-25 yüksek ağızlı, düz dudaklı ve küçük omurgalıdır. Kat.No.26-27 kısa ve kalın ağızlı, daha belirgin omurgalı ve dudak hafif dışa eğimlidir. Üç örneğin ağız kenarında rulet bezeme bulunmaktadır. Hayes F3B olarak tanımlanan gruba ait olan Kat.No.24-27, MS 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.²⁷

Kat.No.28-30 yüksek ağızlı ve yuvarlatılmış omurgalı ve alçak halka kaidelidir. İki örneğin tondosunda baskı bezeme haç monogramı yer alırken (Kat.No.28-29), bir örnekte (Kat.No.30) koşan tavşan betimlemesi

²³ Hayes, 2008: Fig. 37, No. 1242; Aktaş, 2018: Kat. No. 281-283; Gassner, 1997: Taf. 45, No. 549-550; Doğer, 2007: 99-100, Pl. 2; Ergürer, 2016: Fig. 4, No. 72-76; Domzalski - Smokotina, 2020: 626, puc. 8, No. 9; Uğuz, 2015: Çiz. 7, No. 29; Fırat, 2015: Fig. 2, 2C.

²⁴ Hayes, 2008: Fig. 38, No. 1246-1257; Gassner, 1997: Taf. 45, No. 547-548.

²⁵ Berndt, 2003: Taf. 15, No. TS 165; Gürbüz, 2018: Fig. 13, No. 12-13; Tekocak, 2013: Fig. 6.6; Tekocak, 2006: No. 68-69; Uğuz, 2015: Çiz. 5-7, No. 20-21, 24-26, 28.

²⁶ Hayes, 2008: Fig. 38, No. 1250-1251; Roberts – Albarella, vd., 1993: Fig. 7, No. 22 b-c; Ladstatter - Sauer, vd., 2005: Taf. 5-6, No. 64-65, 78; Martin, 1998: Fig. 3, No. 32; Gassner, 1997: Taf. 47, No. 576; Berndt, 2003: Taf. 35, TS 452; Dello-Preite, 1997: Kat. No. 27, Tav. XX, No. 5; Schrunck, 1984: Pl. 26, No. 352; Opait, 1996: Pl. 56, No. 6; Doğer, 2007: Pl. III, Hayes F3a.

²⁷ Dello-Preite, 1997: Kat. No. 30, 34, Tav. XX, No. 8, XXI, No. 1; Çelem, 2009: Y.Ç. 58; Ergürer, 2012: Kat. No. 273, Lev. 125-126; Adak-Adıbelli, 2006: 191, Lev. 23, No. 227; Doğer, 2007: Pl. III, Hayes F3b-c; Hayes - Harrison, 1965: No. 5; Erol - Tamer, 2020: Resim 2, No. 3; Aktaş – Sezgin, vd., 2019: Fig. 3, Kat. No. 17; Öz, 2022: Kat. No. 5, Lev. 1, No; Mitsopoulos Leon, 1991: Taf. 197, M4; Conrad, 2007: Abb. 22, No. 1123.

bulunmaktadır. Kat.No.31'de üçgen profilli omurga görülmektedir. Hafif dış bükey kavisle devam eden gövde, alçak halka kaide ile sonlanmaktadır. Tondosunda bir sıra lotus tomurcuğu yer almaktadır. Kat.No.28-31 form açısından F2C gurunda yer almaktadır.²⁸ Bezeme özellikleri açısından ise bitkisel bezemeli örnekler (lotus tomurcuğu) grup IIA-B;²⁹ hayvan motifleri çoğunlukla Hayes grup II ve III'ün erken versiyonları;³⁰ haç monogramlı örnekler ise Hayes grup III³¹ içinde sınıflandırılmıştır. Söz konusu örneklerin hem form hem de bezeme özellikleri birlikte değerlendirildiğinde, Kat.No.28-31 MS 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.

Kat.No.32'de ağız kısalmakla birlikte, form daha ince cidarlıdır. Ağız dış yüzünde yer alan rulet bezeme derin olarak yapılmıştır. Keskin omurga altında ise bir set yer almaktadır. Derin gövdenin dış yüzü oldukça belirgin yivlerle şekillendirilmiştir. F3D tipi olarak gruplanan bu tabaklar hafif eğimli ağız yapısına ve belirgin olarak dışa dönük dudak yapısına sahiptir. Ayrıca hemen hemen hepsinde derin rulet bezeme kullanılmaktadır. Kat.No.32'nin ağız profili ile uyumlu tipler, nadir olan F3D tipi içinde verilmiş ve MS 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir.³²

Kat.No.33'te ağız kenarı iyice kısılmış ve kalınlaşmıştır. Bu tip örnekler F3D ve E gruplarının devamı olarak görülen F tipi olarak sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra omurga belirgin bir şekilde sarkmış ve yuvarlak bir profil almıştır. Bu özellikler ve paralel örnekler dikkate alınarak, Elaiussa Sebaste örneği F3F olarak MS 6. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.³³

Kat.No.34-35 kalın ve kısa ağızlı, Kat.No.36 ise kalın ve üçgen profilli ağızlıdır. Bu üç örnek içinde Kat. No. 34 kalın ve kısa ağız yapısı ile F3G tipleri arasında yer almaktadır. Kat.No.35-36 ise F3H grubu ile uyumludur. H grubunda form diğer tiplere göre oldukça kaba yapılmıştır. Bu kapsamda Kat.No.34, F3G tipleri arasında MS 6. yüzyılın başına;³⁴ Kat.No.35-36, F3H tipi ile uyumlu olarak MS 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.³⁵ Ayrıca, Kat.No.35'e benzeyen örneklerin F10 tipine geçiş formları olduğu düşünülmektedir.³⁶

Kat.No.37-39 örnekleri alçak halka kaideli olup, Kat.No.39'un tondosunda, kolları altında iki pandantif bulunan haç monogramı yer almaktadır. Kat.No.37'de ise çift konturlu haç görülmektedir. Bu tip haç motifleri Hayes Grup III olarak sınıflandırılmıştır.³⁷ Kaide profilleri küçük

²⁸ Berndt, 2003: Taf. 24, TS 297-300; Erol - Tamer, 2020: Resim 2, No. 4; Öz, 2022: Kat. No. 11, Lev. 2.6; Ergürer, 2016: Fig. 5, 82-83; Tekocak, 2006: Lev. 11: 70-71; Williams, 1989: Fig. 22: 269, 270; Kavaz-Kındıgılı, 2020: Fig. 2, Kat. No. 10; Ok - Dumankaya, 2022: Kat. No. 30-31, Fig. 7; Tosun, 2020: Res.3; Öz, 2022: Kat. No. 7, Lev. 2.2; Kenrick, 1985: Fig. 71, No. 688.4-5.

²⁹ Hayes, 1972: Fig.731-m; Adak-Adıbelli, 2006: Lev. 27, 308; Uğuz, 2015: Çiz. 9, No. 39.

³⁰ Hayes, 1972: Fig. 74, No. 35r.

³¹ Hayes, 1972: Fig. 79, No. 72h.

³² Hayes, 2008: Fig. 39, No. 1274D; Ergürer, 2016: Fig. 5, 90; Zelle, 2003: Abb. 7.1.

³³ Hayes, 2008: Fig. 39, No. 12; Berndt, 2003: Taf. 30, TS 372.

³⁴ Erol - Tamer, 2020: Res. 2.7; Ergürer, 2016: Fig. 5, 95; Adak-Adıbelli 2006: Lev. 25, No. 26.

³⁵ Hayes, 2008: Fig. 40, No. 1297-1298; Erol - Tamer, 2020: Res. 2, Form 8; Öz, 2022: Lev. 5, No. 3-6.

³⁶ Hayes, 2008: 84, 243.

³⁷ Hayes, 1972: Fig. 78, No. 67.j, Fig. 79, No. 71.b-e.

nüanslarla birlikte, hemen hemen tüm tipler de karşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak kaide örnekleri incelenirken, anolojik veriler ve bezeme öğeleri referans alınmıştır. Hem bezeme özellikleri hem de paralel örnekler³⁸ temel alındığında bu üç örnek MS 5. yüzyılın sonu - 6. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.

E.Sebaste LRC/F4

Çalışmada değerlendirilen Phokaia formları arasında yoğun olmayan F4'ten katalogda yalnızca iki örneğe yer verilmiştir (Fig.5, 12 - Kat.No.40-41). Genel olarak derin çanak olarak tanımlanan³⁹ ve oldukça belirgin bir profile sahip olan tabaklar, nadir de olsa farklı bölge kentlerinde tespit edilmiştir.⁴⁰ Anoloji verilerinden yola çıkılarak Sebaste buluntuları MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

E.Sebaste LRC/F6

Buluntular arasında sadece iki ağız parçası tespit edilmiş olan bu gruba ait örnekler (Fig.6, 12 - Kat.No.42-43) sığ kase veya derin tabak olarak tanımlanmaktadır.⁴¹ Antik kentlerde az sayıda örneği tespit edilen tip,⁴² MS 5. yüzyılın sonu - 6. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.

E.Sebaste LRC/F7

F6 gibi sadece iki adet ağız parçası tespit edilen bu gruba ait tabakların dışa dönük, kalınlaştırılmış ağız kenarının üst kısmında, küçük, dik bir çıkıntı yer almaktadır (Fig.6, 12 - Kat.No.44-45).⁴³ MS 6. yüzyıla tarihlendirilen⁴⁴ form için diğer merkezlerde de Hayes'in yapmış olduğu tipolojik sınıflandırma referans alınarak tarihleme yoluna gidilmiştir.⁴⁵ Bu verilerden yola çıkılarak Sebaste buluntuları MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

E.Sebaste LRC/F8

Elaiussa Sebaste buluntuları arasında F8 örnekleri, sınırlı sayıdadır (Fig.6, 13 - Kat.No.46-48).⁴⁶ Üç adet örneği değerlendirilmiş kaselerden ikisi ağız kenarı, biri kaide parçasıdır. Kat.No. 46'nın ağız kenarı, tipik formlara göre daha kalın ve üzerinde hafif bir bombe ile verilmişken, Kat.No.47'de net bir yiv olmasa da bir hareketlilik gözlenmektedir. Formun benzerleri genel olarak MS 5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyıl başları arasına

³⁸ Martin, 1998: Fig. 3, Form 3E, No. 14; Berndt, 2003: Taf. 38, TS 499; Hayes, 2008: Fig. 39, No. 1270, 1276, 1281.

³⁹ Hayes, 1972: Fig. 69, No. 1; Hayes, 2008: Fig. 41, No. 1299.

⁴⁰ Ayaz, 2014: Lev. 49, 202-203; Ladstätter – Sauer, 2005: Taf. 6, 78 – 8; Abadie Reynal – Sodini, 1992: Fig. 7, CF107; Martin, 1998: Fig. 4, No. 1; Iliescu – Bottez, vd., 2017: Pl. XI, 3; Adak-Adibelli, 2006: Lev. 27, 295-300; Başaran – Ergürer, 2012: Fig. 9, Kat. No. 21.

⁴¹ Hayes, 1972: 340-341, Fig. 70.

⁴² Ayaz, 2014: Lev. 51, 208; Ladstätter – Sauer, vd., 2005: Taf. 7, 84-86; Gürbüzler, 2018: Fig. 15, 45-46; Ergürer, 2015: Resim 8, Kat. No. 52-53; Opaıt, 1991: Pl. 43 – Kat. No. 277-278; Opaıt, 1996: Pl. 58 / 3-4; Yıldız, 2022: Fig. 5, 36; Iliescu – Bottez, vd., 2017: Pl. XI, 10, 11.

⁴³ Fırat, 2015: 171, Fig. 7.

⁴⁴ Hayes, 1972: Fig. 70, F7-1; Hayes 2008: Fig. 41, No. 1313.

⁴⁵ Martin, 1998: Fig. 4, Form 7, No. 1; Gassner, 1997: Taf. 48, No. 579; Aktaş, 2018: Kat. No. 347; Gürbüzler, 2018: Fig. 15, 47; Ergürer, 2015: Res. 8, 52-53.

⁴⁶ Hayes 1972: Fig. 70, F8.

tariflendirilmiştir.⁴⁷ Sebaste örnekleri de tipolojik özellikleri ve analogik çalışmalar aracılığıyla MS 5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir.

E.Sebaste LRC/F9

Katalog içerisinde bir örnekle temsil edilen F9, (Fig.6, 13 – Kat.No.49) dik ağız kenarlı, iç kısımda hafif çıkıntısı olan küçük kasedir. Form 1 ile benzerlikleri olan, yapılan tipolojik sınıflandırmada 1'den ziyade 9 ile ilişkili olduğu belirtilen kase, Hayes tarafından MS 520 – 600'e tarihlendirilmiştir.⁴⁸ Ağız kenarından gövdeye geçişi keskin şekilde verilen kase, bu hattın açısından dolayı sığ bir form kazanarak tipik örneklerden ayrılmaktadır. Formun paralel örnekleri MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁴⁹ Sebaste örneği de MS 6. yüzyılın yarısına tarihlendirilmiştir.

E.Sebaste LRC/F10

F10 grubu Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri içinde F3 grubundan sonra en yoğun grubu oluşturmaktadır.⁵⁰ Makale kapsamında değerlendirilen alanlardan ele geçen 94 adet örnek incelenmiş (Fig.14) ve çalışma kapsamında, 11 farklı parça değerlendirilmiştir (Fig.6-7 - Kat.No.50-60). Örnekler açık kırmızı astarlı olup, bazı örneklerde fırınlamaya bağlı olarak, özellikle ağız kısmında koyulaşmalar görülmektedir. F10 grubunda yer alan buluntular tarihlendirilirken tabaka verileri de dikkate alınmıştır.

Sebaste örneklerinden Kat.No.50-51, kalın yuvarlatılmış topuz ağızlı, ince cidarlı, hafif dışbükey kavisli gövdeli ve alçak halka kaidelidir. Kat.No.52-53 ise kare formu bir ağız yapısına, keskin omurgaya ve omurga altında sete sahiptir. Bu özelliklere bağlı olarak Kat.No.50-51, F10A olarak MS 6. yüzyılın sonu - 7. yüzyılın ilk yarısı tarihlendirilmiştir.⁵¹ Kat.No.52-53 ise F3 grubu ile olan yakın benzerlikleri dikkate alınarak, bir geçiş formu olarak değerlendirilmiş ve F10A olarak MS 6. yüzyılın ortasına tarihlendirilmiştir.⁵²

Kat.No.54 kalın, yatay ağızlı, hafif dışbükey kavisli gövdeli ve alçak halka kaidelidir. Kat.No.55, Kat.No.54 ile gövde ve kaide yapısı bakımından benzerlik göstermesine karşın, ağız daha verev bir profile sahiptir. Kat.No.56 da, Kat.No.55 gibi verev bir ağıza sahiptir. Ancak ağızdan gövdeye geçişteki keskin

⁴⁷ Hayes, 2008: Fig. 41: 1315-117; Pröttel, 1996: Kat. No. 496, Taf. 57, No. 18; Opait, 2004: Pl. 57, 5; Iliescu – Bottez, vd., 2017: 70, Pl. XI, 10, 11; Martin, 1998: Fig. 4, Form 8, No. 1; Akyürek, 1992: Abb. 15, 87; Reynolds, 2011: Res. 2. 29; Doğer, 2007: Pl. VIII; Erol, 2011: 434-437, K 342-K 352; Ladstatter – Sauer, vd., 2005: Taf. 7, 87-88; Öz, 2022: Lev.10, 7; Erol – Tamer, 2020: Res. 2, 10; Adak-Adibelli, 2006: Lev. 29, 332, 334; Yıldız, 2022: Fig. 6- 37; Domzalski – Smokotina 2020: Fig. 12-4; Yaman, 2018: 63-64, Kat.No.12, lev.10/12; Fındık, 2010: 100, fig.2, 21.

⁴⁸ Hayes, 1972: Fig. 70, No. 9.1.

⁴⁹ Hayes, 2008: Fig. 41: 1320-1321; Berndt, 2003: Taf. 18, 41, TS 554; Gürbüz, 2018: Fig. 15, 48; Ergürer, 2015: Res. 8- 54.

⁵⁰ Hayes, 1972: 343-346, Fig. 71.

⁵¹ Erol, 2011: Kat. No. K-333; Yıldız, 2022: Kat. No. 38-45; Berndt, 2003: Taf. 42-43, TS 558, TS 560, TS 573, TS 574; Domzalski – Panait, 2019: Fig. 6, No. 1-4; Uğuz, 2015: Çiz. 45-46, No. 188-192; Ergürer, 2016: Fig. 5, No. 101-108; Öz, 2022: Kat. No. 30-33, Lev. 5, No. 3-6; Tekocak, 2006: Lev. 13, Kat. No. 87-89.

⁵² Tekocak, 2006: Lev. 14, Kat. No. 90-91.

açısını kaybetmiş ve daha çok bir yiv görüntüsü almıştır. Kat.No.57 kanca formulu yüksek ağız yapısı ile farklılık sergilemektedir. F10C tipleri arasında Kat.No.54-56 MS 6. yüzyılın sonu - 7. yüzyılın ilk yarısına;⁵³ Kat.No.57 ise MS 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.⁵⁴

F3 grubunda olduğu gibi F10 grubunda da ağız tipleri değişiklik gösterse de, kaideler hemen hemen benzerdir. Buna bağlı olarak buluntular içerisinde farklılık gösteren 3 kaide örneği değerlendirmeye alınmıştır. Örneklerden Kat.No.58-59, ince cidarlı, köşeli, alçak halka kaidelidir. Kat.No.60 ise yalancı kaide olarak da tanımlanan alçak kaide yapısına sahiptir. Kat.No.59'un tondosunda bir adet, Kat.No.60'in tondosunda ise iki adet haç monogramı yer almaktadır. Kat.No.58-59'un en yakın kaide tipleri Form10A içinde karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵ Kat.No.59 ve 60'in tondosunda görülen çift konturlu haç örnekleri Hayes tarafından Grup III içerisinde değerlendirilmiş ve MS 5. yüzyılın sonu - 6. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.⁵⁶

E.Sebaste LRC/Bezemeli gövde ve kaide parçaları

Elaiussa Sebaste Phokaia seramikleri arasında form grubu net olarak belirlenememiş bezemeli kaide ve gövde parçaları da tespit edilmiştir. Bu örnekler içerisinde bitkisel bezemeli (palmiye yaprağı) (Kat.No.61), geometrik bezemeli (Kat.No.62) ve hayvan motifi (koşan tavşan) (Kat.No.63-64) az sayıda örneğin yanı sıra yoğun olarak haç monogramlı parçalar (Kat.No.65-69) belirlenmiştir. Bu haç monogramlı örneklerden biri, kaide tipi açısından F3 grubu ile (Kat.No.68); diğeri ise F10 grubu ile benzerlik sergilemektedir. (Kat.No.69).

Hayes'in Phokaia seramikleri için oluşturduğu motif sınıflandırmasında bitkisel bezemeli örnekler Grup I,⁵⁷ geometrik bezemeli örnekler,⁵⁸ hayvan betimli örnekler⁵⁹ ve haç betimli örnekler Grup II-III olarak sınıflandırılmıştır.⁶⁰ Diğer kentlerdeki aynı tip bezeme örnekleri için de Hayes ile benzer tarih önerileri getirilmiştir.⁶¹ Bu bağlamda bu başlık altında değerlendirilen bezemeli örnekler Hayes grup I, II ve III'ün tarihsel aralığına uygun olarak MS 360-450 civarı ile MS 470-580 arasına tarihlendirilmiştir.

Değerlendirme

Akdeniz kıyısında yer alan pek çok liman kenti gibi Elaiussa Sebaste de, konumu ve coğrafyasının avantajını, kuruluşundan terk edildiği döneme

⁵³ Erol, 2011: 513, Kat. No. K-531, 533; Tekocak, 2006: 108, Lev. 14, Kat. No. 92-93; Yıldız, 2022: 133-134, Fig. 6, No. 47-51; Erol - Tamer, 2020: 77, Resim 3.3; Francis, 2015: Fig.3b; Iliescu - Bottez, vd., 2017: 57, Pl. XIII, 8-10.

⁵⁴ Erol, 2011: 434, kat No. K-341; Başaran - Ergürer, 2012: 262, 272, Fig. 9, Kat. No. 24.

⁵⁵ Adak-Adıbelli, 2006: 115, 222, Lev. 32, No. 385.

⁵⁶ Hayes, 1972: Fig. 79, No. 71.e-f.

⁵⁷ Hayes, 1972: Fig. 72, No. 1.

⁵⁸ Hayes, 1972: Fig. 74, No. 24b.

⁵⁹ Hayes, 1972: 357, Fig. 74, No. 35u, Fig. 75, 39p.

⁶⁰ Hayes, 1972: 363-365 Fig. 78, No. 67i-j, Fig. 79, No. 71.c-d, g, 73.j.

⁶¹ Berndt, 2003: Taf. 52, TS 701, 703-705; Gassner, 1997: 150, Taf. 49, 603; Hayes, 2008: Pl. 60-62, No. 1260-1261, 1263, 1271; Heath - Tekkök, 2007-2008: 74-75, No. 26; Mimaroglu, 2019: Fig. 10; Ergül, 2019: Res. 9, No. 46, 48, Res. 10, No. 50-52; Yıldız, 2022: 127-129, 134, Fig. 6, 53-54, 56-58

kadar, üretimden tüketime her anlamda kullanabilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Pax Romana'nın sağlamış olduğu barış ortamı ile Elaiussa'nın Arkelaos idaresine verilmesi, ekonomik, mimari ve siyasi anlamdaki gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Kilikia Bölgesi de, Roma'nın sağlamış olduğu imkanlardan faydalanarak gelişmiş; hem amphora, hem de zeytinyağı ve şarap imalatında ticaret sistemi içerisinde yerini alabilmiştir. Başlangıçta gıda temini için ağırlık verilen ticaret sistemi, bölgelerin ekonomik gelişmelerin de etkisiyle kandil, pişirme ve kaliteli servis kapları gibi farklı malzemelerin yer edindiği bir dinamığe dönüşmüştür.

Geç Roma – Erken Bizans Dönemi'nde değişen siyasi yapının da etkisiyle yeni pazarlar oluşmaya başlamıştır. Bu yeni dönemde ticari sistemin içerisinde yer alan Elaiussa Sebaste'nin amphora üretim merkezi haline gelmesi, kentin Geç Antik Çağ'daki ekonomik gelişimini yeniden şekillenmiştir. Kendi üretimi olan amphoraları dış piyasaya ulaştırabilme avantajı, uzak bölgelerden farklı ürün gruplarını temin edebilmesini kolaylaştırmıştır. Bu grupların en başında ise Kırmızı Astarlı Seramikler gelmektedir. Makalenin konusunu oluşturan Phokaia üretimi Kırmızı Astarlı Seramikleri de, Geç Antik Çağ'da var olan yoğun ticari faaliyetlerin göstergesi olarak, Kilikia ve Ege Bölgesi arasındaki ticari ilişkilere, Sebaste özelinde yeni bir kanıt oluşturmaktadır.

MS 4. yüzyıldan itibaren Afrika seramiklerinin ana rakibi haline gelen Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri, MS 5. yüzyılın ortasından MS 7. yüzyılın başına kadar Doğu Akdeniz'in birçok bölgesinde yaygın olarak ele geçmiştir.⁶² Sicilya'dan Suriye'ye, Mısır'dan Libya'ya deniz aşırı bölgelerde de ele geçmiştir. Üretimin başlangıcı MS 4. yüzyılın başlarına verilse de, MS 5.-7. yüzyıllarda yoğunlardır.⁶³

MS 4. yüzyılın sonlarına doğru Proto LRA1 formu ile amphora üretimine başlayan Elaiussa Sebaste,⁶⁴ oluşturduğu ticaret ağının sağladığı avantajla ekonomik anlamda gelişmiş ve farklı bölgelerin üretimlerini tüketim repertuarına eklemiştir. Bu bağlamda dağılımı göz önünde bulundurulduğunda dönemin moda üretimlerinden biri olduğu anlaşılan Phokaia Kırmızı Astarlı seramikleri, Elaiussa Sebaste buluntuları arasında yoğun olarak gözlemlenmiştir.

Değerlendirilen tüm malzeme grubu içinde, sırasıyla F3, 10, 1 ve 2 en yoğun formları oluşturmaktadır. Genellikle bezemesiz örnekler çoğunlukta olmakla birlikte, az sayıda F3 ve F10 tabaklarının tondolarında bitkisel ve geometrik baskı bezeme, geç üretimlerinde ise yoğun haç monogramları görülmektedir. Hem form hem de bezeme özellikleri temel alındığında malzemelerin MS 4. yüzyılın sonundan MS 7. yüzyılın başına kadar geniş bir dönemi kapsadığı, fakat malzeme yoğunluğunun MS 5. - 6. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir.

⁶² Waage, 1933: 298; Waage, 1948: 51-52; Hayes, 1972: 324; Hayes, 2008: 84.

⁶³ Hayes, 1972: 368; Hayes, 2008: 83-85.

⁶⁴ Ferrazzoli – Ricci, 2010; Kızılarşlanoğlu – Aytek, 2018.

Tüm formların alt tipleri göz önünde bulundurulduğunda ve istatistiki verilerin desteklediği tarihsel sürece bakıldığında MS 5. - 6. yüzyıl üretimlerinin varlığı, kentin yoğun amphora ürettiği dönemle de örtüşmektedir. Bu süreç kentte tespit edilen tüm ithal seramiklerle de paralellik göstermektedir.⁶⁵

Elaiussa Sebaste Phokaia Kırmızı Astarlı Seramiklerinin benzer örnekleri, Beyrut,⁶⁶ Berenice,⁶⁷ İtalya,⁶⁸ Atina Agorası,⁶⁹ Gortina,⁷⁰ Yunanistan Yalourgio adası,⁷¹ Lechaion,⁷² Stobi,⁷³ Brioni (Hırvatistan), Slovenya,⁷⁴ Yugoslavya,⁷⁵ Tropaeum Traiani (Romanya),⁷⁶ Topraichioi Aegyssus (Romanya),⁷⁷ Aegyssus, Dobruja, Ibida, Halmyris,⁷⁸ Scythia,⁷⁹ Histria,⁸⁰ Iatrus,⁸¹ Molise,⁸² Split,⁸³ Tyritake,⁸⁴ Saraçhane,⁸⁵ Antandros,⁸⁶ Assos,⁸⁷ Troia,⁸⁸ Adramytteion,⁸⁹ Parion,⁹⁰ Smintheion,⁹¹ Zeytinliada,⁹² Klazomenai,⁹³ Miletos,⁹⁴ Priene,⁹⁵ Karaburun,⁹⁶ Ephesos,⁹⁷ Smyrna Agorası,⁹⁸ Myra,⁹⁹ Arykanda,¹⁰⁰ Thasos,¹⁰¹ Kadı Kalesi,¹⁰² Andriake,¹⁰³ Zeugma,¹⁰⁴ Antiocheia,¹⁰⁵ Caesarea Germanicia¹⁰⁶

⁶⁵ Kızıllarslanoğlu – Aytek, 2018; Kızıllarslanoğlu, 2019.

⁶⁶ Reynolds, 2011: 207-230.

⁶⁷ Kenrick, 1985.

⁶⁸ Martin, 1998; 109-127.

⁶⁹ Hayes, 2008.

⁷⁰ Dello-Preite, 1997: 155-192.

⁷¹ Σταύρος, 2008.

⁷² Hayes, 1972.

⁷³ Anderson-Stojanovic, 1992.

⁷⁴ Pröttel, 1996.

⁷⁵ Schrunck, 1984.

⁷⁶ Domžalski - Panait, 2019: 109-127.

⁷⁷ Opait, 1985: 153-164.

⁷⁸ Mocanu – Nuțu, 2017: 121-140.

⁷⁹ Opait, 1996.

⁸⁰ Iliescu – Bottez, vd., 2017: 47-72.

⁸¹ Mackensen, 1991: 79-96.

⁸² Roberts – Albarella, vd., 1993: 157-230.

⁸³ Schrunck, 1984.

⁸⁴ Domžalski - Smokotina, 2020: 619-645.

⁸⁵ Hayes – Harrison, vd., 1965: 230-236.

⁸⁶ Aktaş, 2018: 147-195; Aktaş, 2021: 369-412.

⁸⁷ Ayaz, 2014: 49-65; Zelle, 2003: 77-106.

⁸⁸ Heath – Tekkök, 2007-2008.

⁸⁹ Şahin, 2020: 215-259.

⁹⁰ Başaran - Ergürer, 2012: 245-289; Ergürer, 2012: 149-187; Ergürer, 2015: 49-86; Ergürer, 2016: 123-165; Ergül, 2019: 32-58.

⁹¹ Çelem, 2009: 26-31.

⁹² Kavaz-Kındığılı, 2020: 239-264.

⁹³ Gürbüz, 2018: 135-176.

⁹⁴ Berndt, 2003.

⁹⁵ Yılmaz, 2007: 123-129.

⁹⁶ Aktaş – Sezgin, vd., 2019: 369-412.

⁹⁷ Ladstatter – Sauer, vd., 2005: 143-201; Turnovsky, 1998: 30-31; Gassner, 1997: Mitsopoulos-Leon, 1991.

⁹⁸ Doğer, 2007: 97-122; Erol, 2011.

⁹⁹ Fındık, 2010.

¹⁰⁰ Yaman, 2018.

¹⁰¹ Abadie-Reynal – Sodini, 1992;

¹⁰² Mimaroglu, 2019: 73-97.

ve Dara¹⁰⁷ gibi farklı bölge ve per çok yerleşimde tespit edilmiştir. Söz konusu benzer örnekler, tipolojik özellikleri ve tarihlendirme açısından Sebaste buluntuları ile örtüşmektedir. Phokaia üretimleri Kelenderis,¹⁰⁸ Soli Pompeiopolis,¹⁰⁹ Anemurium,¹¹⁰ Tarsus Cumhuriyet Alanı,¹¹¹ Misis¹¹² ve Antiochia ad Cragum¹¹³ gibi Kilikia kentlerinde de tespit edilmiş, form dizisi açısından benzerlikler olduğu belirlenmiştir. Kilikia kentlerinde benzer tiplerin yoğun olması, muhtemelen tüketim alışkanlıkları ve formların yaygın kullanım alanları ile ilişkili olmalıdır.

Elaiussa Sebaste'de şu ana kadar değerlendirilmiş, aynı döneme tarihlenen kırmızı astarlı seramik grupları içinde en yoğun grubu Phokaia ve Kıbrıs¹¹⁴ üretimleri oluşturmaktadır.¹¹⁵ Kentteki Afrika¹¹⁶ üretimlerine bakıldığında ise kaliteli servis kaplarına oranla amphora buluntularının çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁷ Kentin seramik verileri, ticari ilişkiler hakkında net bilgiler sunarken, kentin kaliteli servis kapları açısından daha çok Kıbrıs ve Ege Bölgesi üretimlerini tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durumu etkileyen en önemli unsurlardan biri de dönemin siyasi yapısı olmalıdır. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra, Konstantinopolis'in seramik ihtiyacının Phokaia gibi Batı Anadolu üretim merkezlerinden karşılandığı bilinmektedir.¹¹⁸ Bu nedenle devlet desteği sonucunda yoğun üretimin olması, malzeme grubunun diğer bölge ve kentlerde yoğun olarak ele geçmesini de açıklamaktadır. Elaiussa Sebaste'de bu siyasi ve ekonomik süreçten etkilenmiş, dönemin moda ürünü olan ürünleri tüketim alışkanlıklarına eklemiştir.

Çalışmada değerlendirilen Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri, aynı döneme tarihlenen Afrika, Kıbrıs üretimi Kırmızı Astarlı seramiklerinin yanı sıra amphora, testi, mutfak, pişirme ve günlük kullanım kapları ile birlikte tespit edilmiştir.¹¹⁹ Bu durum da yine kentin, üretim potansiyelinin ekonomik güce yansması, bu yansımanın ticari ilişkileri yönlendirmesi ve tüketim alışkanlıklarını etkilemesine kanıt oluşturmaktadır.

Kentteki tüm yapıların kazı çalışmalarının henüz tamamlanmamış, özellikle modern yerleşimden kendini koruyabilmiş olan adadaki yapıların çoğunun kazısının yapılmamış olması ile seramik verilerinin istatistiki

¹⁰³ Öz, 2022: 305-331.

¹⁰⁴ Erol - Tamer, 2020: 49-121.

¹⁰⁵ Waage, 1948.

¹⁰⁶ Ok – Dumankaya, 2022: 99-139.

¹⁰⁷ Tosun, 2020: 343-361.

¹⁰⁸ Tekocak, 2006; Tekocak, 2013; 161-171.

¹⁰⁹ Yıldız, 2022: 117-142.

¹¹⁰ Williams, 1989.

¹¹¹ Adak-Adıbelli, 2006.

¹¹² Francis, 2015: 73-83.

¹¹³ Kızılarşanoğlu tarafından halen devam eden seramik değerlendirme verileri.

¹¹⁴ Kızılarşanoğlu, 2018.

¹¹⁵ Ferrazzoli, 2003; Ricci, 2007; Kızılarşanoğlu, 2019.

¹¹⁶ Ferrazzoli – Ricci, 2008.

¹¹⁷ Kızılarşanoğlu, 2019.

¹¹⁸ Green, 2010: 12; Hayes, 1980: 525-526.

¹¹⁹ Kentte ele geçen farklı bölge üretimleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Kızılarşanoğlu, 2019.

çalışmalarının devam ediyor olması, ileride özellikle sayısal verileri değiştirecektir. İstatiksel veriler, makale kapsamına alınan malzeme ile sınırlıdır. İleride yapılacak yeni değerlendirmeler ile bu çalışmada ele alınmayan formların varlığı da söz konusudur.

Makale kapsamında değerlendirilen Phokaia üretimi Kırmızı Astarlı Seramikleri Elaiussa Sebaste'nin Geç Roma-Erken Bizans Döneminde, farklı seramik grupları ile de belgelenen Akdeniz ticaret sistemi içerisindeki, üretim, ithalat ve ihracat dinamiğini destekleyen yeni kanıtlar sunulmaktadır.

Katalog

Kat.No.: 1

Fig.1

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.9 cm

A.Ç.: 28.4 cm

Hamur: 2.5YR 6/8¹²⁰

Astar: 2.5YR 5/8 – 2.5YR 4/2

Tanım: E.Sebaste LRC/F1A

Tarih: MS 4. yüzyılın başı

Kat.No.: 2

Fig.1

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.6 cm

A.Ç.: 25.4 cm

Hamur: 2.5YR 6/6

Astar: 10R 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F1A

Tarih: MS 4. yüzyılın başı/ortası-MS 5. yüzyılın başı

Kat.No.: 3

Fig.1

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.8 cm

A.Ç.: 33.4 cm

Hamur: 2.5YR 6/8

Astar: 2.5YR 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F1B

Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başı

¹²⁰ Renk tanımlamalarında Munsell Renk Kataloğu kullanılmıştır.

Kat.No.: 4 Fig.1
B.Y.: CW-MN
Y.: 3.9 cm A.Ç.: 24 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F1C

Kat.No.: 5 Fig.1
B.Y.: CW-MN
Y.: 3.9 cm A.Ç.: 24 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F1C
Tarih: MS 5. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 6 Fig.1
B.Y.: CW-MN
Y.: 5.8 cm A.Ç.: 23.8 cm K. Ç.: 7.4 cm
Hamur: 10R 5/8 Astar: 10R 4/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F1D
Tarih: MS 5. yüzyılın üçüncü çeyreği

Kat.No.: 7 Fig.1
B.Y.: CW-MN
Y.: 2.8 cm A.Ç.: 17.4 cm
Hamur: 2.5YR 5/8 Astar: 10R 5/8 – 2.5YR 5/4
Tanım: E.Sebaste LRC/F1D.
Tarih: MS 5. yüzyılın üçüncü çeyreği

Kat.No.: 8 Fig.1
B.Y.: CW-MN
Y.: 3.4 cm A.Ç.: 21.8 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8 – 2.5YR 4/4
Tanım: E.Sebaste LRC/F1D
Tarih: MS 5. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 9 Fig.1
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 2.5 cm A.Ç.: 12.4 cm K. Ç.: 5.4 cm
 Hamur: 5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F1D
 Tarih: MS 5. yüzyılın ilk üç çeyreği

Kat.No.: 10 Fig.2
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 3.3 cm K.Ç.: 12.2 cm
 Hamur: 2.5YR 6/6 Astar: 10R 4/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F1
 Tarih: MS 4. yüzyılın ilk yarısı

332

OANNES
5 (1)

Kat.No.: 11 Fig.2
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 2.8 cm K.Ç.: 7.4 cm
 Hamur: 5YR 6/6 Astar: 2.5YR 4/4'ten 2.5YR 4/6'ya
 Tanım: E.Sebaste LRC/F1
 Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın başı

Kat.No.: 12 Fig.2
 B.Y.: CW
 Y.: 3.9 cm A.Ç.: 36 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F2A
 Tarih: MS 4. yüzyılın ikinci yarısı-5. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 13 Fig.2
 B.Y.: CW
 Y.: 4.2 cm A.Ç.: 32 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F2A
 Tarih: MS 4. yüzyılın ikinci yarısı-5. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 14 Fig.2
B.Y.: CW-MN
Y.: 2.4 cm A.Ç.: 23 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8'den 2.5YR 3/3'e ve 10YR 8/4'e
Tanım: E.Sebaste LRC/F2B
Tarih: MS 4. yüzyılın ikinci yarısı-5. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 15 Fig.2
B.Y.: CW-MN
Y.: 2.6 cm A.Ç.: 16 cm
Hamur: 2.5YR 5/8 Astar: 2.5YR 4/6'dan 7.5YR 2.5/1'e
Tanım: E.Sebaste LRC/F2B
Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 16 Fig.2
B.Y.: CW-MN
Y.: 3.1 cm A.Ç.: 28 cm
Hamur: 2.5YR 5/8 Astar: 10R 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F2C
Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın ortası

Kat.No.: 17 Fig.2
B.Y.: CW-MN
Y.: 3 cm A.Ç.: 35 cm
Hamur: 10R 6/8 Astar: 10R 5/6
Tanım: E.Sebaste LRC/F2C
Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. yüzyılın ortası

Kat.No.: 18 Fig.2
B.Y.: ISO 2
Y.: 2.2 cm A.Ç.: 12 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F2D
Tarih: MS 400 ve sonrası

Kat.No.: 19 Fig.3
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 2.6 cm A.Ç.: 18 cm
 Hamur: 10R 6/8 Astar: 10R 5/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/F2D
 Tarih: MS 400 ve sonrası

Kat.No.: 20 Fig.3
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 2.3 cm K.Ç.: 9 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F2
 Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. Yüzyıl

334

OANNES
5 (1)

Kat.No.: 21 Fig.3
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 2.5 cm K.Ç.: 12 cm
 Hamur: 2.5YR 5/6 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F2
 Tarih: MS 4. yüzyılın sonu-5. Yüzyıl

Kat.No.: 22 Fig.3
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 3.8 cm A.Ç.: 26.4cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3A
 Tarih: MS 400-450

Kat.No.: 23 Fig.3
 B.Y.: PT
 Y.: 2.4 cm A.Ç.: 8.2 cm K.Ç.: 2.2 cm
 Hamur: 5YR 6/6 Astar: 5YR 4/1'den 2.5YR 4/1'e
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3A
 Tarih: MS 400-450

Kat.No.: 24

Fig.3

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.9 cm

A.Ç.: 31cm

Hamur: 2.5YR 6/6

Astar: 10R 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F3B

Tarih: MS 5. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 25

Fig.3

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.2 cm

A.Ç.: 22.6 cm

Hamur: 2.5YR 5/6

Astar: 2.5YR 4/4'ten 2.5YR 4/8'e

Tanım: E.Sebaste LRC/F3B

Tarih: MS 5. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 26

Fig.3

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.9 cm

A.Ç.: 27 cm

Hamur: 10R 6/8

Astar: 10R 5/8'den 10R 5/4'e

Tanım: E.Sebaste LRC/F3B

Tarih: MS 5. yüzyılın ortası ile üçüncü çeyreği

Kat.No.: 27

Fig.3

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.1 cm

A.Ç.: 22.6 cm

Hamur: 10R 6/6'dan 2.5YR 6/8'e

Astar: 10R 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F3B

Tarih: MS 5. yüzyılın ortası ile üçüncü çeyreği

Kat.No.: 28

Fig.4

B.Y.: CW-MN

Y.: A.: 4 cm, K.: 1.5 cm

A.Ç.: 25 cm

K.Ç.: 12 cm

Hamur: 2.5YR 5/6

Astar: 10R5/8'den 2.5YR 3/1'e

Tanım: E.Sebaste LRC/F3C

Tarih: MS 5. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 29 Fig.4
 B.Y.: CW
 Y.: A.: 5.5 cm, K.: 1.2 cm A.Ç.: 33 cm K.Ç.: 18.2 cm
 Hamur: 2.5YR 6/6 Astar: 10R 5/8'den 10R 3/1'E
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3C
 Tarih: MS 5. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 30 Fig.4
 B.Y.: AP
 Y.: 4 cm A.Ç.: 18.5 cm K.Ç.: 8 cm
 Hamur: 10R 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3C
 Tarih: MS 5. yüzyılın ikinci yarısı

336

OANNES
5 (1)

Kat.No.: 31 Fig.4
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 5.8 cm A.Ç.: 24.2 cm K.Ç.: 13.1 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3C
 Tarih: MS 5. yüzyıl sonu

Kat.No.: 32 Fig.5
 B.Y.: ISN
 Y.: 4.7 cm A.Ç.: 30 cm
 Hamur: 2.5YR 5/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3D
 Tarih: MS 5. yüzyılın üçüncü çeyreği

Kat.No.: 33 Fig.5
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 3.4 cm A.Ç.: 15.3 cm
 Hamur: 2.5YR 5/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3F
 Tarih: MS 6. yüzyılın başı

Kat.No.: 34 Fig.5
B.Y.: ISO 2
Y.: 4 cm A.Ç.: 26 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F3G
Tarih: MS 6. yüzyılın başı

Kat.No.: 35 Fig.5
B.Y.: ISO 2
Y.: 2.7 cm A.Ç.: 25.6 cm
Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F3H
Tarih: MS 6. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 36 Fig.5
B.Y.: CW-MN
Y.: 3.3 cm A.Ç.: 29 cm
Hamur: 10R 5/8 Astar: 10R 5/8'den 10R 3/1'e
Tanım: E.Sebaste LRC/F3H
Tarih: MS 6. yüzyılın ikinci yarısı

Kat.No.: 37 Fig.5
B.Y.: ISO 2
Y.: 1.8 cm K.Ç.: 11 cm
Hamur: 10R 5/6 Astar: 10R 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F3
Tarih: MS 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın başı

Kat.No.: 38 Fig.5
B.Y.: ISO 2
Y.: 2 cm K.Ç.: 12.8 cm
Hamur: 10R 6/8 Astar: 10R 5/8
Tanım: E.Sebaste LRC/F3
Tarih: MS 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın başı

Kat.No.: 39 Fig.5
 B.Y.: PT
 Y.: 1.1 cm K.Ç.: 7.4 cm
 Hamur: 10R 6/8 Astar: 10R 5/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/F3
 Tarih: MS 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın başı

Kat.No.: 40 Fig.5
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 3 cm A.Ç.: 15.4 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar:10R 5/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/F4
 Tarih: MS 6. Yüzyıl

338

OANNES
5 (1)

Kat.No.: 41 Fig.5
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 3.2 cm A.Ç.: 25.6 cm
 Hamur:10R 6/6 Astar: 10R 5/8'den 10R 5/4'e
 Tanım: E.Sebaste LRC/F4
 Tarih: MS 6. Yüzyıl

Kat.No.: 42 Fig.6
 B.Y.: CW-MN
 Y.: 2.6 cm A.Ç.: 18.2 cm
 Hamur: 2.5YR 5/6 Astar: 10R 5/4'ten 10R 3/1'e
 Tanım: E.Sebaste LRC/F6
 Tarih: MS 6. yüzyılın başı

Kat.No.: 43 Fig.6
 B.Y.: ISO 2
 Y.: 2.1 cm A.Ç.: -
 Hamur: 2.5YR 4/8 Astar: 2.5YR 5/4
 Tanım: E.Sebaste LRC/F6
 Tarih: MS 6. yüzyılın başı

Kat.No.: 44

Fig.6

B.Y.: CW

Y.: 2.2 cm

A.Ç.: 28.8 cm

Hamur: 2.5YR 6/8

Astar: 2.5YR 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F7

Tarih: MS 6. Yüzyıl

Kat.No.: 45

Fig.6

B.Y.: ISO 2

Y.: 3 cm

A.Ç.: 14 cm

Hamur: 2.5YR 6/8

Astar: 2.5YR 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F7

Tarih: MS 6. Yüzyıl

Kat.No.: 46

Fig.6

B.Y.: CW-MN

Y.: 3.9 cm

A.Ç.: 11.8 cm

K.Ç.: 5. cm

Hamur: 10R 5/6

Astar: 10R 4/6'dan 5YR3/1'e

Tanım: E.Sebaste LRC/F8

Tarih: MS 5. Yüzyıl

Kat.No.: 47

Fig.6

B.Y.: ISO 2

Y.: 3.1 cm

A.Ç.: 11 cm

Hamur: 2.5YR 5/6

Astar: 10R 5/6

Tanım: E.Sebaste LRC/F8

Tarih: MS 5. Yüzyıl

Kat.No.: 48

Fig.6

B.Y.: GT

Y.: 2 cm

K.Ç.: 5 cm

Hamur: 2.5YR 6/6

Astar: 10R 5/6

Tanım: E.Sebaste LRC/F8

Tarih: MS 5. yüzyıl

Kat.No.: 49 Fig.6
 B.Y.: ISO 2
 Y.: 2.7 cm A.Ç.: 11.8 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 6/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/F9
 Tarih: MS 6. yüzyılın yarısı

Kat.No.: 50 Fig.6
 B.Y.: AP
 Y.: 4.5 cm A.Ç.: 16.2 cm K.Ç.: 7.4 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F10A
 Tarih: MS 6. yüzyılın sonu-7. yüzyılın ilk yarısı

340

OANNES
5 (1)

Kat.No.: 51 Fig.6
 B.Y.: AP
 Y.: 4.3 cm A.Ç.: 17 cm K.Ç.: 8.2 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/F10A
 Tarih: MS 6. yüzyılın sonu-7. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 52 Fig.6
 B.Y.: AP
 Y.: 1.6 cm A.Ç.: 23.5 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/F10A
 Tarih: MS 6. yüzyılın ortası

Kat.No.: 53 Fig.7
 B.Y.: AP
 Y.: 4.8 cm A.Ç.: 24.5 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8-2.5YR 3/1
 Tanım: E.Sebaste LRC/F10A
 Tarih: MS 6. yüzyılın ortası

Kat.No.: 54 Fig.7

B.Y.: ISO 1

Y.: 6.3 cm   A.Ç.: 26.5   K.Ç.: 12.2 cm

Hamur: 2.5YR 6/8   Astar: 10R 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F10C

Tarih: MS 6. yüzyılın sonu-7. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 55 Fig.7

B.Y.: ISO 1

Y.: 6.5 cm   A.Ç.: 24.9 cm   K.Ç.: 10 cm

Hamur: 2.5YR 6/8   Astar: 10R 4/6

Tanım: E.Sebaste LRC/F10C

Tarih: MS 6. yüzyılın sonu-7. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 56 Fig.7

B.Y.: TR

Y.: 3.3 cm   A.Ç.: 27 cm

Hamur: 2.5YR 6/8   Astar: 2.5YR 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F10C

Tarih: MS 6. yüzyılın sonu-7. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 57 Fig.7

B.Y.: AKR

Y.: 1.2 cm   A.Ç.: 26 cm

Hamur: 2.5YR 6/8   Astar: 10R 5/4

Tanım: E.Sebaste LRC/F10C

Tarih: MS 7. yüzyılın ilk yarısı

Kat.No.: 58 Fig.7

B.Y.: ISO 2

Y.: 4.1 cm   K.Ç.: 13.3 cm

Hamur: 10R 5/6   Astar: 10R 5/4

Tanım: E.Sebaste LRC/F10

Tarih: MS 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın başı

Kat.No.: 59 Fig.8
 B.Y.: PT
 Y.: 1.6 cm K.Ç.: 14 cm
 Hamur: 2.5YR 6/4 Astar: 2.5YR 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F10
 Tarih: MS 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın başı

Kat.No.: 60 Fig.8
 B.Y.: AP
 Y.: 2.1 cm K.Ç.: 8.5 cm
 Hamur: 10R 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/F10
 Tarih: MS 5. yüzyılın sonu-6. yüzyılın başı

342

OANNES
5 (1)

Kat.No.: 61 Fig.15
 B.Y.: CW-MN
 U.: 8.4 cm G.: 6.3 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.
 Tarih: MS 360-450 civarı

Kat.No.: 62 Fig.15
 B.Y.: AP
 U.: 7.5 cm G.: 4.8 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 6/6
 Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.
 Tarih: MS 440-490

Kat.No.: 63 Fig.15
 B.Y.: PT
 U.: 7.5 cm G.: 3.6 cm
 Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 10R 5/8
 Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.
 Tarih: MS 6. yüzyıl sonrası

Kat.No.: 64 Fig.15

B.Y.: ISO 1

U.: 4.6 cm G.: 3.9 cm

Hamur: 2.5YR 5/6 Astar: 10R 5/6

Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.

Tarih: MS 6. yüzyıl sonrası

Kat.No.: 65 Fig.15

B.Y.: ISO 2

U.: 7.5 cm G.: 5.2 cm

Hamur: 2.5YR 5/4 Astar: 2.5YR 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.

Tarih: MS 470-580

Kat.No.: 66 Fig.15

B.Y.: ISO 2

U.: 6.1 cm G.: 8.5 cm

Hamur: 5YR 5/6 Astar: 10R 5/6

Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.

Tarih: MS 470-580

Kat.No.: 67 Fig.15

B.Y.: ISO 2

U.: 6.1 cm G.: 8.5 cm

Hamur: 2.5YR 6/8 Astar: 2.5YR 5/8

Tanım: E.Sebaste LRC/bezemeli gövde parçası.

Tarih: MS 470-580

Kat.No.: 68 Fig.8

B.Y.: ISO 1

Y.: 1.4 cm K.Ç.: 16 cm

Hamur: 2.5YR 4/1 Astar: 2.5YR 6/6'dan 2.5YR 4/1'e

Tanım: E.Sebaste LRC/F3

Tarih: MS 470-580

Kat.No.: 69

Fig.15

B.Y.: ISO 2

Y.: 1.2 cm

K.Ç.: 9 cm

Hamur: 10R 6/8

Astar: 10R 6/8

Tanım: E.Sebaste LRC/F10

Tarih: MS 470-580

Kısaltmalar

A.Ç.: Ağız Çapı

B.Y.: Buluntu Yeri

F: Form

Fig.: Figür

G.: Genişlik

K.: Kaide

Kat.No.: Katalog Numarası

K.Ç.: Kaide Çapı

LR: Late Roman

LRC: Late Roman C

MS: Milattan Sonra

U.: Uzunluk

Y.: Yükseklik

Kaynakça

ADAK-ADIBELLİ, I., 2006. *Tarsus Geç Roma Seramiği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

AKTAŞ, R., 2018. *Antandros Yamaç Ev Roma Dönemi Seramikleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

AKTAŞ, R. - SEZGİN, E. - ÇİLİNGİROĞLU, Ç., 2019. "İzmir-Karaburun Yüzey Araştırmasında Ele Geçen Roma Dönemi Seramikleri, *OLBA XXVII*, ss. 369-412.

AKTAŞ, R., 2021. "Antandros Sur Sektöründe Ele Geçen Bir Grup Roma Dönemi Seramiğinin Tipolojik İncelemesi", *TÜBA-AR 28*, ss. 11-38.

ABADIE-REYNAL, C. - SODINI, J.P, "La Céramique Paléochrétienne de Thasos (Alikı, Delkos, Fouilles Anciennes", *Études Thasiennes*, XIII, Paris.

- ANDERSON-STOJANOVIC, V. R., 1992. *Stobi: The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton University Press.
- ANSELMINO, L. - CARANDINI, A. - PAVOLINI, C. - SAGUI, L. - TORTORELLA, S. - TORTORICI, E., 1981. *Enciclopedia Dell'arte Antica Classica e Orientale. Atlante delle Forme Ceramiche I, Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo, (Medio E Tardo Impero)*, Vol.I, Roma.
- ARSEN'EVA, M. - TATYANA M. - DOMZALSKI, K., 2003. "Late Roman Red Slip Pottery Tanais 2001", *EA* 8, ss. 415-491.
- AYAZ, M., 2014. *Assos Kuzey Stoası Kırmızı Astarlı Roma Seramiği*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- BAŞARAN, C. - ERGÜRER, H. E., 2012. "Parion Odeion'u (Bouleuterion?) 2010 Çalışmaları ve Odeion'da Bulunan Seramikler", *OLBA* XX, ss. 245-289.
- BERNDT, M., 2003. "Funde aus dem Survey auf der Halbinsel von Milet (1992-1999): Kaiserzeitliche und Frühbyzantinische Keramik, *Internationale Archäologie*, 79, Rahden.
- CİVELEK, A., 2021. "Phokaia Sahil Yolu Kırmızı Astarlı Seramikleri", *ARMA* I, ss. 41-65.
- CONRAD, S., 2007. "Die Gefäßkeramik" *Iatrus-Krivina- Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der Unteren Donau, Band VI: Ergebnisse der Ausgrabungen 1992-2000, Limesforschungen*, 28, ss. 209-264.
- ÇELEM, M. M., 2009. *Apollon Smintheion Terra Sigillataları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- DELLO-PREITE, A., 1997. "Sigillata 'Late Roman C' (Phocaeen Red Slip) Ware", *Gortina II, Pretorio il Materiale degli Scavi Colini, 1970-1977*, Ed.: A. Di Vita - A. Martin, ss. 155-192.
- DOĞER, L., 2007. "Byzantine Ceramics: Excavations at Smyrna Agora (1997-98 and 2002-03)", *Byzas* 7, ss. 97-122.
- DOKSANALTI, E. M., 2006. *Knidos Kap-Kario Kazı Alanı*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- DOMŽALSKI, K. - PANAIT, A., 2019. "Tropaeum Traiani in The Late Roman Trade Network And Road System. The Evidence Of The Long-Distance Imports Of Fine Pottery", *Novensia* 30, ss. 109-127.
- DOMŽALSKI, K. - SMOKOTINA, A.V., 2020. "Late Roman and Early Byzantine fine pottery from Tyritake", *Зинько В.Н., Зинько А.В., Пономарев Л.Ю. Туритака. Раскоп XXVI. Том III. Археологические комплексы второй половины III – VII вв. Симферополь-Керчь*, 619-645.
- EQUINI-SCHNEIDER, E. (Ed.), 1998. *Elaiussa Sebaste I, Campagne di scavo 1995-1997, Bibliotheca Archaeologica Series* 24.

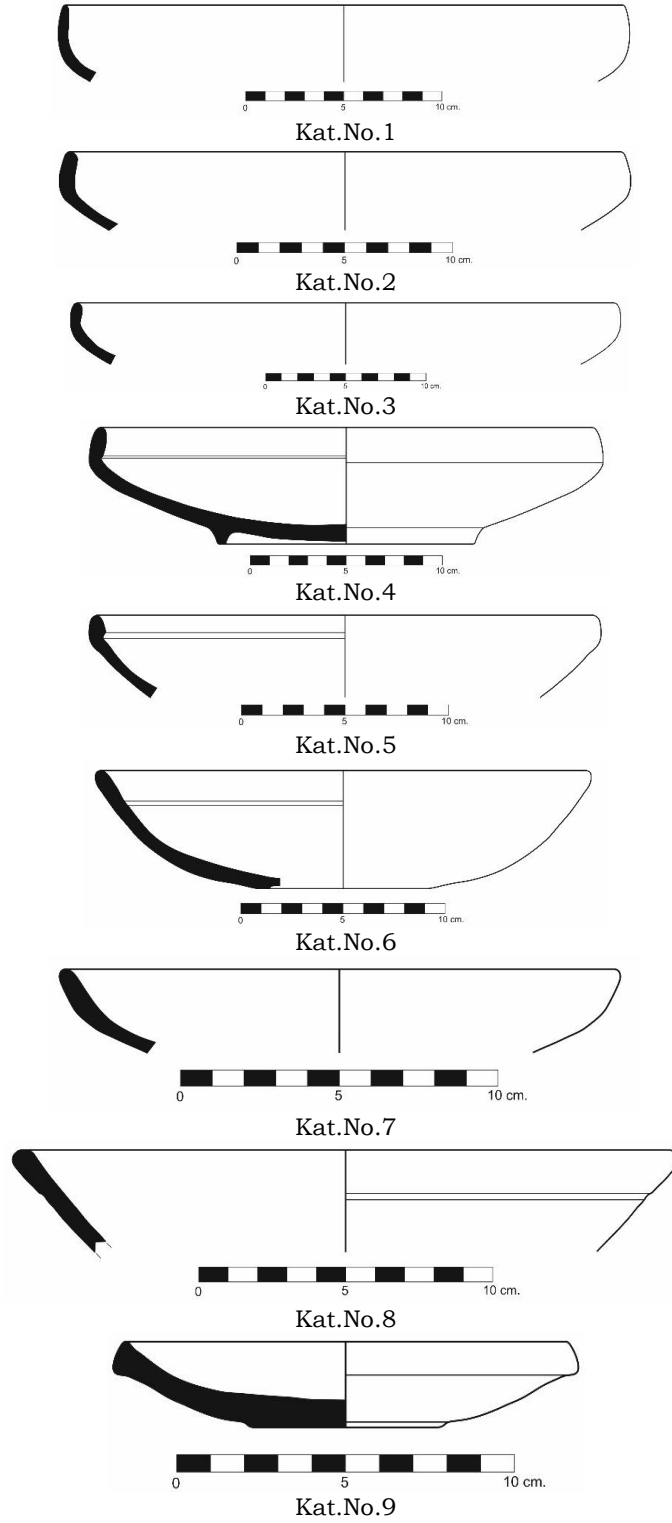

- EQUINI-SCHNEIDER, E. (Ed.), 2003. *Elaiussa Sebaste II, Un porto tra Oriente e Occidente, Bibliotheca Archaeologica Series 27*.
- EQUINI-SCHNEIDER, E. (Ed.), 2010. *Elaiussa Sebaste III, L’Agora Romana, İstanbul*.
- ERGÜL, G. 2019. “Parion Roma Hamamı 2014 Kazı Çalışmalarından Bir Grup Geç Roma Seramiği”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), ss. 32-58.
- ERGÜRER, H. E., 2012. *Parion Roma Dönemi Seramiği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- ERGÜRER, H. E., 2015. “Parion, Agora ve Dükkanlarında Ele Geçen Sigillatolar ve Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı*, Ed.: C. Başaran – V. Keleş, ss. 49-86.
- ERGÜRER, H. E., 2016. “Sigillata ve Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *Parion Roma Tiyatrosu, 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları*, Ed.: C. Başaran – H. E. Ergürer, ss. 123-165.
- EROL, D., 2011. *Smyrna Agorasında Ele Geçen Terra Sigillata ve Geç Roma Seramiği*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- EROL, A. F. - TAMER, D., 2020. “Zeugma’dan Ele Geçen Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *Anadolu / Anatolia* 46, ss. 49-121.
- FERRAZZOLI, A. F., 2003. “IX Instrumentum Domesticum, IX. 1 Tipologia dei reperti ceramici e aspetti delle produzioni e della circolazione dei materiali”, *Elaiussa Sebaste II, Un porto tra Oriente e Occidente, Bibliotheca Archaeologica Series 27*, Ed.: E. Equini-Schneider, ss. 649-707.
- FERRAZZOLI, A. F. - RICCI, M., 2008. “Scambi Commerciali fra L’Africa Settentrionale e la Cilicia in eta tardo Romana e Protobizantina sula base del Materiale Ceramico dallo Scavo di Elaiussa Sebaste”, *L’Africa Romana XVII*, Siviglia, 2006, ss. 1485-1497.
- FERRAZZOLI, A. F. - RICCI, M., 2010. “Un Centro di Produzione delle Anfore LR 1: Elaiussa Sebaste in Cilicia. Gli Impianti, Le Anfore”, *LRCW 3*, Volume II, Ed.: S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci, BAR International Series 2185, ss. 815-819.
- FINDIK, E. F., 2010. “Late Roman-Early Byzantine Pottery From The Excavations of St. Nikolaos Church in Myra”, *Proceeding of the International Symposium Trade and Production Throug the Ages*, Ed.: E. Doksanaltı – E. Aslan, Konya, ss. 97-114.
- FIRAT, M., 2015. “Seramik Çöplüğü Alanı Verileri Doğrultusunda Phokaia Kırmızı Astarlı Kapları”, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit’e Armağan*, ss. 161-178.
- FRANCIS, J. E., 2015: “Late Roman C Ware/Phocaeen Red Slip Pottery from the Cilicia Survey Project (Misis), Turkey” *Keramos Ceramics: A Cultural Approach, Proceedings of the First International Conference at Ege*

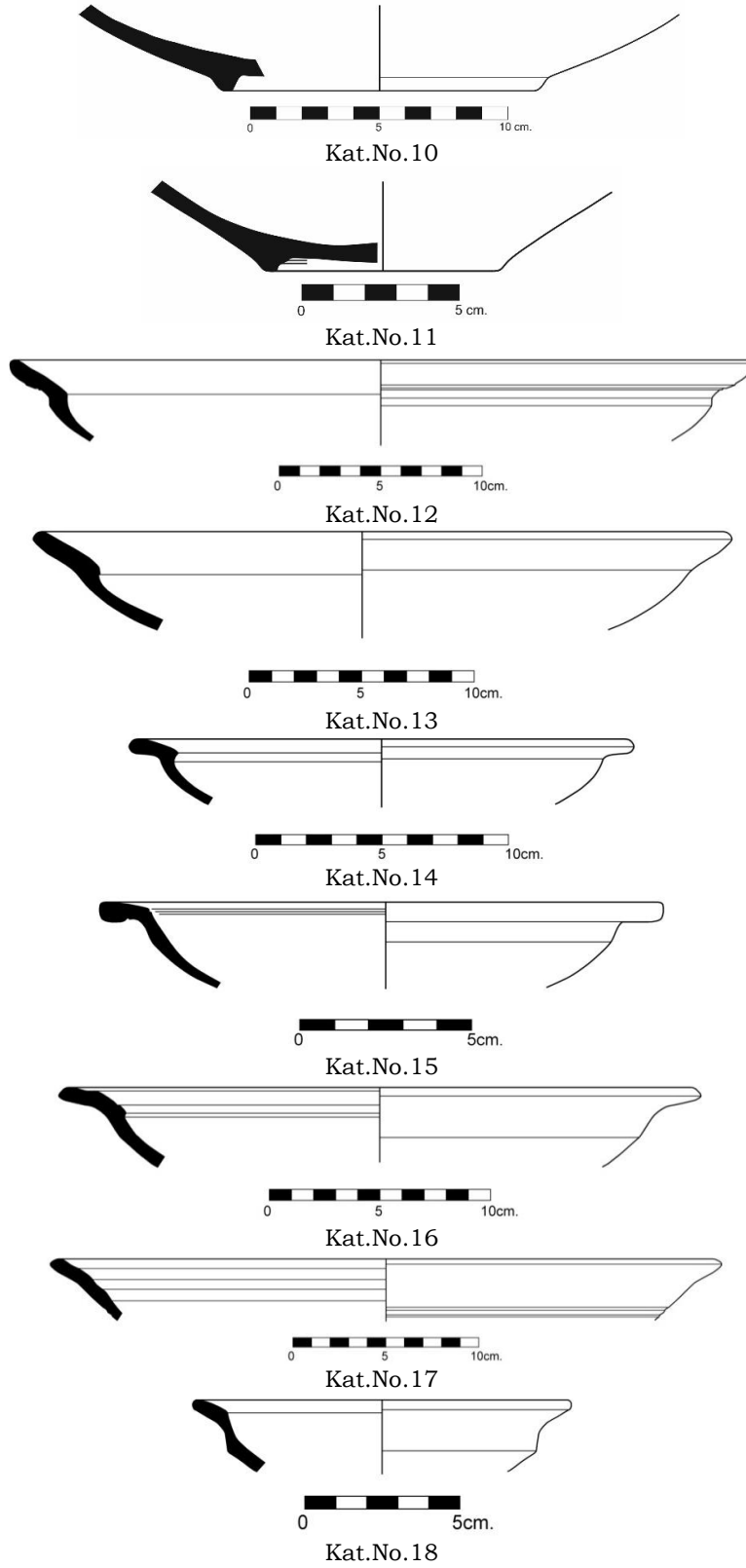
- University May 9-13*, Ed.: R. G. Gürtekin-Demir – H. Cevizoğlu – Y. Polat – G. Polat, İzmir, ss. 73-83.
- GASSNER, V., 1997. *Das Südtor der Tetragonos Agora: Keramik und Kleinfunde, Forschungen in Ephesos XIII/ 1/ 1*, Wien.
- GREEN, T., 2010. *From Rome to Byzantium: Trade and Continuity in the First Millennium AD*, Bristol.
- GÜRBÜZER, M., 2018. “Late Roman Pottery from a Building in Klazomenai”. *OLBA*, XXVI, ss. 135-176.
- HAYES, J. W. – HARRISON, R. M. - FIRATLI, N., 1965. “Excavations at Saraçhane in Istanbul: First Preliminary Report”, *Dumbarton Oaks Papers*, 19, ss. 230-236.
- HAYES, J. W., 1972. *Late Roman Pottery*, London.
- HAYES, J. W., 1980. *A Supplement to Late Roman Pottery*, London.
- HAYES, J. W., 2008. *Roman Pottery Fine-Ware Imports, The Athenian Agora*, 32, New Jersey.
- HEATH, S. - TEKKÖK, B., 2007 - 2008. *Greek, Roman and Byzantine Pottery at Ilion (Troia)*, USA.
- ILIESCU, I. - BOTTEZ, V. - TARLEA, A. - LITU, A. - BIVOLARU, A., 2017. “Late Roman C Wares Discovered At Histria in The Acropolis Centre-South Sector (2013 and 2014)”, *Materiale Şi Cercetări Arheologice (serie nouă)*, XIII, ss. 47-72.
- KAVAZ-KINDIĞILI, B., 2020. “Zeytinliada Kırmızı Astarlı Seramikleri”, Atatürk Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, ss. 239-264.
- KENRICK, P. M., 1985. *Excavation at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, III/ 1, *Supplements to Libya Antiqua* 5, Tripoli.
- KIZILARSLANOĞLU, H. A., 2018. “Dağlık Kilikia Liman ve Ticaret Kenti, Elaiussa Sebaste: Geç Roma Kırmızı Astarlı “D Grubu”na ait Servis Kapları”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyum Bildirileri*, ss. 455- 477.
- KIZILARSLANOĞLU, H. A. - AYTEK, A. İ., 2018. “Elaiussa Sebaste Üretimi “Geç Roma 1” Amforalarının Geleneksel Tipoloji ve Geometrik Morfometrik Analizlerle Değerlendirilmesi”, *MASROP E-Dergi*, 12/2, ss.16-44.
- KIZILARSLANOĞLU, H. A., 2019. “Elaiussa Sebaste Seramik Buluntuları: Üretim ve Ticaret Verileri”, *SEBASTE, Studies in Honour of Eugenia Equini Schneider*, Ed.: A. Polosa - H. A. Kızılarşlanoğlu – M. Oral, Ege Yayınları, ss. 413-423.
- LADSTATTER, S.- SAUER, R. - KRINZINGER, F. (HRSG.), 2005. “Late Roman C-Ware und Lokale Spätantike Feinware aus Ephesos”, *Spätantike und Mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, ss. 143-201.

- MACKENSEN, M., 1991. “Zur Datierung Mediterraner Sigillata aus der Spatantiken Befestigung Iatrus an der Unteren Donau, Die Chronologie der Late Roman C-Formen Hayes 3 A-E”, *Germania* 69/1, ss. 79-96.
- MARTIN, A., 1998. “La Sigillata Focese (Phocaeen Red Slip/Late Roman C Ware”, *Ceramica in Italia: VVII, Secolo 1, 1, Archeologia Medievale/Biblioteca*, 14/1, ss. 109-122.
- MİMAROĞLU, S., 2019. “Kadıkalesi/Anaia Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri/Late Roman Red Slip Pottery From Kadıkalesi/Anaia”, *Uluslararası XIX; Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu II*, 21-24 Ekim 2015, ss. 73-97.
- MITSOPOULOS-LEON, V., 1991. *Die Basilika Am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde 1. Teil: Keramik Hellenistischer und Römischer Zeit, Forschungen in Ephesos IX/2/2*, Wien.
- MOCANU, M. – NUȚU, G., 2017. “Late Roman Red Slip Ware From Aegyssus”, *Novensia* 28, ss. 121-140.
- OK, M. - DUMANKAYA, O., 2022. “Caesarea Germanicia'nın Seramik Ticaretine Dair İlk Kanıtlar: Roma Dönemi Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *OANNES, Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1, ss. 99 – 139.
- OPAIT, A., 2004. “Local and Imported Ceramics in th Roman Province of Scythia (4th-6th Centuries AD)”, *British Archaeological Reports, International Series*, 1274.
- OPAIT, A., 1985. “Einige Betrachtungen zur Spätromischen Keramik mit Rotem Überzug”, *Dacia, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne*, 29/1-2, ss. 153-164.
- OPAIT, A., 1991. “Ceramica din aşezarea și cetatea de Independența (Murighiol) in secolele VI.e.n. – VII.e.n.”, *Peuce* 10, ss. 133-182 (vol. I), ss. 165-216 (vol. II).
- OPAIT, A., 1996. *Aspecte Ale Vietii Economice din Provincia Scythia (Secolele IV-VI p.Ch.)*, *Productia Ceramicii Locale și de Import*, *Bibliotheca Thracologica XVI*, București.
- ÖZ, C., 2022. “Andriake Limanı'nda Bulunan Geç Roma C Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *Arkhaia Anatolika* 5, 305-331.
- POLOSA, A. - KIZILARSLANOĞLU, H. A. - ORAL, M. (Ed.), 2019. *Sebaste, Studies in Honour of Eugenia Equini Schneider*, Ege Yayınları.
- PRÖTTEL, P. M., 1996. *Mediterrane Feinkeramikimporte des 2. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adriaum und in Slowenien*, *Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Pro* PRÖTTEL inzen, 2, Espelkamp.
- REYNOLDS, P., 2011. “Fine Wares from Beiurut Contexts, c. 450 to the Early 7th Century ”, *LRFW 1, Solving Problems of Typology and Chronology*, Ed.: M. A. Cau – P. Reynolds – M. Bonifay, ss. 207-230.
- RICCI, M., 2007. “Elaiussa Sebaste: Context, Production & Commerce”, *BYZAS* 7, Ege Yayınları, ss. 169-180.

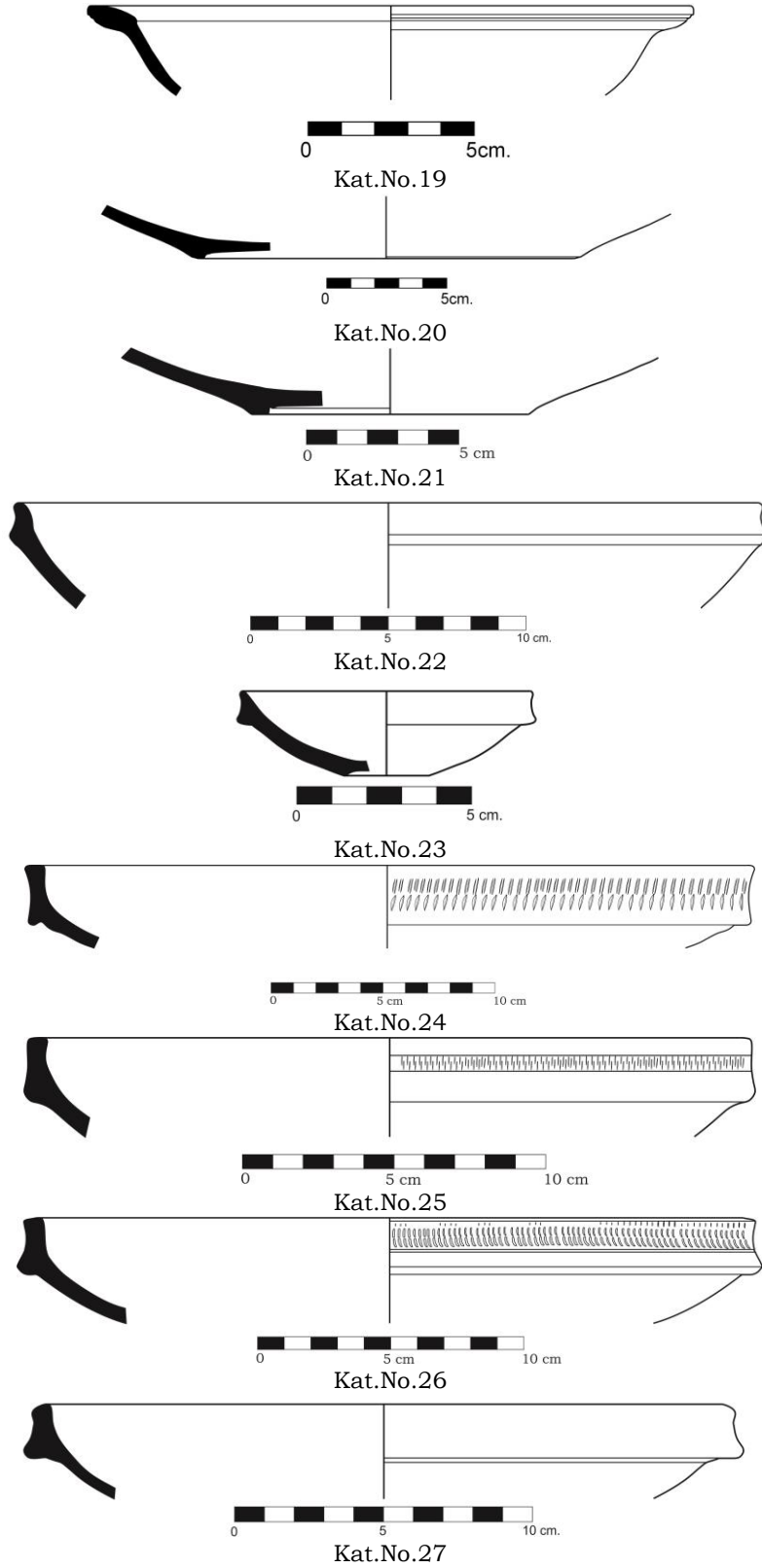
- ROBERTS P. - ALBARELLA, U. - CEGLIA, V., 1993. “S. Giacomo Degli Schiavoni (Molise): an Early Fifth Century AD Deposit of Pottery and Animal Bones from Central Adriatic Italy”, *Papers of the British School at Rome*, 61, ss. 157-230.
- SCHRUNK, I. D., 1984. Late Roman Red Slipped Wares from Diocletian's Palace at Split, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yugoslavya.
- ΣΤΑΥΡΟΣ, Ζ. Η., 2008. *επιραπέζια κεραμική από την οικοδομική υψίδα του Υαλουργείου στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φιλίππων*, Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας, Κατεύθυνση Βυζαντινή Αρχαιολογία, Κυκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- ŞAHİN, R., 2020. “Adramytteion'un (Ören/Balıkesir) Geç Antik Çağ Kırmızı Astarlı Keramikleri: Tespitler ve Bölgeler Arası Bir Değerlendirme”, *Anadolu Araştırmaları* 23, ss. 215-259.
- TEKOCAK, M., 2006. *Kelenderis Roma Çağı Seramiği*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- TEKOCAK, M., 2013. “Late Roman C (Phocian Red Slip) Ware from the lower city sondage in Kelenderis”, *SOMA 2010, Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology, Ukraine, 23-25 April 2010*, ss. 161-171.
- TOSUN, M., 2020. “Dara (Anastasiopolis) Verileri Işığında Yukarı Mezopotamya'da Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *Amisos*, 5/9, ss. 343- 361.
- TURNOVSKY, P., 1998. “Late Roman C” *RCR Fragmenta, Beiträge zur Keramik in Ephesos. Herausgegeben anlässlich des XXI. Internationalen RCRF Kongresses in Ephesos and Pergamon 1998*, ss. 30-31.
- UĞUZ, G., 2015. *Phokaia'nın Kuzeyinde Geç Roma Dönemi Bir Terra Sigillata Atölyesi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- YILDIZ, V., 2022. “Soli Pompeiopolis Geç Roma C Seramikleri”, *Arkeoloji Dergisi*, XXIX, 2020/2, ss. 117-142.
- WAAGE, F. O., 1933. “The Roman And Byzantine Pottery”, *Hesperia*, 2/2, ss. 279-328.
- WAAGE, F. O., 1948. “Hellenistic and Roman Tableware of North Syria” *Antioch on the Orontes*, IVi: Ceramics and Islamic Coins, ss. 1-61.
- WILLIAMS, C., 1989. *Anemurium: The Roman and Early Byzantine Pottery*, Toronto.
- YAMAN, A., 2018. *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla.
- YILMAZ, Z., 2007. “Spätantike Sigillaten aus Priene”, *BYZAS* 7, ss. 123-129.
- ZELLE, M., 2003. “Funde spätantiker Sigillata in Assos”, *Römische Keramik Herstellung und Handel, Kolloquium Xanten, 2000*, ss. 77-106.

Ekler

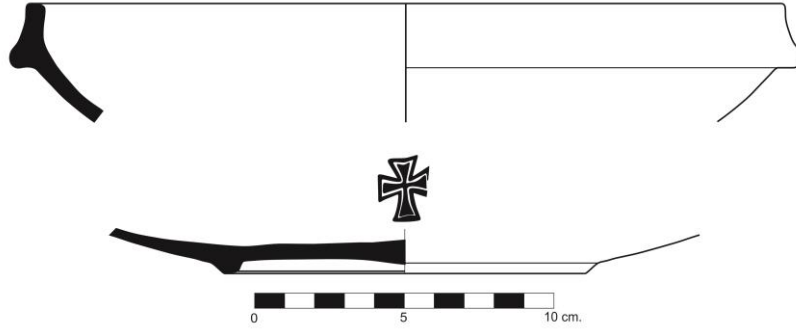
Figür 1: Kat.1-9: E.Sebaste LRC/F1

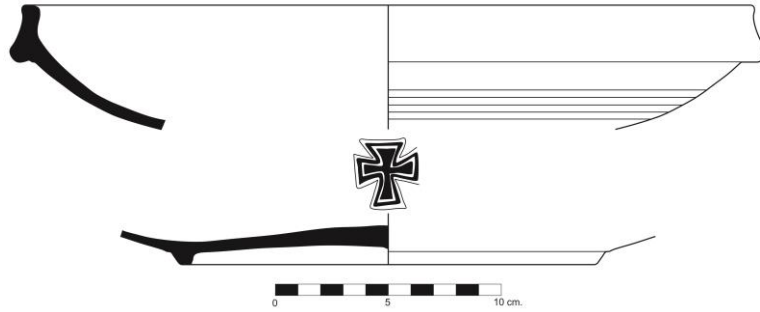
Figür 2: Kat.10-11: E.Sebaste LRC/F1
Kat.12-18: E.Sebaste LRC/F2

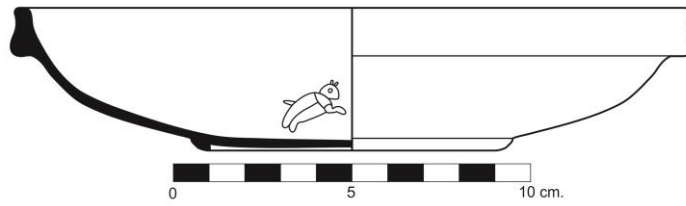
Figür 3: Kat.19-21: E.Sebaste LRC/F2
Kat.22-27: E.Sebaste LRC/F3

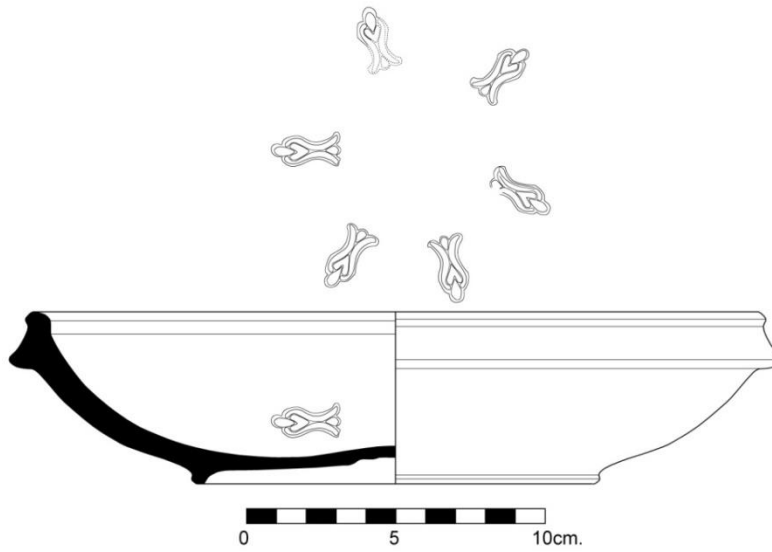
Kat.No.28

Kat.No.29

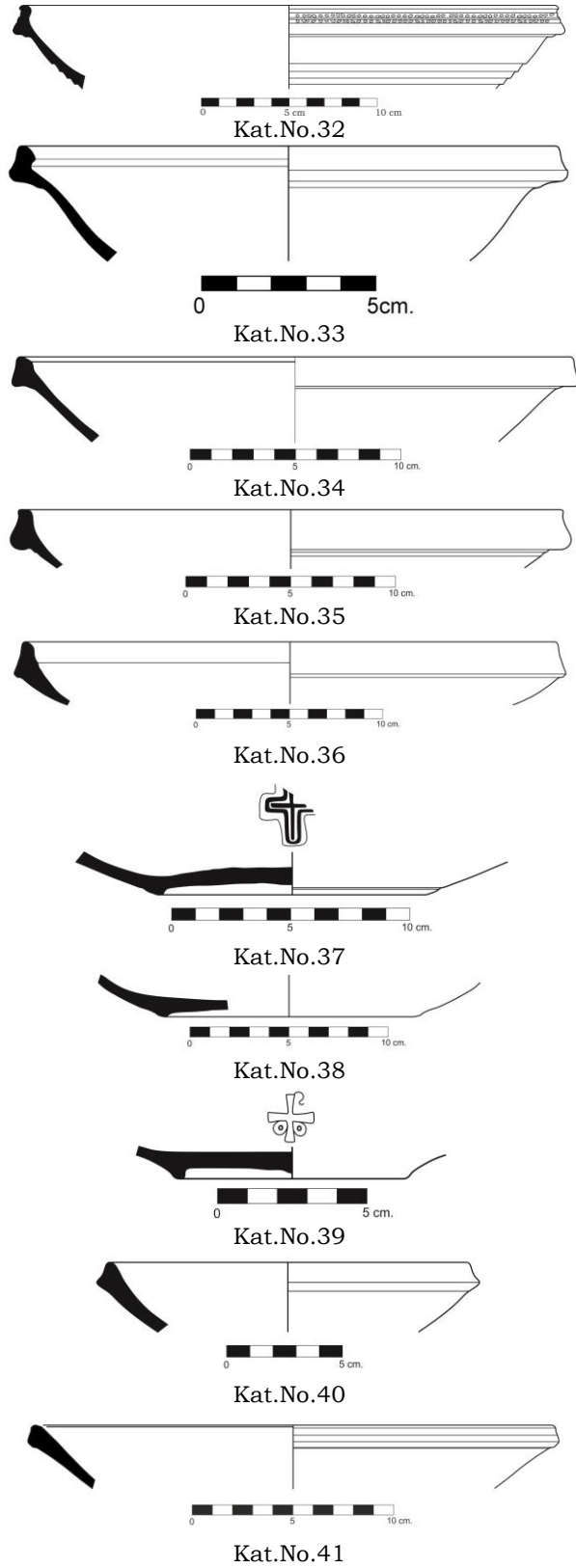
Kat.No.30

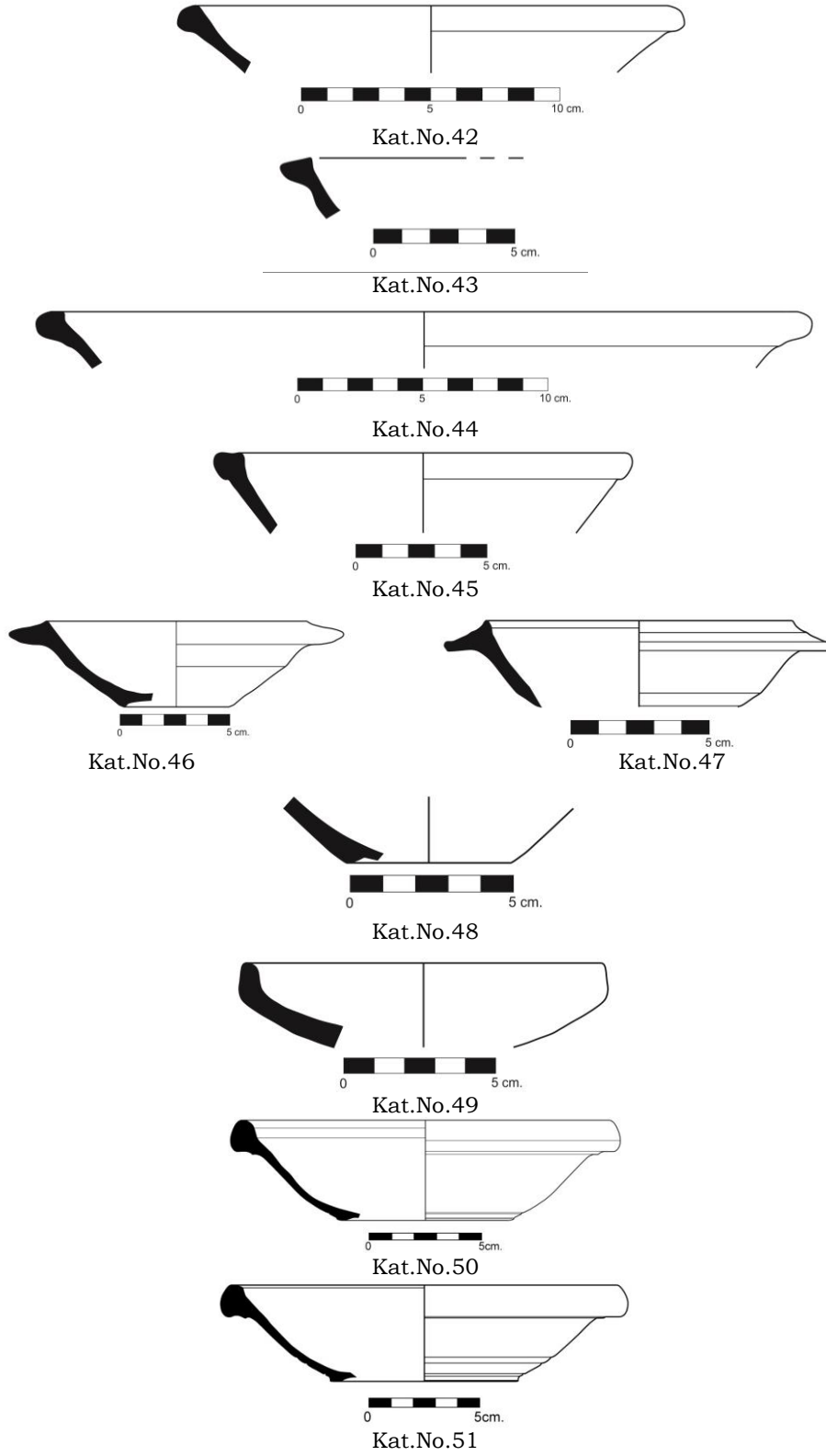
Kat.No.31

Figür 4: Kat.28-31: E.Sebaste LRC/F3

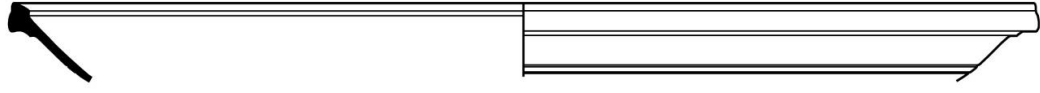

Figür 5: Kat.32-39: E.Sebaste LRC/F3
Kat.40-41: E.Sebaste LRC/F4

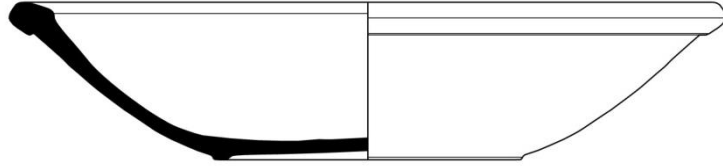
Figür 6: Kat.42-43: E.Sebaste LRC/F6, Kat.44-45: E.Sebaste LRC/F7
Kat.46-47: E.Sebaste LRC/F8, Kat.49: E.Sebaste LRC/F9,
Kat.50-51: E.Sebaste LRC/F10

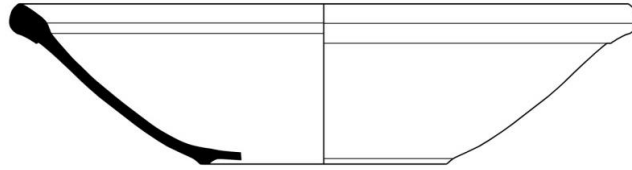
Kat.No.52

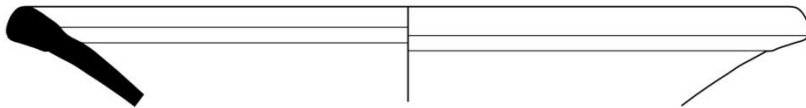
Kat.No.53

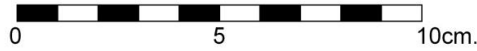
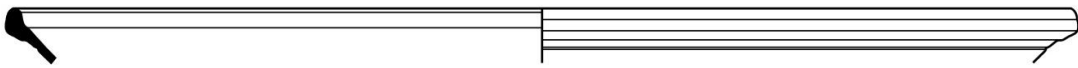
Kat.No.54

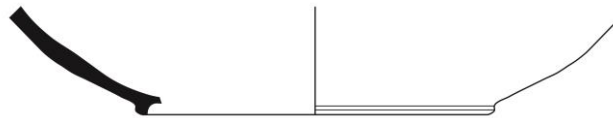
Kat.No.55

Kat.No.56

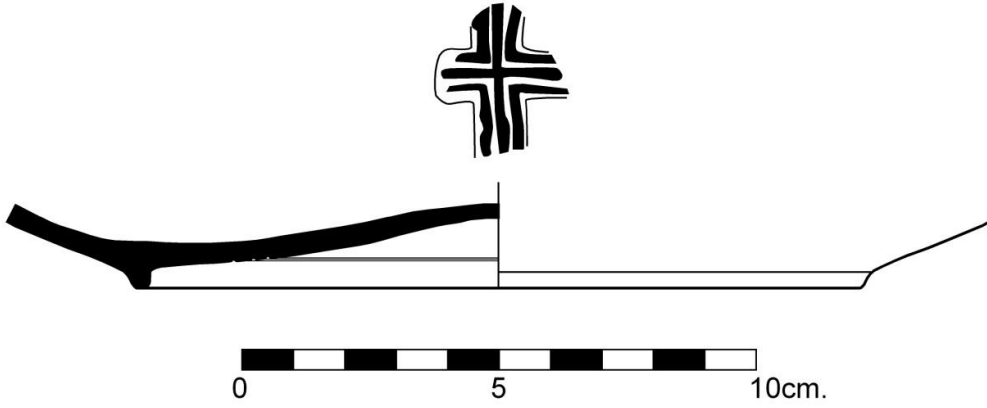

Kat.No.57

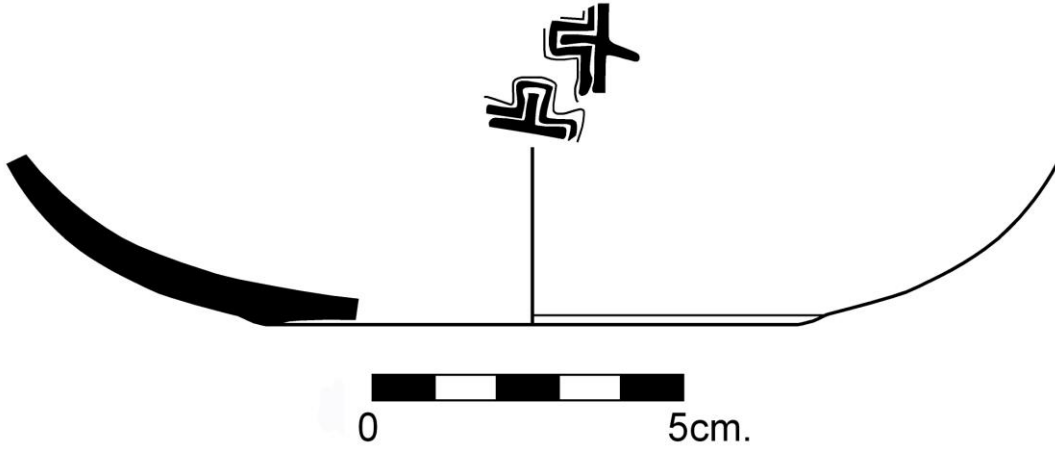

Kat.No.58

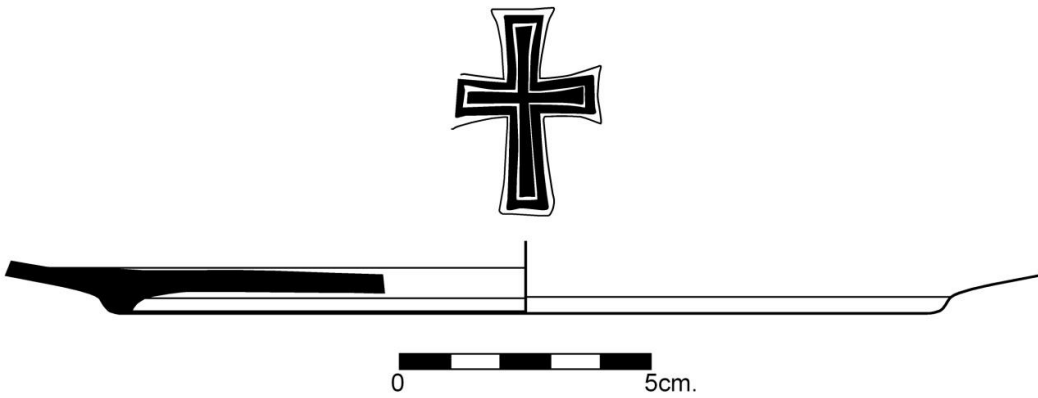
Figür 7: Kat.52-58: E.Sebaste LRC/F10

Kat.No.59

Kat.No.60

Kat.No.68

Figür 8: Kat. 59-60, 68: E.Sebaste LRC/Bezemelı kaıde parçaları

358

OANNES
5 (1)

Figür 9: E.Sebaste LRC/F1

Figür 10: E.Sebaste LRC/F2

360

OANNES
5 (1)

Figür 11: E.Sebaste LRC/F3

E.Sebaste F4

E.Sebaste F6

E.Sebaste F7

Figür 12: E.Sebaste LRC/F4 – F6 – F 7

E.Sebaste F8

E.Sebaste F9

Figür 13: E.Sebaste LRC/F8 – F9

Figür 14: E.Sebaste LRC/F10

Kat.No.61

Kat.No.62

Kat.No.63

Kat.No.64

Kat.No.65

Kat.No.66

Kat.No.67

Kat.No.68

Figür 15: E.Sebaste LRC/Bezemeli kaide ve gövde parçaları.

BATI DAĞLIK KİLİKYA KENTLERİNİN TOPOGRAFİK TİPOLOJİLERİNİN KURULUŞ STRATEJİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

ANALYSIS OF TOPOGRAPHIC TYPOLOGIES OF WESTERN ROUGH CILICIA CITIES IN TERMS OF ESTABLISHMENT STRATEGIES

Mehmet DİNÇARSLAN

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji
Ana Bilim Dalı

*Ph.D. Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Studies, Department of
Archaeology*

dincarslanmehmet@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0294-5078

Simge DİNÇARSLAN

Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Res. Assist. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of Archaeology

dincarslansimge@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3388-8352

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

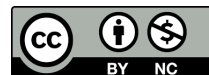
Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **08.08.2022**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **16.03.2023**
Yayın Tarihi - Publication Date : **29.03.2023**
Sayfalar-Pages : **365 – 382**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1158813>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DİNÇARSLAN, M. – DİNÇARSLAN, S., “Batı Dağlık Kilikya Kentlerinin Topografik
Tipolojilerinin Kuruluş Stratejileri Açısından İncelenmesi”, *OANNES –
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 365 - 382.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/1, Mart – March 2023

365 – 382

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1. Yazar: %50 – 2. Yazar: %50

Contribution Level: Author 1: %50 – Author 2: %50

BATI DAĞLIK KİLİKYA KENTLERİNİN TOPOGRAFİK TİPOLOJİLERİNİN KURULUŞ STRATEJİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

ANALYSIS OF TOPOGRAPHIC TYPOLOGIES OF WESTERN ROUGH CILICIA CITIES IN TERMS OF ESTABLISHMENT STRATEGIES

Mehmet DİNÇARSLAN – Arş. Gör. Dr. Simgе DİNÇARSLAN*

Öz

Mekân ile insanın birbirini çeşitli yönlerden etkilediği bilinmektedir. Bu etkileşim kimi zaman doğal koşullara, kimi zaman “zaman”a (hem dönem bağlamında hem de süreç bağlamında) ve kimi zaman da idari uygulamalara bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Mekânın insanı biçimlendirmesi daha doğal bir ortamda ve az sayıda insan ile sınırlı hallerde daha mümkün görünmektedir. Çünkü insan sayısının artması artık mekânın toplumla ilişkide olduğu anlamına gelir ki bu da organizasyon, ekonomi, yönetim ve sınıf gibi etkenlerin de bulunması nedeni ile mekân-insan ilişkisinde mekânı edilgen kılar. Toplum içerisinde yaşayan insanın da mekân ile ilişkisinde edilgen hale geldiği düşünüldüğünde, sosyal organizasyonla birlikte mekân belirleme ve biçimlendirmede belirleyicinin artık “idari” kararlar olduğu anlaşılmaktadır.

Abstract

It is known that space and people affect each other in various ways. This interaction can sometimes vary depending on natural conditions, sometimes “time” (both in the context of the period and in the context of the process), and sometimes depending on administrative practices. It seems more possible for the space to shape people in a more natural environment and in limited situations with a small number of people. Because the increase in the number of people means that the space is in relation to society, which makes the space passive in the space-human relationship due to the presence of factors such as organization, economy, management and class. Considering that the people living in the society have also become passive in their relationship with the space, it is understood that the “administrative” decisions are now the determinant in determining and shaping the space

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

Kentlerin kuruluşuna ilişkin çalışmalarda sanayi devrimi öncesi kentleşme süreci, kent kuruluşunun gerekleri, toplumları (ya da yöneticileri) kent kurmaya iten nedenler, kent ve kent devlet arasındaki ilişki ve farklar (bağlama göre) temel parametrelerdendir. Bu çalışmada kenti etkileyen, oluşturan ve biçimlendiren birçok etken arasından strateji üzerinde durulmuştur. Kent ve devletin ayrı düşünülmediği Greklerin kent kuruluşunda Batı Dağlık Kilikya'daki topografik kriterlerinin stratejik anlamları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Korsanlardan korunmak için yüksek bölgelere, su kaynaklarına yakınlık nedeniyle nehir kenarlarına, ticaret kaygısı ile limana uygun kıyı bölgelerine kentler kurmak gibi stratejik eğilimlerin olduğu anlaşılmış ve bu stratejik eğilimler topografik tercihlere göre de incelenerek kentlerin tipolojileri belirlenmiştir.

together with the social organization. In studies on the establishment of cities, the urbanization process before the industrial revolution, the requirements of the city establishment, the reasons that push societies (or administrators) to establish cities, the relationship and differences between the city and the city-state (according to the context) are the basic parameters. In this study, strategy is emphasized among many factors that affect, form and shape the city. The strategic meanings of the topographic criteria in Western Rough Cilicia in the city establishment of the Greeks, where the city and the state could not be considered separately, were tried to be revealed. There are strategic trends such as establishing cities in high areas to protect from pirates, on riverside due to proximity to water resources, and in coastal areas suitable for the harbor with trade concerns. A city typology has been created by classifying according to these preferences.

Anahtar Kelimeler: Batı Dağlık Kilikya, Antik Kentler, Topografik Tipoloji, Kuruluş Stratejisi, Akdeniz.

Keywords: Western Rough Cilicia, Ancient Cities, Topographic Typology, Establishment Strategy, Mediterranean.

Extended Abstract

The establishment of cities, in other words, the first cities, is a matter of curiosity for other social sciences as well as archeology. It can be said that settlement forms, which are the reflection of economic models, have turned into cities as a result of these models. Before the industrial revolution, economic activities, which were shaped by ecological features, naturally affected the social structure and settlement patterns at the same rate. However, when the relationship of human with nature reached a point where human could control it in some ways in its favor, both the social structure and the settlement form began to take shape accordingly. In the process leading up to the industrial revolution, concepts such as product, market, and trade have completed most of the journey that carries them to their present meaning. The cities after the industrial revolution began to reflect almost similar to present features, especially in the Middle Ages. The features required for a settlement to be considered a city are still discussed today. Settlements, regardless of whether they are counted as cities or not, must have been established

according to some criteria in each period. It is known that in the Greeks there are three different words referring to city, village and both city and state. While all three refer to settlements, the third, "polis", is a word that reflects the city-states of the Greeks that began to appear at the end of the Dark Ages. In that period, effects such as clustering (synokismos), consultation with oracles and migration could be seen in the establishment of cities. Since the great trade route from Mesopotamia to Sardes passed through the "Cilician Gates", Cilicia is a region that has witnessed important developments in every age. The Greeks implemented three types of plans in the establishment of the city: regular, irregular and land-dependent. Greek cities are topographical of four types: hill, hillside, plain and coastal city. Of these, the coastal-type city establishment is seen in three phases in Anatolia:

- In the Dark Ages in the Eastern Aegean after the Doric migrations,
- On the Mediterranean and Black Sea coasts BC. In the 8-6th century,
- BC when developed sea trade was seen. 5-4th century.

In our study, we reassessed our observations on Western Rough Cilician cities in an effort to better understand the strategies for the establishment of cities. Based on this, we saw that it is possible to say that coastal-type cities are also topographically divided into three subtypes in Western Rough Cilicia.

- A. The type that expands like a fan extending inwards from the port part
- B. The type built on the hill on the shore
- C. The type built on the tongues or peninsula extending into the sea.

With the examples of Western Rough Cilicia cities, the strategic meanings of the characteristics preferred in establishing settlements were tried to be revealed and it was concluded that the Greeks prioritized defense and trade while establishing a city in this region. When the cities were examined regionally in the ancient period, the topography of the Western Anatolian coast was suitable for the concept of Police of the Greek cities, allowing these cities to develop rapidly. The cities in these coastal regions had natural land conditions, favorable bays and well-protected harbors. Trade by sea, which gained intense activity in this period, and the prosperity achieved with the developing urban economy, were reflected in the social sphere. Western Rough Cilician Cities, which are the subject of this study, are also advantageous in many ways, considering their typological, strategic and topographic features, and are generally established on high lands on the coast and near the coast. Considering the conditions of the period, it was very important to be positioned according to these features. There was a great authority vacuum that occurred at that time. Each settlement or each community draws strength from its own dynamics and therefore had to prioritize strategy. Therefore, the topographically preferred location should have benefited strategically as well. Being close to drinking water is one of the sine qua non when establishing a city. When the negative effects for cities near water resources are considered, malaria disease comes to mind and caution was required. Therefore, high areas were preferred. The strategy of building a city in such places is at the top of the defense strategy of the period. It was the most robust and least laborious natural defense practice. In addition to this

defense advantage, the fact that such cities located on the coasts have natural harbors and bays enabled the merchant ships to dock in the city easily and thus they were able to load and unload their cargo more quickly and easily. This trade activity has given the cities of the region a great advantage.

Giriş

Lefebvre'ye göre toplumsal mekân toplumsal bir üründür. Uygun bir toplumsal mekân yaratmanın yani üretmenin toplumun hem kendini hem de toplumsal mekânı temsil ederek şekillenmesi kısa sürede gerçekleşmeyen bir süreçtir. Diğer taraftan bakıldığında yani bir başka deyişle bir toplumun mekânsal pratiği kendi mekânını yaratır.¹ Bu bağlamda kent üzerine bir şeyler söylemek gerekirse yine Lefebvre kent olgusunun çeşitlilik arz eden betimleme metotlarından doğduğunu da söylemektedir. Ekoloji “yaşam alanı”nı, içinde yaşanan ortamları, komşuluk birimleri ve ilişki biçimlerini tanımlar. Daha incelikli olan fenomenolojik tanımda ise kentlilerle kent arasındaki bağ, çevre, mekânın aykırılıkları, kentsel yaşamın anıtları, akışları ve ufukları incelenir. Ampirik tanım vurguyu morfolojiye yapar; bir kent çerçevesinde görünenleri tam bir kesinlikle anlatır.² İlk kentin Mezopotamya’da MÖ. 3500 civarında kurulduğu söylenmektedir.³ Ekolojik ve morfolojik olarak; somut, sadece anlık verili olana nazaran soyut özellikli toplumsal ilişkileri görmezden gelen bir kent tanımı yerine kenti ortaya çıkaran, kenti kent yapan toplumsal süreci inceleyerek kentin anlamına ulaşmaya çalışmak yerinde olacaktır. Kentin, yerleşim sisteminde mekânsal olarak işlevsel bir düğüm olduğunu söyleyen Çevik, özellikle endüstri öncesi dönemde uzman işlevlerin bir yerde toplanmasının, hareketin en aza indirgenmesi, toplumun ve sahip olduğu değerli mülkün korunup güvence altına alınmış olması gibi avantajlar sağlamanın toplumun bir yere odaklanma eğilimini arttırdığını belirtmektedir.⁴ MÖ 5000’lerde kurulan Eridu, aşağı Mezopotamya’da kente dönüşen ilk köydür. Bu konuda arkeolojik buluntuların azlığına rağmen, kamıştan örülmüş hasırlar üzerine toprak yığarak taşkın düzeyinden yükseltip korunan topraklar üzerine kurulan yapılar, gerektirdiği yoğun ortak çalışmanın (organizasyon) bir işareti olarak görülebilir. Kaldı ki artan nüfusun beslenebilmesi için etrafındaki bataklıklardan ıslah edilmiş tarlalar ve taşkınlardan korunması için alınan önlemler de yine geniş çaplı ve disiplinli bir ortak çalışma gerektirmiş olmalıdır. Nitekim organize işlerin ilk kentlerle ilişkisi bir yana, Çevik kentleşmeye neden olan faktörleri sulama sistemi, nüfus artışı ve çatışma(savaş), ticaret ve din başlıkları altında toplar.

Görüldüğü üzere tarihte ilk kez Doğu’da ortaya çıkan kentler, Batı’ya doğru yayıldıkça, Batı’nın kültür ve düşünce biçiminden etkilenerek, farklı bir yapıya dönüşmüştür. Doğu-Batı etkileşiminin ilk örneklerinin ortaya çıktığı bugünkü Ege, Batı Karadeniz, Güney İtalya ve Yunanistan Kıyılarında kurulan kent devletleri (polis), Batı’da ortaya çıkan ilk kentler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak buradaki kentler Doğu’daki kentlerden birçok yönden farklı özelliklere sahiptir. Bu farklılıklar hem kentsel mekânın kullanılış

¹ Lefebvre, 2019: 447.

² Lefebvre, 2013: 175.

³ Şenel, 1996: 184.

⁴ Çevik, 2005: 102.

şeklinde, hem de sosyokültürel yapısında meydana gelmiştir. Aynı şekilde, antik kentler de, Antik Çağın başından sonuna (MÖ 8 yy-MS 5. yy) kadar geçen süre içerisinde aynı kalmamış ve zamanla değişimler yaşayarak başkalaşmıştır.⁵ Lefebvre'e göre en seçkin kentsel yaratılar ve yapıt sayılmasından dolayı "güzel" olarak nitelenen kentler endüstri öncesi dönemden kalmadır. Doğu şehri (Asya tipi üretim tarzına bağlıdır), antik şehir (köle sahipliğine bağlı Yunan ve Roma) ve Ortaçağ şehri (karmaşıktır: toprak feodalitesine karşı mücadelede ancak feodal ilişkilere dahil). Doğu'nun ve antik dönemin şehri esasen politiktir. Ortaçağ şehri, politik niteliğini yitirmese de esasen bir ticaret, zanaatkarlık ve bankacılık şehri olmuştur.⁶ İktisat tarihçisi Cipolla tam da bu noktada kentlerin kuruluş ve tarihlerine bakarak anlamaya çalıştığımız faaliyetler üzerine vazgeçilmez bir şey söyler; antik dönemde yeri ya da dönemi açısından ekonomik faaliyetini belirlediğimiz toplumlarda en yaygın ve yoğun uğraş muhakkak tarımdır. Yani ticaret ile uğraşan bir antik kentte de zanaatkar ve para akışını yöneten bir Ortaçağ kentinde de bu işlerle uğraşan nüfusun oldukça küçük bir kısmıdır. Geriye kalan herkes tarımla uğraşmaktadır. Cipolla bu konudaki vurguyu arttırmak için "hatta ticareti yapılan şeyler de büyük oranda tarım ürünleridir" der.⁷ Nitekim kent ve kentleşmenin tarihsel çözümlenmeleri için geliştirilmiş kuramlardan "Yeni Obsidiyen" kuramını öne süren Jacobs da kent ticaretini ve endüstrisini kırsal tarımdan ayrı algılamının doğru olmadığını, her ikisinin de aynı kaynaktan geldiğini söylemektedir.⁸

Kentlerin kurulmasına neden olan faktörler olarak değindiğimiz sulama sistemi ile nüfus artışı ve çatışma (savaş) ilk akla gelişleriyle, sağkalmın ilk koşulu olan beslenme dolayısıyla besin üretimi yani tarım ile doğrudan ilgilidir. Ticaret ise az önce değindiğimiz gibi tarımdan ayrı düşünülemezle birlikte siyasal güçlenme, toplumsal refah, varlığını sürdürme ve hakimiyet kurma gibi nedenlerle de ayrıca önem arz etmektedir. Kentleşmede stabiliteyi sağlayan bir diğer unsur olan toplum ve mal güvenliği ise bununla doğrudan ilişkilidir. Ticaret ve savaş araçları ile ilgili (gemi gibi), ticareti yapılan ürünler ile ilgili (ambar gibi), ticareti yapılan ürünün elde edildiği alan ile ilgili (toprak, tarla gibi) güvenliğin sağlanması da oldukça önemlidir. Dolayısıyla üretim gerçekleştirebilmek ve güvenlik, kentlerin alan seçimi ve kurgulanmasında (plan) strateji kullanımı gerektirmektedir. Bu stratejileri belirleyen tercihler elbette döneme, ortama, fiziki şartlara ve hedeflenen işleve göre belirlenecektir.

Çalışmamızda Batı Dağlık Kilikya'da kentleri kuran Grekler'in bu konuda izlediği stratejiler incelenmiştir. Hemen söylemek gerekir ki Batı Dağlık Kilikya kentleri hakkında oldukça az çalışma yapılmış ve arkeolojik buluntuları oldukça azdır. Bu çalışmada kentler tipolojik olarak incelenmiş, kuruldukları yerler ve antik kaynaklardan elde edilen dönemlerine ait bilgilerle bu yerleri seçerken kullandıkları stratejiler anlaşılmasına çalışılmıştır.

Greklere'in Dağlık Kilikya ile ilişkisi arkeolojik buluntulardan Myken seramiği ile anlaşılmalı; buluntular Ovalık Kilikya'ya nazaran bu kısımda

⁵ Mazi, 2008: 10.

⁶ Lefebvre, 2013.

⁷ Cipolla, 1960.

⁸ Jacobs, 1969.

daha az bulunmakta ancak yine de varlıkları bu ilişkiyi doğrulamaya yeterli görülmektedir.⁹

Grekler’de Kent

Grekler’de kent ve devlet birlikte düşünülen ve algılanan kavramlardır. Kent ‘asti’ ve köy ‘kome’ olarak adlandırılmış olmakla birlikte ‘polis’ hem kenti hem devleti kasteden bir sözcüktür. Greklerin kent devletleri, Akhalar’ın saray odaklı yerleşmelerinin çökmesi ile birlikte ortaya çıkmıştır.¹⁰ Tam bir Grek kent devletine rastlanan dönem Karanlık Çağ’ın sonuna doğru M. Ö. 8. yy’ dır. Herodot’a göre (VII. 91) kent devletlerini oluşturanların birleştikleri dört ortak nokta vardır; ataları, dilleri, dinleri ve aletleri. Her bir kent devletinin kendi anayasası vardır. Ayrıca Grek kent devletlerinde bulunan veya bulunması istenen üç ana özellik vardı; bağımsızlık (eleutbena), özgürlük (autonomia), ekonomik bağımsızlık (autarkeia). Bunlar bir araya gelerek tam bağımsızlık ilkesini oluştururdu.¹¹

Grek kentleri genellikle Tunç Çağı yerleşimlerinin üzerine inşa olmuştur. Miletos kenti bu durumun iyi bir örneğidir. Kentlerin oluşum tiplerinden biri kümeleşmedir (Synokismos). Kümeleşme iki türlü gerçekleşmekte idi: birkaç köy, çevresi ile birleşip içlerinden birini merkez olarak seçerler ve orası kent ilan edilir ya da köylerin birleşmesiyle bir alanda yerleşim kurularak kent oluşur.¹² Atina’nın kuruluşu Synokismos’u böyledir. Bu yerleşimi var eden Theseus Atina’nın efsanevi kralıdır. Atina’ yı Attika birliğinin üssü haline getirmiştir.¹³

MÖ 7 - 6. yy’larda göçmen kabilelere önderlik eden oikist, Delphi Kâhini Pythia’ya danışır ve kenti nereye kurabileceğini öğrenir, daha sonra kabile ile beraber gider ve oraya kenti kurardı. Ephesos, Byzans ve Phaselis’in kuruluşu gibi birçok antik kentin bu tip ilginç kuruluş efsaneleri mevcuttur.¹⁴

MÖ 4. yy da, kentin yerini kozmopolit almıştır.¹⁵ Buna en iyi örnek heterojen yapıdaki İskenderiye kentinin kuruluşudur.¹⁶ Kentin kurulacağı alan Büyük İskender tarafından rüyasında görülmüştür.¹⁷ Bu dönemin bir özelliği de Grek kentinin anıtsal hale getirilmesidir. Kent bir övünme ve propaganda aracı haline gelmiştir. Mausolus da bu politikayı uygulamış ve hâkimiyeti boyunca birçok kenti genişletmiş ve yeniden kurmuştur. Onun kurduğu en ünlü kent olasılıkla Halicarnassos’tur.¹⁸

Göçlerin de yeni kentleri ortaya çıkardığı bilinmektedir.¹⁹ Fetih ve istila edilen yerleri de kendine bağlamak için yeni kozmopolit kentler

⁹ Arslan, 2001: 2.

¹⁰ Mansel, 1999: 17.

¹¹ Mumford, 1966

¹² Ağaoğulları, 1994: 348.

¹³ Wycherley, 1993: 159.

¹⁴ Koçan, 2016.

¹⁵ Şenel, 1996: 178.

¹⁶ Braudel, 1995: 10.

¹⁷ Akarca, 1987: 20-25.

¹⁸ Owens, 2000

¹⁹ Aktüre, 1994: 13.

kurulagelmıştır. Buna da en iyi örnek Büyük İskender'in ardından kurulan Helenistik krallıklardır.²⁰

Grekler' in siyasal hayatlarında büyük öneme sahip olan kent devletleri ilk başta İonia' da kurulmuştur. Bunun en belirgin nedenleri:

- Akaların anayurtlarında bir kabile topluluğu olarak yaşamaları ve yeni geldikleri bu yerde de aynı sistemi kullanmaları,
- Akalar'da kent olgusunun önceden beri var olan bir kavram olması,
- Akalar'ın Batı Anadolu kıyılarında Tunç Çağı'ndan kalma Hitit' lere ait bazı kent ve köyler bulup onların üzerine yerleşim kurmalarıdır.²¹

Batı Dağlık Kilikya kentlerinin de kimisi doğal gelişim sonucu kimisi ise kralların iradesi ile kurulmuştur. Korakesion, yerleşim tarihi MÖ 20 binlere kadar giden MÖ 330 - MS 640 yıllarına tarihlenen bir antik kenttir. Nephelis kentini Arkhelais'un kurduğuna inanılmakta ve kentte basılan sikkeler MS 38-72 yılları arasına tarihlendirilmektedir. İotape, Antiocheia ad Cragum gibi kentler Kommagene Kralı IV. Antiochos tarafından kurulmuştur. Cestrus kenti ise Vespasianus zamanında kent statüsüne kavuşmuştur.²²

Grekler'in kentleri anakentlerine benzer olarak kurup geldikleri yerler ile ilişkilerini devam ettirdikleri ve geleneklerinden kopmadıkları söylenmektedir.²³

Batı Dağlık Kilikya

Kilikya fiziki olarak iki bölgeden oluşmaktadır. Biri üç büyük nehir tarafından beslenen, dağların at nalı şeklinde çevirdiği verimli ova, diğeri ise dağ yığınının birden denize indiği yalnızca bir nehir tarafından sulanan bölgedir.²⁴ Antik dönem Kilikya Bölgesi, Korakesion (Alanya)' dan Alexandria Kat İsson (Kinet Höyük)' a kadar olan alanı kapsamaktadır. Kilikya Bölgesi topografik açıdan Dağlık Kilikya ve Ovalık Kilikya olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dağlık ve Ovalık Kilikya'nın sınır çizgisi Limonlu (Lamas) Çayı'dır.²⁵ Antik dönem yazarları Herodotos ve Coğrafyacı Strabon bölgenin batı kesiminden Kilikia Tracheia (Κιλίκια Τραχεία) yani Dağlık Kilikya, doğudaki kesiminden ise Kilikia Pedias (Κιλίκια Πεδίος) yani Ovalık Kilikya olarak bahsetmişlerdir. Ovalık Kilikya Soli'den İskenderun'a, Dağlık Kilikya bugünkü Alanya'dan başlayıp Soli'ye uzanır. Batı Dağlık Kilikya ise Alanya'dan başlar ve Anamur'da son bulur.²⁶

Kilikya, yani Helencede Kilix, Kilikos' un vatani anlamına gelmekteydi. Herodot'un bildirdiği efsaneye göre Kilikya, adını Fenike Kralının oğlu Kiliks'ten almıştır. Fenike kralının oğlu Kiliks, Zeus tarafından kaçırılan kızkardeşi Europe'yi aramaya çıkar. Diğer kardeşiyle birlikte Kilikya'ya kadar

²⁰ Şenel, 1996: 184.

²¹ Aktüre, 2003.

²² Sayar, 1999:115.

²³ Arslan, 2001:7.

²⁴ Jones, 1971:25,125.

²⁵ Yakar, 2000.

²⁶ Sayar, 1999: 115.

gelirler. Onu bulamayınca ülkelerine dönmeyip buraya yerleşirler ve bölge Kilikya ismini alır.

Kilikya coğrafyası, politik konumu sebebiyle tarihin her çağında önemli gelişmeler sahne olmuştur. Mezopotamya'dan Sardes' e ulaşan büyük ticaret yoluna 'Kilikya Kapıları' ndan (Gülek Boğazı) geçilmekteydi. İlk defa MÖ 16. yy'da Hitit metinlerinde rastlanan Kilikya, Adaniya ve Chalaka olarak isimlendirilmiştir. Aslında bölgenin bilinen en eski ismi Hurriceye dayandırılan Kizzuwatna'dır. Bu ismin Asurca Hilakku ile ilişkili olabileceği ancak anlamının bilinmediği söylenmektedir.²⁷ Yine Hitit metinlerinde rastladığımız bir diğer isim ise Luvi'dir. 1906 yılında bulunan ve 1946 yılında çözülmeye başlanan bir Hitit tabletinden Luvilerin Anadolu'da yaşamış yerel bir halk olduğu anlaşılmaktadır. MÖ 2000'lerin başında varlıklarına dair izler olduğu ve başkentlerinin Apasa (Selçuk) olduğu düşünülmektedir. Hititler bu halka Luvi derken Yunanlar ise Pelasgos demekte idi. Hititlerin hiyeroglif yazısında kullandıkları alfabenin Luvice olduğu bilinmekte ve Hitit çivi yazısı artık kullanılmadığı zaman bile Luvicenin varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Hitit Krallığı'nın yıkılması ile Luviler Suriye'ye göç etmişler ve bir kısmı da Likya bölgesine yerleşmişlerdir. Likçe olarak adlandırılan Likya dilinin, Luvi dilinin bir türevidir olduğu bilinmektedir. Antik bölgeler arasındaki İsauria'da da hem Luvi yerel halkının hem de Kilikya bölgesinin yerli halklarının bulunduğu söylenmektedir (Melchert, 2010). Adaniya Ovalık Kilikya'yı, Chalaka ise Dağlık Kilikya'yı kasteden sözcüklerdir. Bölgeden MÖ 15. yy'da Mısır kaynaklarında Kedi ya da Kade olarak, MÖ 8. yy.'da ise Asur kaynaklarında Chilakla/Hilakku olarak bahsedilmektedir. James Mellaart, Kilix'in uydurma bir kahraman ata olduğunu, aslında Asurluların buraya verdikleri Khulakku adının Helenlerce kendi ağızlarına uyduğu gibi söylemesi ile ortaya çıkan bir isim olduğunu söylemektedir.²⁸

MÖ 8. yy.'da Yunan dünyasındaki Myken hâkimiyeti sona erince coğrafyanın topografyasına uygun yerleşim şekli ile kendi kendini yönetecek kent tipleri ve Yunan kent devletleri modellerinin temelleri atılmıştır. MÖ 8. yy'dan önce Yunan dünyasının insan nüfusu 700.000 bin civarında iken sonraki yıllarda artış göstermiştir. Bu nüfus artışından dolayı Yunanlılar MÖ 7. yy'ın ortalarından itibaren koloniler kurmaya başlamışlardır. Batı Kilikya'da da MÖ 7. yy'ın başlarından itibaren kolonizasyon hareketleri görülmeye başlamıştır. Romalı yazar Pomponius Mela'ya (MS 1. yy) göre Kelenderis'i ve Nagidos'u Samoslular, Aphrodisias'ı Aeginalılar, Soli ve Tarsus'u Lindoslular kurmuşlardır.

Kilikya Bölgesi hakkında ilk bilgiler Tunç Çağından başlamaktadır. Kilikya Bölgesi Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlayan önemli bir geçiş noktasında bulunduğundan tarih boyunca birçok medeniyetin saldırısına uğramış ve bu medeniyetlere dönemsel olarak ev sahipliği yapmıştır. Bundandır ki Kilikya nasıl Hitit, Asur, Yunan, Roma için önemli bir bölge olmuşsa ardıl medeniyetler için de bir o kadar önem arz etmiştir. Bizans,

²⁷ Ünal, 2006: 17.

²⁸ Ruge, 1921: 360.

Selçuklu, Arap ve Osmanlı etkileri bölgenin kültüründe oldukça belirleyici olmuştur.

Bölgede sistematik olarak 1996 yılında çalışmaya başlayan N. Rauh yüzey araştırmalarından elde ettiği bilgileri yayınlamıştır. Tespit edilen kentler ile birlikte birçok köy ve mezra yerleşimi de tespit edilmiştir. Yerleşim modelleri Klasik ve Helenistik Dönemde başlamıştır. Yapılan çalışmalar öncelikle yüzeydeki seramik buluntuları ve kronolojik ön raporlama biçimindedir. Seramikler Roma öncesi (MÖ 500-20), Roma Dönemi (MÖ 20 - MS 250), Geç Roma Dönemi (MS 250 – 650), Bizans Dönemi (MS 650 – 1200) olarak tarihlendirilmiştir. Klasik dönemden birkaç parça olmak üzere Selinus'tan ve hatta Antiocheia'dan Myken seramiği ele geçmiştir. Düzenli seramik kronolojisi ise Helenistik dönemden başlamaktadır. Ancak sadece Kestros Kentinde ne Klasik ne de Helenistik döneme ait seramik buluntu ele geçmemiştir. Bununla birlikte mimari kronoloji de seramik kronoloji ile uyum içerisindedir. Bölgenin en önemli çağı Erken Roma Dönemidir ve Geç Roma Döneminde de iskân artmıştır. Ancak Bizans Döneminde iskân azdır. Sadece Selinus ve Antiocheia' da Bizans seramiği ele geçmiştir.²⁹

Yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılardan ele geçen bulgular özellikle MÖ 2. yy sonu ve MÖ 1. yy'da Batı Dağlık Kilikya kentlerinde gayet yoğun bir ticaret hareketliliğinin dönemin en hızlı ve en büyük kültürel etkileşimini sağladığını göstermektedir. Bölgede yoğun olarak Kıbrıs (MÖ 6. yy), Mısır, Yakın Doğu-Fenike, yerel-Luvi, Grek ve Roma özelliği gösteren seramik parçaları; İspanya, İtalya ve Kuzey Afrika'dan ithal amforalar bulunmaktadır. Kilikya üretimi 'coarseware' seramiği çok görülmekle birlikte en önemli 3 amfora tipi: Pamphiliya (MÖ 1 – MS 1. yy), Kos tipi (MS 1 - 2. yy), Zemer 41 tipi (MS 1 - 4. yy)'dir.^{30 31 32}

Grekler'de Kent Planları ve Topografik Tipolojiler: Batı Dağlık Kilikya Kentleri

Grekler kentlerinde üç tür plan uygulamışlardır: düzensiz plan, düzenli plan ve araziye bağımlı plan. Düzensiz planlara sahip kentler, köylerin doğal bir şekilde gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Burada plan arazi üzerine dağılmış herhangi bir sistemden uzak yapı kümeleri şeklinde oluşmuştur. Kent içerisindeki ulaşım ağı evler arasına gelişi güzel yapılmış yollarla örülmüştür. Bu tür plan genellikle erken dönemlerde görülmektedir.³³

Düzenli plan, toplumdaki bireyin eşitlik fikrinin gelişmesi sonucu yaygın olarak uygulanmaya başlanmıştır. Grekler'deki bu plan sokakların birbirini paralel ve dik kesmesiyle oluşan ızgara plan tipidir. Hippodamos (MÖ498–408)'un bu yeni planı uyguladığını ve özel olarak Atina limanı Piraeus'u planladığını Aristo belirtmektedir.³⁴ Fakat Miletos'lu olan Hippodamos'un bir kent planlamasını icat etmediği, Eski Smyrna ve kendi kenti olan Miletos'tan

²⁹ Rauh, 2007.

³⁰ Rauh, 2004: 329-336.

³¹ Rauh, 2007.

³² Hoff-Towsend, 2007: 239.

³³ Başaran, 1988: 69-71.

³⁴ Owens, 2000

elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır. Buna karşın Hippodamos ismi Piraeus, Thourioi ve Rhodos kentleriyle birlikte anılmakla beraber Rhodos kenti için kronolojik uyum sorunu görülse de böyle kabul göre gelmiştir. MÖ 479 yılında Perslerin tahrip ettiği Miletos kentini dikdörtgen plana sahip sokaklar sistemiyle ızgara planı ile yeniden inşa etmiştir. Izgara planının en gelişmiş örneği ise MÖ 4. yy'ın ortalarında yeniden kurulan Priene kentidir. Yaklaşık 4000 kişiyi barındıran bu gelişmiş ızgara plan iki türdedir.³⁵ Birincisi eşit dikey ve yatay sokakların kesiştiği, ikincisi ise geniş cadde ve dar sokakların kesiştiği sistemdir. Izgara planının tercih nedeni oldukça basit bir temele ve büyük işlevselliğe sahip olmasındandır.³⁶

Araziye bağımlı kent planı uygulamasında ise topografyanın egemenliği söz konusudur. Kent alanının morfolojisine göre oluşturulan teraslar kentin önde gelen yapıları için elde edilen düzlüklerdir. Bergama ve Termessos iyi birer örnektir.³⁷ Topografyaya bağlı bir kentin kurulması ve gelişmesi için bir takım ekonomik şartlar ve doğal avantajların olması gerekir.³⁸ Bu özelliklerinden dolayı yerleşimler, topografya açısından farklı dağılım alanları göstermişlerdir.

Grekler' de kentler topografyaları açısından tepe, tepe eteği, ova ve kıyı kentleri olmak üzere dört ana tip gösterirler. Bunlardan en az görülen tipler; tepe ve ova kentleri, daha yaygın olan tipler ise tepe eteği ve kıyı kentleridir.³⁹

1. Tepe Kenti

Önceliğin savunma olduğu durumlarda tercih edilen bu tipte, tepe kentinin hemen eteğinde devamlı akan bir nehir bulunmasına dikkat edilirdi. Akropolis olarak da adlandırılan bu yerleşme tipi yaygın olarak fazla yüksek olmamakla birlikte siyasi açıdan çevredeki araziye ve ovaya hâkim, savunması daha kolay tepeler tercih edilerek kurulurdu.⁴⁰ Yunanistan'ın orta bölgesinde Fokis ve Lokris kentleri, Peloponnesos'ta, Kleitor, Figaleia, Alea, Argos, Korint, Anadolu'da ise 4. yy da kurulan Priene ve Latmos Herakleiası tepe kent örnekleridir. Bu tip yerleşimlere yukarı kent, üst kent, Akropol adları verilir. Bu tip yerleşimlerin genel olarak Yunanistan ve Anadolu'nun batı kıyılarında Geometrik ve Arkaik dönemlerde kurulduğu görülmektedir. Batı Anadolu'da Neandrea, Assos, Bergama, Aigai, Larisa, Neionteikhos kentleri örnekler arasında bulunmaktadır.⁴¹ Batı Dağlık Kilikya'da yer alan tepe kenti tipine sahip olan yerleşimler ise Leartes, Lamos, Cestrus ve Titiopolis kentleridir.

Leartes, Dim Vadisi'nden yükselen 1650 metre rakımlı üç yanı uçurumlarla çevrili Cebelireis Dağı'nın eteklerinde 900 metre yükseklikteki tepenin üzerine kurulmuştur. Tepe tarifinden de anlaşılacağı üzere savunmaya elverişli bir konumda bulunmaktadır. Yerleşim düzensiz tasarda ve arazinin izin verdiği biçimde konumlanmıştır. Tepe tipi bu yerleşimin iskânı

³⁵ Aktüre, 2018: 66.

³⁶ Owens, 2000

³⁷ Owens, 2000

³⁸ Aktüre, 1994

³⁹ Başaran, 1988: 70.

⁴⁰ Wycherley, 1993: 5.

⁴¹ Starr, 2000

MÖ 330 – MS 300 yılları arasına tarihlenmekle birlikte kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir.⁴² Kent'te Trainus'tan Saloninus'a kadar sikke basımı görülmektedir. Kent antik çağda Batı Dağlık Kilikya bölgesinin sınırları içinde yer almaktadır. İç kısımda bulunmasına rağmen Strabon kent bir limanın olduğundan ve göğüs şeklinde olan tepenin üzerine kurulduğundan bahseder. Stadiasmos, Korakesion'un 100 stadia doğusunda olan Nauloi'yi Laertes kenti olarak belirtmişse de bahsi geçen bu yerin Leartes kentinin limanı olması büyük olasılıktır.⁴³

Lamos antik kenti günümüz Gazipaşa ilçesinin 17 kilometre kuzeydoğusunda Adanda Mahallesi kuzey yönünde 2. kilometrede yer almaktadır. Sarp bir tepenin üzerinde bulunan dört ana yükselti üzerine kurulmuştur. Batıdan doğuya doğru sıralandığı zaman akropolis, nekropol, sütunlu cadde ve agora alanları bulunmaktadır. Hem savunma hem de yerleşim açısından konumu idealdir. Kentin üç tarafı doğal uçurumlarla savunmayı sağlarken doğu yönüne güçlü surlar yapılmıştır. Surlar birkaç yerde 10-12 metreye kadar yükselmektedir. Hamam kalıntısı sur duvarının iç kısmına yaslanmakta ve beş tonozlu bir odadan meydana gelmektedir.⁴⁴ Doğal savunmayı sağlayan topoğrafya yetersiz kaldığından akropolisin etrafı sur duvarı ile kuzeye kadar çevrilmiştir.⁴⁵ Akropolisten bakıldığında kentin tamamı, kıyıda olan Kestros Antik Kenti, kuzey ve batıya bakıldığında ise nehir ve vadi rahatlıkla görülebilir.⁴⁶ Cestrus antik kenti tepe kenti tipolojisine sahip olup topoğrafik olarak çevreye egemen denizden 380 metre yükseklikteki kilise tepe üzerine kurulmuştur. Kent kuzey güney yönünde kurulmuş ve yapı kalıntıları yaklaşık 400 metrekarelik alanda görülmektedir.

Gazipaşa ilçesinin 7 kilometre güneydoğusunda Macarköy yakınındaki yapı kalıntılarında ele geçen bir yazıttan Cestrus kentinin burası olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷ Topografik olarak çevreye egemen, denizden 380 metre yükseklikteki kilise tepe üzerine kurulmuştur.

Titipolis sırtını yüksek dağlara yaslanmış durumdadır. Bean ve Mitford tarafından, hazırladıkları Batı Dağlık Kilikya antik yerleşim yerlerini belirten haritada günümüzdeki adı Kalınören olan köyün yanında işaretlenmiş antik kent, Anamur ilçesinin 5 km batısındadır.⁴⁸

2. Tepe Eteği Kenti

Yunanistan' da ve Doğu Akdeniz' de tarım alanı olarak ova az olduğundan kentler genellikle tepelerin eteklerinde kurulmuştu. Bu tipin oluşumuna neden olan diğer bir etken de zaman içerisinde yukarı kente sığamayan halkın tepenin eteğine yerleşmesidir. Bu tip yerleşimlerde savaşın ve saldırının olduğu anlarda halk akropole sığınır (Priene). Tepe eteği kentlerinin kurulduğu yamaç ovaya bakan taraftır. Atina, bir ova içerisinde

⁴² Sayar, 2003: 67.

⁴³ Sayar, 2001: 272.

⁴⁴ Rauh-Hoff, 2009: 253.

⁴⁵ Söğüt, 2003: 280.

⁴⁶ Townsend-Hoff, 2009: 4.

⁴⁷ Ruge, 1921: 360.

⁴⁸ Bean - Mitford, 1962: 189.

tek başına yükselmiş olan bir tepe etrafına tekerlek biçiminde yayılmış bir kent olarak bu tipe bir örnektir.⁴⁹ Bu tip kentlerin tepe kısmı akropolis ya da yukarı kent, kentin tamamı ise polis ya da asti olarak adlandırılmaktadır.⁵⁰ Batı Dağlık Kilikya'da bu kent tipine rastlanmamıştır.

3.Ova Kenti

Ova yerleşmelerine az rastlandığından bahsetmiştik. Buralarda kentler kurulmasının nedeni arazinin tarıma elverişli olmasıdır. Ova tipi kentler genellikle M. Ö. 7. yy da İtalya ve Sicilya'da görülmektedir. Taranto körfezinde Sibaris, Metapontum, Herakleia ile Thurioi, Lukania'da (Paestum) kentleri buna örnek olan kentlerdendir. M. Ö. 5.yy'da Yunanistan Doğu Arkadia' da ise iki örnek bulunur: Mantinea ve Tegea. Batı Dağlık Kilikya'da bu kent tipine rastlanmamıştır.

4.Kıyı Kenti

Kıyı kent tipi Grekler' in deniz aşırı göçleri sonucunda kurulan kentlerden oluşur. İlk başlarda savunma kaygısı ile kıyıda değil de birkaç kilometre içeride kurulmuş koloni kentleri, ekonomik gelişmeler ve deniz ticaretinde hareketliliğin artmasıyla beraber kıyıya doğru yayılmıştır. Bu tip kentlerin yaygınlığının nedeni ve önemi, bilinçli olarak ticaret yolları üzerine ve savunulması daha kolay kıyı kesimlerine kurulmuş olmalarıdır. Bu tip kentlerin kuruluşundaki sebeplerden biri de koloni halkı ve yerli halk arasındaki güven sorunudur. Kıyı tipi kent kuruluşu Anadolu'da

- Dor göçlerinin ardından Doğu Ege'de Karanlık Çağ'da,
- Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında MÖ 8-6.yy.'larda,
- Gelişmiş deniz ticaretinin görüldüğü MÖ 5-4.yy.'larda olmak üzere üç evrede görülmektedir.

Kıyı tipi kentler topografik açıdan ise üçe ayrılmaktadır;

A. Liman kısmından itibaren içeri doğru uzanan bir yelpaze gibi genişleyen tip

B. Kıyıda bulunan tepe üzerine kurulmuş olan tip

C. Denizin içine doğru uzanmış dillerin veya yarım adaların üzerine kurulmuş tip.

A Tipi Kıyı Kenti

Arazinin liman alanından hemen sonra yukarı doğru az bir eğimle yükseldiği ve surların kentin dışını yarım bir daire gibi çevrelediği kent tipidir. Limanın arkasındaki düzlükte genellikle agora bulunmaktadır. Halikarnassos, Rodos, Thasos, Knidos, Samos ve Pire en güzel örnekleridir. Rhegion, Massalia, ve Messina da bu tipte örnek verilebilir.⁵¹ Batı Dağlık Kilikya kentleri arasında bu tipe örnek bir kent bulunmamaktadır.

⁴⁹ Herodotos, VII.: 91.

⁵⁰ Akurgal, 1998.

⁵¹ Mansel, 1999: 97.

B Tipi Kıyı Kenti

Kıyıda bir platonun veya bir tepenin tam üstünde kurulan kent tipidir. İtalya'daki Eleia, Küme, Sicilya'daki Gela, Himera, Megara Hyblaea ve Selinus bu tip için belirgin örnek teşkil ederler. Karadeniz'de Amisos ve Batı Anadolu'da Notion da bu tip kapsamındadır. Syedra, Selinus ve Nephelis Batı Dağlık Kilikya'daki örneklerdir.

Syedra günümüz Alanya ilçesi ile uzaklığı 22 km'yi bulan Seki Köyü sınırlarındadır. Batı kapısından girilen kentin merkezi denizden yaklaşık 350 metre yükseklikteki tepe üzerine kurulmuştur ve tepenin eteği de yerleşim görmüştür. MÖ 7. yüzyıl ile MS 13. yüzyıllar arası yerleşim gören kentte MÖ 30 - MS 640 yılları arasında Roma ve Bizans etkisi görülmektedir.

Selinus antik kenti Toros dağlarından çıkıp Hacı Musa Nehrinin denizle buluştuğu yerde yüksekçe bir uçurumun üzerine kurulmuştur. Denizin olduğu güney tarafı dik uçurum olan kentin kuzey tarafında 70 derecelik eğim bulunmaktadır. Bir dirsek şeklinde denize doğru uzanan kent bir nebze de olsa C tipine benzemekle beraber yaklaşık 140 metre yükseklikteki savunması kolay, geniş ve uzak deniz ufkuna sahip bir tepe üzerine kurulmuş ve antik kent tipolojisine göre B Tipi Kıyı Kenti olarak sınıflanmıştır.

Nephelis, Anamur'a giden Gazipaşa yolunun 13. kilometresinde, Muzkent köyünden 5 kilometre güneye doğru, Kesikburun mevkiinde denizin içine dik uzanan yaklaşık 180 metre yükseklikte bir tepe ve yamacı üzerine kurulmuştur.⁵² Nephelis'in güney tarafına deniz ve sarp kayalıklar hâkimdir. Kent üç kısımdan meydana gelmektedir: Alakilise olarak adlandırılan düz alanda bulunan yapılar kalıntısı, yamaçların ve akropolün oluşturduğu alan, kuzeyde yer alan kısım.

C Tipi Kıyı Kenti

Deniz aşırı göçler sonunda kurulmuş kent tipleridir. Denizin içine doğru uzanmış yarım adalardır. İtalya'da Pithekusai, Dikearkheia, Parthenope, Taras, Kroton. Sicilya'da Sirakusai, Naksos, Milai; Yunanistan'da Korkira örnek gösterilebilir. Anadolu'da ise Sinope, Teos, Miletos, Lebedos, Smyrna, Fokaia, Grineion, Pitane, Kerasos, İasos, Physkos, Phaselis, Side örnekleri bulunmaktadır. Bu tipte genel olarak kentlerde akropolis bulunmaz. Batı Dağlık Kilikya'da görülen C tipi kentler: Korakesion, İotape, Antiocheia ad Cragum ve Anemurion antik kentleridir.

Korekesion denizin içlerine doğru uzanan büyük bir çıkıntı olan yarım adanın sarp kayalıkları üzerine kurulmuştur. Düzensiz plan gösteren kent arazinin el verdiği morfolojik özellikleri üstün bir şekilde kullanmıştır. Strabon Batı Dağlık Kilikya sınırının en batıdaki kenti olduğunu belirtir.⁵³ Denizin içine doğru uzanmış dillerin veya yarım adaların üzerine kurulmuş olan kent, topografik özellikleri (karadan ve denizden ulaşılması güç yani savunma açısından avantajlı) nedeniyle tarih boyunca uygarlıklar için ele geçirilmeye çalışılan stratejik bir yerleşim alanı olmuştur.

⁵²Karamut-Russell, 1999: 368

⁵³Sayar, 1999: 214.

İotape denize bir dil gibi çıkıntı yapan dik sarp kayalıklı arazi üzerine kentin akropol kısmı deniz seviyesinden yaklaşık 40 metre yüksekliğe kurulmuştur.

Antiocheia ad Cragum Antik Kenti Gazipaşa ilçesinin doğusundaki Güney Köyünün Nohutyeri Mahallesinde sahil kısmında yer almaktadır. Kent denizden yaklaşık 300-350 metre yükseklikte bulunmaktadır.⁵⁴ Akropol kuzeye doğru kente hakim durumdadır. Güneye doğru çok geniş deniz mesafesi görüşüne sahip olması stratejik üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Antiocheia'daki kalıntılar denize doğru uzanan diller şeklinde üç tepe üzerinde kurulmuştur. Doğudan sıralanırsa birinci tepede akropol, sütunlu cadde, agora, hamam, kilise, ikinci tepede nekropol üçüncüde ise Bizans kalesi yer almaktadır.⁵⁵

Anemurion, Anamur burnu üzerinde Anadolu'nun en güney ucunda doğu yandaki yamaçta kurulmuş, günümüz Anamur ilçesinin 9 kilometre güneybatısında yer almaktadır. Antik kaynaklarda Anamur burnu 'rüzgârlı yer' anlamında kullanılmış.⁵⁶ Kıbrıs'a en yakın yarım ada konumunda olup, Ege, Önyasya ve Kuzey Afrika üçgeninde Antik Çağ deniz ilişkisinde önemli bir rolü olan Batı Dağlık Kilikya'nın limanları arasındadır.

Tartışma ve Sonuç

Batı Dağlık Kilikya kentlerinin ilk dikkat çeken yönü neredeyse tümünün sarp kayalıklara sahip derin uçurumları olan olabildiği kadar yüksek yerlerdeki düzlüklere kurulmuş olmasıdır. Kıyılardaki kentler sarp kayalıklar üzerine ulaşılması zor ve savunulması daha kolay alanlara kurulmuşlardır. Yüksek yarım adaların, tepelere ve tepe yamaçlarına kurulan bu kentler anlaşılıyor ki savunma stratejisini önceliklemişlerdir. Bu doğal savunmanın yanında kendileri de sur duvarlarıyla ve gözetleme kuleleri gibi yöntemlerle kendi savunmalarını güçlendirmişlerdir.

Batı Dağlık Kilikya kentlerinin sahip olduğu doğal limanlar ve koylar ticaret için gayet uygundu. Aynı zamanda bu ticaret faaliyetleri korsanlar için de oldukça önemliydi. Kıyıdaki ve iç kesimlerdeki kereste, şarap ve zeytinyağı oldukça zengin ticaret mallarıydı. Dönemin ticareti açısından stratejik konuma sahip kentler olan Anemurion, Selinus, Antiocheia, Korakesion gibi büyük doğal limanları olan ve topografyasının sağladığı güvenli ticaret olanağına sahip kentler tüm Akdeniz havzası için oldukça önemliydi. Aynı zamanda Lamos gibi içeride kurulmuş kentler ise kıyı dünyasını iç kesime taşıyan önemli merkezler konumunu üstlenmekteydi.

Uzun ve geniş deniz ufuk mesafelerine sahip Batı Dağlık Kilikya Kentleri her hangi bir korsan saldırısı ihtimalinde erkenden tedbir alma, halkı surların içine çekme ve limanda bulunan yük gemilerini boşaltma avantajlarına sahipti. Yine bu kentlerin limanlarının korsanlar tarafından ele geçirilmesi durumunda saklanma ve pusuya yatma için doğal arazi şartları bulunmaktaydı.

⁵⁴ Jones, 1971: 211.

⁵⁵ Huber, 1969: 48.

⁵⁶ Russell, 2002: 220.

Giriş kısmında bahsedilen Cipolla'nın antik dönem toplumlarında nüfusun büyük çoğunluğunun tarımsal üretimle uğraştığı fikri, az araştırılmış ve haliyle arkeolojik buluntuları yetersiz olan bir bölge hakkında bizim için ciddi bir öngörü sağlamaktadır. Dolayısıyla tarımın hem nüfusu beslemek hem de (belki de) ticaret metası üretmek misyonu düşünüldüğünde, kentlerin kuruluş stratejilerinde muhakkak önemli bir rolü olmalıdır. Batı Dağlık Kilikya kentlerinde her ne kadar ova tipi kent yerleşimi görülme de, bir kentin besin, hammadde temini, hizmet ve mallarının tüketimi için bir dış nüfusa gereksinimi olduğu ve bu nedenle kırsalla aralarında karşılıklı bir bağ olduğu unutulmamalıdır.⁵⁷

Anlaşıyor ki Batı Dağlık Kilikya kentleri, Akdeniz'in uzun yıllar maruz kaldığı korsan hareketliliğini merkeze alarak savunmanın ön planda olduğu kuruluş stratejileri izlemişlerdir. Ancak bunun yanı sıra ticaret hacmi ve ticari hareket kabiliyetini sınırlandırabilecek etkenlerin de göz ardı edilmediği anlaşılmaktadır. Tepe kentlerin kıyılarda limana sahip olması, korsan tehdidine rağmen deniz ticaretinde ısrarcı olmaları anlamına gelmektedir ki bu da kentlerin savunmanın yanında ticari hareket kabiliyetlerini geniş tutan bir strateji de izlediklerini göstermektedir.

Izgara planının uygulanmasına bile elverişli olmayan⁵⁸ bu zorlu şartlara bir başka açıdan bakarsak, Marcus Antonius'un bağımlı kral ve kişisel dostluklarla idare uygulaması istisna⁵⁹ olmak üzere, MS 72 yılında İmparator Vespasianus'un dağlık ve ovalık Kilikya'yı birleştirip başkenti Tarsus olan bir eyalet yapmasına kadar⁶⁰ araçlarla ve merkezden uzak bir yönetim biçimi görülmüştür. Bunun bir nedeni yine muhakkak coğrafi koşullar ve dolayısıyla ulaşım zorluğu olmalıdır. Ancak bu durum korsanlara karşı savunma avantajı elde ettiğini söylediğimiz halkın aleyhine işleyerek, köle ticareti ve yağmacılıkla geçinen korsanların⁶¹ coğrafi koşulların desteği kadar yönetim boşluğunu da değerlendirmelerini sağlamıştır.

Jeostratejik ve politik konumu nedeniyle cazibe merkezi olması, istilalara uğraması ve yönetim boşluğu Kilikya'da yerel güçlerin etkinliğini sağlamıştır. Fiziki koşullar ve stratejinin egemen sınıf karşısında kimi zaman anlamını ve önemini yitirebildiğini, örneğin yapı inşasında kullanmak üzere kereste ve iş gücüne ihtiyaç duyan yönetimlerin bu ihtiyaçlarını karşılayan korsanlara işler iyice çığırından çıkana kadar göz yumduklarını görmekteyiz.

Tüm bunlar kendi anlamları dışında bize Batı Dağlık Kilikya kentlerinin kuruluşunda kâhinlerle yer tayini, kişilerin yaşadığı olaylara bağlı durumlar gibi tali gerekçelerden ziyade rasyonel yaklaşımlarla duruma ya da gereksinime göre akıl yoluyla seçimler yapıldığını da göstermektedir. Yani anlıyoruz ki güvenlik, ticaret ve tarım, yerleşimlerine dair strateji kurmada birbirinden daha önemsiz olmayan temel parametrelerdir.

⁵⁷ Çevik, 2005

⁵⁸ Şahin-Altunkasa, 2019: 22.

⁵⁹ Kurt, 2009: 34.

⁶⁰ Şahin-Altunkasa, 2019: 14.

⁶¹ Şahin-Altunkasa, 2019: 27.

Sonuç olarak Lefebvre'nin mekânın toplumsal ilişkilere müdahil olduğu görüşünün⁶² incelediğimiz konuda stratejiye karşılık geldiğini görmekteyiz. Mekânın (dolayısıyla kentlerin) toplumların hem varlık gerekçesi hem de varlıklarının sonucu olduğu söyleminin de stratejinin birden fazla ayağının olması (savunma, tarım, ticaret) ile bağdaştığını görmekteyiz. Bir tepe kentinin kıyıda limana sahip olması ise kentin “şekillendirildiği” ölçüde “şekillendirdiği” ne iyi bir örnektir.

Kaynakça

- AĞAOĞULLARI, M. A., 1994. *Kent Devletinden İmparatorluğa*, Imge Kitabevi, Ankara.
- AKARCA, A., 1998. *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması*, TTK Yayınları, Ankara.
- AKTÜRE, S., 1994. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- AKTÜRE, S., 2003. *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKTÜRE, S., 2018. *Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKURGAL, E., 1998. *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar AŞ., İstanbul.
- ARSLAN, N., 2001. “Kilikia Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu”, *OLBA*, IV, ss. 1-17.
- BAŞARAN, C., 1988. *Arkeolojiye Giriş I-II*, Erzurum.
- BEAN, G. E. - Mitford, T. B., 1962. “Sites Old and New in Rough Cilicia”, *Anatolian Studies*, 12, ss.185-217.
- BRAUDEL, F., 1995. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Volume II*, Univ of California Press.
- CIPOLLA, C. M., 1980. *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, Tur Yayınları, İstanbul.
- ÇEVİK, Ö., 2005. *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- HOFF, M. - Townsend, R. - Erdoğan, E., 2007. “Rough Cilicia Archaeological Project: 2005 Season” 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- HUBER, G., 1969. “Die Restaurierung der Therme II-7A in Anamur”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVIII-2, ss. 47-50.
- JACOBS, J., 1969. *The Economy of Cities*, Vintage.

⁶² Lefebvre, 2013

- JONES, A. H. M., 2004. *The cities of the Eastern Roman provinces*, Wipf and Stock Publishers.
- KARAMUT, I. - Russell, J., 1999. “Nephelis: a Recently Discovered Town of Coastal Rough Cilicia”, *Journal of Roman Archaeology*, 12, ss. 355-371.
- KOÇAN, N., 2016. *Eski Anadolu Kentleri I-II, Ders Notları*, Erzurum.
- KURT, M., 2009. “Roma Cumhuriyet Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/ 1 (2009), ss. 115- 139
- LEFEBVRE, H., 2013. *Kentsel Devrim*, Çev.: Selim Sezer, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, H., 2019. *Mekânın Üretimi*, Çev.: Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- MANSEL, A.M., 1999. *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarh Kurumu Basımevi, Ankara.
- MAZI, F., 2008. “Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekana Yansıması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (10), ss. 33-48.
- MELCHERT, H. C., 2010. *Luviler: Anadolu'nun Gizemli Halkı*, Çev.: B. Baysal-Ç. Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- MUMFORD, L., 1961. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Houghton Mifflin Harcourt.
- OWENS, E. J., 2000. *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, Çev.: Canan Bilsel, Homer Kitabevi, İstanbul.
- RAUH, N.K., 2004. “Pirated Knock-offs: Cilician Imitations of Internationally Traded Amphoras”, *International Colloquium at the Danish Institute at Athens*, September 26-29, 2002. pp.329-336.
- RAUH, N.K., 2007. “Dağlık Kilikya Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Seramik Sonuçları (1996-2005)”, *ANMED* (5).
- RAUH, N.K. - TOWNSEND, R. F. - HOFF, M. C. - DILLON, M. - DOYLE, M. W. - WARD, C. A. - ROTHUS, R.M. – CANER, H. – AKKEMİK, Ü. - WANDSNIDER, L. - OZANER, F. S. – DORE, C.D., 2009. “Life in the Truck Lane: Urban Development in Western Rough Cilicia” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Band 78, Wien 2009, pp.253-312.
- RUGE, W., 1921. “Kilikia”, *RE*, XI/ 1(1921), ss. 385-390.
- RUSSELL, J., 2002. Anemourion, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. ss. 221-228.
- SAYAR, M. H., 1999. “Antik Kilikya’da Şehirleşme”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, I*, ss. 193-216.
- SAYAR, M. H., 2001. “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları, 1999”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 18(1), ss. 275-287.

- SAYAR, M. H., 2003. “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 2000”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 20(2), ss. 59-70.
- STARR, C. G., 2000. *Antik Çağda Deniz Gücü*, Çev.: Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul.
- ŞAHİN, D.Y. - Altunkasa, F. M., 2019. *Ovalık Kilikya Antik Kentlerinin Yönetmel Değişimleri ve Tarihsel Süreçte Kente Yansıması*, Geleceğin Dünyasında Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar 2019 Mimarlık ve Tasarım, Ed. Arzu Erçetin -Dilek Aydemir, Bursa, ss. 12-31.
- ŞENEL, A., 1996. *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- TOWSEND, R. F. - Hoff, M. C., 2009. “Lamos in Rough Cilicia: An Architectural Survey”, *OLBA*, (17), ss. 1-22.
- ÜNAL, A., 2006. “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı’nın Siyasi Tarihi”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), ss. 15-44.
- WYCHERLEY, R. E., 1993. *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?* Çev.: Nur Nirven-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul,
- YAKAR, J., 2000. *Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-Economy In The Bronze And Iron Ages*, Monograph Series Of The Institute Of Archaeology, Tel Aviv University.